

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 13

МИКОЛАЇВ – 2014

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію серія КВ № 14511-3482Р видано Міністерством юстиції України від 15.09.2008; серія КВ № 15567-4039ПР видано Міністерством юстиції України від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове видання, згідно з рекомендаціями ВАК (бюлетень № 1-05/2 від 10.03.2010)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,

факс: (0552) 46-51-94,
E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 03.08.2014, протокол № 11

Головний редактор:

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, директор науково-дослідного інституту «Полоністики» Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Беглиця Володимир Петрович – доктор наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ);

Смолінський Александер – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні (Польща);

Срогосш Тадеуш – доктор історичних наук (dr hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області – відповідальний секретар редколегії наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії».

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України від 04.07.2014, протокол № 4

I 90

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 13. – 224 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ISSN 2077-5709

© ЧДУ ім. Петра Могили, 2014

© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Баликін І. І. (Донецьк) Національна політика у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії України (1943-1982 рр.).....	10
Верховцева І. Г. (Ізмаїл, Одеська обл.) Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.).....	15
Водотика С. Г., Савенок Л. А. (Херсон) Зміни етнічної структури населення Херсонської області у другій половині XX століття.....	26
Дзюбан О. В. (Миколаїв) Меценатська діяльність фондів українських спортсменів.....	33
Калакура О. Я. (Київ) Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди).....	39
Калініченко К. С. (Черкаси) Патріотичні аспекти моральних та історичних цінностей українського козацтва.....	50
Коваль М. В. (Київ) Тираспольський укріплений район – заручник обставин (1941 р.).....	56
Малишев О. В. (Харків) Розвиток державної системи професійно-ремісничої освіти УСРР у період НЕПу (1921-1928 рр.).....	63
Мізгальський Єжи (Ченстохова, Польща) Реалізація царизмом інкорпораційної політики у XIX та перших роках XX ст. на прикладі Пйотрківської губернії.....	70
Мізгальська Магдалена (Варшава, Польща) Економічні, соціальні та національні умови в Західній Україні у другій половині XIX ст.....	78
Ніколаєва Т. М. (Київ) Доброчинність українського бізнесу в другій половині XIX – на початку XX ст. у розвитку початкової освіти.....	86
Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща) Боротьба політичних партій на сеймику Київського воєводства у Житомирі у 1786 році.....	95
Цецик Я. П. (Рівне) Вплив союзу руського народу на ускладнення російсько-сврейських взаємовідносин на Волині на початку XX ст.	103

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Господаренко О. В. (Миколаїв) Кафа і Тана в системі італійської міжнародної торгівлі XIII-XV ст.	111
Стройновський Анджей (Ченстохова, Польща) Торгівля з Росією в дискусії на Великому сеймі (1789 р.).....	117

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Гетте Генрієтта (Кельн, Німеччина), Молотков Г. С. (Краснодар, Росія) З історії швейцарської колонізації Півдня Російської імперії.....	127
--	-----

Грибеник М. В. (Миколаїв) Політехнізація шкільної освіти у 1953-1964 рр. (за матеріалами періодичних видань Півдня України).....	137
Компанієнко О. В. (Черкаси) Шляхи вирішення проблем матеріального устаткування шкіл для працюючої молоді (1958-1964 рр.).....	143
Павельчик-Дура Каміла (Лодзь, Польща) Інтерновані українці в Польщі у 1920-х роках (за документами Державного архіву у Пйотркові Трибунальському)	148
Семененко М. Г. (Черкаси) Вплив хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття на стан здоров'я сільського населення (історіографія проблеми).....	157
Ткачук А. І. (Херсон) Відображення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській історіографії.....	164
Шарін О. В. (Миколаїв) Соціально-економічний стан Півдня України у 60-х роках ХХ ст. (історіографія проблеми).....	169

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бурім Д. В. (Київ) Українська еміграція в Німеччині міжвоєнного періоду в мемуарах сучасників: спогади Михайла Селешка в фондах архіву ОУН в Києві	176
Тригуб О. О. (Чернігів) Два документи про господарську діяльність представників роду Туманських у середині ХІХ ст.	193

РЕЦЕНЗІЇ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Котляр Ю. В. (Миколаїв) Русини – нащадки Русі-України <i>Рецензія на колективну монографію: Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку (Київ, 2013).....</i>	200
Сінкевич Є. Г. (Миколаїв) Роздуми в слух	203

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Балыкин И. И. (Донецк) Национальная политика в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК Коммунистической партии Украины (1943-1982 гг.)	10
Верховцева И. Г. (Измаил, Одесская обл.) Крестьянское самоуправление и земство в России (вторая половина XIX – начало XX в.)	15
Водотыка С. Г. , Савенок Л. А. (Херсон) Изменение этнической структуры населения Херсонской области во второй половине XX века	26
Дзюбан О. В. (Николаев) Меценатская деятельность фондов украинских спортсменов	33
Калакура О. Я. (Киев) Депортации украинцев и поляков под видом «обмена населением» (к 70-летию Люблинского соглашения)	39
Калиниченко Е. С. (Черкассы) Патриотические аспекты нравственных и исторических ценностей украинского казачества	50
Коваль М. В. (Киев) Тираспольский укрепленный район – заложник обстоятельств (1941 г.)	56
Мальшев А. В. (Харьков) Развитие государственной системы профессионально-ремесленного образования СССР в период НЭПа (1921-1928 гг.)	63
Мизгальский Ежи (Ченстохова, Польша) Реализация царизмом инкорпорационной политики у XIX та перших роках XX ст. (на примере Пйотркой губернии)	70
Мизгальска Магдалена (Варшава, Польша) Экономические, социальные и национальные условия в Западной Украине во второй половине XIX в.	78
Николаева Т. М. (Киев) Благотворительность украинского бизнеса во второй половине XIX – начале XX в. в развитии начального образования	86
Срогош Тадеуш (Ченстохові, Польша) Борьба политических партий на сеймика Киевского воеводства в Житомире у 1786 году	95
Цецик Я. П. (Ровно) Влияние союза русского народа на осложнение российско-еврейских взаимоотношений на Волыни в начале XX в.	103

ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Господаренко О. В. (Николаев) Кафа и Тана в системе итальянской международной торговли XIII-XV вв.	111
Стройновський Анджей (Ченстохові, Польша) Торговля с Россией в дискуссии на Большом Сейме (1789 г.)	117

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ.
МЕТОДОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ**

Гётте Г. Л. (Кельн, Германия), Молотков Г. С. (Краснодар, Россия) Из истории швейцарской колонизации Юга Российской империи	127
Грибеник М. В. (Николаев) Политехнизация школьного образования в 1953-1964 гг. (по материалам периодических изданий Юга Украины)	137
Компаниенко А. В. (Черкасы) Пути решения проблем материального оборудования школ для работающей молодежи (1958-1964 гг.)	143
Павельчик-Дура Камила (Лодзи, Польша) Интернированные украинцы в Польше в 1920-х годах (по документам Государственного архива в Пётркове Трибунальском).....	148
Семененко Н. Г. (Черкасы) Влияние химизации сельского хозяйства УССР в конце 50-х – 60-х годах прошлого века на состояние здоровья сельского населения (историография проблемы)	157
Ткачук А. И. (Херсон) Отражение личности Богдана Хмельницкого в современной польской историографии.....	164
Шарин А. В. (Николаев) Социально-экономическое положение Юга Украины в 60-х годах XX в. (историография проблемы)	169

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Бурим Д. В. (Киев) Украинская эмиграция в Германии межвоенного периода в мемуарах современников: воспоминания Михаила Селешко в фондах архива ООН в Киеве	176
Тригуб А. А. (Чернигов) Два документа о хозяйственной деятельности представителей рода Туманских в середине XIX в.	193

РЕЦЕНЗИИ И СООБЩЕНИЯ

Котляр Ю. В. (Николаев) Русины – потомки Руси-Украины	200
Синкевич Е. Г. (Николаев) Мысли в слух	203

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY

Ivan Balykin (Donetsk) National policy in resolutions and decisions congresses, conferences and plenums of central committee of the communist party of Ukraine (1943-1982)	10
Iryna Verkhovtseva (Izmail, Odesa oblast) The peasants selfgovernment and the zemstvo in Russia (the second half of 19 th – the beginning of 20 th century)	15
Serhiy Vodotyka, Ludmyla Savenok (Kherson) The changes in ethnical structure of Kherson region during the second half of XX century	26
Oksana Dzyuban (Mykolaiv) Charitable activity of Ukrainian sportsmen funds	33
Oleg Kalakura (Kyiv) Deportation of Ukrainians and Poles under the guise of a «population exchange» (the 70 th anniversary of Lublin agreement)	39
Kate Kalinichenko (Cherkasy) Patriotic aspects of moral and historical values Ukrainian Cossacks	50
Mykhaylo Koval (Kyiv) Tyraspil fortified area – a prisoner of a situation (1941)	56
Alexander Malyshev (Kharkiv) Development state system of professional vocational education in Ukrainian SSR in a period of NEP (1921-1928)	63
Jerzy Mizgalski (Częstochowa, Poland) The realization of the incorporation policy by the tsarism in the early years of the twentieth century (based on the Piotrkow Guberniya example)	70
Magdalena Mizgalska (Poland) The economic, social and national conditions in Western Ukraine in the second half of the nineteenth century	78
Tetyana Nikolayeva (Kyiv) Charitable Activities Of the Ukrainian Business in the second half of the 19 th century and in the beginning of the 20 th century in the development of primary education	86
Tadeusz Srogosz (Częstochowa, Poland) Struggle of political fractions to the regional council of Kiev voivodeship in Zhitomir in 1786	95
Yaroslav Tsetsyk (Rivne) The influence of the union of russian people on the complication of russian-jewish relations in Volyn region at the beginning of the 20 th century	103

HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Oksana Hospodarenko (Mykolaiv) Kaffa and Tana in the system of italian international trade in XIII – XV centuries	111
Andrzej Stroynovsky (Chenstohovi, Poland) Handel z rosją w dyskusji na sejmie wielkim (1789 r.)	117

**SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE**

Henriette Götte (Cologne, Germany), Georgiy Molotkov (Krasnodar, Russia) The history of swiss colonization of the South Russian Empire.....	127
Maryna Grybenyk (Mykolaiv) Polytechnization of school education in 1953-1964 (using the materials of periodical issues of the South of Ukraine)	137
Kompaniyenko O. V. (Cherkasy) Ways of Logistics Solution of problems of schools for young workers (1958-1964)	143
Kamila Pawelczyk-Dura (Łodzi, Polska) Ukraińcy internowani w polsce w 1920 roku (w dokumentach Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim).....	148
Mykola Semenenko (Cherkasy) The impact of the use of chemicals in agriculture of USSR in the late 50 ^s – 60 ^s of last century on the health of the rural population (historiography of the problem)	157
Anna Tkachuk (Kherson, Ukraine) The image of the identity of Bohdan Khmelnytsky in modern polish historiography	164
Oleksandr Sharin (Mykolaiv) The socio-economic state of the South of Ukraine in the 60's of the 20 century (historiography of the problem)	169

DOCUMENTS AND MATERIALS

Dmytro Burim (Kyiv) Ukrainian emigration in the interwar Germany in the memoirs of contemporaries: memories of Mykhaylo Seleshko in the own archives in Kyiv	176
Oleksandr Tryhub (Chernihiv) Two documents about economic activities of the Tumansky family in the middle of nineteenth century	193

REVIEWS AND REPORTS

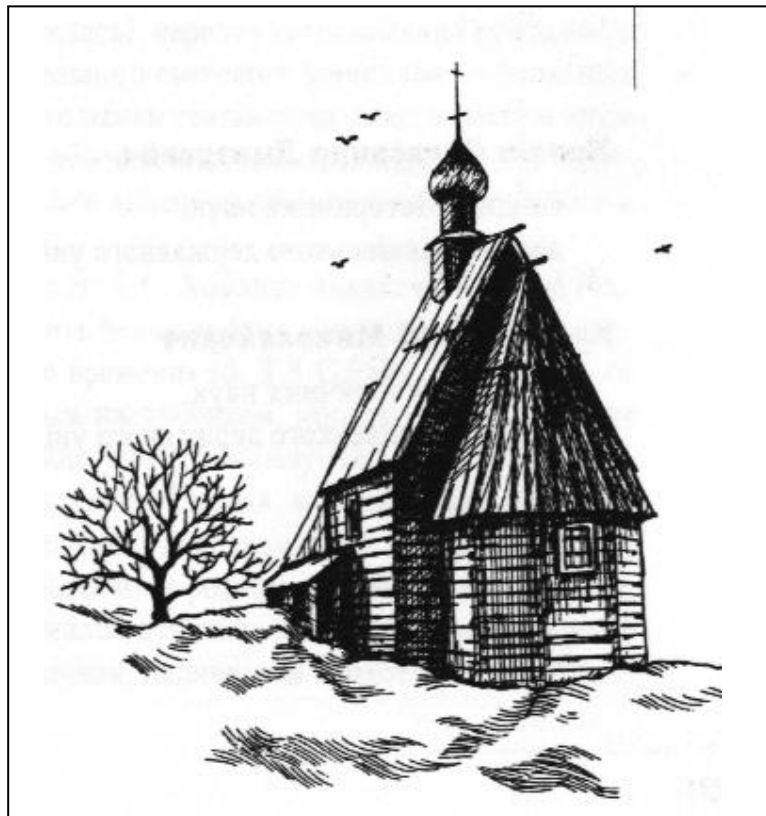
Yuriy Kotlyar (Mykolaiv) Rusyns – descendants of Rus-Ukraine.....	200
Yevgen Sinkevich (Mykolaiv) Thoughts in hearing	203

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Вітчизняна

та всесвітня історія

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА У РЕЗОЛЮЦІЯХ І РІШЕННЯХ З'ЇЗДІВ, КОНФЕРЕНЦІЙ ТА ПЛЕНУМІВ ЦК КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (1943-1982 рр.)

Розглянута офіційна позиція радянської влади у сфері національної політики протягом 1943-1982 рр., проаналізовано резолюції і рішення з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії України. Виокремлено документи центральної влади в УРСР, які стосуються національної політики. На їх основі охарактеризовано особливості впровадження національної політики партії в УРСР.

Ключові слова: національна політика радянської влади, Комуністична партія України, КПУ.

Рассмотрена официальная позиция советской власти в сфере национальной политики в течение 1943-1982 гг., проанализированы резолюции и решения съездов, конференций и пленумов ЦК Коммунистической партии Украины. Выделены документы центральной власти в УССР, касающиеся национальной политики. На их основании охарактеризованы особенности внедрения национальной политики партии в УССР.

Ключевые слова: национальная политика советской власти, Коммунистическая партия Украины, КПУ.

The study deals the official position of the Soviet power in field of national policy during 1943-1982 years, the resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine are analyzed. The documents relating the national policy of central government in the Ukrainian SSR were allocated. On their basis were made the characteristic features of implementation of national policy of the Party in the Ukrainian SSR.

Keywords: national policy of the Soviet government, the Communist Party of Ukraine, CPU.

Одним із основоположних показників реалізації національної політики радянської влади є документи, прийняті верховною владою республіки у цій сфері. Аналізуючи їх можна побачити, чим користувалась адміністрація на місцях для впровадження лінії партії у життя.

Метою дослідження є аналіз резолюції та рішень з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії України протягом 1943-1982 рр. Поставлено завдання виокремити документи центральної влади в УРСР, які стосуються національної політики, охарактеризувати їх.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1943-1982 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена визволенням території Донбасу: Сталінська (з 1961 р. – Донецька) та Ворошиловградська (1958-1970 рр. – Луганська) області, – радянськими військами

від нацистських окупантів. Верхня межа визначається 1982 р. – смертю Л. І. Брежнєва.

За часів радянської влади видавалися збірки документів: «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986)», де були зібрані документи масштабу СРСР [1]. Що стосується УРСР, то у Києві друкувалася «Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» (1977 р.) [2] та «Комуністична партія України: з'їзди і конференції» (1991 р.) [3].

Питання висвітлення національної політики радянської влади на сторінках офіційних документів органів влади вивчено багатьма українськими науковцями. Наприклад, у 1997 р. під редакцією П. С. Соханя була видана «Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах» [4].

Корисним у вивченні даної теми є публікація В. Ф. Панібудьласка «Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник» [5].

Як відомо, влада в Радянському Союзі була строго підпорядкована центру – Комуністичній Партії Радянського Союзу (до 1952 р. Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків)), який знаходився в Москві. Усі резолюції та рішення її з'їздів, конференцій та пленумів одразу дублювалися на республіканському рівні з урахуванням етнічних та адміністративних особливостей, і далі на місцях. Тож, документи Комуністичної партії України (до 1952 р. Комуністична Партія (більшовиків) України) є важливим джерелом для вивчення втілення національної політики радянської влади на території Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Із постанови пленуму ЦК КП(б)У, який проходив у Києві 15-17 серпня 1946 р., «Про рішення ЦК ВКП(б) щодо звіту ЦК КП(б)У «Про підготовку, підбір та розподіл керівних партійних та радянських кадрів в українській партійній організації» можемо бачити, що республіканське керівництво було стурбовано недоукомплектованістю партійних та радянських органів та наполягало, щоб штат наповнювали місцевим населенням [2, с. 173]. Пленум ЦК КП(б)У вимагав від Політбюро та Оргбюро ЦК(б)У, обкомів, міськкомів, райкомів і всіх первинних партійних організацій посилити боротьбу на ідеологічному фронті за «чистоту» марксистсько-ленінської теорії, проти всіляких проявів ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології. Викривати у друці та усних виступах прояви буржуазного націоналізму, піддавати критиці буржуазно-націоналістичні «збочення» історії України М. С. Грушевського та його школою. Наказував публікувати в газетах та журналах статті, які показували б наукову неспроможність та політичну шкоду історичних концепцій М. С. Грушевського. Разом із цим пленум наказував організувати роботу зі складання «достовірної наукової історії» України та української літератури та вжити заходів із метою докорінного покращення роботи інститутів громадських наук Академії наук УРСР [2, с. 174].

Щодо розквіту України, який, як стверджує партія, прийшов саме зі встановленням на

всій її етнічній території радянської влади, йдеться на сторінках постанови «Про підсумки звітів та виборів керівних партійних органів і заходів з подальшого покращення організаційно-партійної та масово-політичної роботи партійних організацій України» пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у Києві 28 лютого – 3 березня 1951 р. Тут зазначається, що «у братській сім'ї народів Радянського Союзу, при величезній допомозі та невпинному піклуванні ЦК ВКП(б), Союзного уряду, великих успіхів у господарському й культурному будівництві досягла Радянська Україна» [2, с. 390]. Далі йдеться: «минулий 1950-й рік був роком подальшого підйому народного господарства і культури Радянської України... Виконуючи рішення партії з ідеологічних питань, партійні організації України покращили роботу з розвитку української радянської, національної за формою та соціалістичною за змістом культури...» [2, с. 391]. Навіть у 1951 р. пленум зауважує, що деякі міськкоми та райкоми КП(б)У західних областей все ще слабо ведуть роботу з виховання та висування кадрів із місцевого населення [2, с. 396]. Виходячи з цього, пленум серед іншого постановив, щоб у лекціях ширше висвітлювати ленінську політику дружби народів, історичне значення дружби російського та українського народів, пропагувати ідеї соціалістичного інтернаціоналізму та радянського патріотизму; в лекційній пропаганді гостріше викривати реакційну сутність буржуазного ладу та його ідеології – космополітизму та націоналізму [2, с. 403-404]. Отже, боротьба з космополітизмом у 1951 р. знайшла своє відображення й у документах ЦК КП(б)У.

Неприйняття та перешкоджання радянзації західних областей (приєднані до УРСР у 1939 р.) змушувало український радянський уряд переміщати туди керівні кадри зі східних областей УРСР. Навіть у 1952 р. у постановах пленуму «Про стан та заходи щодо покращення підготовки, підбору, виховання та розподілу керівних партійних та радянських кадрів в українській партійній організації» можна побачити серед інших такі постанови: «Рішуче покінчити з неправильною орієнтацією деяких партійних органів західних областей на отримання кадрів тільки зі

східних областей. Повсякденно виховувати кадри в дусі революційної пильності та нещадної боротьби з рештками українських буржуазних націоналістів – найлютіших ворогів радянського народу, агентів американо-англійських імперіалістів» [2, с. 424].

Незважаючи на те, що у конституції 1936 р. є пункт про вихід республік зі складу Радянського Союзу, партійне керівництво у постанові пленуму ЦК компартії України (26-27 квітня 1960 р.) «Про стан ідеологічної роботи в Україні та заходах з її покращення» нагадувало про те, що СРСР монолітна неподільна країна: «чудових результатів досягли трудящі Радянської України – складової та невід'ємної частини Радянського Союзу» [2, с. 704]. Наступні рядки висвітлюють усю сутність національної політики радянської влади та її реалізації на території УРСР за часів М. С. Хрущова: «Однією з найважливіших завдань партійних організацій є інтернаціональне виховання трудящих України, виховання їх в дусі любові та глибокої поваги до великого російського народу та всім братнім народам Радянського Союзу. Уся ідеологічна робота повинна сприяти подальшому зміцненню дружби народів, зближенню соціалістичних націй. Необхідно вести непримиренну боротьбу проти аполітичності, націоналізму та космополітизму, проти розтлінної буржуазної ідеології, особливо українського буржуазного націоналізму, проти пережитків капіталізму в свідомості людей, залишків паразитичних елементів, антигромадських й аморальних вчинків, релігійних забобонів» [2, с. 709]. Але поряд із цим пленум постановляє зобов'язати партійні організації, творчі союзи та культпросвітзаклади ширше розгорнути підготовку до Декади української літератури та мистецтва в Москві, вище підняти рівень української соціалістичної культури.

XXII з'їзд Компартії України, який відбувся 27-30 вересня 1961 р. у Києві, підкреслив важливість «повного подолання у наших людей залишків буржуазних поглядів і звичаїв, і передусім проявів українського буржуазного націоналізму і космополітизму» [2, с. 737].

На пленумі ЦК Компартії України, який відбувся 9-11 серпня 1962 р. в Києві йшлося про те, що український народ «у єдиному строю зі всіма братніми народами СРСР

самовіддано веде боротьбу за здійснення грандіозних планів будівництва комунізму», але, разом з цим, у царині пропаганди мало зорганізується лекцій про дружбу народів, радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, недостатньо викривається та засуджується буржуазна ідеологія [2, с. 766-767]. На XXII з'їзді КПРС у 1961 р. М. С. Хрущов оголосив: «В СССР сложилась новая историческая общность людей различных национальностей, имеющих общие характерные черты – советский народ». На республіканському рівні відразу підхопили нову хвилю створення «нової людини» у постанові пленуму «Про хід виконання державного плану четвертого року семирічки та завдання з подальшого покращення керівництва промисловістю та будівництвом» у частині Про завдання партійних організацій України з подальшого посилення ідеологічної роботи у світлі рішень XXII з'їзду КПРС зазначається: «Зобов'язати обкоми, міськкоми, райкоми партії та первинні партійні організації посилити виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму та дружби народів СРСР. При проведенні ідеологічної роботи необхідно усіма засобами підкреслювати новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, які характеризуються подальшим зближенням націй і досягнення їх повної єдності. Партійні організації повинні рішуче виступати проти тенденцій національної обмеженості та виключності, проти консервативних традицій та звичаїв, проти будь-яких пережитків українського буржуазного націоналізму. Обов'язок партійних організацій, усіх комуністів розказати трудящим історичне значення об'єктивного процесу зближення рівноправних народів Радянського Союзу, взаємозбагачення їхніх культур, як зиницю ока берегти і надалі укріплювати непорушну братську дружбу всіх народів нашої Вітчизни» [2, с. 773].

Слід зазначити, що радянська влада впроваджувала не тільки соціальні зміни в суспільстві, але мала за мету створення нової радянської людини. Цьому присвячена постанова пленуму ЦК Компартії України (1-2 липня 1963 р.) Виконання комуністичною партією України рішень червневого пленуму ЦК КПРС «Про подальший підйом

ідеологічної роботи» полягало у тому, що партійні організації України отримали цінний досвід політичної роботи в масах, більш ефективно використовували різні форми та методи виховання нової радянської людини, зосереджували головну увагу на питаннях формування наукового світогляду, трудового виховання, ствердження комуністичної моралі, посилили роботу зі людиноненависницькою буржуазною ідеологією, проявами буржуазного націоналізму, зокрема українського буржуазного націоналізму, зі пережитками минулого у свідомості людей. *«Нові високоідейні художні витвори наших майстрів літератури та мистецтва збагачують скарбницю багатонаціональної радянської культури»* – додається далі [2, с. 801-802]. Виховні настанови стверджують, що *«необхідно виховувати молодь у душі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, на славних революційних і трудових традиціях старшого покоління нашого народу»* [2, с. 807]. Необхідно звернути увагу на той факт, що на цьому історичному етапі вже не вказується на якийсь конкретний народ. Термін «наш народ» треба читати як «радянський народ».

Загальні тенденції у партійному керівництві доби Л. І. Брежнева, зокрема у національній політиці радянської влади, зображені у постанові пленуму ЦК Компартії України (17-18 квітня 1973 р.) «Про завдання партійних організацій республіки щодо подальшого покращення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». У ній йдеться: *«Заслухавши та обговоривши доповідь першого секретаря ЦК КП України товариша В. В. Щербицького «Про завдання партійних організацій республіки з подальшого покращення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», пленум ЦК КП України відмічає, що комуністи, усі трудящі Української РСР одностайно схвалюють та підтримують внутрішню та зовнішню політику партії, плідну діяльність Центрального Комітету КПРС, Політбюро ЦК, Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева у здійсненні історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, під керівництвом Комуністичної партії та при повсякденній допомозі ЦК КПРС у братській сім'ї радянських народів, домагаються нових успіхів у*

розвитку економіки, науки та культури» [2, с. 991]. У таких умовах про диверсифікацію етнонаціональної політики не могла йти ніяка мова. Про обмін кадрами як засіб створення єдиного радянського народу зазначається: *«Значну кількість спеціалістів Українська РСР отримує з інших братських республік, у той же час багато випускників вишів і технікумів України направляються на роботу в різні райони країни. У постійному обміні кадрів між союзними республіками знаходять свій прояв переваги соціалістичної економіки, яка є єдиним народногосподарським комплексом, непорушна братерська дружба та єдність народів СРСР»* [2, с. 992].

У постанові пленуму ЦК Компартії України (Київ, 16-17 травня 1974 р.) «Про завдання партійних організацій республіки щодо подальшого покращення ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» бачимо, що пленум вважає одним із важливіших завдань партійних організацій послідовне виховання трудящих у душі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, непорушної дружби народів Радянського Союзу. Далі йдеться про необхідність більш активно розкривати докорінні переваги соціалістичного ладу, життєву силу ленінської національної політики КПРС, зміцнювати у трудящих почуття загальнонаціональної гордості радянської людини, виховувати непримиренність до будь-яких проявів українського буржуазного націоналізму та сіонізму, національної обмеженості та місництва [2, с. 1020]. Також пленум зазначає, що художня інтелігенція республіки міцно стоїть на позиціях партійності та народності, вносить гідний внесок у розвиток соціалістичної культури українського народу, який становить органічну частину єдиної радянської культури [2, с. 1023].

Незважаючи на те, що вищевказані документи певною мірою є копією аналогічних КПРС, проте певні республіканські особливості присутні на їхніх сторінках. Із цього можемо зробити висновок, що резолюції та рішення з'їздів КПУ, конференції та пленуми ЦК є важливим інформативним джерелом для вивчення національної політики радянської влади в УРСР. Із цих документів видно, що з перших післявоєнних років і до закінчення доби «застою» національна політика радянсь-

кої влади не позбулася своєї тенденційності та догматичності. У рішеннях та постановах ми бачимо повсюдні комуністичні штампи ленінської національної політики, які повторювалися як мантра протягом цих десятиліть.

Перспективи подальшого дослідження теми полягають у вивченні національної політики радянської влади та її реалізації в Донбасі 1943-1982 рр. у різних сферах життя суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. Т. 7-10. – 1986.
2. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том 2: 1941-1976 : [пер. с укр.] / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Укр. – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС . – К. : Политиздат Украины. 1977.
3. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / [В. Ф. Солдатенко, С. С. Діброва, В. П. Замковий та ін. ; за ред. Ф. М. Рудича та ін.], Ін-т політ. досліджень. – К. : Україна, 1991. – 477 с.
4. Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах / ред. П. С. Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. и.], 1997. – Вип. 1 / упоряд. І. О. Кресіна [та ін.]. – 1997. – 167 с.
5. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б.в.], 1997. – 704 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Баликін І. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 27.06.2014 р.

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЗЕМСТВО В РОСІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Охарактеризовано відносини між установами селянського самоврядування та земством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Доведено, що попри значні зусилля у розбудові господарства і культури села, у відносинах з селянськими установами земства походилися зверхньо, поступово з боку останніх брали гору тенденції адміністрування; недостатньою була увага з боку земців до проблеми станової відокремленості селян в управлінні місцевостями. Натомість селянські установи через специфічні риси світосприйняття селянства, його правовий нігілізм та антидержавні настрої, ототожнюючи земство з імперськими бюрократичними установами, чинили йому опір.

Ключові слова: селянське самоврядування, станова відокремленість, земство, вєсєтановість.

Охарактеризованы отношения между учреждениями крестьянского самоуправления и земством во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Доказано, что несмотря на значительные усилия по хозяйственному и культурному обновлению села, в отношениях с крестьянскими учреждениями земства демонстрировали верховенство, постепенно со стороны последних стали преобладать тенденции администрирования; недостаточным было внимание со стороны земцев к проблеме сословной обособленности крестьян в управлении своими местностями. Крестьянские же учреждения в силу специфичности мировосприятия крестьянства, его правового нигилизма и антигосударственных настроений, отождествляя земство с имперскими бюрократическими учреждениями, сопротивлялись ему.

Ключевые слова: крестьянское самоуправление, сословная обособленность, земство, вєсєсословность.

Relations between the institutions of peasant self-government and the zemstvo in the second half of 19th – at the beginning of 20th century are characterized. The author proves that despite of significant efforts in the development of village economy and culture, the zemstvos demonstrated the “superiority” in relations with the peasant institutions. Gradually trends of administration prevailed from the latest; attention from the zemstvo members to the problem of class isolation of farmers in the areas management was insufficient. On the other hand, the peasant institutions through specific features of peasant mentality, legal nihilism and anti-government climate identified zemstvo with imperial bureaucratic institutions. Accordingly, the peasant institutions were not adjusted on collaboration with zemstvo in life managing of their areas and they carried out resistance. Through 50 years after introduction of the peasant and zemstvo self-government institutions there was a gap between them: peasants attitude to the last was dismissive and under conditions of unauthorized agricultural redistribution they were plundered property of zemstvo, because they counted it as “master’s”. Exactly zemstvo remained for peasants as stranger, “unwanted” institution, which, except for new taxes, from point of peasant, brought in nothing useful in his existence. It had tragic consequences in the conditions of revolutionary transformations after February 1917, when zemstvo leaders became reformation initiators and active participants of country government. In particular the system of zemstvo institutions became the core of a new power structure, to which in May 1917 a new link was added – volost zemstvo. In fact it was peasant institution, but formally it had all classes’ character. Low level of political culture and education of peasants, sad experience in activity of class peasant self-government institutions and absence of collaboration experience with zemstvos, which must be developed over the years during the coexistence of these institutions and due to what the system of relations must be formed, which would help peasants through their representatives to integrate to the volosts management, would «include» them in volost local society, on the background of zemstvos bureaucratization at the end of 19th – at the beginning of 20th century, as the author considers, not in the last turn determined horror of “black redistribution”, robberies, scornful peasants attitude to the laws, state and local power in turbulent revolutionary times.

Keywords: peasant self-government, class isolation, zemstvo, all class character.

Вивчення історії селянського самоврядування в Росії другої половини XIX – початку XX ст. слугує завданням розбудови місцевого самоврядування у сучасних Україні, Росії, Білорусі та інших країнах, що постали на уламках імперії Романових, оскільки сприяє усвідомленню витоків багатьох проблем у них, пов'язаних з формуванням новітніх політичних інститутів і громадянського суспільства, участю населення у самоуправлінській діяльності на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Особливо актуальним, на наш погляд, є дослідження відносин між установами селянського самоврядування та земствами, адже перші і другі поширювали свій вплив на сільську місцевість, опікувались потребами селян – 9/10 населення імперії; обидві інституції були покликані залучати місцеве населення до розбудови господарства і культури у своїх адміністративно-територіальних утвореннях на засадах представництва, самоврядування, виборності, мали стати школою державного управління для народу, хоча перші і були установами становими, а другі – всестановими. Уявлялося б, органічною мала бути співпраця між цими установами, натомість в буремні революційні часи, як довели наукові розробки, через 50 з лишнім років по запровадженні селянських та земських установ самоврядування, між ними існувала прірва: селяни зневажливо ставились до останнього, в умовах самочинних аграрних переділів розкрадали та руйнували земське господарство, оскільки вважали земство, його майно «панськими»; ця інституція так і залишилась для селян чужою, такою, що крім нових податків, з погляду селянина, нічого у його існування не вносила [1, с. 128; 2, с. 236]. На тлі підвищеної уваги до земського досвіду з боку сучасних істориків, які наголошують на досягненнях земств й акцентують увагу на тому потенціалі, що його має історичний досвід їх діяльності для вироблення збалансованої системи місцевого управління, розбудови громадянського суспільства [3-7] тощо, питання про причини неприязного ставлення селян до земства в часи Лютневої демократичної революції 1917 р. набуває ще більшої гостроти: земці грали у ній чи не «першу скрипку», стали ініціаторами революційних новацій й активними учасниками радикальних

змін в управлінні країною, у ході яких система земських установ стала стрижнем нової структури влади, поповнилась волосним земством – по суті, селянським утворенням, хоча формально і всестанового характеру [8, с. 128-129; 9, с. 99]. Оскільки ставлення селян до земства вплинуло на долю питомої ваги демократичних перетворень, започаткованих цією революцією, логічно причини її поразки шукати у контексті пошуку відповіді на запитання: чому більше, аніж півстоліття, співіснування селянських та земських установ самоврядування не дали того плоду, що мав би досягнути, чому названі інституції так і не стали партнерами в господарській і культурній розбудові низової, базової ланки адміністративно-територіальної системи Росії – волості, залишившись далекими одна від іншої?

Існує чималий масив праць, автори яких намагались осмислити роль земств в оновленні управління країною, розвитку культури і господарства її регіонів [10-31]. Порівняно з яким вага публікацій, присвячених історії селянського самоврядування, не значна, хоча останнє і вивчалось дореволюційними [32-39], радянськими [40; 41], діаспорними [42] вченими і сьогодні потрапило до числа тих, що активно розробляються [43-48]. Проблемі ж відносин селянського самоврядування з земством у науковій літературі належної уваги досі не приділено, проте окремі її складові з'ясовано у працях дореволюційних авторів, зокрема, А. Д. Градовського [49], С. А. Приклонського [50], І. В. Гессена [51], В. Д. Кузьміна-Караваєва [52], радянських дослідників Е. М. Бруснікіна [53], В. Г. Чернухи [54], Л. Г. Захарової [55], В. В. Большова [56]. Серед сучасних істориків, у коло дослідницької уваги яких потрапили деякі аспекти розглядуваної теми, слід назвати українських вчених О. В. Михайлюка [2], І. Г. Верховцеву [57; 58], російських Л. Т. Сенчакову [59], Л. Е. Лаптеву, А. Ю. Шутова [60], Л. А. Жукову [6], С. Г. Кара-Мурзу [61], В. А. Меркушева [62], М. А. Касьянова [63], М. А. Віноградова [44], А. В. Фінаєва, І. В. Новічкова [29]. Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, спробуємо на основі архівних та друкованих документальних джерел, спираючись на розробки попередників, охарактеризувати відносини між установами селянського самоврядування та

земством у другій половині XIX – на початку XX ст. і довести, що у відносинах з селянськими установами земства поводитися зверхньо, поступово з боку останніх брали гору тенденції адміністрування; натомість селянські установи через специфічні риси світосприйняття селянина, його правовий нігілізм, отожднюючи земство з державними бюрократичними установами, чинили йому опір.

Хрестоматійним є твердження того, що селянська реформа 1861 р. була «наріжним каменем» Великих реформ 60-70-х рр. XIX ст., оскільки доля питомої ваги інших реформ, покликаних закласти фундамент нового ладу в країні, була пов'язана з вирішенням земельного питання та перетворенням селянина на індивідуального власника землі, з улаштуванням його побуту, захистом особистих та майнових прав, налагодженням нового управління селом, з якого зникли ланки «вотчинне право», «вотчинна поліція» тощо. Приміром, склад земських установ формувався шляхом представництва місцевого населення, у тому числі – селян, відповідно, від майнового і правового та загалом культурного становища останніх залежали ефективність земської діяльності, розбудова регіонів імперії та країни у цілому. Годі казати про судову 1864 р. реформу, в ході реалізації якої селян мали залучити до участі в судах присяжних [64; 65, с. 309]. Не менш відомими є і факти щодо відсутності у середовищі тогочасної політичної еліти спільних уявлень про те, яким буде новий лад на селі, яким чином вирішуватимуться важливі для всієї держави питання фіскального характеру, управління місцевим господарством тощо. Запроваджено також у науковий обіг і дані, що свідчать: міцні позиції в російській правлячій верхівці кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. займали ті, хто усвідомлював необхідність розбудовувати новий лад на засадах самоврядування, представництва і давав собі раду, що логічним наслідком процесу реформ мало стати запровадження у майбутньому в управлінні адміністративно-територіальними утвореннями й усією країною принципів всестановості [38, с. 49; 56, с. 13; 58, с. 124]. Оскільки Росія другої половини XIX ст. була аграрною державою, близько 90 % її населення – селяни, від успішності реформування соціально-економічної та управлінської сфер села

залежала і доля імперії, її здатність зберігати внутрішню соціальну стабільність, позиції на міжнародній арені, адже питома вага платників податків, результатами праці яких наповнювалась державна казна, власне були селянами. Одним з проявів усвідомлення політичною елітою Росії цього зв'язку стало запровадження Великою селянською реформою станового селянського самоврядування, складовою якого стали сільські та волосні сходи, волосні управи, волосні суди. Ці установи були покликані розв'язувати завдання управління селом у сегменті, що стосувався безпосередньо майнового і правового становища учорашніх кріпаків – відтепер «сільських обивателів».

Вирішення важливих для імперії завдань пов'язувалось також і з втіленням у життя земської реформи 1864 р. Створені нею земські установи самоврядування (повітові та губернські зібрання й управи), як і вищезазвані селянські установи, поширювали свою компетенцію на сільську місцевість, причому у межах волості компетенція земських і селянських установ, по суті, «накладалась» одна на іншу. Таким чином, вже на початку епохи Великих реформ стратегія відносин між селянськими та земськими установами була спрямована на співпрацю цих установ, від злагодженості, врівноваженості відносин між ними залежали вирішення чималої кількості проблем аграрного сектору економіки Росії, демократизація її суспільного життя, і, безумовно, добробут населення. Головна ж відмінність у діяльності земських та селянських установ полягала в тому, що перші будували її за територіальним принципом і формувались як всестанові установи буржуазного типу, утворення яких свідчило про активізацію процесів модернізації в країні; другі – номінально поширюючи вплив на територію волості, усе ж мали право вирішувати лише питання улаштування життя селян, оскільки були установами становими. Суттєво різнило розглядувані установи і таке: земства орієнтувались у своїй діяльності на індивідуума – власника землі та капіталу, селянські ж установи представляли інтереси колективного власника – сільську громаду. І перші, і другі обкладали населення (останні – лише селянство, яке втім у межах волості переважало) своїм особливим податком. У

селянських установ це був «мирський» податок, він власне і використовувався на потреби функціонування селянського «миру» та селянського самоврядування. Земський податок сплачувався з землі фактично усіма власниками, що мешкали в адміністративно-територіальних утвореннях, проте основним тягарем він лягав на селян – найчисельнішу і найбіднішу частину людності волості, яка до того ж, вийшовши з вікової кріпацької залежності, потребувала і найбільших вкладень для задоволення її нагальних потреб. Тож не випадково саме фінансове питання відразу по створенні селянських і земських установ стало одним з найболючіших у їх відносинах. У кінцевому рахунку, воно так і залишилось не нерозв'язаним аж до ліквідації земств більшовиками у 1918-1920 рр. Проте земська громадськість хоча б мала змогу обговорювати проблемні моменти «на фінансовому полі», апелювати до адміністрації, відстоювати власні позиції. Натомість селянські установи у цьому сегменті відносин з земствами потрапили у становище підлеглого: зі зрозумілих причин селяни не могли впливати на рішення земства щодо розміру податку, який стягувався з спільної земельної власності громади, хоча уряд і запровадив «межу» земського оподаткування. Н. Королева зазначає: в середньому селяни сплачували у двічі більший за поміщиків земський податок [17, с. 24]. С. Кара-Мурза звертає увагу, що усі видатки земства на рівні волості лягали «*виключно на селян...*», хоча результатами роботи волосних установ користувались і поміщики, селяни оплачували не тільки усю волосну та сільську адміністрацію, суд й охорону, але і репресії проти них самих, приміром, таку статтю видатків, як виселення до Сибіру «*порочних членів громади*» [61; 45, с. 67]. Справедливості ради слід зазначити, що у цілому перші кроки діяльності установ селянського самоврядування скоріше були досвідом негативним: хоча вони і перебували під опікою мирових посередників, раціонально розпоряджатись власними коштами через брак освічених осіб і відповідного досвіду селяни були не в змозі. У ході перших ревізій селянських установ, проведених на початку 1860-х рр. міністерством внутрішніх справ, з'ясувалось, що волосні старшини часто розкрадали «мирські суми», зловживали своїм

становищем при стягуванні податків з селян [47, с. 117]. Тому, з одного боку, зверхнє становище земства у фінансовому аспекті відносин з селянським самоврядуванням було продиктовано об'єктивними обставинами, натомість через кілька десятиріч, коли село стане на шлях господарської індивідуалізації і капіталізації [37, с. 19-22; 66, с. 5], таке ставлення навряд чи буде виправданим.

Характеризуючи відносини між селянськими установами та земством у фінансовому аспекті, на наш погляд, слід також взяти до уваги той факт, що після 1861 р. суттєво збільшились податкові зобов'язання і грошові виплати селян у цілому. Крім інших державних стягнень та повинностей, мирський і земський податки стали для селян тими новими видами витрат, які населення волості мало сплачувати по скасуванні кріпацтва (серед таких викупні платежі, поземельний і подушний податки тощо). А якщо врахувати, що у перші пореформені десятиріччя на селі спостерігалися господарський та управлінський безлад, суцільна правова незахисність селянина через негаразди, пов'язані з ліквідацією старої системи управління селом і становленням нової на засадах самоврядування, реформуванням фіскальної системи країни загалом, з правовим вакуумом на селі тощо [46, с. 49], стає зрозумілим: введення нових податків, зокрема – земського, яке співпало з різким погіршенням становища народу, безумовно, негативно вплинуло на ставлення селян до земства, відповідно – на відносини між селянськими та земськими установами. З початком виборчої компанії до Державної Думи свої невдоволення з цього приводу селяни висловлюють доволі конкретно. Приміром, у наказі мешканців села Діанова Макаріївського повіту Нижньогородської губернії вимагалось скасувати посади земських начальників, урядників тощо і вказувалось: «*тоді самі собою зменшаться земські видатки, ...і припиняться податки, що збираються з трударя-селянина*» [61]. У листопаді 1905 р. часопис «Новая жизнь» повідомляв: на одному зі сходів селяни Ямбурського повіту вимагали скоротити платню членам земської управи та скасувати пенсії земським службовцям, крім вчителів [59, с. 95]. Самі ж земці тими роками зазначали: «*Селяни губерньського земського збору*

повністю сплачувати не бажають. Статистику визнають непотрібною... Селяни сплачують у земство багато, а отримують мало. Просять не нав'язувати населенню непотрібних благодійень» [61]. Отже, загальне невдоволення селян з приводу земського оподаткування, податковий тягар пореформених десятиліть загалом сприяли тому, що сільські установи самоврядування стали рупором народу, який висловлював протест і проти земських податків, і проти земських установ в цілому, не бачачи для себе користі у земській діяльності. В часи Першої світової війни, коли податковий й адміністративний тиск на село посилювався, а соціально-економічні умови життя народу загалом погіршились, суттєво зменшились і надходження від селян до земських бюджетів. Тільки-но з початком Лютневої революції 1917 р. послабилась центральна влада та адміністративні важелі впливу на село, селяни просто припинили сплату будь-яких податків. Як наслідок – вже у перші революційні місяці урядовці змушені були констатувати повну руйнацію фіскальної системи в країні, а земства, перебравши на себе владні функції, залишилися без фінансів, адже від початку створення цих установ саме селянські податки становили левову долю їх бюджетів [1, с. 101-102; 59, с. 164].

В інших аспектах відносини між селянськими та земськими установами також розвивались у несприятливому річищі. Дослідники зазначають: не співучасниками в управлінні селом, а об'єктом опіки з боку земства відразу стали перші [17, с. 4]. Певною мірою це має своє пояснення: малограмотна селянська маса, не маючи необхідного досвіду, і не могла висунути на посади волосних старшин, сільських старост та виборних осіб – членів волосних управ (власне вони офіційно контактували з земськими установами) таких особистостей, які були здатні відстоювати у відносинах з земством інтереси селянських установ. Земські діячі, як свідчать архівні документи, по відношенню до останніх поводити себе, як адміністратори: то наказувалось часопис розповсюдити у волості [67, арк. 2], то доручення бюрократичного характеру виконати [60, с. 151], то інформацію терміново подати у земство або поширити її серед місцевих мешканців [67, арк. 2]. Подібне з боку земств по відношенню до селянських

установ стало особливо відчуватись після видання у 1890 р. нового земського положення, що свідчило про зміни ідейних орієнтирів у середовищі правлячої еліти (в розбудові місцевого самоврядування відтепер пристали на державницькі засади, натомість у попередній період застосовувались ідеї, так званої, громадської теорії управління) та посилення станово-корпоративних принципів в управлінні країною, внаслідок чого значну перевагу у складі земських установ отримали дворяни. Водночас разом з усвідомленням земськими діячами того, що вони виконують важливу державну функцію, розпочалась інтенсивна бюрократизація земської діяльності [31, с. 94]. До того ж з запровадженням у 1889 р. посади земського начальника, сама назва якої в очах селян робила його «земцем», прикметою часу стали свавілля і широке застосування каральних функцій щодо селян, земський начальник мав право скасувати будь-яке рішення селянських установ, сільські та волосні сходи відтепер скликались лише з дозволу цих посадовців [59, с. 163; 42, с. 41]. *«Волость, уявляється, наша сільська установа, а і тут пролази дворяни знаходять потрібним сувати свій ніс, й у старишини у більшості потрапляють люди, що догодили земському начальнику, ...який тебе і вислухати не бажає, а за найменший опір до кутузки саджає або штрафує»*, – писали мешканці села Борвиков Поречського повіту Смоленської губернії [61]. Змінився після 1890 р. і спосіб виборів делегатів від селян у земські гласні: якщо після 1864 р. триступенева система виборів дозволяла селянським висуванням потрапити у земство, то після 1890 р. долю гласних-селян, по суті, вирішував губернатор, який затверджував кандидатури потрібних осіб з числа тих, кого запропонували селянські зібрання. Як вказує Н. Корольова, наприкінці XIX – на початку XX ст. склад земських установ селянським був на 31 % [17, с. 24]. За таких умов з боку земства на адресу волосних установ все частіше лунають вимогливі вказівки *«терміново оплатити усі земські недоїмки»*, як це, приміром, у 1893 р. висловила Акерманська повітова установа Бессарабської губернії, звернувшись до Постальської волосної управи [68, арк. 37]. Звичайними стали наступні форми контактів між земством та селянськими установами: Могилів-Подільська управа у 1910-1912 рр.

систематично наказувала волосним старшинам «сприяти представникам земства...» у боротьбі з епідемією тифу та сповіщати про появу хворих чумою, виконувати «правила з нагляду за станом здоров'я осіб, які прибули з місцевостей, що є «неблагополучними» [69, арк. 3; 70, арк. 7]; Чернігівська земська управа вимагала волосне правління «негайно стягнути» певні суми на користь земської богадільні з осіб, які перебували у ній попереднього року [71, арк. 23в]. Усе назване разом ще більше відштовхувало селянина від земства. Під час, так званої, «петиційної компанії» при виборах до Державної Думи [72, с. 54] селяни Калузької губернії, приміром, у своєму приговорі зазначали: «В нас немає сил боротися. До Олександра III була рівність у земстві, частина панська, частина селянська, а не дві панських... Тоді правдиве обговорення було, а тепер жодного правдивого питання не вирішується... Можна сказати, земська управа найбільш низька, ...несправедлива установа стала. Усі питання несправедливо там обговорюються». У приговорі селян Пермської губернії вказувалося: «в умовах свавілля чиновників, безконтрольності казни, земство – добра установа, але ...у ньому мало гласних від селян» [73]. З початком світової війни повноваження земств збільшуються, вони забезпечують життя адміністративно-територіальних утворень в складних умовах військового часу: постачають харчі населенню, надають медичну допомогу пораненим, вирішують питання улаштування біженців, реабілітації військових інвалідів, ведуть активну санітарно-епідеміологічну роботу тощо [1, с. 132-133]. Логічно, що волосні установи допомагали земствам у цій діяльності [74, арк. 1; 75, арк. 10; 76, арк. 2]. Також очільники перших виконували певні адміністративно-поліцейські функції на селі: наглядали за прибулими, вишукували підозрілих осіб тощо [77, с. 234; 78, арк. 36]. По суті, бюрократична форма контактів між земськими і селянськими установами військовими часами, так би мовити, «зцементувалась», вона скоріше відповідає командно-адміністративній моделі відносин між управлінськими структурами, аніж партнерській, заснованій на співпраці між установами самоврядування, сфера компетенції яких у межах волості чималою мірою наближалась одна до іншої.

На ставлення селянських установ до земства не могло не вплинути і те, що самі земські діячі розглядуваними часами, на жаль, зовсім не були взірцями шляхетності, їх не можна схарактеризувати, як безкорисно відданих служінню народів. О. В. Михайлюк пише: «як не переймалися «освічені і свідомі» земці-дворяни інтересами селян, ці інтереси далеко не завжди були їм зрозумілі і тим більше співпадали з їхніми інтересами. І навіть коли вони висували вимоги начебто в інтересах селян, вони, в першу чергу, переслідували свої власні інтереси. Освічені поміщики, при всій їх «доброзичливості», не могли бути виразниками селянських потреб. Якщо навіть припустити, що домінуюча в земстві група гласних безкорисливо і навіть всупереч власним інтересам дбатиме про селянське населення, то все ж таки вона розглядатиме його інтереси так би мовити з боку – зі своєї неселянської точки зору. У реальному житті «освічених і свідомих» земців, які «безкорисливо служили народу» було буквально одиниці. Не поодинокими були явища, коли в земських закладах процвітали «кумівство і обдирання земської і громадської скринь»» [2, с. 239-240]. У 1912 р. з думської трибуни залунало про жахливі факти, які відомий земський діяч А. Шингарьов назвав «моральним виродженням установ представництва»: Великолуцьке земське зібрання на Псковщині більшістю голосів проти одного постановили випороти селянина [79]. І це через 8 років по скасуванні в Росії тілесних покарань. Наведений А. Шингарьовим сумний факт красномовно свідчить: на жаль, деякі земці у відносинах з селянами дійсно поводитись по-панськи, в селянинові вони бачили не соціального партнера, не особистість і співучасника у розбудові місцевостей, а об'єкт адміністративного впливу. Це, зрозуміло, відбивалось і на ставленні селян до земства, свідчило, на нашу думку, про наявність станово-корпоративних традицій у місцевому управлінні тими часами. Отже, замість наполегливих зусиль по подоланню станової відокремленості селян, у практичній діяльності земці на початку ХХ ст., на жаль, демонстрували вірність становим принципам у відносинах з першими.

Не могло не вплинути на відносини між селянськими та земськими установами

самоврядування участь останніх у реалізації аграрних реформ 1906-1911 рр. Земство було залучено до активної агрономічної допомоги відрубникам і хуторянам [80, с. 19-20]. Натомість стимулювання урядом процесів розпаду общинної земельної власності, як відзначають фахівці, напередодні світової війни розкололо село [81, с. 275-277]. З думської трибуни А. Шингарьов 1912 р. волав: *«у селі... давно зник внутрішній мир, родина селянина ...у міжусобиці, брат пішов на брата і син на батька... приміром, землеулаштування Чистопольського повіту Казанської губернії: людину, яка служила там, викрили ревізією на підлогах і хабарах; ...у тому ж Чистопольському повіті... розбирається отцевбивство, син убив батька за те, що той продав надільну землю»* [79]. Сучасні вчені А. В. Фінаєв та І. В. Новічков наводять такі факти з життя села того часу: *«прибувши у село, де жили общинники та одноосібні власники землі, агроном останнім пропонував насіння для дослідів за дарма, а коли до нього звертались общинники, їм казали, що ці насіння вони можуть отримати лише у позику, те ж відносилось і до дослідів з добривами»* [29]. Зрозуміло, така не виважена політика щодо общинника під час означених складних, доленосних подій в житті села, не додавала земству авторитету в очах селянського загалу.

Перші «дзвіночки» селянського опору земству залунали ще на початку ХХ ст. У 1905-1906 рр. мали місце чисельні напади на приміщення земських управ, побиття земських лікарів, вчителів та інших «нецензових» земських службовців. Звичайним явищем стала несплата земських податків, при чому навіть забезпеченими платниками податків. Селяни активно протестували проти статистичних обстежень, агрономічних заходів [80, с. 16-17]. Архівні документи свідчать: сходи відмовлялись ухвалювати рішення по фінансуванню волосних управ та шкільного будівництва, яке входило у «сферу інтересів» земства [82, арк. 1-1зв]. П. Шлемін вказує: *«Мир» став знаменем опору... Станова селянська волость виступила проти переважно дворянського земства»* [80, с. 16-17].

В історичній літературі міститься чимало інформації про позитивний досвід участі земських установ в модернізації села: сприяння розбудові земської медицини [21]

та шкільництву [12; 18], запровадження агрономічної допомоги селянам [10; 26], статистичних обстежень місцевостей [23] тощо. Славну сторінку історії земств, безумовно, становить діяльність ліберальних земців з вироблення проєктів модернізації місцевого управління в країні на засадах всестановості, у контексті чого передбачалось доповнення існуючої системи земських установ «дрібною земською одиницею» у межах волості [54, с. 137; 56, с. 13; 57, с. 77; 66, с. 5]; відстоювання земськими діячами ідей інтеграції селян до єдиного правового поля країни та впорядкування діяльності волосних судів, яка, на погляд земців, *«отучала населення від законності»* [48, с. 80; 83, арк. 24]; участь у роботі *«особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості»* 1902-1905 рр., в ході чого вироблялись проєкти реформування аграрного ладу країни та відстоювались інтереси селянського загалу, зокрема наголошувалось на необхідності сприяти самодіяльності, взаємодопомоги на селі та розвитку селянського самоврядування [84, арк. 50; 85, с. 18-19]. Усе це, безумовно, слід враховувати, оцінюючи відносини земств з селянськими установами, які представляли погляди селянського загалу. Але були і думки тих, хто наважувався дати оцінку діяльності земств у контексті їх відносин з селянами. Зокрема, відомий юрист і земський діяч початку ХХ ст. В. Кузьмін-Караваєв зазначав, що селянство завжди стояло осторонь від земства, *«в очах селян земство було і залишається чужою їм організацією, – збірним ім.'ям якогось невизначеного начальства, не то співпадаючого із повітовим з'їздом, з предводителем, зі справником, із земським начальником, не то відмінним від них»* [52, с. 286]. Російська дослідниця Л. Сенчакова зазначає: селяни не знали, чим займається земство, не розуміли значення цієї праці, не довіряли земству; не розуміючи, на що витрачаються земські податки, влаштовували *«податні страйки»* [52, с. 164]. Серед сучасних дослідників, хто вивчає ставлення селян до земства, О. Михайлюк. Посилаючись на погляди колег-істориків, він, зокрема, пише: *«в очах селян земства залишалися «панськими» закладами, складовою міського, чиновницького та панського «істеблішменту». Діяльність земств, навіть найбільш прогресивних, не викликала симпатій селян,*

земські управи нерідко у свідомості селян ототожнювались з поліцейськими управліннями» [2, с. 236]. Інший дослідник С. Кара-Мурза наводить такі рядки з петиції селян Тонкінської волості Варнавинського повіту Костромської губернії, поданої під час виборів до Державної думи: «когда мы вздумали заявить ...о нашей нужде нашей земской управе, о том, что кругом нас лишь надувают и обирают, что на обсеменение нам дали почти наполовину семян невсхожих, что нам грозит и на будущий год неурожай, что становые да урядники за подати и штрафы готовы последний кусок у полуголодных ребятишек наших изо рта вырвать, – так что с нами хотят сделать земский начальник с волостным правлением? Он приказал арестовать нашего уполномоченного собирать подати, он обещал засадить в холодную всех, подписавших эту бумагу! Это что значит? Это значит, что у нас, у холодных и голодных, у темных вырывают кусок хлеба и в то же время не дают никакой возможности никому голоса своего подать. Это значит, что нас сознательно толкают в могилу от голодной смерти, а мы слова не могли сказать против этого!». Також вчений звертає увагу, що на зламі XIX – XX ст. «культурно-господарське життя волості завмерло та виродилось», що понад $\frac{2}{3}$, а у питомої ваги волостей – $\frac{3}{4}$ усіх волосних видатків витрачались на поліцейсько-адміністративні потреби, які мали загальнодержавний характер, а весь тягар цих витрат було покладено виключно на селянські плечі; обкладення надільних селянських земель поступово стало у двічі перевищувати приватновласницьке [61]. Н. Корольова зазначає: на початку XX ст. суттєво зросли витрати земств на утримання самих земських установ, земської бюрократії [17, с. 38]. Опрацьовані нами архівні матеріали, що містяться у фондах Російського державного історичного архіву, також змушують замислитись з приводу діяльності земств у тій частині, яка стосувалась управління місцевим господарством та безпосередньо мала відношення до улаштування життя селян, задоволення їх нагальних потреб, піднесення їх добробуту. Зокрема, у 1911 р. в матеріалах міністерства внутрішніх справ Росії вказувалось: до 80 % волосних бюджетів в країні спрямовується на задоволення адміністративних потреб; натомість у

тих місцевостях, де немає земств і де не витрачаються чималі суми на утримання земських установ, зокрема, в Астраханській та Ставропольській губерніях, «обов'язки по місцевому благоустрою» виконують власне селянські установи; вони виділяють значні суми на шкільництво, фельдшерську і медичну справи, бурять артезіанські свердловини, будують і облаштовують храми. Бюджети цих волостей сягають десятків тисяч карбованців, що виділяються власне на господарський розвиток села [85, арк. 10-13]. Отже, на початку XX ст. земська бюрократія поступово ставала гальмом розвитку останнього, а місцевості, де не було земств, вели перед за темпами зростання селянського добробуту, задоволення освітніх і культурних потреб селянина, оскільки бюджети волосних установ не обтяжувались видатками на утримання земств.

Сучасні дослідники вказують: традиційна селянська свідомість, що віками формувалась в умовах колективного общинного виживання у рамках локального селянського співтовариства, протиставляла селянина іншим станам і навіть державі, застосовуючи захисні механізми задля збереження і саморегуляції общинного життя [80, с. 16-17; 87, с. 34]. Правовий нігілізм, що характеризував селянську свідомість, відторгнення будь-якої зовнішньої по відношенню до селянського миру сили [2, с. 216], у тому числі – земств, провокувала селянський загаль на конфронтацію з останнім. Земські ж діячі фактично поводити себе з селянами у гірших станово-корпоративних традиціях, дозволяючи адміністративний тон у відносинах з установами самоврядування останніх, витрачаючи чималі суми з селянських бюджетів на власні бюрократичні потреби. Чималою мірою це обумовило той факт, що за 50 з лишнім років співіснування селянських і земських установ селяни, на жаль, так і не інтегрувались в управління волостю, а спротив селянського миру земству, по суті, був виявом вказаних захисних механізмів, які община застосувала з метою самозбереження, оскільки земство селянами ототожнювалось з імперськими бюрократичними установами. Це мало трагічні наслідки у подальшому, негативно вплинуло на долю демократичних перетворень після лютого 1917 р.

Подальше дослідження проблеми можна вести у напрямку вивчення відносин між селянським самоврядуванням та земством у розрізі регіонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): дис... канд. іст. н.: 07.00.01. – Ізмаїл, 2004. – 240 с.
2. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. .... док. іст. н.: 07.00.01. – Одеса, 2011. – 597 с.
3. Абрамов В. Ф. Земская идея в России и современное местное самоуправление // Третье звено государственного строительства в России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicitn/No.73/abram/abram-c1.html>
4. Абрамов В. Ф. Демократическая практика российского земства. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/1995_3_Abramov.pdf
5. Бакуменко О. О. Роль історичного досвіду земств у формуванні громадянського суспільства в Україні // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна наукова 2003». 16-20 червня 2003 р., Дніпропетровськ-Черкаси. – Т. 7. – Історія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 3-4.
6. Жукова Л. А. Влияние института земского самоуправления на процесс формирования гражданского общества в Российской империи на рубеже XIX – XX вв. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rikmosgu.ru/students/informatization/Zhukova/>
7. Поляковская Н. М. Исторический опыт социальной помощи населению (на примере Пермского земства во второй половине XIX в.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vestnik.uara.ru/ru-ru/issue/2010/04/10/>.
8. Верховцева І. Г. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох (18-19 листопада 2005 р.): Матеріали І Міжнародної наукової конференції. – Одеса : Вид. Одеського юридичного інституту ХНУВС, 2005. – С. 126-131.
9. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 98-105.
10. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895 гг.): в 3 т. – Спб. : Скоропечатня И. Богельман, 1896.
11. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. – Спб. : Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1909-1911.
12. Русов С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 3. – Листопад. – С. 32-57.
13. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. – Спб. : Жизнь для всех, 1913. – 551 с.
14. Львов Г. Е., Полнер Т. И. Наше земство и 50 лет его работы. – М. : Задруга, 1914. – 57 с.
15. Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб. : Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1914.
16. Погребинский А. П. К истории земств и городов в годы империалистической войны // Исторические записки. – М. : АН СССР, 1947. – Т. 12. – С. 39-60.
17. Королева Н. Г. Земство на переломе (1905-1907). – М. : Ин-т истории АН, 1995. – 236 с.
18. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф... канд. іст. н.: 07.00.01. – Донецьк, 1998. – 16 с.
19. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина ХІХ – ХХ ст.): дис... канд. іст. н.: 07.00.06. – Харків, 1999. – 224 с.
20. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты). – М., 2002. – 192 с.
21. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.): автореф... канд. іст. н.: 07.00.01. – Харків, 2002. – 14 с.
22. Куликов В. В. Становление и развитие земского самоуправления, вторая половина XIX – начало XX вв. : Историко-юридическое исследование: автореф... док. юр. н. – 12.00.01. – М., 2002. – 40 с.
23. Макієнко О. А., Єжова О. В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х рр. ХІХ ст. // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон, 2003. – Вип. 11. – С. 11-24.
24. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): автореф... канд. іст. н.: 07.00.06. – К., 2003. – 20 с.
25. Акимова Т. М. Земства Центральной России в период революционных потрясений: март 1917 – май 1918 гг.: на материалах Костромской, Тверской, Ярославской губерний: дис.... канд. іст. н.: 07.00.02. – Владимир, 2007. – 250 с.
26. Верховцева І. Г. Роль земств в адаптації селянства до ринкових умов // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. Частина 2. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 126-128.
27. Верховцева І. Г. Участь земств Правобережної України у соціальній допомозі населенню // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2004. – Вип. 17. – С. 6-10.
28. Верховцева І. Г. До питання націтворчої діяльності земських найманих працівників в Україні // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний збірник. – Серія: Історія. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 23-29.
29. Финаев А. В., Новичков И. В. К вопросу об отношении местных органов самоуправления Среднего Поволжья к столыпинской аграрной реформе начала XX века // Молодой ученый. – 2014. – № 4. – С. 769-771. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.moluch.ru/archive/63/9818/>

30. Волгирева Г. П. Земство и землеустройство крестьян Пермской губернии в начале XX века. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archive.perm.ru/?q=node/211>
31. Ярцев А. Земства и государственная власть в 1864-1904 гг. (на материалах Северо-Западных губерний) // Земский феномен: Политологический подход. – Саппоро: Slavik Research Center, 2000. – С. 38-99.
32. Лохтин П. К вопросу о реформе сельского быта крестьян. – М. : Тип. Васильева., 1902. – 157 с.
33. Евреинов Г. А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. – Спб., 1903. – 217 с.
34. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
35. Риттих А. А. Крестьянский порядок. – Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – 447 с.
36. Билимович А. Д. Крестьянский порядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – К. : Тип. Императорского университета им. Св. Владимира, 1904. – 60 с.
37. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте. – Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – 106 с.
38. Корнилов А. Крестьянская реформа. – Спб. : тип. Ф. Вейсберга и П. Гершина, 1905. – 268 с.
39. Катаев М. М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг. (исторический очерк их образования и норм деятельности): ко дню 50-летней годовщины освобождения крестьян от крепостной зависимости 19 февраля 1911 г.). – Ч. 1. – Спб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1911. – 129 с.
40. Бондаревский А. В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России: автореф.... канд. ист. наук. – К., 1951. – 17 с.
41. Будаев Д. И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX вв.: К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма. – Смоленск : Смоленский госпединститут им. К. Маркса, 1972. – 467 с.
42. Пушкарев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. – Прага, 1924. – 43 с.
43. Суворова Н. Г. Материально-финансовая база органов крестьянского самоуправления (по материалам ревизий западносибирских волостей первой половины XIX в.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zaimka.ru/suorova-self-rule/>
44. Виноградов М. А. Крестьянское самоуправление в России 1889-1914 гг. (по материалам Московской губернии): дис.... кан. ист. н.: 07.00.02. – Москва, 2009. – 187 с.
45. Верховцева І. Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 65-69.
46. Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48-50.
47. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлін у 1863 р. В. П. Мещерським) // Інтелігенція і влада: зб. наук. праць. – Серія: Історія. – Одеса : Астропринт, 2013. – Вип. 29. – С. 109-118.
48. Верховцева І. Г. «Волосні суди у нас усюди не вдалися»: селянське правосуддя в Росії пореформеної доби // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 7. – С. 256-259.
49. Градовский А. Д. Крестьянские выборы в гласные уездных земских собраний // Вестник Европы. – 1884. – Кн. 5. – С. 327-356. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.democracy.ru/library/publications/voter/special/el_history/page14.html.
50. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – Спб. : Изд. Ф. Павленкова, 1886. – 380 с.
51. Гессен И. В. Сельская коммуна в Измаильском уезде Бессарабской губернии // Мелкая земская единица: Сборник. – СПб. : б. в., 1902. – С. 179-185.
52. Кузьмин-Караваев В. Д. Крестьянство и земство // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М. : Издание т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 277-286.
53. Брусникин Е. М. Политика царизма по крестьянскому вопросу в период политической реакции 80-х – начала 90-х годов XIX века: автореф....канд.ист.н. – М. : МГУ, 1965. – 15 с.
54. Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 гг. XIX в.). – Л. : Наука, 1972. – 226 с.
55. Захарова Л. Г. Крестьянская община в реформе 1861 г. // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1986. – № 5. – С. 36-42.
56. Большов В. В. Кахановская комиссия (1881-1885) (к вопросу о внутренней политике самодержавия первой половины 80-х гг. XIX в.): автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02. – М. : МГУ, 1987. – 19 с.
57. Верховцева І. Г. Сільська комуна на Ізмаїльщині (кінець XIX – початок XX ст.): про погляди земців на шляхи аграрної модернізації Росії // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали ІХ наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 71-79.
58. Верховцева І. Г. Проблеми селянського самоврядування в Росії у матеріалах комісії 1881-1885 рр. під головуванням М. С. Каханова: земці проти бюрократії // Науковий вісник Чернівецького університету:

- збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2014. – Вип. 702-703. – С. 123-128.
59. Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства. 1905-1907 гг. – М.: Рос. АН, Инст. истории, 1994. – 206 с.
  60. Лаптева Л. Е., Шутов А. Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М.: Изд. РАГС, 1999. – 174 с.
  61. Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918-1921). Урок для XXI века. – М.: ЭКСМО, 2003. – 384 стр. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kara-murza.ru/books/war/civil_war24.htm
  62. Меркушев В. А. Деятельность Вятского земства по развитию местных крестьянских хозяйств // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2007. – Вып. 36. – Т. 13. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-vyatskogo-zemstva-po-razvitiyu-mestnyh-krestyanskih-hozyaystv>
  63. Касьянов Н. А. Особенности организации местного самоуправления в российской пореформенной деревне в 60-х годах XIX века // Вестник ВЭГУ. – 2009. – № 6 (44). С. 134-138. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.work.vegu.ru/vegu/vestnik/DocLib/134-138_%D0%9A%D0%B0%D1%81%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf
  64. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. – 2005. – № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm>
  65. Реформы или революция?: Россия в 1861-1917: Материалы международного коллоквиума историков. – СПб.: Наука, 1992. – 395 с.
  66. Шредер Г. И. Мелкая земская единица в условиях русской жизни // Мелкая земская единица в 1902-1903 гг.: Сб. статей. – СПб.: «Слово», 1903. – Вип. 2. – С. 1-89.
  67. Держархів Хмельницької області, ф. 79, оп. 1, спр. 80.
  68. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 779, оп. 1, спр. 26.
  69. Держархів Вінницької області, ф. 35, оп. 1, спр. 166.
  70. Держархів Вінницької області, ф. 35, оп. 1, спр. 189.
  71. Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 2, спр. 54.
  72. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис.... кан. ист. н.: 07.00.01. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.
  73. Местное самоуправление глазами крестьян. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.reformshistory.ru/reformy/reformy-nikolaya-vtorogo/reforma-mestnogo-samoupravleniya/mestnoe-samoupravlenie-glazami-krestyan>
  74. Національний архів Республіки Беларусь (Далі – НІАБ), ф. 2575, оп. 1, спр. 149.
  75. НІАБ, ф. 2038, оп. 1, спр. 130.
  76. Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 2963.
  77. Еремян В. В. История местного самоуправления в России (XII – начало XX в.). – М.: Изд. Росс. университета дружбы народов, 1999. – 292 с.
  78. Держархів Вінницької області, ф. 26, оп. 1, спр. 224.
  79. Шингарев А. И. Положение страны и внутренние реформы. Речь А. И. Шингарёва, во время прений по правительственной декларации в заседании IV Государственной Думы 8 декабря 1912 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ibyu.narod.ru/skh3.html>
  80. Шлемин П. И. Столыпин и местное самоуправление. – М., 1992. – 64 с.
  81. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке: Избранные труды. – Ч. 2. – Москва: РОССПЭН, 2011. – С. 272-279.
  82. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 442, оп. 711, спр. 148.
  83. Національний архів Республіки Молдова, ф. 65, оп. 1, спр. 150.
  84. НІАБ, ф. 68, оп. 1, спр. 2.
  85. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст.: автореф.... д-р іст. н.: 07.00.02. – Донецьк, 2013. – 37 с.
  86. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф. 1291, оп. 50, спр. 333.
  87. Данилова Л. В., Данилов В. П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. Москва. – М., 1996. – С. 22-39.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

ЗМІНИ ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ у другій половині ХХ століття

Проведено аналіз змін етнічної структури населення Херсонської області у другій половині ХХ століття на основі вивчення матеріалів демографічних переписів 1959 і 1989 років. Для з'ясування вірності виявлених тенденцій зроблено порівняння з аналогічними явищами у сусідніх регіонах та еволюцією етнічного населення краю впродовж кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст. Встановлено, що зміни етнічного складу населення Херсонщини у радянський час зводились до його спрощення та русифікації за рахунок зменшення питомої ваги українців та традиційних етнічних меншин, збільшення частки росіян і російськомовних. Така політика мала засвідчити формування міфічної етносоціальної спільноти «радянський народ». Проте ці тенденції природно зникли з розпадом СРСР. У цілому ж за період з кінця ХVІІІ до початку ХХІ ст. простежується зростання питомої ваги українського населення, що підтверджує належність Херсонщини до України і відсутність об'єктивних історичних основ для реалізації неоімперських великодержавних проектів Росії на кшталт «Новоросії» чи «Південно-Східної Русі».

Ключові слова: Херсонщина, Україна, переписи 1897, 1959, 1989 і 2001 років, етнічна структура населення.

В статье проанализированы изменения этнической структуры населения Херсонской области во второй половине ХХ века на основе изучения материалов демографических переписей 1959 и 1989 годов. Для корректности выявленных тенденций проведено сравнение с аналогичными процессами в соседних областях Южной Украины, в т.ч. Автономной Республики Крым и с эволюцией этнического состава населения края за период с конца ХVІІІ до начала ХХІ в. Выявлено, что изменения национального состава населения Херсонщины в советский период состояли в упрощении и русификации за счет уменьшения доли украинцев и традиционных этнических меньшинств, увеличения процента русских и русскоговорящих. Это должно было свидетельствовать об успешности политики формирования мифической этносоциальной общности «советский народ». Все эти тенденции естественным путем исчезли после распада СССР. В целом же за период с конца ХVІІІ до начала ХХІ в. четко доминирует тенденция роста удельного веса украинцев, что подтверждает принадлежность Херсонщины Украине и отсутствие объективных исторических основ для реализации неоимперских великодержавных проектов России вроде «Новороссии» или «Юго-Восточной Руси».

Ключевые слова: Херсонщина, Украина, переписи 1897, 1959, 1989 и 2001 годов, этническая структура населения.

In the article leading trends of the changes of the ethnical structure in Kherson region during the second half of 20th century are analyzed. Authors used the results of demographic censuses 1959, 1970, 1979 and 1989. In order to get correct results of the survey, the situation in Kherson region was compared to the situation in other regions – Zaporizhzhja, Mykolaiv, Dnipropetrovsk and Crimea ones. The comparison with the specific features of ethnical structure from the end of 18th and till the beginning of 21st centuries helped to make a retrospective analysis. The key dates were 1897 (the date of the first general demographic census in Russian Empire) and 2001 (the date of the first census of independent Ukraine).

During 1959-1989 the amount of Ukrainians decreased in Kherson region. But the amount of Russians and Russian-speaking grew instead. The percentage of traditional for the region ethnic minorities (Greek, Jews, and German) decreased either. The ethnic configuration of the region simplified and binary structure formed with dominating Russian-speaking community and marginalized Ukrainian-speaking Ukrainians. Only after the decline of the USSR ethnical structure of the region got natural condition, which was pictured by 2001 census.

Keywords: Kherson region, Ukraine, 1897, 1959, 1989 and 2001 censuses, ethnical structure.

Останні події в Україні переконливо свідчать, що актуальність теми розвідки зумовлена декількома як науковими, так і практично-політичними факторами. До наукових слід віднести потреби вивчення етнічної історії Херсонщини, яка до сьогодні залишається недостатньо дослідженою. У практично-політичній площині мова йде про необхідність врахування етнічного, етносоціального фактору владними інституціями практично у всіх галузях внутрішньої та зовнішньої політики.

Метою статті є аналіз змін етнічної структури населення Херсонщини у другій половині ХХ ст. на основі аналізу демографічних матеріалів переписів, що проводились у досліджуваний період.

Методи дослідження визначаються специфікою предмета дослідження, який знаходиться на межі етнічної і демографічної історії.

Джерельну основу дослідження складають матеріали загальних демографічних переписів 1897 р. Російської імперії, 1959 р. і 1989 р. СРСР і 2001 р. України. Також використано інші демографічні джерела – поточний облік населення Південної України 1782 р., відомості загальних переписів 1926, 1970 і 1979 рр. та міського перепису 1923 р. [1-6].

Можливість порівняно коректно визначити етнічний склад населення підросійської України надав Перший загальний перепис населення Російської імперії. Під час перепису 1897 р. визначали рідну мову населення (записували мову, яку сам опитуваний уважав рідною мовою) та мову грамотності. Матеріали перепису оприлюднені [5-7]. Національний (мовний) склад жителів імперії визначено в розрізі губерній, повітів, міського та сільського населення. Підсумки цього перепису за мовним критерієм неодноразово використовували для дослідження етнічного складу населення.

Усі чотири повоєнні радянські переписи 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. реєстрували етнічну належність опитуваного на засадах соціально-психологічного підходу, тобто записували етнічність (національність), яку сам опитуваний уважав істинною. Розробка таблиць за другою мовою, а це була російська, мали

засвідчити успіхи у формуванні «нової інтернаціональної спільноти» – радянського народу. Так, за матеріалами перепису 1959 р. розробляли таблиці, у яких поєднували показники національності та рідної мови. За матеріалами наступних переписів розробляли такі таблиці: національність + рідна мова, національність + друга мова, національність + рідна мова + вік, національність + друга мова + вік.

У 2001 р. в Україні відбувся перший в історії незалежної держави перепис населення. Як і в 1989 р., у 2001 р. визначали етнічність населення. Тільки замість політично вже застарілого та ідеологічно недоцільного критерію другої мови з мов народів СРСР, якою людина вільно володіє, реєстрували іншу мову, якою людина володіє. У відповідь на запитання про національність записували назву етносу, яку сам респондент уважав потрібною, тобто, як і в радянських переписах населення, за основу визначення мови було взято соціально-психологічний підхід.

Отже, інформація демографічних переписів дає змогу простежити етнічну ситуацію та етнонаціональні процеси на Херсонщині в другій половині ХХ ст., дослідити генезу головних етнічних проблем сучасної Херсонщини, вплив на їхню еволюцію різноманітних суспільних факторів. Основні результати переписів нами зведено у таблицю 1 і 2. Для коректного аналізу варто порівняти Херсонщину з суміжними областями та АР Крим.

Отже, за 1959-1989 рр. населення України зросло з 41 869 046 осіб до 51 452 034 або на 22,89 %. Населення Херсонщини збільшилось з 824 167 у 1959 р. до 1 236 970 у 1989 р. або на 50,09 % (табл. 1). Тобто темпи зростання чисельності населення Херсонщини у 2,2 рази перевищували республіканські. Щодо сусідів, ситуація була така. Населення Дніпропетровщини зросло з 2 705 тис. до 3 561 тис. або на 31,64 %, Миколаївщини – на 30,97 % (з 1 014 тис. до 1 338 тис.), Запорізької області – на 41,76 % (з 1 463 тис. до 2 074 тис.) і Криму з 1 202 тис. до 2 430 тис. або вдвічі (табл. 1). Отже, населення нашого краю зростало швидше за сусідів за винятком Криму.

Етнонаціональна структура Херсонщини, сусідніх областей і України у 1959-1989 рр.

Регіони, рік	Національність	Все населення	Українці	Росіяни	Білоруси	Євреї
	Найбільші етнонаціональні гурпи у %					
Херсонська обл.	1959	824168	81,07	15,56	0,83	1,27
	1979	1166330	76,7	19,59	0,99	
	1989	1236970	75,75	20,17	1,02	0,6
Україна	1959	41869046	76,81	16,94	0,69	2,01
	1979	49609332	73,55	21,11	0,82	1,28
	1989	51452034	72,73	22,07	0,86	0,85
Дніпропетровська обл.	1959	2704783	77,85	17,23	1,3	2,71
	1989	3869858	71,57	24,18	1,28	1,29
Миколаївська обл.	1959	1013839	81,16	13,73	1,24	2
	1989	1328306	75,55	19,42	1,09	0,9
Запорізька обл.	1959	1463489	68,27	25,9	0,66	1,42
	1989	2074018	63,07	32,02	0,7	0,69
АРК Крим	1959	1201517	22,28	71,43	1,8	2,2
	1989	2430495	25,75	67,05	2,06	0,73

Складено на основі: 4, с.102-108; 7, с.72-82; 10

З тенденцій еволюції етнонаціональної структури перш за все звертає увагу неухильне зменшення питомої ваги українців. Щодо абсолютних чисел, то в Україні чисельність українців збільшилась з 32,2 млн. 1959 р. до 37,4 млн. 1989 р. або на 17,44 %, але на 5,45 % менші порівняно з темпами зростання населення в цілому. У Херсонській області зростання українців відбулось з 668 148 1959 р. до 936 944 або на 40,23 %, але знов-таки на 10 % менше, ніж зростання населення в цілому [наші підрахунки на основі: 7, с. 80-81].

Аналогічна тенденція відставання темпів зростання українців в абсолютних цифрах порівняно з темпами зростання загального населення були притаманні і всім нашим сусідам. Так, у Дніпропетровській області кількість українців зросла з 2 102,94 тис. 1959 р. до 2 769,56 тис. 1989 р. або на 31,7 %. Це практично дорівнює загальним темпам зростання населення. У Запорізькій області – відповідні цифри – 999,4 тис. і 1 308,0 тис. або на 30,88 %, що на 9,88 % менше загального зростання населення. У Миколаївській області ситуація була такою: за 1959-1989 рр. чисельність українців зросла на 21,97 % (з 822,8 тис. до 1 003,6 тис.), але на 9 % відставала від темпів зростання всього населення.

Наслідки радянської політики «дружби народів» яскраво проявились на Херсонщині. Так, за 1959-1989 рр. питома вага українців у складі населення Херсонської області скоротилась з 81,07 % до 75,75 % або на 5,32 % (в Україні в цілому цей показник склав 4,1 %, тобто на ¼ менше). Щорічне скорочення також перевищувало загальноукраїнські темпи: на Херсонщині щорічні темпи зменшення питомої ваги титульної нації складали 0,18 %, а по Україні – 0,14 % або на 1/5 більше. Аналогічна картина була і у наших сусідів.

Протилежна картина простежується щодо росіян. Загалом протягом радянської доби чисельність росіян в Україні постійно збільшувалась: 1926 р. – 2 млн. 667 тис., 1959 р. – 7 млн. 98 тис., 1970 р. – 9 млн. 126 тис., 1979 р. – 10 млн. 471 тис., 1989 р. – 11 млн. 355 тис., зростання за 1926-1979 рр. – у 4,3 рази. Практично половина їх народилася за межами України, що свідчить про міграцію з Росії як основне джерело цього зростання [8, с. 336-337].

Ця закономірність чітко простежується і в період 1959-1989 рр. Так, в Україні загальна кількість населення зросла на 22,89 %, в т.ч. українців на 16,36 %, білорусів на 51,26 %, росіян на 10,11 %, молдован на 1,11 %, білорусів на 1,11 %, євреїв на 0,11 %.

молдован на 34,3 %, вірмен на 93,41 % і т.п. Кількість же росіян – на 60,14 %. Отже, темпи зростання росіян перевищували у 2,6 рази загальні темпи зростання населення. Щодо Херсонської області, то на фоні загального зростання населення на 50,09 % чисельність росіян зросла на 94,63 % (з 128 205 до 249 522) або майже удвічі більше [7, с. 80-81].

Аналогічна ситуація спостерігається і в сусідніх областях, різниця лише у пропорціях форсованого зростання чисельності росіян. Так, у Миколаївській області загальна кількість населення зросла на 30,43 %, а росіян на 85,28 % (з 139,2 тис. до 257,96 тис.) або у 2,8 разів більше [7, с. 77].

Не менш рельєфна картина вимальовується при аналізі відносних показників – відсоток росіян в етнопонаціональному складі. Так, по Україні в цілому питома вага росіян за 1959-1989 рр. зросла з 16,94 % до 22,07 %, по Херсонщині – з 15,56 % до 20,17 %, по Миколаївщині – з 13,73 % до 19,42 %, по Запорозькій області – з 25,9 % до 32,02 %, на Дніпропетровщині – з 17,23 % до 24,18 %. Отже скрізь зростання частки росіян у складі населення утворює правильні динамічні ряди [табл. 1].

Глибина русифікації стає більш наочною при аналізі таблиць радянських переписів «Розподіл населення Української РСР і областей республіки за найбільш багато чисельними національностями і мовою» [4, с. 102-107]. Скажімо, за переписом 1979 р. з 49,61 млн. населення України російською мовою володіло 30,25 млн., українською – 36,47 млн. При цьому серед останніх рідною вважали російську 3,99 млн. (10,93 %). Вільно володіли російською в якості другої мови народів СРСР 18,9 млн. (51,75 %) українців.

Питома вага тих, хто вважав своєю рідною мовою українську було 14 %, а вільно володіли українською в якості другої 29,82 % [4, с. 102-103]

Подібна картина спостерігалась і на Херсонщині. З 894,6 тис. українців українську вважали рідною 794,9 тис. (88,85 %), російську – 99,6 (11,13 %). Серед росіян Херсонщини у 1979 р. 96,91 % вважали рідною саме російську мову, а українську – 7,02 тис. або 3,07 %. Лише 3,9 тис. росіян Херсонщини вільно володіли однією з неросійських мов, тобто 1,73 %, в т.ч. українською – 2,2 тис. або 0,94 % відповідно [4, с. 106-107]. Ці цифри наочно засвідчують облудність пропаганди «дружби народів» в СРСР, оскільки метою реальної мовної політики КПРС була тотальна русифікація.

Етнічна структура є соціальним організмом, в якому одні зростають, інші зменшуються чи зникають. Так, за 1959-1989 рр. в Україні зафіксовано зменшення абсолютної чисельності ряду народів, традиційних для неї – євреїв на 72,79 %, поляків на 39,97 %, греків на 5,55 % [7, с. 81-82]. Фактично реальна політика зводилась до ліквідації традиційної для України етнічної структури і заміні її на біполярну – російськомовний гібрид та маргінальних україномовних українців.

Так, з традиційних для Херсонщини етносів практично зникли євреї (за 1959-1989 рр. їх питома вага скоротилась з 1,27 % до 0,6 %), кримські татари (у 1989 р., коли їх вперше включили до перепису з 1944 р., їх було лише 0,46 %), німці (1989 р. їх нараховувалось лише 0,12 %).

Показові тенденції простежуються при порівнянні наслідків переписів 1897 р. і 1989 р., подані у таблиці 2.

Таблиця 2

Етномовні групи Херсонщини та України 1897-1989 рр.

Регіони	Херсонщина		Україна	
	1897	1989	1897	1989
Етномовні групи				
Всього населення	800 045	1 236 970	28 810 000	51 452 034
Українці	60,00 %	75,75 %	72,00 %	72,73 %
Росіяни	23,35 %	20,17 %	8,80 %	22,07 %
євреї	9,50 %	0,60 %	9,00 %	0,95 %
Молдавани	0,67 %	0,45 %	1,00 %	0,63 %
Німці	2,87 %	0,12 %	2,10 %	0,07 %
Поляки	0,71 %	0,23 %	4,40 %	0,43 %
Болгари	0,45 %	0,11 %	0,50 %	0,45 %
Білоруси	1,95 %	1,02 %	0,30 %	0,86 %
Греки	0,04 %		0,30 %	0,19 %
Татари	0,20 %	0,63 %	0,80 %	0,28 %

Складено на основі: 3; 6; 7, с. 24-31.

Так, за 1897-1989 рр. питома вага українців, попри імперську політику і демографічні катастрофи, зросла в Україні з 72,0 % до 72,73 % та на Херсонщині з 60,0 % до 75,75 % [табл. 2]. Ці цифри засвідчують два принципових факти: життєву стійкість України та українців і належність Херсонщини саме до України, а не до міфічної «Новоросії». За це ж століття частка росіян в Україні зросла з 8,8 % до 22,07 %, а на Херсонщині навпаки скоротилась з 23,35 % до 20,17 %. Останнє можна пояснити тим, що 1897 р. значна частина українців була записана росіянами.

Вражають темпи знищення таких традиційних для нашого краю народів, як євреї та причорноморські німці. Так, відсоток останніх скоротився з 2,1 % до 0,07 % або у 30 разів. Питома вага євреїв, які у значній мірі тради-

ційно визначали обличчя Херсона, скоротилась з 9,5 % до 0,6 % або у 15,8 разів.

Перепис 2001 р. показав зміни етнопонаціональної структури, що відбулися за перші 11 років незалежності. Прослідкувати їх можна порівнюючи відомості таблиць № 2 і № 3. Наведемо найважливіші показники означеного перепису. За ним на Херсонщині мешкали представники 115 етносів. З 1 172 689 обрахованих мешканців Херсонщини українці склали 82,0 % (в Україні – 77,82 %), росіяни – 14,09 % (в Україні – 17,28 %), білоруси – 0,7 %, молдавани – 0,36 %, кримські татари – 0,18 %, болгары і румуни – по 0,02 %, угорці – 0,14 %, євреї – 0,15 %, вірмени – 0,39 %, турки-месхетинці – 0,3 %, греки – 0,04 % і далі татари, цигани (роми), азербайджанці, грузини, німці тощо. Докладно це показано у таблиці 3.

Таблиця 3

Етнопонаціональна структура населення України і Херсонщини (2001 р.)

Етномовні групи	Регіони	
	Україна	Херсонська область
Всього населення	48 240 902	1 172 689
Українці	77,82 %	82,00 %
Росіяни	17,28 %	14,09 %
Білоруси	0,57 %	0,70 %
Молдавани	0,54 %	0,36 %
Кримські татари	0,52 %	0,18 %
Болгари	0,43 %	0,02 %
Угорці	0,33 %	0,02 %
Румуни	0,31 %	0,02 %
Поляки	0,30 %	0,14 %
Євреї	0,22 %	0,15 %
Вірмени	0,21 %	0,39 %
Греки	0,19 %	0,04 %
Татари	0,15 %	0,46 %
Цигани	0,10 %	0,15 %
Азербайджанці	0,09 %	0,11 %
Грузини	0,07 %	0,05 %
Німці	0,07 %	0,12 %
Гагаузи	0,07 %	0,02 %
Корейці	0,00 %	0,11 %
Турки-месхетинці	0,00 %	0,30 %

Складено на основі: 9-11.

До основної тенденції 1989-2001 рр. слід віднести збільшення на 6,3 % питомої ваги українців при зростанні абсолютної чисельності населення на 2,6 % попри загальне скорочення населення з 1,24 млн. до 1,17 млн. Ця тенденція була притаманна й Україні в цілому: чисельність українців зросла до 77,8 % (в абсолютних числах зростання 122,6 тис.). З росіянами спостерігалася протилежна

картина – їх чисельність скоротилась на 84,3 тис. на Херсонщині і на 3,02 млн. в Україні. Природно, що при цьому скоротилась їх питома вага в Україні з 22,07 % до 17,28 %, в т.ч. на Херсонщині з 20,17 % до 14,09 % [табл. 2 і 3].

Нарешті, важко утриматися від порівняння змін структури за 1782-2001 рр. [див. таблиці 3 і 4].

Етнічний склад населення Південної України у 1782 р.

Етноси	Показники	
	Чисельність	У % до всього населення
Українці	144 754	71,50 %
Росіяни	18 426	9,10 %
Молдаване	18 196	8,99 %
Греки	8 746	4,32 %
Вірмени	7 087	3,50 %
Серби	1 313	0,65 %
Поляки	1 059	0,52 %
Болгари	739	0,36 %
Цигани	572	0,28 %
Кримські татари	511	0,25 %
Грузини	362	0,18 %
Німці	334	0,18 %
Угорці	259	0,13 %
Євреї	91	0,05 %
Разом	202 449	100,00 %

Складено на основі: 12, с. 46.

Виникає враження, що з 1782 р. по 1989 р. колесо рухалося в бік імперської структури, а з 1991 р. почало робити оберти до природного для України стану. Так, за 1782-2001 рр. на Херсонщині зросла питома вага українців з 71,5 % до 82,0 %, що зайвий раз підтверджує належність нашого краю до України. Питома вага росіян збільшилась з 9,1 % до 14,09 %, що відображає факт перебування Херсонщини протягом 1774-1991 рр. у складі Російської держави. Етнічна палітра за 200 років змінилась: зменшилась питома вага молдован, греків, вірмен, поляків, болгар, грузин. Внаслідок припинення іноземної колонізації практично зникли серби. Деякі народи зберегли свою традиційну присутність у нашому краї: цигани, кримські татари, німці, євреї. Водночас з'явилися нові народи, яких не було 200 років тому – білоруси, азербайджанці, гагаузи, корейці, турки-месхетинці.

Отже, за період 1959-1989 рр. провідними тенденціями поступу етнопонаціональної структури населення Херсонщини були наступні.

По-перше, – це зменшення питомої ваги українців з 81,07 % до 75,75 %;

по-друге, – збільшення частки росіян серед населення Херсонської області з 15,56 % до 20,17 %;

по-третє, – це тотальна русифікація із зменшенням вживання української мови, появою таких феноменів як «російськомовні українці» та «російськомовне населення»;

по-четверте, – це збіднення етнопонаціональної палітри мешканців краю. За вказаний період продовжилось зменшення аж до практичного зникнення включно таких традиційних для нашого регіону етносів як євреї, греки, німці, аборигенні народи України (кримські татари, караїми), інші мало чисельні народи;

по-п'яте, – за радянської доби панувала й набирала ознак тенденції спрощена бінарна етнопонаціональна структура: пануюча російськомовна спільнота з опорою на росіян та маргінальні кола україномовних українців.

Природно, що ці тенденції відображали не лише курс на комуністичну утопію, а й більш глибокий євразійський цивілізаційний вибір, конфронтаційний щодо Європи і євроатлантичної інтеграції. Наголосимо, що обидва ці концепти були неприродними для України, українського народу, українства в цілому.

Таким чином, еволюція етнопонаціональної структури населення Херсонщини є відображенням його складної історії, але водночас і невід'ємною її складовою. Вивчення етнічної історії суттєво збагачує наші уявлення про історію Херсонщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Итоги Всесоюзной переписи 1959 г.: Украинская ССР / ЦСУ СССР. – М. : Финансы и кредит, 1963. – 237 с.
2. Национальный состав населения СССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). / ЦСУ СССР. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 166 с.
3. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 47. Ч. 2. Херсонская губерния. – СПб. : Изд. Центр. статист. к-та МВД, 1904. – 319, XVI с.
4. Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи Населения 1979. Стат. сб. / ЦСУ СССР. – М. : Финансы и кредит, 1984. – 366 с.
5. Всесоюзная перепись населения СССР 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. УССР. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http:// demoscop.ru/weekly/ssp/sng_nac_89](http://demoscop.ru/weekly/ssp/sng_nac_89).
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 41. Таврическая губерния. – СПб. : Изд. Центр. статист. к-та МВД, 1904. – 309, XXVI с.
7. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
8. Галушко К. Ю. Росіяни в Україні / К. Ю. Галушко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9. – К. : Наук. думка, 2012. – С. 335-337.
9. Розподіл населення за національністю по Херсонській області: [за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року]: стат. бюлетень / Держ. ком. стат. України, Херсон. обл. упр. статистики. – Херсон, 2003. – 65 с.
10. Итоги переписи населения Украины 2001 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http:// demoscop.ru/weekly/2004/0173/analit 05.php>.
11. Население Украины. Итоги переписи населения Украины 2001 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http:// demoscop.ru/weekly/2004/0173/analit 05.php>.
12. Водотика С. Г. Історія Херсонщини / С. Г. Водотика. – Херсон : Айлант, 2001. – 176 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 01.10.2014 р.

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ФОНДІВ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТСМЕНІВ

Розкрито та проаналізовано діяльність благодійних фондів, створених відомими українськими спортсменами для підтримки та розвитку сучасного спорту в Україні. З'ясовані мета та причини створення фондів, зроблено висновки щодо ефективності та напрямків діяльності.

Ключові слова: благодійні фонди, меценатство, спорт, видатні спортсмени.

Раскрыта и проанализирована деятельность благотворительных фондов основанных известными украинскими спортсменами для поддержки и развития современного спорта в Украине. Выявлены цель и причины создания фондов, сделаны выводы относительно эффективности и направлений деятельности.

Ключевые слова: благотворительные фонды, меценатство, спорт, известные спортсмены.

This article exposes and analyzes the activities of charitable funds created by the famous Ukrainian sportsmen for supporting and developing modern Ukrainian sports.

In recent years, Ukraine has formed main types of charitable organizations, which form the basis of philanthropy sector on the international level, such as private and operating charitable funds and community funds. The founders of these funds in Ukraine are public figures and persons who are marked by high achievements in sports. For example, the all-Ukrainian Charitable Organization "Klitschko Brothers Foundation", created by the famous boxers Vitali and Wladimir Klitschko, whose mission is to develop and implement various social projects, develops partnerships in order to create appropriate conditions for the full-scale development of the young generations in Ukraine. The main lines of action of the Foundation are promoting healthy lifestyles among young people, struggling against the diseases of society, namely against drug addiction and AIDS. The Foundation also provides public assistance for the children deprived of caregivers and actively supports talented youth.

An International Foundation "Generations' Health" was founded in 2006 by a famous Ukrainian athlete, the absolute world champion in artistic gymnastics, the absolute European champion, the absolute champion of the Olympic Games in various years, Pidkopaieva Lilia, a winner of 45 gold, 21 silver and 14 bronze medals. The Foundation is focused on the problems of youth. The Foundation draws on the best traditions of charitable practices and is open for cooperation with Ukrainian and foreign organizations over long-term projects in the field of national health, sports, education and culture.

An International philanthropic organization "TOP Ukraine", founded by the famous Ukrainian businessman, master of sports of international class in show jumping (a contest of jumping on horseback that takes place on a show jumping field) Oleksandr Onishchenko, aims at promoting sports, fashion, art and culture, as well as at implementation of charitable programs in Ukraine.

A famous Ukrainian soccer player, winner of the "Golden Ball" in the year 2004, the best soccer player of the Soccer Championship of Ukraine and the best striker of the Champions League in the year 1999, Andrii Shevchenko, the former striker of Kiev "Dynamo" and the captain of Ukrainian soccer team during the last ten years, in addition to sports, is actively engaged in charitable activities as well.

As the President of the Foundation "Sports and Kids" (founded in the year 2000) serves the World Champion, the winner of the World Cup in Gymnastics, the Olympic champion of the year 1980 in Moscow, the USSR Merited Master of Sports, Stella Zakharova. The Foundation supports children sports clubs, orphans and disabled population.

The Honored Master of sports in swimming, an Olympic silver medallist in 2000 in Sydney (200m butterfly), multiple winner of World and European championships in swimming, Silantiev Dennis is the President of the Foundation for Support of Youth and Olympic Swimming.

After the analysis the activities of the aforementioned funds has been successfully conducted, we can state that charitable activity contributes to the development of physical culture and sports in the country by providing support for children and mass sports and

encouraging higher sport achievements. Patrons are founding sport-school and organizing free activities for orphans and children from poor families. They also provide funds for the construction of new sports facilities, involving young professionals in their work. Funds essentially help to ensure participation of Ukrainian athletes at the competitions of high rank, such as European Championships, Championships of the World and Olympic Games. This is one of the important criteria for assessing the development of physical culture and sports in the country.

Keywords: *charitable foundations, philanthropy, sports, famous athletes.*

Благодійність і меценатство є важливою складовою громадського суспільства та вагомим сегментом соціокультурного життя кожної країни. Аналіз подій у сфері благодійництва в Україні протягом останніх років свідчить про суттєво позитивні кількісно-якісні зміни. В українському суспільстві дедалі більше впроваджуються новітні тенденції та засоби здійснення благодійної діяльності. На зміну старим, які полягали у самодостатності виділення коштів на благодійні цілі, розвиваються підходи до благодійної діяльності з використанням новітніх практик, механізмів, зростає професійний рівень її реалізації. За останні роки в Україні сформувалися основні типи благодійних організацій, які у міжнародній практиці утворюють основу сектора організованої філантропії, а саме: приватні й операційні благодійні фонди, фонди громад.

Науковці у своїх працях [1; 2] присвячених благодійності у різних галузях неодмінно зауважують те, що благодійність як діяльність, що формується на громадських засадах або приватній ініціативі, здійснюється фізичними та юридичними особами, і має такі суттєві ознаки: 1) наявність суспільно значущої мети; 2) добровільний, безкорисливий організований характер роботи; 3) високі моральні принципи благодійників, «...громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки» [2].

У реальному житті суспільства кожна людина набуває соціальних якостей, лише включаючись у виконання тих чи інших соціальних функцій. Соціальні ролі визначаються характером соціальної функції у відношенні до інших людей [3]. Лише творчі особистості можуть творити, створювати, робити благо комусь. Тлумачний словник В. Даля характеризує особистість благодійника як «*творящего, делающего добро другим*» [4].

Метою даної статті є висвітлення й аналіз меценатської діяльності фондів, створених відомими спортсменами для підтримки сучасного спорту в Україні.

В останні роки у нашій державі з'явилися благодійні фонди, засновниками яких виступають відомі в Україні люди, особистості, які досягли високих результатів у спорті. Наприклад, Всеукраїнська добродійна організація «Фонд братів Кличко», заснована відомими спортсменами Віталієм і Володимиром Кличко, головною метою якої є розробка і здійснення соціальних проектів, розвиток партнерської співпраці заради створення належних умов для всебічного розвитку молодого покоління України. Основними напрямками діяльності Фонду є популяризація здорового способу життя серед молоді, боротьба з хворобами суспільства, перш за все, з наркоманією та СНІДом, соціальна допомога дітям, позбавлених сімейної турботи та підтримка талановитої молоді [5].

Віталій і Володимир Клички відомі у світі не лише своїми спортивними досягненнями, а й активною громадською та благодійною діяльністю. Вже понад 15 років брати використовують свою популярність і знання для підтримки тих, кому потрібна допомога. Адже на самому початку їхнього спортивного шляху поруч були люди, які підставляли плече, скеровували майбутніх чемпіонів. Уже на старті своєї професійної боксерської кар'єри брати Клички брали участь у численних благодійних проектах не лише в Україні, але й у багатьох країнах світу, об'єднуючи громадськість задля вирішення серйозних соціальних проблем. 1998-го року вони заснували міжнародний фонд сприяння розвитку спорту «Спорт – XXI століття», мета якого – підтримувати молодих талановитих спортсменів, організовувати спортивні змагання, адже саме спорт, переконані брати,

є найкращою альтернативою негативним соціальним явищам.

Нова програма Фонду «Старт до успіху!», що стартувала у 2011 р., покликана відкрити для дітей з різних куточків України спорт, як інструмент досягнення успіху у житті.

Завдяки фонду понад 5 тисяч дітей можуть тепер у гідних умовах навчатися футболу, баскетболу, дзюдо, легкої атлетики, тенісу, плаванню. Яскравий приклад забезпечення молоді необхідною інфраструктурою для занять спортом – це підтримка Броварського училища фізичної культури. Завдяки Фонду юні спортсмени тренуються у комфортному боксерському залі, користуються новим спортивним обладнанням, беруть участь у навчально-тренувальних зборах і планових змаганнях. У місті Бердичеві Фонд братів Кличків щороку організує міжнародний турнір з боксу серед юніорів на призи олімпійського чемпіона Володимира Кличка. Щоразу туди з'їжджається більше як 1000 гостей. Мета турніру, який вже 13 років поспіль збирає найкращих молодих атлетів з 10-ти країн світу, – не лише вибрати переможців, але й запалити нові зірки на спортивному небосхилі. На пострадянському просторі це найбільше змагання серед юніорів, його внесено до офіційного календаря Європейської асоціації аматорського боксу як турнір категорії «А». Представники ж Федерації боксу України зазначили, що турнір на призи Володимира Кличка – один з найцікавіших в Європі та найкращий серед вітчизняних змагань такого класу.

Українські боксери взагалі залишили значний слід в історії спорту, вони піднімалися на п'єдестали чотирьох Олімпіад. У 1996 році в Атланті Олег Кірюхін був третім у ваговій категорії до 48 кг. Тут же зійшла зірка Володимира Кличка, який став чемпіоном у категорії понад 91 кг. Через чотири роки у Сідней українці зібрали щедрий урожай нагород: Андрій Котельник (60 кг.) і Сергій Доценко (67 кг.) стали срібними призерами, а Володимир Сидоренко (51 кг.) та Андрій Федчук (81 кг.) – бронзовими призерами. На Олімпіаді-2008 у Пекіні на третю сходинку п'єдесталу піднявся В'ячеслав Глазков (понад 91 кг.), а Василь Ломаченко (56 кг.) не тільки став чемпіоном, а й отримав Кубок Вела Баркера як кращий боксер турніру. На

Олімпіаді 2012 року у Лондоні золоті медалі вибороли – Василь Ломаченко (60 кг.) та Олександр Усик (91 кг.), срібну – Денис Беринчик (64 кг.), бронзову – Тарас Шелестюк (69 кг.) та Олександр Гвоздик (81 кг.).

Щодо чемпіонатів світу: найуспішніше виступили українці 2011 року у Баку (Азербайджан). В активі української команди – чотири перших місця й одне друге. Золоті медалі у Василя Ломаченка (60 кг.), Тараса Шелестюка (69 кг.), Євгена Хитрова (75 кг.), Олександра Усика (91 кг.), срібна – у Дениса Беринчика. Після таких гучних перемог Україну можна назвати однією з провідних боксерських держав світу [6].

Головна мета Всеукраїнської соціальної програми «Спортивну країну будуємо разом!», що стартувала 2007-го року за підтримки Компанії «Nemigoff» – зробити спорт в Україні доступним для всіх, незалежно від фінансових можливостей, віку чи місця проживання. У рамках цієї програми здійснюється модернізація й оснащення загальнодоступних боксерських залів, обраних на конкурсній основі. Спільними зусиллями партнери програми здійснюють реконструкцію, встановлюють нове спортивне обладнання та забезпечують безкоштовне відвідування цих спорткомплексів усіма бажаючими. Вісім оновлених залів у різних регіонах країни вже відкрили свої двері молодим спортсменам.

2010-го року задля підтримки тих, хто обирає здоровий спосіб життя та прагне досягти успіху у спорті, започатковано новий напрямок програми – майстер-класи відомих українських боксерів. У відновлених раніше спортивних залах чемпіонськими секретами ділилися Макс Бурсак і В'ячеслав Узелков. А справжнім святом для усіх відвідувачів спортзалів став урок майстерності від чемпіона світу Володимира Кличка, що відбувся у Києві.

У березні 2011 року оновлені спортивні зали вже працюють у таких містах: Немирів (Вінницька обл.), Переяслав-Хмельницький (Київська обл.), Маріуполь (Донецька обл.), Хмельницький, Коломия (Івано-Франківська обл.), Тернопіль, Гола Пристань (Херсонська обл.) та Жмеринка (Вінницька обл.). Ця програма є взірцем успішної співпраці благодійної організації, бізнесу та влади задля суспільної користі: Фонд братів Кличків розробляє та втілює проект, бізнес-партнер

його фінансує, а місцеві органи влади надають гарантії цільового використання об'єктів протягом 10 років [7].

Міжнародний фонд «Здоров'я поколінь» засновано у 2006 р. відомою українською спортсменкою, абсолютною чемпіонкою світу зі спортивної гімнастики, абсолютною чемпіонкою Європи, абсолютною чемпіонкою Олімпійських Ігор у різні роки Лілією Підкопаєвою, володаркою 45 золотих, 21 срібних і 14 бронзових медалей. Діяльність фонду націлена на молодь. Фонд спирається на кращі традиції благодійної практики та відкритий для співробітництва з українськими та зарубіжними організаціями для реалізації довгострокових проектів у галузі вітчизняної охорони здоров'я, спорту, освіти та культури.

У результаті п'ятирічної роботи Фонду вдалося успішно реалізовувати більше 70 соціальних проектів у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, культури та спорту. Здійснено понад 18 тисяч актів передачі благодійної допомоги нужденним. Практично щомісяця надавалася безоплатна матеріальна допомога лікарням, дитячим будинкам дитини, інтернатам, спортивним школам, цирковим гурткам, притулком, дитячим оздоровчим таборам, громадським організаціям та окремим сім'ям і громадянам України. Організовано близько двадцяти спортивних турнірів по різних містах країни. Встановлено пам'ятник п'ятикратній олімпійській чемпіонці Поліні Астаховій. Фондом взято під опіку дитячий оздоровчий табір у Святогорську Донецької області, де відпочивають діти шахтарів. Спільно з фондом «Єдина» оздоровлено дітей-сиріт у бізнес-таборах. Сплачено стипендії ветеранам спорту на суму понад 300 000 гривень; надано допомогу починаючим перспективним спортсменам і дитячим спортивним школам. Особливою гордістю фонду є щорічне проведення благодійних заходів «Зірки дітям» на День захисту дітей 1 червня та «SOSстрадание» у Всесвітній день боротьби зі СНІДом 1 грудня [8].

Міжнародна меценатська організація TOP Ukraine, заснована відомим українським бізнесменом, майстром спорту міжнародного класу з конкуру (змагання з подолання перешкод верхи на коні, що проходять на конкурсному полі) Олександром Онищенко

із метою сприяння розвитку спорту, моди, культури та мистецтва, а також реалізації благодійних програм в Україні.

У напрямку «Спорт» Міжнародна меценатська організація TOP Ukraine активно підтримує українських та іноземних спортсменів, організовує в Україні провідні спортивні заходи за участі міжнародних зірок спорту та сприяє спортивним досягненням України у різного роду міжнародних змаганнях.

О. Онищенко також є президентом Федерації кінного спорту України та бере активну участь у розвитку кінного спорту в Україні. TOP Ukraine постійно й тісно співпрацює з Федерацією кінного спорту України, спільно з якою організовує національні та міжнародні змагання з таких видів кінного спорту, як конкур, триборство, виїздка, пробіги.

Завдяки президенту Федерації, у 2008 році вперше в історії незалежної України національна збірна команда з конкуру брала участь в Олімпійських іграх. Слід зазначити, що заявку на участь в Олімпіаді Онищенко було сплачено з власних коштів. Він зібрав кращих українських вершників, тренерів, коней, інструкторів і відправив на підготовку до Європи. Більше двох років майбутня українська команда жила та тренувалася у Німеччині. На жаль, вітчизняні спортсмени не виправдали надій і не пройшли кваліфікацію на участь в Олімпіаді.

Тоді О. Онищенко вирішив знайти односторонців за кордоном та особисто почав тренуватися, щоб команда під українським прапором все ж була створена та виступила на змаганні. У підсумку українська збірна вершників-конкурислів, очолювана Онищенко, зайняла на Олімпіаді у Пекіні почесне 11 місце. В історії України це був рідкісний випадок успіху, тому що ніколи раніше українські спортсмени-конкуриси не брали участь в Олімпійських іграх взагалі [9].

На Олімпійських іграх у Лондоні (2012) понад 200 спортсменів змагалися за 6 золотих медалей у кінних дисциплінах. На звання олімпійського чемпіону з конкуру претендували 37 кращих учасників серед яких були і вершники української збірної: Катаріна Оффель, Олександр Онищенко, Бьорн Нагель, Кассіо Риветті. Незважаючи на титанічну працю та серію блискучих перемог, які здобу-

вали українські вершники на кваліфікаційних змаганнях, які передували Олімпіаді, у загальнокомандному заліку з конкуру на Олімпійських іграх Україна посіла 14-е місце. В особистому ж заліку виступаючи за Україну Кассіо Ріветті на Темпл Роуд розділили підсумкові 12-16 місця, Бьорн Нагель на Ньяк де ЛьАббайе розділили 41-43 місця, німкеня Катаріна Оффель на Вівіан зайняла 58 місце, а Олександр Онищенко на Комт Д'Арсуль – 70.

Постійним проектом TOP Ukraine у галузі великого тенісу є організація благодійних тенісних турнірів за участі світових зірок цього виду спорту.

О. Онищенко довгий час підтримував і сприяв кар'єрам таких міжнародних професійних тенісних гравців, як Томі Робредо, Давид Ферер і Кароліна Возняцкі. У 2009 р. ці зірки великого тенісу з радістю погодились на безоплатній основі долучитись до показового благодійного тенісного турніру, організованого TOP Ukraine. У турнірі також взяли участь такі перші ракетки світу, як Анна Курнікова, Андрій Медведєв, Вікторія Азаренко та Євген Кафельніков. Турнір зібрав 240000 гривень на благодійні цілі Фонду Олександра Онищенко. Наразі у планах TOP Ukraine – провести кваліфікаційний етап міжнародних змагань з великого тенісу за участі діючих професійних тенісистів світового рівня.

О. Онищенко, як великий прихильник футболу й экс-президент ФК «Черкаси», розуміє благочинний потенціал цього найзірковішого у світі спорту, яким захоплені мільйони людей у всьому світі. Саме тому у вересні 2011 р. організація TOP Ukraine провела благодійний футбольний матч «Легенди футболу», під час якого зустрілися легендарні гравці світового футболу – Рууд Гуліт, Марсель Десайі, Юрій Джоркаєф, Франк де Бур, Вінсент Канделла та інші, а також зірки українського «Динамо» – Андрій Шевченко, Сергій Ребров, Олександр Шовковський, Владислав Ващук, Олег Лужний, Андрій Гусін, Валентин Белькевич та інші. Стати свідками цієї незабутньої гри були запрошені вихованці дитячих будинків Київської області, а зібрані кошти передані на благодійні програми фонду Олександра Онищенко «Родина».

Одним з нових напрямків діяльності TOP Ukraine стала підтримка боксерських турнірів за участі братів Віталія та Володимира

Кличків. У липні 2011 року міжнародна меценатська організація TOP Ukraine стала організаційним партнером бою Володимира Кличка проти Девіда Хея.

Отже Міжнародна меценатська організація TOP Ukraine залучає до благодійних проектів українських і зарубіжних легенд спорту, тим самим пропагуючи здоровий спосіб життя, позитивні цінності та традиції благочинності в українському суспільстві [10].

Відомий український футболіст, володар «Золотого м'яча» (2004), кращий футболіст Чемпіонату України та кращий нападник Ліги чемпіонів (1999) Андрій Шевченко, колишній нападник київського «Динамо» та капітан збірної України також останні десять років, окрім спорту, активно займається благодійністю. «Благодійний фонд Андрія Шевченка», який працює з травня 2005 р., організував кілька матчів за участю українських та європейських зірок спорту та шоу-бізнесу: «Від серця до серця» у Мілані, «Подаруємо наші серця дітям» у Києві. Зібрані кошти були направлені на реалізацію проекту «Дитяча лікарня майбутнього», організованого фондом «Україна 3000», і на благодійні проекти фонду футболіста, який протягом останніх семи років надає підтримку двом дитячим будинкам у Переяслав-Хмельницькому та у селищі Володарка Київської області [11].

Президентом благодійного фонду «Спорт та діти» з 2000 року є Чемпіонка Світу, володарка Кубка Світу зі спортивної гімнастики, Олімпійська чемпіонка 1980 року у Москві, заслужений майстер спорту СРСР Стела Захарова. Фонд надає допомогу дитячим спортивним секціям, дітям сиротам та інвалідам. Поряд з фондом існує клуб, дитяча школа зі спортивної гімнастики, а також з 2000 року проводиться «Кубок Стели Захарової» та різноманітні благодійні акції. Головна мета цих заходів, повернути спорту масовість, прищепити любов до занять фізичною культурою, здорового способу життя [12].

Заслужений майстер спорту з плавання, Срібний призер Олімпійських ігор (2000 р.) у Сіднеї (200 м батерфляем), багаторазовий переможець і призер чемпіонатів світу і Європи з плавання Денис Силантьєв є Президентом Фонду підтримки молодіжного й олімпійського плавання. Віце-Президентом фонду є Яна Клочкова, українська спортсменка, що здобула п'ять олімпійських медалей, у тому числі чотири «золотих». Багато-

разова переможниця та призерка Чемпіонатів світу та Європи з плавання, Герой України. Фонд підтримки молодіжного й олімпійського плавання – громадська організація, створена в 2008 році з метою консолідації зусиль громадськості у сфері підтримки розвитку плавання, організації підготовки плавців і навчання дітей плаванню. Фонд є організатором Міжнародного Турніру з плавання на Кубок Д. Силантьєва «Містер Батерфляй», а також сприяє у проведенні Відкритих змагань серед юнаків і дівчат на призи заслужених тренерів України Н. Кожух і А. Кожух та їх учениці Яни Ключкової. Фонд реалізує програми, спрямовані на впровадження обов'язкових уроків плавання у загальноосвітніх школах, відбудову інфраструктури водних видів спорту, а також популяризацію плавання як масового виду спорту [13].

Отже, виходячи з вищесказаного, спостерігається суб'єктивний фактор вибору набувачів

меценатської допомоги, тобто відомі в Україні спортсмени-меценати підтримують і популяризують ті види спорту, якими вони самі займалися у минулому, або які їм особисто більше до вподоби. Утім проаналізувавши діяльність зазначених фондів можна сказати, що вона сприяє розвитку фізичної культури та спорту у країні, тобто підтримує дитячий і масовий спорт, спорт вищих досягнень. Меценати створюють школи спорту й організують безкоштовні заняття для дітей з мало-забезпечених сімей і дітей сиріт. Надають кошти для будівництва нових спортивних споруд, залучають до роботи у них молодих спеціалістів тощо. Фонди суттєво допомагають забезпеченню участі українських спортсменів у змаганнях самого високого рангу – чемпіонатах Європи, Світу та Олімпійських іграх, що є одним із важливих критеріїв оцінки розвитку фізичної культури і спорту в країні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Береза С. Благодійництво і меценатство в українській культурі / Софія Береза // Животоки: культурно-просвітницький вісник. – Львів. – 2011 – № 1-2(51-52). – С. 33-40.
2. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159-177.
3. Петрушенко В. Л. Навч. посіб. 2-е видання, виправлене і доповнене. – К. : «Каравела»; – Львів : «Новий світ-2000», 2002. – 544 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1978-1980. – Т. 1. – С. 94.
5. Черных Е. В. Благодотворительность в Украине: современное состояние и перспективы развития / Е. В. Черных // Вісник Донецького університету економіки та права. – 2009. – Вип. 1. – С. 114-119.
6. Черемис І. Мистецтво удару та інтелекту / Черемис Ігор // Олімпійська Арена [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.olimparena.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1096&Itemid=1123
7. Звіт фонду братів Кличко за 2009-2011 роки // Офіційний сайт Фонду Братів Кличко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.klichkofund.org.ua/files/annual.pdf>
8. Сайт фонду «Здоров'я поколінь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://healthofgenerations.com/>
9. Полищук М. В традициях меценатства / Марина Полищук // Інтернет-журнал «Ітоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itogi.ua/society/2705-2010-05-20-16-48-32.html>
10. Сайт міжнародної меценатської організації TOP Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.top-ukraine.com/ua/directions/sport/events/>
11. Неофіційний сайт Андрія Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ashevchenko.kiev.ua>
12. Офіційний сайт Стелли Захарової [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stellazakharova.com.ua/ru>
13. Офіційний сайт фонду підтримки дитячого і молодіжного плавання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://swimfund.org.ua>
14. Руденко О. 20 лет украинского спорта: от первой Олимпиады к пивным рекламным роликам / Руденко Ольга // Еженедельник Kyiv Post: онлайн версія. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/sport/article/20-let-ukrainskogo-sporta-ot-pervoj-olimpiady-k-pivnym-reklamnym-rolikam-27582.html>

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ ПІД ВИГЛЯДОМ «ОБМІНУ НАСЕЛЕННЯМ» (до 70-річчя Люблінської угоди)

У статті на широкому архівному матеріалі проаналізовано мотиви укладання Люблінської угоди 1944 р., її реалізація та наслідки «обміну населенням» для польської етнічної групи в Україні, для розвитку сучасних українсько-польських відносин. Висвітлено вузлові аспекти повоєнної стратегії, політики і тактики більшовиків щодо польської меншини, методи придушення антирадянського руху опору. З'ясовано суспільні настрої українців та поляків, зумовлені насильницьким переселенням, ставленням до них тоталітарних режимів.

Ключові слова: Люблінська угода, архівні документи, Друга світова війна, українсько-польські відносини, українська полонія, українці в Польщі, депортація, етнополітика.

В статье, на широком архивном материале, проанализированы мотивы подписания Люблинского соглашения 1944 г., его реализация и последствия «обмена населением» для польской этнической группы в Украине, для развития современных украинско-польских отношений. Освещены узловые аспекты послевоенной стратегии, политики и тактики большевиков в отношении польского меньшинства, методы подавления антисоветского сопротивления. Выяснено общественные настроения украинцев и поляков, обусловленные принудительным переселением, отношением к ним тоталитарных режимов.

Ключевые слова: Люблинское соглашение, архивные документы, Вторая мировая война, украинско-польские отношения, украинская полония, украинцы в Польше, депортация, этнополитика.

In this article, based on extensive materials, the author analyzes the causes of signing, implementation, consequences Lublin agreement in 1944 and "exchange" for the Polish population of ethnic groups in Ukraine for the development of modern Ukrainian-Polish relations. They highlighted the detailed aspects of post-war strategies, policies and tactics of the Bolsheviks on the Polish minority, methods of suppressing anti-Soviet resistance movement. It is shown the public mood of Ukrainian and Polish, their attitude to totalitarian regimes to the violent relocation.

Keywords: Lublin agreement, archival documents, World War II, Ukrainian-Polish relations, polonium Ukrainian, Ukrainian in Poland, deportation, ethnic policy.

Події середини та другої половини 40-х рр. ХХ ст., пов'язані з повоєнним облаштуванням кордонів СРСР, стали однією з найбільш драматичних сторінок в історії української полонії та українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Західної Бойківщини. Цей період в історії СРСР найчастіше характеризують як добу агонії сталінізму, продовження репресій і збройного придушення опору тоталітаризму як із боку українців, так і поляків. Трагедія обох народів полягала в тому, що вони, зазнавши найбільших людських і матеріальних втрат за роки Другої світової війни, опинилися заручника-

ми геополітики СРСР і розв'язання «холодної війни». Майже кожен п'ятий житель України та Польщі не повернувся з війни.

Метою даної статті стало проведення етнополітичного аналізу архівних документів і з'ясування на цій основі причин масових депортацій під маскою «добровільного переселення», пошук відповіді на питання, наскільки ці акції відповідали інтересам українського й польського народів, їх права жити у власній державі на батьківській землі. Частково українсько-польський «обмін» населенням 1944-1946 рр. уже знайшов відображення у науковій літературі, у працях як українсь-

ких [1-4], так польських [5-6] авторів, у матеріалах наукових конференцій та семінарів [7-8], опубліковано низку збірників документів [9-12]. Однак остаточного розуміння цієї трагедії, яка стоїть в одному ряду з депортацією кримських татар, в українському та польському суспільствах ще не має. В річницю ухвалення Люблінської угоди важливо ще раз звернутися до аналізу причин трагедії, масштабів втрат українців і полків, підтримати вимоги політико-правової оцінки трагедії.

За офіційним обліком радянської влади, на 1 січня 1945 р. на території Західної України: Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей проживало 4 818 тис. осіб, тобто на 3 млн. менше, ніж у січні 1941 р. [13, с. 561]. Глибокий слід у польсько-українських міжетнічних взаєминах залишили інспірований третіми силами – гітлерівцями та радянськими спецслужбами і партизанами – кривавий конфлікт на Волині 1943 р., а також інтернування радянськими чинниками бійців Армії Крайової у 1944-1945 рр. Із відновленням сталінського режиму в Україні та намаганнями експортувати його в Польщу розгорнулася велика драма в долі поляків, що проживали в СРСР, зокрема на українських етнічних землях. Вона супроводжувалася новим спалахом репресій, міжнаціональної ворожнечі, в тому числі і так званим «обміном» населення між УРСР і ПНР. Водночас у цей період до частини поляків – членів родин військовослужбовців було застосовано «амністію» й надано дозвіл на повернення в історичну батьківщину.

Як справедливо зазначає О. Рафальський, на чільне місце етноісторичних досліджень періоду середини та другої половини 1940-х рр. мають бути поставлені ті суспільно-політичні та культурні аспекти життя національних меншин, у яких найповніше віддзеркалені наслідки сталінізму та його кризи [14, с. 252]. У цьому зв'язку важливо докладніше розглянути вузлові аспекти повоєнної стратегії, політики і тактики більшовиків щодо польської меншини, мотиви, масштаби і наслідки «обміну» населенням, методи придушення антирадянського руху опору. Доля поляків України зумовлювалася як внутрішніми чинниками, так і польсько-українськими міжетнічними та міждержавними відносина-

ми, контури яких були окреслені ще в роки Другої світової війни. На них суттєво позначилися включення західних областей України, які Польща вважала своїми «східними кресами», до складу УРСР та СРСР, депортації з цих земель осадників, інших «буржуазно-націоналістичних і класово-ворожих» елементів із поміж поляків та українців за опір і нелояльне ставлення до радянської влади, розпалювання польсько-українського міжетнічного конфлікту, що призвів до численних людських жертв з обох сторін. Лейтмотивом воєнно-стратегічних планів Москви на завершальному етапі війни була експансія радянського режиму на Захід із відступом німецьких військ, актуалізація гасла світової пролетарської революції і «просування» соціалізму за межі СРСР, курс на остаточне покороення неросійського населення в союзних республіках, зокрема в УРСР, ліквідація будь-яких сил національного спротиву.

В період німецько-радянської війни патріотичним силам Польщі й України так і не вдалося досягнути реального порозуміння, зреалізувати лозунг «За нашу і вашу свободу», що суттєво зашкодило боротьбі за відновлення незалежних національних держав. Виходячи з ідеї розбудови Польщі в кордонах до вересня 1939 р., командування Армії Крайової, не без згоди польського уряду в Лондоні, вдалося до нападів на українські села та нищення українського населення, щоб у такий спосіб збільшити присутність поляків і довести «польськість» «східних кресів». При цьому такі каральні акції прикривалися маскою «відплати за напади бандерівців на польські села» і проводилися здебільшого з відома або й за підтримки командування радянських партизанів. Із приходом Червоної армії радянська влада спиралася на польську поліцію не стільки для охорони важливих об'єктів, мостів, залізниць, електростанцій, скільки для провокування польського населення на боротьбу проти українських націоналістів [15]. У фондах архівів відклалося чимало документів, що засвідчують залучення місцевих поляків до винищувальних загонів НКВС у боротьбі проти УПА й українського підпілля. Із повідомлень командування АК про ситуацію в м. Кремінці на Тернопільщині в липні 1944 р. довідуємося, що радянська адміністрація та підрозділи НКВС до поляків

ставляться прихильно, до євреїв зневажливо, а до українців вороже [16, с. 219-220].

Настрої в українській полонії стали змінюватися з утворенням Польського комітету національного визволення (ПКНВ) і Війська Польського, а також у зв'язку з поширенням чуток про те, що в складі СРСР залишаться не лише Західна Волинь і Східна Галичина, але й відійдуть Грубешівщина та Холмщина [17]. Частина польського населення почала покидати західноукраїнські землі та перебиратися на польські етнічні терени, поповнювати склад Польської армії. Особливо вороже ставилася більшість поляків до ідеї відновлення польської держави як 17-ї республіки СРСР. Посилення антирадянських настроїв викликала каральна операція проти польського населення на територіях, звільнених Червоною армією від гітлерівських окупантів. За підрахунками істориків, від 39 до 48 тис. поляків, включаючи 15-20 тис. вояків Армії Крайової, опинилися в радянських фільтраційних таборих і таборах для військовополонених, частина з яких отримала статус інтернованих [18, с. 395]. Сіяли страх насильні мобілізації польського населення в Червону армію, а також для роботи у східних регіонах СРСР (Челябінська, Свердловська та ін. області). Лише з Рівненської області за перше півріччя 1944 р. було вивезено до східних областей РРФСР 870 поляків, а до польської та радянської армій призвано 7 100 поляків. Слід мати на увазі, що у створюваній комуністами польській армії був досить великий відсоток українців, які потрапили в 1939 р. в радянський полон і записувалися поляками. Саме вони найчастіше фігурували серед дезертирів.

Реакція місцевих поляків на вступ Червоної армії в західні області України і створення Війська Польського під прорадянським командуванням була далеко неоднозначною. Поряд із підтримкою частиною поляків намірів Червоної армії звільнити Польщу від гітлерівців чимало польського населення побоювалося їх заміни на сталінську окупацію. За наказом командування АК, як зазначає С. Макарчук, ще 20 липня 1944 р., тобто за тиждень до вступу до Львова Червоної армії, її боївки взяли під охорону ряд установ, шкіл, вивісили біло-червоні прапори. Радянське командування роззброїло їх, замінило

символіку на червону, багатьох вояків було мобілізовано до Армії Людової, заарештовано 1 535 польських підпільників, у тому числі провідників Філіпковського, Квятковського, Кулінського та ін. [2, с. 103].

Зі спеціальних донесень наркома держбезпеки УРСР С. Савченка на адресу М. Хрущова (серпень 1944 р.) про політичні настрої польського населення у зв'язку з утворенням ПКНВ видно, що багато поляків негативно поставилися до його складу, до особи Е. Моравського як голови уряду, членства в ньому В. Василевської. Робітниця Львівського заводу «Червоний миловар» Кінцева сказала: *«Польська армія і Польський комітет національного визволення є комуністичними, поляки не повинні підтримувати їх»*. Житель Луцька Завістовський заявив, що навіть, якщо польська і радянська армії звільнять Польщу, поляки все одно битимуться з Червоною армією, оскільки вони хочуть бачити свою країну самостійною, без московського втручання. Інша жителька Луцька Кірж говорила: *«Нам, полякам, треба усім виїжджати за Буг, оскільки там краще жити, ніж в СРСР, і, крім того, безпечніше, а то бандерівці нас усіх виріжуть»*. У документі фігурували слова селянина з передмістя Луцька Базики такого змісту: *«Українці завжди були нашими ворогами і нам треба їх боятися»* [19, с. 504-506]. Подібні висловлювання, очевидно, могли мати місце, але саме на них акцентувалася увага радянських спецслужб з метою формування ворожого ставлення до національно свідомого українства та підігрівання антипольських виступів.

Антипольські настрої зумовлювалися і тим, що окремі вояки польської армії до пограбування українського населення, відбирали коней, перешкоджали селянам у проведенні польових робіт, загрожували зброєю та застосовували силу [11, с. 31]. Обурення і страх в українців Польщі викликали чутки про можливість репатріації в радянську Україну. Основними мотивами відмови українців від виїзду з Польщі, які мешкали здебільшого у прикордонних повітах Краківського, Люблінського, Білостоцького та Ряшівського воєводств, були подібні до польських: це наші батьківські землі, що належали нашим предкам, тут їх могили та церкви. Українці з острахом ставилися до самої ідеї потрапити

під сталінський режим із його репресіями та насильницькою колективізацією.

Українська громада домогалася національної автономії: залишитись на батьківській землі, бути польськими громадянами, мати школи з українською мовою навчання, рівні політичні та економічні права, зокрема в доступі до земельної реформи, свободу віросповідання, провести амністію для звинувачених за політичними статтями, однак польська комуністична влада відмовлялася гарантувати українцям ці та інші права як національній меншині.

Офіційному обміну населенням між Польщею й УРСР передувало часткове повернення за постановою Раднаркому СРСР від 5 квітня 1944 р. колишніх польських громадян із Сибіру та Казахстану в Україну з можливим подальшим виїздом до Польщі. Передбачалося протягом серпня-вересня переселити 29 700 поляків у Миколаївську (4,1 тис.), Херсонську (5 тис.), Запорізьку (3,1 тис.), Ворошиловградську (2,4 тис.), Одеську (2,1 тис.), решту – в Полтавську, Сталінську, Кіровоградську та інші області [12, с. 62, 64]. Уже на 26 липня 1944 р. з Архангельської області та Комі АРСР прибув 4 861 переселенець, а до 15 жовтня їх кількість збільшилася на 8 821 чол. [12, с. 70, 84]. Судячи з листів, відправлених переселенцями, їм обіцяли виїзд до Польщі, однак для цього необхідно було отримати виклик із Батьківщини. В одному з листів говорилося: *«Я вже не в Сибіру, а на Україні, так нас обманули, щоб ми не збиралися до дому... тепер нас не хочуть відпускати, тільки за викликами»*. В інших листах висловлювалося обурення та незадоволення: *«Наші люди захворіли у вагонах на тиф, уже н'ять чоловік у лікарні. Поки не працюємо, всі перебуваємо в одній кімнаті»*, *«нас порозкидали по колгоспах, тут ми мучимось, матері з дітьми сидять напівголодні»* [12, с. 88, 90, 94, 100]. Авторка одного з листів повідомляла, що їй доручено створити Союз польських патріотів (прокомуністична організація на території СРСР, яка мала готувати умови та кадри для утвердження влади комуністів у повоєнній Польщі), висловлювала готовність своєю працею допомогти державі і фронту.

У серпні 1944 р. було затверджено інструкцію про порядок надання амністії

польським громадянам, які здійснили злочини на території СРСР. Амністія поширювалася, переважно, на військовослужбовців Польської армії в СРСР і осіб, які допомагали їй у боротьбі за звільнення Польщі, та членів їх сімей, що набувають польське громадянство. Вона не стосувалася осіб, засуджених за «політичні» злочини [12, с. 116-118].

Рубіжним етапом у долі поляків УРСР та українців у Польщі стала угода, підписана за погодженням із Й. Сталіним, між урядом УРСР (М. Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) 9 вересня 1944 р. в Любліні про взаємообмін населенням [20]. Кількість можливих переселенців із обох сторін на той час ще навіть не була встановленою. Передбачалося, що близько 500 тис. поляків і полонізованих євреїв із західних областей України будуть переселені до Польщі, а українці – в УРСР. Взаємоевакуація мала розпочатися 15 листопада, проводитися добровільно, без будь-якого примусу та насилля, на основі усних або письмових заяв, і закінчитися до 1 лютого 1945 р. Термін її завершення декілька разів переносився і фактично вона тривала до вересня 1946 р. Аналогічні договори ПКНВ підписав з урядами Білоруської та Литовської РСР.

Є. Місило виділив чотири етапи депортації, пов'язаних із ступенем добровільності переселення, обсягом задіяного у процесі адміністративного апарату, служб безпеки та війська. Влада створила спеціальні органи для організації переселення, яке почалося за умов, коли центральні регіони Польщі, включаючи Варшаву, ще перебували під контролем гітлерівців*. Ставлення польського населення до Люблінської угоди було дуже суперечливим, від однозначного схвалення до повного неприйняття. Із оперативних донесень радянських спецслужб про настрої поляків, що зберігаються в ЦДАГО України (Ф. 1, оп. 23, спр. 892, 1446 та ін.) стає очевид-

* Еміграційний польський уряд у Лондоні не лише виступив проти цієї акції, але й закликав польське населення не покидати «східні креси», які, мовляв, залишаться польськими. Підпільний «Корпус Обеспеченства» разом із формуваннями АК намагався всіляко перешкоджати переселенню поляків на свою історичну батьківщину, вдавався до терору проти тих, хто був готовий на виїзд.

ним, що більшість з них не хотіла покидати насиджені місця, але водночас побоювалася репресій, релігійних переслідувань, мобілізацій на відбудову шахт у Донбасі та на промислові об'єкти Уралу.

Слід звернути увагу на заходи радянського режиму, спрямовані на залякування поляків з метою підштовхування їх до виїзду із західних областей України. Про частину з них М. Хрущов інформував наприкінці вересня 1944 р. Й. Сталіна. Йшлося, зокрема, про мобілізацію польського населення на відбудовні роботи у промисловості, будівництво оборонних споруд на сході УРСР та в інших республіках, про викладання у школах і вузах українською та російською мовами, про застосування адміністративно-силових методів для прискорення евакуації [21]. В. Сергійчук оприлюднив документальні свідчення про карально-репресивні заходи радянської влади до тих поляків, які відмовлялися від переїзду або проводили відповідну контрагітацію. На початку січня 1945 р. органи НКДБ заарештували у Львові 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженера, 3 артистів, 5 ксьондзів, а загалом 772 поляків [19, с. 486], що мало залякати інших і підштовхнути їх до переселення. Каральні акції тривали і надалі. У середині 1945 р. транспортним відділом НКДБ Львівської залізниці було заарештовано 13 осіб із керівного складу АК, у тому числі 6 комендантів районів. Арешти продовжувалися і в наступні роки.

У лютому 1946 р. було заарештовано ще 5 чол., яких звинуватили у зв'язках з АК, співробітництві з німцями, випуску антирадянської газети «Wytrzymamy» («Витримаємо»), що, мовляв, закликала до реставрації режиму панської Польщі [10, с. 446-449]. Унаслідок застосування різних залякувальних заходів, насамперед силових методів, значна частина поляків Західної України змирилася з необхідністю покинути ці землі та переїхати до Польщі, хоча й перенесла це переміщення болісно, як особисту трагедію.

Подібні заходи застосовувала й польська влада щодо українців. Вони були позбавлені права на одержання «парцеляцій», тобто наділів землі відповідно до рільничої реформи. Починаючи з жовтня 1944 р., в районах компактного проживання українського насе-

лення ліквідовувалося українське шкільництво, обмежувалася діяльність автокефальної православної церкви, розгорнулася шалена антиукраїнська пропаганда, почастишали напади на українські села.

Наприкінці серпня 1945 р. до Львова було запрошено одного з ініціаторів ідеї взаємного переселення, прорадянського польського політика С. Грабського. У своїх виступах на численних зустрічах із представниками Союзу польських патріотів, польської інтелігенції, працівниками прокуратури, судів та адвокатури, молоддю він переконував у доцільності найшвидшого переїзду до Польщі й освоєння західних районів, що відійшли до неї від Німеччини. Власне цим можна пояснити зацікавленість польського уряду у прискоренні акції переселення. На це наголошувалося в «Пам'ятній записці» повіреного у справах Польщі в СРСР (січень 1946 р.), яку було вручено Міністру закордонних прав СРСР В. Молотову. У ній порушувалося питання про вивезення поляків не лише із Західної України, але й інших регіонів СРСР. Загалом йшлося про 720 тис. осіб. При цьому ці заходи здебільшого замовчувалися у пресі та розглядалися як репатріація, тобто повернення на батьківщину.

Зацікавленість Польщі у форсованому поверненні своїх одноплемінників зумовлювалася не лише політичною кон'юнктурою, але й необхідністю прискореного заселення повернутих територій від Німеччини за Потсдамською конференцією (так звані «возз'єднані землі»). Отже, йшлося не стільки про «порятунок» своїх одноплемінників від українських націоналістів, скільки про створення однорідної в етнічному відношенні держави й освоєння західних земель.

Тим не менше, деякі польські історики досі безпідставно висувують звинувачення ОУН та УПА у «підштовхуванні» польського населення до виїзду з України, замовчуючи при цьому, що нерідко саме польське підпілля застосовувало терор до тих, хто виявляв готовність виїхати на історичну батьківщину. Свідчення таких дій прихильників незалежності Польщі і збереження її кордонів у межах 1939 р. відклалися в документах так званої «Особой папки» Й. Сталіна, в численних доповідних керівника НКВС СРСР Л. Берії Й. Сталіну щодо діяльності

АК у Західній Україні, Білорусі та Литві. Так, у лютому 1945 р. органи НКВС заарештували керівництво штабів Львівського обшару (краю) і Станіславського округу АК і групу активних учасників Львівської міської організації АК. Серед 18 заарештованих були К. Ю. Янсон – майор польської армії, комендант Львівського обшару АК, до арешту працював в артілі нічних сторожів, В. М. Герман – професор Львівського політехнічного та ветеринарного інститутів, комендант Станіславського округу АК, бригадний генерал АК, К. К. Ковальський – член штабу Станіславського округу АК, який очолював відділ пропаганди й одночасно був прокурором округу АК, до арешту працював комерційним фотоартілі та інші члени штабу округу АК. Заарештованих звинувачували в низці терористичних актів: убивстві співробітників НКВС і поляків, котрі співпрацювали з владою, в тому числі й у вбивстві доцента Львівського медичного інституту, активного діяча Союзу польських патріотів Белінського, під чиїм впливом посилювався виїзд поляків до Польщі. Загалом у західних областях України на той час було заарештовано 7 004 чол. поміж «реакційних польських елементів», у тому числі 21 керівний працівник АК [22].

Провідники українського визвольного руху, викриваючи злочинні наміри більшовиків, із самого початку акції переселення поляків виступили проти будь-якого насилля, висловлювалися за співпрацю для боротьби зі сталінським режимом і його насадженням у Польщі й Україні. В одній із листівок-звернень ОУН до поляків у січні 1946 р. містився заклик зірвати маску з більшовиків, відхилити червоне покривало, розкрити очі всім засліпленим, викрити, що несуть більшовики полякам. Листівка закінчувалася зверненням до них разом із іншими народами боротися за волю та незалежність Польщі та інших поневолених держав.

Виникає питання, чому радянська влада, знаючи як болісно буде сприйнято поляками й українцями цей «обмін» населенням, ініціювала активну його реалізацію*. Звичайно, вра-

ховуючи тривале польсько-українське протистояння, політики усвідомлювали небезпеку його продовження на радянській території. Керівництво СРСР ще в 1939-1940 рр. виношувало та частково реалізувало злочинний план очищення прикордонних територій на Заході від «ненадійних, ворожих, антирадянських елементів», у тому числі з польського середовища. Сталін не міг пробачити частині західних українців і поляків їх співпрацю з німцями. І все ж головним аргументом для тоталітарного режиму слугувала випробувана Сталіним теза: «Немає нації – немає проблеми». Великодержавний підхід Москви завдав тяжкого удару українцям, оскільки значна територія українських етнічних земель (Холмщина, Лемківщина, Надсяння, Підляшшя) залишилася у складі Польщі, що було своєрідною платою польському керівництву за згоду розвивати країну за радянським зразком і під егідою Кремля.

Які ж мотиви спонукали польське політичне керівництво погодитися на обмін населенням? Їх декілька, відкритих і прихованих. По-перше, це відстоювання принципу мононаціональної Польщі. По-друге, усунення етнічного чинника польсько-українського протистояння, утвердження польськості на Холмщині, Перемишльщині та Лемківщині і ліквідація баз ОУН та УПА на цих землях. Варто також зауважити, що гасла примусового виселення українців із Польщі ще до встановлення нового кордону висували польські націоналістичні партії, зокрема «Стронніцтво народове», «Стронніцтво людове» і «Стронніцтво праці». Можливо, це був своєрідний компроміс ліворадикального прокомуністичного уряду і правонаціоналістичних сил із метою консолідації суспільства. До цього додамо, що В. Сікорський погодився на формування в СРСР Польської Армії для спільної боротьби, не відмовляючись від претензій на «східні креси» [23, с. 84].

Науковці документально довели, що проект «обміну населенням» був не лише заздалегідь узгодженим між радянським і польським ліворадикальним керівництвом, але й координувався та контролювався ними в

* Питання про взаємопереселення поляків та українців було порушене на Тегеранській, а пізніше на Ялтинській конференціях у зв'язку з обговоренням повоєнного облаштування Європи і визначенням можливих кордонів Польщі, спробою США та Британії

завадити її комунізації. У листі Черчилля до Сталіна 20 лютого 1944 р. зазначалося, що процедура обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом буде остаточно узгоджена після встановлення польсько-радянського кордону.

ході його реалізації. Однак він наштовхнувся на спротив самих кандидатів у переселенці. Перед обома сторонами стояла дилема: визнати принцип добровільності як головну умову обміну чи вдаватися до примусу. Радянське керівництво та польська сторона обрали останній варіант, грубо відійшовши від добровільності. Спротив значної частини поляків виїзду із західноукраїнських областей продовжувався і після підписання радянсько-польського договору про кордони, укладеного 16 липня 1945 р. Він зумовлювався декількома чинниками, зокрема, традиційною прив'язаністю поляків до цієї місцевості, тісними родинними зв'язками, в тому числі з українцями, вірою в історичну належність цих земель Польщі, сподіваннями на можливість виникнення війни Англії, США і Франції проти СРСР за участю в ній Польщі з метою відстоювання її незалежності та «історичної цілісності», негативним ставленням до політики комуністів і їх режиму на теренах етнічної батьківщини, відомостями про розруху та переслідування. Ці настрої підтверджували оперативні відомості, що їх збирали інформатори радянських спецслужб. Так, житель м. Чорткова Тернопільської області Думанський заявляв: *«З переселенням так не буде, як хоче радянський уряд, а буде так, як скаже Англія і Польща; Польща була і буде такою, якою вона була до 1939 року»*. *«З своєї рідної землі, – говорила жителька Луцька Б. Гічар, – я добровільно нікуди не поїду і виїду тільки у тому випадку, коли мене відправлять під конвоєм»*. Львів'янин М. Масляк вважав, що кінець війни з Німеччиною – ще не кінець війни взагалі. *«Ми будемо боротися за справді велику Польщу, за Львів та інші міста і землі»*, – говорив він. Ці та подібні висловлювання відображали антипереселенські настрої поляків, помітно впливали на атмосферу польсько-українських міжетнічних взаємин, стримували репатріантський процес. Навіть деякі члени польської евакуаційної комісії говорили, що *«краще було б, якби всі поляки сиділи на місці і не виїжджали за Буг»* [19, с. 516, 518].

С. Макарчук оприлюднив низку задокументованих фактів протесту польського населення щодо евакуації. Зокрема, 12 листопада 1944 р. 3-4 тис. поляків Львова здійснили

демонстрацію під гаслами *«Ще Польська не згінела»*, *«Геть більшовиків»*, *«Хай живе Армія Крайова»* й акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місцях захоронень радянських воїнів вони зробили написи: *«Не віддамо Львова СРСР»*, *«Слава борцям за польський Львів»*, встановили карту з кордонами до 1939 р. з написом: *«Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!»* [2, с. 104-105].

За таких умов органи НКДБ УРСР вдавалися до репресивних заходів, проводили арешти осіб, які «саботували» виїзд поляків на територію Польщі, звинувачуючи їх в антирадянській діяльності. У такий спосіб кількість осіб, які записувалися на виїзд, збільшувалася у всіх областях. Водночас виявилися факти грубих порушень, припущених під час складання попередніх списків на евакуацію. До них часто включалися й українці. Наприклад, у Локачівському районі на Волині за списком їх фігурувало 619 чол., а поляків лише 170 [24]. Чимало поляків сприймали цей виїзд як тимчасовий і сподівалися на повернення після відновлення колишніх кордонів. Найявність українців серед евакуйованих до Польщі (9 918 осіб) [24, арк. 43-44] можна пояснити не лише сімейними зв'язками з поляками або помилкою евакуаторів, але й спробою уникнути переслідувань з боку радянського режиму.

Під тиском Москви польські комуністи разом із комуністами УРСР все ж зуміли до осені 1946 р. зреалізувати злочинну акцію під назвою «обмін населенням». За повідомленням до ЦК КП(б)У головного представника уряду УРСР з питань евакуації польських громадян на 15 вересня 1946 р. до Польщі із 7 областей України (Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької та Чернівецької) було евакуйовано 789 982 особи, у тому числі 746 993 поляків [25]. В евакуаційних документах вони фігурували як «польські громадяни», хоча в 1939-1940 рр. на них було поширене радянське громадянство, яке втрачалося з моменту виїзду з СРСР. Свідченням здебільшого насильницького виселення може слугувати низка атентатів щодо організаторів, наприклад, в ході однієї з акцій 3 евакуаторів було вбито, а 2 важко поранено [24, арк. 192-193]. Остаточою на постійне проживання в УРСР залишилося 32 360 сімей або 82 235

осіб, що раніше планувалися до переселення [26]. Репатріація поляків завдала великих втрат народному господарству. Евакуйовані вивезли з собою майже 50 тис. коней, 104 тис. голів великої рогатої худоби, десятки тисяч свиней, овець, кіз, велику кількість сільсько-господарського реманенту, продуктів. Фактично перестали діяти 161 167 селянських господарств.

Водночас після їх від'їзду залишилося 73 379 житлових будинків, 57 657 квартир, різного майна на суму 233,5 млн. крб., що передавалося місцевим органам влади, а худоба – заготівельним організаціям [24, арк. 19]. Частина залишених будівель у сільській місцевості надавалась українським сім'ям, які переселялися з Польщі. В результаті «обміну» населенням до УРСР було евакуйовано понад 482 880 осіб [27, с. 214.] (за підрахунками Є. Місила – 482 661 українця) [28, с. 14]. З українських переселенців 322 868 осіб оселилися в західних і 159 241 особа в східних областях України. Згодом частина переселенців самовільно переїхала в Західну Україну.

Крім виселення поляків із західно-українських земель, відповідно з московською угодою від 6 липня 1945 р., провадилася репатріація колишніх польських громадян зі східних областей УРСР. За матеріалами КДБ (1947 р.), на облік було взято 35 295 польських громадян, а виїхали в порядку репатріації 37 227 осіб, оскільки долучилися й члени сімей військовослужбовців польського війська, особи без громадянства, звільнені з таборів МВС. З одного боку, це було свідченням негативного ставлення поляків до радянського режиму, реакцією на його репресивну політику в 1930-х роках, а, з другого боку, комуністична система розглядала багатьох із цих репатріантів як носіїв соціалістичної ідеології, політичну опору сталінській моделі соціалізму в Польщі.

Слід зауважити, що за різними мотивами 4 852 особам було відмовлено в репатріації, 384 чол. самі відмовилися від виїзду, а 124 чол. взагалі не подавали заяв [29]. Під час репатріації радянські спецслужби проводили так звані «агентурно-слідчі перевірки», виявляли «ворожі» елементи, арештовували осіб, підозрюваних у зв'язках із Польським повстанським союзом (ПЗП) та АК, «Комі-

тетом визволення Волині», польським націоналістичним підпіллям, звинувачуючи їх у тому, що вони діяли в інтересах і за вказівкою емігрантського уряду в Лондоні, провадили підривну антирадянську діяльність. Було заарештовано чимало поляків за співпрацю з гестапо, за участь у «польських пляцувках» та інших прогітлерівських структурах. Так, у м. Житомирі агентурно-оперативними заходами була виявлена та ліквідована група поляків (7 осіб) на чолі з Драгомирецьким і Журавським, що звинувачувалася у ворожій діяльності, підштовхуванні місцевого населення до виходу з радянського громадянства та виїзду до Польщі. Подібні групи були викриті в Миколаївській, Одеській, Кам'янець-Подільській (Хмельницькій) та інших областях [29, арк. 2-3].

Особлива увага приділялася роботі зі священниками Римо-Католицької церкви щодо їх виїзду до Польщі. На жовтень 1945 р. у західних областях України, за даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР, було взято на облік 594 релігійні громади, в яких працював 451 священнослужитель [24, арк. 191-192]. Під тиском оперативних працівників МДБ громади закривалися, а приміщення костелів передавалися Російській православної церкві, культурно-освітнім закладам, або під господарські цілі. Вершиною воєнничого атеїзму більшовиків була заборона Української греко-католицької церкви, штучне переведення частини її кліру та вірних до московського православ'я на підставі інспірованого спецслужбами так званого Львівського собору (1946 р.). Ця заборона розривала важливу нитку зв'язків католиків західного і східного обрядів, яку уособлював спільний духовний центр у Римі і проти якого Москва вела розгнудану репресивно-ідеологічну війну. Частина священників Римо-Католицької і Греко-Католицької церков також були репресовані радянськими каральними службами. Загалом у повоєнні роки з прикордонної з Польщею території України було депортовано на схід СРСР понад 15 тис. поляків*. Так само, як і

* За переписом 1937 р., дані якого Сталін оголосив дефектними та викривленими, в УРСР нараховувалося 417 613 поляків, за переписом 1939 р. – 357 710 осіб. Якщо до цієї цифри додати 5 тис. поляків Кримської АРСР та майже 1,5 млн. поляків західних областей

на території УРСР, у повоєнній Польщі комуністичний режим брутально зліквідував УГКЦ. Перемишльські єпископи УГКЦ Й. Коциловський і Г. Лакота у 1946 р. були заарештовані, передані НКВС і ув'язнені в радянських концтаборах, де й загинули [30]. Навіть на початок 1955 р. на спецпоселеннях лише в Казахстані залишилося понад 23,1 тис. поляків і німців [31, с. 67].

Майже синхронно продовжувалися каральні акції супроти українського руху опору, насамперед родин і симпатиків ОУН та вояків УПА. У 1947-1949 рр. було проведено масові вивезення з Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття тих сімей, що мали хоч якусь причетність до руху опору або відмовлялися вступати до колгоспів. Незважаючи на ці карально-репресивні акції, підпільники зброї не склали і боротьба з радянським режимом тривала до середини 1950-х років. У різних формах опору сталінізму, здебільшого пасивних (непокора, ігнорування виборів, громадської роботи, комуністичних свят, соціалістичного змагання тощо), брала участь і частина поляків, які все ж таки зуміли уникнути репатріації та залишилися в УРСР. Були й інші, які сприйняли нові цінності, вступали в Комуністичну партію та комсомол, обиралися до радянських і профспілкових органів, пристосовувалися до пануючого режиму.

Повоєнна репатріація поляків, репресії та депортації українсько-польських змішаних сімей у райони Сибіру та Далекого Сходу за так звану «антирадянську діяльність» значно змінили етнографічну карту Української РСР. Кількість поляків на її території різко зменшилася не лише порівняно з осінню 1939 р. (тобто після включення західно-українських земель до складу СРСР), але й у порівнянні із офіційними даними перепису населення від 17 січня 1939 р. За розрахунками

України, то загальна кількість їх сягала 1,9 млн. чол. Відніmemo від цього числа 800 тис. репатрійованих за Люблінською угодою, 300 тис. тих, хто загинув в умовах сталінського та гітлерівського режимів, під час польсько-українського збройного конфлікту та повоєнних репресій, 20 тис., які емігрували самостійно, виходить 720 тис. За даними перепису 1959 р. в УРСР залишилося 363 тис. поляків. Виникає резонне питання, де решта? Власне, це і диктує необхідність глибше дослідити демографічні втрати польської меншини, у тому числі у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років ХХ ст.

на кінець 1940-х рр. в УРСР проживало близько 450 тис. поляків. На демографічній ситуації в середовищі польської меншини також позначилися каральні акції та депортації сталінського режиму 1930-х років, втрати під час гітлерівської окупації, польсько-українського конфлікту на Волині та інших регіонах Західної України, добровільна еміграція частини поляків.

Як склалася доля в повоєнні роки тих поляків, які залишилися на території УРСР? Вона мало чим відрізнялася від долі українців, у тому числі й «репатріантів» з Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Західної Бойківщини, представників інших національностей, котрі опинилися в системі координат сталінського тоталітаризму зруйнованої республіки, що фактично й далі перебувала у стані війни. У західних регіонах УРСР ще до початку 1950-х рр. тривала збройна боротьба груп УПА й українського націоналістичного підпілля проти насадження радянського режиму, насильницької політики колективізації. Значну частину українців із Закерзоння намагалися спрямувати до колгоспів східних і південних областей України, тоді як переселенці більше тяжіли до західних областей й індивідуального способу ведення господарства.

На Сході республіки поряд із відбудовою зруйнованого в роки війни народного господарства акцент було зроблено на ідеологічну боротьбу з будь-якими проявами «буржуазного націоналізму», особливо українського, а згодом і проти космополітизму. Прийняті компартією в 1944-1949 рр. постанови з питань літератури, мистецтва, науки, ідеологічної роботи загалом націлювали на викорінення «пережитків минулого», «патріархальщини», «національного чванства», на боротьбу із західною культурою. Було оголошено війну не лише релігії, всім її конфесіям, особливо греко-католикам і римо-католикам, але й генетиці та кібернетиці.

Комуністична влада ставила за мету остаточно стерти національні особливості української історії та культури, нівелювати національні відмінності. Це було небезпечною загрозою не лише для українців, але й для представників інших національностей (окрім росіян), які проживали в Україні. Викорінення «буржуазного націоналізму» супроводжувалося посиленням великодержавного шовінізму

під гаслами «Великий російський народ – керівна сила радянського суспільства», «Російська нація – найвидатніша нація в СРСР». У повоєнні роки в СРСР особливо масштабно насаджувалося імперське мислення та нищилася національна ідентичність неросіян.

У політичному лексиконі повоєнних років у СРСР так і не був відновлений сам термін «національні меншини», хоча їх проблеми загострилися в реальному житті, оскільки не задовольнялися традиційні культурні та духовні потреби громадян, зокрема й поляків. Можна солідаризуватися з думкою І. Бурковського про те, що в повоєнні роки «польсько-українську боротьбу заступила боротьба московсько-українська» [32, с. 9]. Не менш гострою залишалася і «московсько-польська боротьба», хоча вона набула деяких особливостей у зв'язку з експортом сталінської моделі соціалізму в Польщу. Радянська преса змінила акценти у пропаганді, лояльнішою стала критика «білополяків», зник штамп «фашистська Польща», з'явилися гасла «радянсько-польської дружби і співробітництва». Незмінною залишалася критика польського, рівно ж як і українського «буржуазного націоналізму», будь-яких спроб «ревізувати» марксизм-ленінізм-сталінізм, або критично ставитися до радянського досвіду будівництва соціалізму. Варто зауважити, що немало поляків, репатрійованих із СРСР, відчули на своїй власній долі ціну цього «досвіду».

Таким чином, середина і друга половина 40-х років ХХ ст. – трагічно-драматична

сторінка в історії поляків та українців, що зазнали експериментів антигуманної політики тоталітарних режимів щодо національних меншин, ігнорування ними загальнолюдських цінностей. Об'єктивне дослідження і правдиве висвітлення цих трагічних подій відкриває шлях винесенню повчальних уроків для нинішніх і майбутніх керівників Польщі й України, які мають дбати про добросусідські відносини та партнерство. Наші країни зазнали величезних людських, матеріальних і духовних втрат, пов'язаних не лише з Другою світовою війною, польсько-українською трагедією на Волині, але й внаслідок репатріації та за офіційною версією «добровільного» обміну населенням на підставі Люблінської угоди 1944 р., який насправді носив характер депортацій. Переважна більшість українців та поляків були фактично примусово виселені до України та Польщі, зазнали великої кривди, а чимало з них опинилися у сталінських концтаборах за так звану контрреволюційну й антирадянську діяльність. Суспільно-політичне та наукове осмислення трагічних сторінок історії поляків і українців, правове визнання депортації депортацією і в Україні і у Польщі, винесення уроків із польсько-українських міжетнічних взаємин повинно сприяти уникненню наступних помилок, порозумінню і співпраці, які були так необхідні обом народам у 1940-1980 рр., але з вини тоталітарних режимів зреалізувати цей шанс не вдалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буцко О. В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – К., 1997.
2. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944-1946 рр. / С. А. Макарчук // УІЖ – 2003. – № 3. – С. 103-114.
3. Калакура О. Люблінська угода 1944 р. та її етнополітичні наслідки / Олег Калакура // Наук. вісн. Дипломатичної академії України. – 2005. – Вип. 11. – С. 158-170.
4. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – К., 2009.
5. Drozd R. Droga na Zachód / Roman Drozd. – Warszawa, 1997.
6. Miśiło E. Repatriacja czy Deportacja. Przyednienie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1945. – Т. 1. – Dokumenty 1944-1945/ Eugeniusz Miśiło. – Warszawa, 1996.
7. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Юрій Сливка. – Львів, 1998.
8. Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004.
9. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. – Т. 2. – 1946-1947. – Львів, 1998.

10. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К., 1998.
11. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках / Володимир Сергійчук. – К., 1999.
12. Переселення поляків та українців 1944-1946. Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т. 2. – К., 2000.
13. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000.
14. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті / Олег Рафальський. – К., 2000.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 13
16. Babinski W. Wymiana depeasz między naczelnym wodzem i dowódcą Armii Krajowej 1943-1944 / W. Babinski // Zeszyty Historyczne. – 1973. – № 24.
17. Ці чутки мали під собою ґрунт. Перший секретар ЦК КПУ та голова Раднаркому УРСР М. Хрущов справді вносив пропозиції Й. Сталіну про утворення додатково двох українських областей: Холмської і Грубешівської. Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1624. арк. 5-9.
18. Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян Волинської національності, репресованих у 2-й половині 40-х – на початку 50-х років / Юрій Данилюк // Україна – Польща. – Ч. I. – К., 2003.
19. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К., 2003.
20. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/tpart22/isx22154.htm>
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 137-138.
22. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), «Особая папка» Сталина, спр. 94, арк. 49-52.
23. Див.: Іллюшин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // УІЖ. – 2003. – № 1.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2610, арк. 92-93.
25. Ці цифри на основі офіційних звітів органів евакуації наводить В. Сергійчук у праці «Депортація поляків з України» (с. 172). Підготовлені НКВС підсумки переселення підтверджують такі дані (ГАРФ. – «Особая папка» Сталина, спр. 139, арк. 299.). Однак у документах і літературі фігурують й інші відомості. Зокрема, польський історик Єжи Кохановський називає цифру 787 524 особи (Kochanowski J. Przesunicie granic // Karta. – Warszawa, 1994. – S. 66.). О. Буцько, число евакуйованих конкретизує до 810 415 осіб: 766 206 поляків, 33 158 євреїв, 9 918 українців, 488 росіян, 45 білорусів, 600 представників інших національностей (Буцько О. В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – С. 70) , а Ю. Шаповал вважає, що станом на жовтень 1946 р. з України до Польщі було переселено 812 688 осіб, а з Польщі до УРСР станом на березень 1947 р. переселили 472 635 осіб (Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 54).
26. ГАРФ. – «Особая папка» Сталина, спр. 139. – Арк. 299.
27. Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект. – К., 2000.
28. Misyło E. Akcja «Wisła» / Eugeniusz Misyło. – Warszawa, 1993.
29. Державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 8, пор. №1. – Арк. 1-2.
30. Володимир Серета: «Польські комуністи хотіли моноетнічної держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/09/10/136187/>.
31. Винниченко І. В. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. / Ігор Винниченко. – К., 1994.
32. Бурковський І. Національні процеси в СРСР після сталінської епохи / І. Бурковський // Розбудова держави, 1997. – № 4, 5.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

ПАТРІОТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Стаття присвячена формуванню козацтва. Козацтво розглядається як складний феномен, що володіє якостями культурно-історичної спільності, етносу, а також служивого стану, формованого державою для своїх цілей, і адміністративно-територіального утворення, соціальної спільності народів і станів, які проживають на козачих землях. Спираючись на відомі джерела, зроблено спробу проаналізувати початок виникнення козацтва, засвідчити патріотичні аспекти моральних та історичних цінностей українського козацтва, сприяти національно-патріотичному вихованню нації, заснованому на українських народних традиціях, кращих досягненнях національної та світової історичної пам'яті.

Ключові слова: козак, козацтво, народність, історія козаків, вільні козаки, реєстрові козаки, економічні чинники, феодальна залежність, генетичний зв'язок.

Статья посвящена формированию казачества. Казачество рассматривается как сложный феномен, обладающий качествами культурно-исторической общности, этноса, а также служилого сословия, формируемого государством для своих целей, и административно-территориального образования, социальной общности народов и сословий, проживающих на казачьих землях. Опираясь на известные источники, предпринята попытка проанализировать начало возникновения казачества, засвидетельствовать патриотические аспекты нравственных и исторических ценностей украинского казачества, способствовать национально-патриотическому воспитанию нации, основанному на украинских народных традициях, лучших достижениях национальной и мировой исторической памяти.

Ключевые слова: казак, казачество, народность, история казаков, вольные казаки, реестровые казаки, экономические факторы, феодальная зависимость, генетическая связь.

The article is devoted to the formation of the Cossacks. Cossacks regarded as a complex phenomenon, which has as a cultural-historical community, ethnic group, as well as the service class, which is formed by the state for their own purposes, and administrative-territorial formation, social community of nations and social classes living in the Cossack lands. The paper is also based on the known sources, an attempt to analyze the beginning of the Cossacks, witness patriotic aspects of moral and historical values of the Ukrainian Cossacks, to promote national-patriotic education of the nation, based on Ukrainian folk traditions, the best achievements of national and world historical memory.

Development of the Ukrainian state, the integration of Ukraine into the world and the European Community provide orientation to spiritual values, moral and ethical constants of the Ukrainian nation. National-patriotic education, based on Ukrainian folk traditions, the best achievements of national and world historical memory serves consolidating factor in the development of society and the nation as a whole. Society as never need to actively participate in the development of Ukrainian spirituality versatile and harmoniously developed nationally conscious, highly educated, vital competent citizens capable of self-development and self-improvement.

The Cossacks, by definition, the learned historian – is nationality, which was formed at the beginning of a new era as a result of the genetic relationships between the Turanian tribes of Scythian-Saka people braid (or ka-sack) and Azov Slavs meteo Kaiserov – with some admixture of the Alans.

The immediate cause of the Ukrainian Cossacks formed at the end of the 15 century. Ukraine's position at that time is extremely complicated. The combined Turkish-Tatar forces attacked towns and villages, were taken away into slavery tens of thousands of people.

Ukraine needs a social force, which would become the leading layer of the Ukrainian people and the creator of the new State's own. No less important was the economic factors, primarily

increased feudal dependence of peasants lack their own arable land and extremely attractive in this regard, virgin expanses of the south of Kyiv and Podolia, and boundless steppes Wild Field behind the rapids of the Dnieper.

The emergence of the Ukrainian Cossacks was also due to forced shoots peasants and townspeople of magnates and gentry estates on the availability of land. Ukrainian land inhabited by the fugitives had to defend. The need for armed protection from the constant threat of Tatar and Turkish attacks on the military offensive State Administration of Lithuania and Poland forced the farmers and artisans to become professional soldiers. And there was the Cossacks.

Keywords: Cossack, Cossacks, nationality, history of the Cossacks, free Cossacks, registered Cossacks, feudal dependence, genetic connection.

Розвиток української державності, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на духовні цінності, морально етичні константи української нації. Національно-патріотичне виховання, засноване на українських народних традиціях, кращих досягненнях національної та світової історичної пам'яті виступає консолідуючим чинником розвитку суспільства і нації в цілому. Суспільству як ніколи потрібна активна участь у розвитку української духовності різнобічно і гармонійно розвинутих національно свідомих, високоосвічених, життєво компетентних громадян, здатних до саморозвитку та самовдосконалення.

Мета даної статті – проаналізувати початок виникнення козацтва, засвідчити патріотичні аспекти моральних та історичних цінностей українського козацтва, сприяти національно-патріотичному вихованню нації, заснованому на українських народних традиціях, кращих досягненнях національної та світової історичної пам'яті.

Популяризація моральних та історичних цінностей українського козацтва постійно знаходиться в полі зору науковців, у тому числі співробітників Черкаського національного та Черкаського державного технологічного університетів. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про активну розробку зазначеної проблеми на науково-теоретичному, методичному та практичному рівнях. Узагальнюють окремі питання методології духовно морального виховання у своїх наукових працях відомі історики М. І. Бушин, А. Г. Морозов, В. М. Лазуренко. Серед багаточисленної низки публікацій останніх років на цю тему окремо варто виділити творчість М. І. Бушина [4], наукові праці відомих дослідників історії козацтва В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія та інших.

Козаки, за визначенням учених істориків, – це народність, яка утворилася на початку нової ери як результат генетичних зв'язків між Туранськими племенами скіфського народу кос-сака (або ка-сака) і приазовськими слов'янами метео-кайсарів – із деякою домішкою аланів. Повідомлення древніх істориків і географів разом з даними археології дозволяють обчислити історію козаків більш ніж двадцятьма століттями. Ім'я козаків у різних варіаціях – Коссахи, Касакос, Касаги, Касоги, Казяги, – зустрічається у греків (Страбон, танаїдські написи та ін.), у російських літописах, тюркських джерелах решта. «Коссахи» у перекладі з мови скіфів означає «білі Сахи», або «Білі Олені» (назва скіфського племені). Тому не випадково у козаків в гербі – білий олень, поранений стрілою.

На думку вчених, розквіт держави Коссак припадає на кінець X століття (988 р.), коли один з Рюриковичів, Мстислав Володимирович, створив свою державу Томаторкань зі столицею тієї ж назви (рос. – Тьмутаракань), яка простягалася вздовж Дону, Кубані аж до Курська і Рязані.

У 1060 році держава розпалася, але земля Коссак зі столицею Томаторкань ще півтора століття залишалася незалежною державою.

Історики свідчать, що з приходом монголотатар у 1223 році козаки (Подонські Бродники) встали на їх сторону і билися проти Русі на річці Калці. У складі усталеною татарської імперії Золотої Орди (1240 року) козаки користувалися деякими автономними правами, зберігали слов'янську мову і християнську віру, мали свою Церкву і єпископів. Коли в Орді почалися міжусобиці, козаки, що страждали від свавілля ординських зграй, взяли участь у повстанні московського князя Дмитра і билися на його боці в Куликівській битві (1380 рік). Проте ця битва не принесла звільнення Русі і виявилася фатальною для

козаків. Татари змусили їх очистити береги степової частини Дона, відтіснили їх у верхів'я і далі на північ – аж до Ками, Північної Двіни і Білого моря. На початку XVI століття козаки Верхнього Дону, об'єднавшись з ногайськими та астраханськими, починають повертатися на свої споконвічні землі – на Нижній Дон. Вступивши в активну фазу боротьби з турками і ординцями, вони пов'язують свою долю з двома династіями: Рюриковичами в Московії і Гедиміновичами у Литві.

Однак із цим союзом погодилися далеко не всі козаки. Протестом проти такої політики стало утворення двох козачих «річкових республік» – на Дону і на Нижньому Дніпрі. Вони послужили осередками відроджуваної козачої незалежності [1].

Виникнення козацтва розглядається як найважливіший етап у формуванні українського народу і державності. Роль козацтва в усьому соціально-політичному житті України була настільки велика, що терміни «козаки» і «країна козаків» у XVI – XVIII сторіччях були позначенням країни і народу взагалі (набагато раніше, ніж утвердилися, як основної, назви «українець» і «Україна»). Козацтво у цей період зіграло роль національного символу, носія етносу і захисника національних інтересів і віри [2, с. 75].

Безпосередні причини виникнення українського козацтва склалися наприкінці XV століття. Положення України у той час надзвичайно ускладнилося. Об'єднані турецько-татарські війська здійснювали напади на міста і села, забирали в рабство десятки тисяч людей. З часу утворення Кримського ханства і до кінця XV століття на українські землі було здійснено більше 40 нападів, зокрема, на Поділлі – 31, на Руське воєводство – 9, на Волинь – 7, на Київщину – 4, на Белзьке воєводство – 8. Результатом цих набігів було часткове або повне спустошення окремих міст і цілих регіонів. Татари взяли в полон близько 220 тисяч українців. Работорівля стала важливим джерелом прибутку в слаборозвиненому Кримському ханстві, тому набіги ординців на українські землі для захоплення ясиру (живого товару) перетворилися на основне заняття татар. Таким чином, турецько-татарська агресія загрожувала самому існуванню українського народу (в XVI –

першій половині XVII століття демографічні втрати України від набігів татар склали 653 тисячі чоловік) [5, с. 92].

Україна потребувала такої громадської сили, яка стала б провідною верствою українського народу і творцем нової власної держави. Не менш важливими були й економічні чинники, перш за все: посилення феодальної залежності селян, нестача власної орної землі і надзвичайна привабливість, у зв'язку з цим, цілнинних просторів на півдні Київщини і Поділля, а також безмежні степи Дикого Поля за порогами Дніпра. Виникнення українського козацтва також було обумовлено вимушеними втечами селян і міщан з маєтків магнатів і шляхти на вільні землі. Заселені українськими втікачам землі доводилося захищати. Необхідність збройного захисту від постійної загрози татарських і турецьких нападів, від військового наступу державної адміністрації Литви та Польщі змушувала хліборобів і ремісників ставати професійними воїнами. Так і виникло козацтво.

З появою козацтва відбувалося заселення і відродження до життя спустошених ханськими ордами українських земель Подніпров'я. На запустілих, але вільних подніпровських просторах українські селяни рятувалися від феодально-кріпацького гніту та іноземного панування. В умовах тривожного і небезпечного прикордоння з Диким Полем козацтво набуло напівгосподарський, напіввійськовий характер, воно змушене було поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою проти турецько-татарських нападів. Жили козаки в зимівниках, хуторах і селах звичайно з сім'ями, за що отримали від січових запорозьких козаків іронічні прізвиська «сиднів», «гнездюків», «баболубів». Замовники розросталися, перетворювалися на хутори, села і містечка.

На землях, які освоювали козаки, широкого розвитку досягли різні ремесла. Через землі козаків проходили торгові шляхи. На початку XVI століття українські поміщики, власники великої кількості земель степового прикордоння, почали організовувати оборону населення і залучати козаків до польової охорони. Видатними організаторами оборони прикордонних земель були Костянтин-Василь Острозький, Предслав Лянскоронський, Остафій Дашкевич та інші. Вони ввели

козаків у бойові походи на Крим і звільнили чимало полонених [4, с. 105]. Польський уряд також використовував українське козацтво в своїх цілях. У червні 1572 року за указом польського короля Сигізмунда II Августа з українських козаків (300 чоловік) було сформовано наймане військо для охорони південних і східних кордонів і для боротьби з українським національно-визвольним рухом. Козаків, які входили до складу цього війська, вносили в спеціальний список-реєстр. Звідси і назва козаків – реєстрові. Польський уряд визнавав козаками лише реєстрових козаків, які офіційно називалися Низовим або Запорозьким військом. У 1578 році король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 чоловік. Реєстрові козаки мали власну військову, адміністративну та судову юрисдикцію, звільнялися від податків і повинностей. Реєстрові козаки мали право володіти землею, право займатися промислами і торгівлею, отримували державне платню. Реєстрові козаки самостійно обирали гетьмана і козацьку старшину на козацькій раді. У 1648 році більшість реєстрових козаків приєдналася до армії Богдана Хмельницького.

У першій половині XVI в. козацтво в Україні збільшувалося, набираючи сил, про що свідчать численні скарги татар і турків та їхні вимоги – приструнити козаків. Приблизно у той же час, коли виникло українське козацтво, сформувалося (насамперед, із селян, які тікали від кріпосного гніту) й російське козацтво на Дону.

Історія донського козацтва – це історія безперервної боротьби на степових просторах південних рубежів російської держави. За образним висловом Льва Миколайовича Толстого – *«Кордон породив козацтво, а козаки створили Росію»*. Першою донською станицею російського козацтва вважається станиця Раздорська. Саме дата її виникнення і вважається відправною точкою в історії Донського козацтва. Донське козацтво займало частини Ростовської, Волгоградської, Воронежської, Луганської областей і Калмикії. Донські козаки були найбільш численними серед груп російського козацтва. Під час воєн у козаків вибирався похідний отаман з необмеженою владою. Військо ділилося на сотні і півсотні, очолювані сотниками, п'ятидесятниками та хорунжими. З метою захоплення військової здобичі донці організо-

ували набіги на турецькі володіння на узбережжі Азовського і Чорного, Каспійського моря. В ході соціального розшарування виділилися дві групи козаків: домовиті (або старожили), переважно низові, і голота, головним чином з селян-втікачів, які селилися у верхів'ях Дона, та, не завівши господарство, легко приєднувалися до набігів і повстань [3, с. 89].

У другій половині XVI ст. українське козацтво продовжувало чисельно рости і освоювало нові території. Більшість козаків жили в слободах, на хуторах і в містечках, їх називали «волосними» або «міськими». До початку XVII століття козаки заселили землі від Північного Донця до Дністра, тобто значну частину нинішніх Дніпропетровської, Полтавської, Черкаської, Кіровоградської та частково Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей. Деякі козаки тікали далі на південь, у пониззя Дніпра, у важкодоступні степи за дніпровськими порогами, і називали їх «низовими» або «запорозькими».

У той час нижню течію Дніпра перепиняли дев'ять порогів, висота яких досягала 4-7 метрів. Долаючи такий складний шлях, козаки зміцнювали свої поселення посіченими деревами і називали такі зміцнення «січчю» [4, с. 67]. Назва «Січ» походить від слова «сікти» або «рубати» і спочатку цим словом називали укріплення з дерева і хмизу. Часто замість слова «Січ» вживалося слово «Кіш» (в перекладі з тюркського – військова ставка, місце, де знаходиться вождь).

Створення Запорозької Січі стало потужним імпульсом для консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ на початку 50-х років XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (нині на території м. Запоріжжя) Дмитро Вишневецький («Байда») – український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті, що обіймав високу посаду черкаського і канівського старости. Все свідоме життя Дмитро Вишневецький присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але допомоги не отримав. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української

знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність, за словами історика В. Сергійчука, дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д. Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості до кінця реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника козацтва [6].

Запорозька Січ за своїм характером була військово-демократичною республікою і мала всі ознаки державності: власну територію і військо, яке захищало її кордони, свій уряд, який виконував законодавчі, виконавчі і судові функції, свою символіку (прапор і герб), свою науку.

З часом Запорозька Січ перетворилася на потужний оплот соціального захисту всіх пригноблених, стала символом і центром національно-визвольної боротьби українського народу. На Запорозькій Січі ніколи не було кріпосного права, там використовували вільнонайману працю. Запорозькі козаки успішно воювали з Кримським ханством, ходили в походи проти Туреччини. Завдяки своїм походам на Крим і турецькі поселення козаки стали відомими в Європі. Запорозька Січ підтримувала стосунки з європейськими державами незалежно від польського уряду, як суверенна держава. У численних походах і боях українське козацтво відпрацювало самобутнє військово-мистецтво, вміло воювало як на суші, так і на воді. Козаки мистецьки володіли холодною та вогнепальною зброєю, були відмінними мореплавцями. Запорожці будували великі човни, які називалися «чайками». У такі човни сідали від 50 до 70 козаків [8, с. 53]. На «чайках» запорожці

спускалися вниз по Дніпру, плавали по Чорному морю, досягаючи берегів Туреччини. Найбільш значні козацькі походи відносяться до 1600-1620 років. У ці роки вони нанесли серйозні удари по турецьких фортецях – Варні, Ізмаїлу, Аккерману, Трапезунду і навіть двічі спалили Константинопольську гавань. Козаки любили свою батьківщину, найважчим злочином вони вважали зраду. Хоробрість, безстрашність, мужність і героїзм запорозьких козаків викликали подив і повагу в усьому світі і любов українського народу, яка знайшла відображення в багатьох творах усної народної творчості – думах, легендах, баладах і переказах.

Численні перемоги в боротьбі проти турків і татар надавали козакам упевненість в своїх силах. Вони стали усвідомлювати себе захисниками православної віри, борцями за свободу народу, лицарським братством. Виділившись наприкінці XVI століття в особливий соціальний шар українського суспільства козацтво вступило в боротьбу не тільки проти турецько-татарських агресорів, а й проти польського феодално-кріпосницького, національного і релігійного гніту. Боротьбу цю козацтво вело разом з селянством. Першими великими спільними виступами українського козацтва і селянства, в яких козацтво виступило як значна соціально-політична сила, були селянсько-козацькі повстання в Україні 1591-1596 рр. Також в 1620-1630 роках в Україні відбулися великі національно-визвольні повстання під проводом М. Жмайла, Т. Трясіли, Я. Острянина та інших, провідну роль в яких грали запорозькі козаки [5, с. 75]. Історичне значення Запорозької Січі полягає в тому, що, в XVI столітті як військово-політична організація козаків, Січ згодом стала центром національно-визвольної боротьби українського народу. Запорозька Січ відіграла ключову роль у відбитті набігів турків і татар на українські землі. Основи автономного устрою, військової організації та бойового мистецтва, вироблені в Січі, послужили прикладом при створенні власної державності в Україні. Українське низове козацтво за час свого півтисячолітнього існування залишило незламний слід у вітчизняній та всесвітній історії. Слід підкреслити, що Запорозька Січ знаходилася в надзвичайно скрутному становищі. Вона не мала ніякої підтримки нізвідки. За сучасною термінологією козацьке

військо перебувало на власному господарському розрахунку. Жодне військо у світі не утримувало само себе, та ще й уздовж багатьох століть. А Запорозька Січ була не тільки самодостатньою, а й вела безперервну війну на кілька фронтів: проти Кримського ханства і Туреччини на півдні, проти Польщі на північному заході, а потім і проти Московії на північному сході.

У важких умовах, в трагічній період історичного розвитку України-Русі, запорожці виконали свою історичну місію – об'єднання української нації. Низове українське козацтво записало своє покликання у свідомості українського народу, прославившись як центр національно-визвольної боротьби, як оплот сміливого протистояння кріпосницької системі європейських держав.

Українське козацтво як історична спільнота українського народу є уособленням національного характеру, сили і мужності, традиційного виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу, символом невмирущості української нації, її демократичного та вільного існування у колі європейських держав. Заглиблення у велику й славу історію козацтва України, розуміння дедалі більшим числом українців особливого значення безсмертних його традицій, можливо стануть запорукою того, що велика й багата Україна знову підніметься з колін. Адже за науковими дослідженнями, народними переданнями завжди вважалося, що саме козацтво уособлює собою цвіт української нації, саме

воно має бути рушійною силою державотворення та носієм української національної ідеї.

Неоціненною є роль козацтва у військово-патріотичному і духовному вихованні молоді, опануванні нею азів військово-спортивної підготовки. Українське козацтво послідовно використовує кращі надбання багатьох поколінь своїх попередників, утверджує, розвиває і боронить національну ідею, сприяє захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень українського народу, бере активну участь у забезпеченні його духовного розвитку, фізичного здоров'я, високої моральності.

Відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій українського козацтва – головне завдання численних організацій козацтва. Важливо інформувати суспільство про козацький рух, його плани, зібрання й заходи через засоби масової інформації. Відкритий діалог з суспільством, державними чиновниками та позиція козацтва з актуальних проблем сьогодення стануть засобом популяризації самого козацтва.

Безумовно, саме зараз настав час і для законодавчого оформлення козацького руху, його розвитку на благо українського народу. Адже внутрішній світ кожного українця зокрема і нації в цілому потребує реального втілення національної свідомості, яка є глибинною суттю українства. Незбагнений поклик незборимої української душі, що через століття поневірянь прагне до волі, рано чи пізно перемаже. І саме втіленням цього є козацтво [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Олександр Сидоров. Коротка історія донського козацтва. Email: zhiganets@mail.ru.
2. Поліщук Н. С., Пономарьов А. П. (ред.) Українці. – М.: «Наука», 2000 (Інститут етнології та антропології РАН).
3. Голобуцький В. А. Українські козаки // Велика радянська енциклопедія.
4. Бушин М. І. Про виникнення козацтва в Україні // З історії та культури лінійного козацтва Північного Кавказу [Текст]: Матеріали восьмої Міжнародної Кубансько-Терської науково-практичної конференції / за ред. Н. Н. Великої, С. Н. Лукаша. – Армавір: Шуригин В. С., 2012.
5. Савченко Н. Н., Філіппенко Р. І. Навчальний посібник Історія України: конспект лекцій для студентів – Рецензент: д-р іст. наук, проф. Олійник М. М. (Кафедра історичних дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди): Вид-во НФАУ, 2002.
6. Козацтво і Запорозька Січ // gia-msr.ru 2012.
7. Козацькі організації – Запорозька Січ – вільна козацька республіка. Навчальні матеріали он-лайн pidruchniki.com/17910211/kozatski_organizatsiyi.
8. Соколовський В. «Питання відродження козацтва – незворотній процес» – МО МГПО «Козацтво України», 2013.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

ТИРАСПОЛЬСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН – ЗАРУЧНИК ОБСТАВИН (1941 р.)

Реконструйовано хід бойових дій в смузі Тираспольського укріпленого району влітку 1941 року та вказано причини його прориву.

Ключові слова: Тираспольський укріплений район, дивізія, армія, гарнізон, Дністер.

Реконструирован ход боевых действий в полосе Тираспольского укрепленного района летом 1941 года и указаны причины его прорыва.

Ключевые слова: Тираспольский укрепрайон, дивизия, армия, гарнизон, Днестр.

Tiraspol fortified area was equipped on the left (eastern) bank of the Dniester river, from the mouth of the Yahorlyk river to Kuchurhansky estuary. The left (northern) flank of the fortified area bordered and closely interacted with the right (southern) flank of the Rybnytsya FA, the right (southern) near the town Mayaky was built on the Dniester estuary. The major operational areas of the fortified area were: Tiraspol – Zatyshshya station; Bendery – Tiraspol – Rozdilna station, both areas derive to the railroad Kyiv – Odesa. The data' importance was determined with: dislocation of the Romanian army military units close to the border, broad valleys of the Reut and Byk rivers, the outputs of which are covered with gardens and forests, that allowed the enemy to come hiddenly to the Dniester, and to the dominant banks of the Dniester on the enemy's side, the possibility to counteract with enemy's land troops with its naval forces. Thus the fortified area covered an important strategic direction and took an important place in the southern defense complex of Stalin line, built on the river Dniester.

On May 31, 1941 in Tyraspol fortified area mobilization measures were carried out. To the garrison's structure were included: the 64th, the 65th, the 66th, the 72nd, the 73^d and the 74th separate machine-gun battalions, the 397th Artillery Regiment, 11 platoons of casemate artillery, the 150th Separate Intercommunication Battalion, the 136th Separate Engineering Battalion, the 221st Separate Motor platoon.

So after mobilization activities conducting the Tiraspol garrison fortified area personnel accounted more than ten thousand soldiers and commanders. The garrison of the fortified area was armed with: 632 heavy machine guns "Maxim", 285 Dehtyaryov light machine guns, about a hundred artillery cannons of various calibers, 26 MS-1 tanks (with 45-mm cannon), 100 tractors and nearly three thousand horses.

It is known that because of enemy's breach on the Mohyliv Yampil fortified area main defense line, it got the opportunity to lead active offensive operations to the south along the left bank of the Dniester. This led to the release of significant enemy forces in the rear of the Rybnytsya and flank of the Tiraspol fortified areas. After breaking through the main defense line of the Tyraspol FA near Dubossary the 9th Army troops of Southern Front came under the threat of circulation near Kodym, Kotovsk, Dubossary. Therefore, the Southern Front command was forced to give the order to move away from the main defense line of the Tiraspol fortified area.

The further actions of the Tiraspol garrison fortified area are described in the former chief engineer of the Southern Front, the Soviet Union Hero, Major General Arkady Khrenov's memoirs: "...If the Prymorska Army went beyond the Dniester in relative order, it was the great merit of the Tyraspol fortified area. Starting from July 25, 1941, the fortified area strongly beat continuous enemy attacks off. During twelve days the fortified area was kept - kept till the end, until the enemy began to bypass it from the right flank, pushing the 9th Army forces".

The Tyraspol fortified area was holding the enemy in check for twelve days, providing retreat to the Dniester Prymorska Army's parts, as it was included to its stuff at the end of July. The length of the fortified area on the front was a hundred and fifty miles. On August 4, 1941, when troops of the 9th Army retreated, exposing its right flank, a real threat of encirclement appeared. The fortified areas could be attacked from the rear and captured by the enemy together with its arms and material property. Therefore, on August 5, 1941 the Military Council of Prymorska Army gave to the Tyraspol fortified area commandant Colonel G. Kochenov order to leave long-termed fire facilities, to take people with weapons, vehicles and all ammunition out, and to use it

to replenish the field troops. Commandant of the Tyraspol fortified area completed the order: during the 6th of August, 1941 under the guise of one single machine-gun battalion, and one artillery battalion that beat off numerous enemy attacks, ammunition and numerous material resources were taken off to Karpov railway station, that were loaded into wagons and sent to Odesa to which was just forty miles. In the evening the fortified area garrison, removing mounted machine-guns from the long-term fire facilities, and having exploit forty seven 76-mm casemate cannons, hastily retreated with Prymorska Army parts. The machine-gun long-term fire facilities of the Tyraspol fortified area were not prepared in advance for undermining, and that's why they were failed to destroy.

"On August 7, 1941 all the units of the Tyraspol garrison fortified area retreated to the railway station Karpov. Hence, by order of the Chief of Front Headquarter, General Sheshenin, two separate gun battalions were sent to Odesa to overhaul, and before to the disposal of the Prymorska Army headquarter from the Tyraspol fortified area garrison were sent separate battalions – Sapper and Intercommunication. The remaining individual gun battalions and an artillery regiment joined the Prymorska Army infantry divisions. Thus, the Tyraspol fortified area ceased to exist. Instead the Prymorska Army has added eleven thousand well-trained gunners, artillery, engineers, signalers, intelligence, was about 500 machine-guns and 320 hand-held heavy machine guns with 3.5 million live rounds, the regiment of artillery guns with five fighting sets for each cannon. This significantly increased the combat power of two infantry divisions of Prymorska Army".

Germans also left their memories associated with breakthrough of the Tyraspol FA. So they, in particular, wrote: The Russians fortified well the isthmus near the settlement Pogreby in the Tyraspol district, correctly assuming that the attacker, using the hidden beneficial opportunities of access to the water obstacle, in this very place and trying to make a break through and forcing a defensive position on the Dniester.

At the isthmus 3 km wide, that was the sloping, open area behind the anti- tank ditch 2.5-3 m wide, polygonal obstacles and invisible barbed wires, there were four machine guns long-term defensive facilities with twelve machine guns that fired on the front and on the flanks, and a tank fire facility for combating armored targets and artillery on opened fire positions and infantry. Among them were located numerous well camouflaged positions of the field type. Artillery fire was opposed with artillery batteries that were hidden in the valley and on the reverse slopes of hills to the east of the road Tyraspol – Grigoriopol.

Areas of heavy weapons firing were displayed after firing positions studying of defense positions, Russian drawings were not found. Field of fire from the long-term fire facilities were mostly well looked through, but facility 711 was not very favorably situated. Protection of terrains that were not covered by long-term defensive facilities and other tactically important points were provided with heavy machine guns, for them were made alternative firing positions.

With typical for Germans thoroughness and a tendency to analyze the actions of the enemy, German experts summarized the Tyraspol FA breakout: "The fact that this attack has been completed successfully in a short time with relatively small losses is the result o, firstly, the training quality of the German troops, and secondly the failure of Russian command that could not use properly the high defense possibilities of the fortified area, combining concrete ramparts and defensive positions of the field type". The preparation experience for speeding and breaking heavily fortified positions gained on the Dniester river and in other parts of the battle, it follows that the Russian defensive positions might be destroyed by means of military engineering troops, such as flamethrowers and smoke bombs combined with lumped charges of explosives and hand grenades during fire heavy weapons infantry cover.

Keywords: Tyraspol fortified area, division, army garrison, Dniester.

Тираспольський укріплений район (УР) був обладнаний по лівому (східному) берегу ріки Дністер, від гирла річки Ягорлик до Кучурганського лиману. Лівий (північний) фланг укріпленого району межував і тісно взаємодіяв з правим (південним) флангом Рибницького УРу, правий (південний) поблизу містечка Маяки спирався на Дністровський лиман. Найважливішими оперативними напря-

мами укріпленого району були: Дубоссари – станція Затишся; Бендери – Тирасполь – станція Роздільна, обидва напрями виводили на залізницю Київ – Оdesa. Важливість даних напрямів визначалась: наближеною до кордону дислокацією військових частин Румунської армії; широкими долинами річок Реут і Бик, виходи з яких прикриті садами і лісами, що дозволило противнику приховано

вийти до Дністра, а також панівних берегів Дністра на боці противника; можливістю взаємодії сухопутних військ противника зі своїми військово-морськими силами. Таким чином, укріплений район прикривав важливий стратегічний напрям і займав важливе місце у південному оборонному комплексі лінії Сталіна, зведеному на ріці Дністер [1].

На 31 травня 1941 року в Тираспольському укріпленому районі було проведено мобілізаційні заходи. До складу гарнізону увійшли: 64, 65, 66, 72, 73 і 74-й окремі кулеметні батальйони; 397-й артилерійський полк; одинадцять взводів казематної артилерії; 150-й окремий батальйон зв'язку; 136-й окремий інженерний батальйон, 221-й окремий авто-транспортний взвод. Кожен окремий кулеметний батальйон мав у своєму складі: управління батальйону з підрозділами забезпечення, п'ять кулеметних рот, два взводи казематної артилерії [1].

Отже, після проведених мобілізаційних заходів особовий склад гарнізону Тираспольського укріпленого району нараховував більш ніж десять тисяч бійців і командирів. На озброєнні гарнізону укріпленого району знаходились: 632 станкових кулеметів «максим», 285 ручних кулеметів Дегтярьова, біля сотні артилерійських гармат різного калібру, 26 танків МС-1 (з 45-мм гарматою), 100 тракторів та біля трьох тисяч коней [3].

Досить вичерпну характеристику Тираспольського укріпленого району вдалося розшукати в німецьких архівах. Зокрема німецькі фахівці в 1942 році у своєму «Деншифті» відзначали, що «...укріплений район Тирасполь мав не допустити форсування противником ріки Дністер і виходу до міста Одеса. Ураховуючи те що через Дністер існує небагато мостів, то укріплений район відіграє важливу роль у захисті залізничного мосту між Бендерами та Тирасполем. Фортифікаційні споруди проходять уздовж східного берега Дністра до місця за 35 км на південний схід від Тирасполя, де береги остаточно відходять і широкі заболочені низини обступають ріку. Уже під Тирасполем припиняється глибоко врізане вузьке русло ріки, долина ріки становиться 7-8 км шириною та приймає частково болотистий характер. Місцевість у тилу – це степ. Довжина ділянки від 120-130 км,

початкова глибина – 2-4 км. Роки будівництва – 1932-1933, два укріплені вузли мають довготривалі вогневі споруди з підземними ходами. У загальному було встановлено 309 довготривалих вогневих споруд. Розмиви командних пунктів, що знаходилися безпосередньо на березі, спостерігались також і тут. Саме у гирлі Дністра, на Дністровському лимані, закінчувалась лінія Сталіна, яка приєднувалась до берегових артилерійських батареї та охорони залізниці Одеси» [3].

14 червня 1941 року начальник Генерального штабу генерал-армії Г. К. Жуков дозволив командуванню Одеського військового округу вивести сформоване на базі штабу округу управління 9-ї армії на польовий командний пункт до Тирасполя [5].

21 червня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення створити Південний фронт з метою підсилення управління військами Київського особливого та Одеського військових округів при веденні операцій на півдні України. Формування управління фронту покладалось на штаб Московського військового округу. Командувачем фронту був призначений генерал армії І. В. Тюленев. За директивою Ставки ВГК № 20466 до складу фронту з 00 годин 05 хвилин 25 червня увійшли 9-та та 18-та армії, а до безпосереднього підпорядкування фронту 9-й особливий (дислокований у Криму), 55-й та 7-й стрілецькі корпуси [5].

«Завдання армій Південного фронту, – говорилось у першій директиві фронту від 25 червня 1941 року, – обороняти державний кордон з Румунією. У випадку переходу або перельоту противника на нашу територію – знищувати його активними діями наземних військ та авіації, крім того, бути у готовності до ведення активних наступальних дій» [2].

За декілька годин до початку війни, а саме, 22 червня 1941 року, близько другої години ночі, до штабу 9-ї армії з Генерального штабу надійшла телеграма особливої важливості. О 4-й годині ранку командири 14-го і 35-го стрілецьких корпусів доповіли про початок бойових дій сухопутних угруповань противника. Цього ж дня до Тирасполя залізницею прибули командувач військ Одеського військового округу генерал-полковник Я. Т. Черевиченко і член Військової ради О. Ф. Коб-

ляков. Було прийняте рішення управління 9-ї армії перемістити до Красної Гірки, приблизно 18 км на північний захід від Тирасполя, до мінної групи «Красна Гірка» Тираспольського укріпленого району [2].

22 червня 1941 року керівництво Тираспольського УРу разом з партійними та місцевими органами влади, мобілізувавши місцеве населення, розпочало проводити інженерні роботи з дообладнання головної смуги оборони укріпленого району та обладнання передпілля на правому (західному) березі Дністра. Паралельно повним ходом відбувалось бойове злагодження частин і підрозділів гарнізону укріпленого району [1].

Специфіка Південного фронту відобразилась на формуванні його військово-будівельних органів і частин. Управління нового фронту створювалось на базі штабу Московського військового округу. Начальником інженерного управління округу, а згодом і Південного фронту був призначений Герой Радянського Союзу генерал-майор О. Ф. Хренов. Командування фронтом на новому місці виявило велику кількість недоліків, які не сприяли швидкому налагодженню управління підпорядкованими військами. Майже все керівництво Південного фронту погано знало театр воєнних дій. Новий фронт не мав ні органів оборонного будівництва, ні військово-будівельних частин. Військово-будівельні органи створювались на базі військово-будівельного управління Одеського військового округу і будівельних управлінь Верхньепрутського, Нижньепрутського та Дунайського укріплених районів [6].

28 червня 1941 року з ініціативи начальника інженерних військ Південного фронту Військова рада фронту прийняла важливу постанову «Про інженерну підготовку прифронтової смуги». Документ пропонував керівникам Молдови, південних областей України вжити заходів щодо організації сил та засобів оборонного будівництва в інтересах Південного фронту. Для виконання оборонних робіт передбачалось створення фортифікаційно-будівельних батальйонів. Використання будівельних матеріалів у прифронтовій смузі дозволялось лише з відома інженерного управління фронту. У липні 1941 року такі батальйони були створені: в Одеській та Кам'янець-Подільській областях – по 12, Миколаївській – 18, Кримській – 7, Ізмаїль-

ській – 6, Вінницькій – 14, по 500 чоловік у кожному батальйоні [6].

Ураховуючи те, що війська 9-ї армії отримали завдання з відходу на рубіж ріки Дністер і зайняття Рибницького і Тираспольського укріплених районів з метою їх оборони, Військова рада 9-ї армії прийняла рішення про визначення з'єднанням і частинам армії практичних рекомендацій щодо тактичних прийомів бою і порядку організації взаємодії з гарнізонами укріплених районів при обороні їх смуги з опорою на значну водну перешкоду. Для безумовного виконання вимог рекомендацій Військова рада довела їх до військ наказом [2].

18 липня 1941 року керівництво Приморської групи військ отримало директиву штабу Південного фронту, в якій приписувалось: «До ранку 21 липня 1941 року головними силами відійти на східний берег ріки Дністер, де, опираючись на центр і південний фас Тираспольського укріпленого району і Аккерманські позиції, у взаємодії з Чорноморським флотом не допустити прориву противника у напрямі Одеси, утримуючи останню за будь-яких умов» [2].

19 липня 1941 року Ставка ВГК перетворила Приморську групу військ в Окрему Приморську армію, наділивши їй завдання щодо прикриття Одеси і Миколаєва [2].

Відповідно до наказу штабу Південного фронту № 0027 смугу оборони Тираспольського укріпленого району зайняли частини 30-ї гірської стрілецької, 95, 25 і 150-ї стрілецьких дивізій [4].

21 липня 1941 року частини 50, 73 і 72-ї піхотних дивізій LIV армійського корпусу 11-ї польової армії групи армій «Південь» вийшли на західний берег Дністра по рубежу Оргіїв, Криулень, Бендери та розпочали підготовку до форсування ріки і прориву головної смуги оборони Тираспольського укріпленого району [7].

Відповідно до директиви ОКХ від 31 січня 1941 року, 11-а польова армія мала забезпечити прикриття румунської території від вторгнення радянських військ. У ході наступу військ групи армій «Південь» 11-а польова армія скоує ворожі сили, які їй протистоять, створюючи у противника хибну уяву про стратегічне розгортання потужного угруповання, у подальшому за активної

підтримки авіації завдати низку ударів по військах противника, які наближаються, не дозволити їм організовано відійти за Дністер [3].

LIV армійському корпус 11-ї польової армії групи армій «Південь» випало проривати Тираспольський УР. Корпус мав у своєму складі: 50-у, 72-у і 73-ю піхотні дивізії, 138-е артилерійське командування, 454-й корпусний батальйон зв'язку, 454-у корпусну службу постачання. Командував корпусом генерал кавалерії Ерік Хансен [7].

Піхотні дивізії корпусу мали у своєму складі 16 859 офіцерів і солдатів. На озброєнні частин дивізій знаходилося: гвинтівок – 10 691 шт., автоматичних гвинтівок – 3 876 шт., автоматів – 767 шт., станкових кулеметів – 118 шт., ручних кулеметів – 495 шт., піхотних гармат – 26 шт., польових гаубиць – 48 шт., протитанкових гармат – 75 шт., зенітних гармат (20-мм і 37-мм) – 12 шт., мінометів (50-мм і 80-мм) – 138 шт., автомашин – 902 од., тракторів – 62 од., 6 538 коней [7].

50-а піхотна дивізія форсувала Дністер північніше Дубоссар і завдала свого головного удару в напрямку Калараш – Затишся. Частини 72-ї піхотної дивізії форсували Дністер південніше Дубоссар і завдавали головний удар у напрямку Кишинів – Фрунзівка. Противник зумів форсувати Дністер і прорвати головну смугу оборони укріпленого району по обидва боки від Дубоссар. Після того як німці ввели у прорив свіжу 73-ю піхотну дивізію, радянські війська вже не змогли виправити ситуацію у цьому районі [3].

Відомо, що через прорив противником головної смуги оборони Могилів-Ямпільського укріпленого району він отримав змогу вести активні наступальні дії на південь по лівобережжю Дністра. Це призвело до виходу значних сил противника у тил Рибницького і у фланг Тираспольського укріплених районів. Після прориву головної смуги оборони Тираспольського УРу у районі Дубоссар війська 9-ї армії Південного фронту підпали під загрозу оточення в районі Кодима, Котовськ, Дубоссари. Виходячи з цього, командування Південного фронту змушено було віддати наказ на відхід з головної смуги оборони Тираспольського укріпленого району [3].

Подальші дії гарнізону Тираспольського укріпленого району добре описані у спогадах

у минулому начальника інженерних військ Південного фронту Героя Радянського Союзу генерал-майора Аркадія Хренова: «...Якщо Приморська армія відійшла за Дністер у відносному порядку, то в цьому була чимала заслуга Тираспольського укріпленого району. Починаючи з 25 липня 1941 року, укріплений район рішуче відбивав одну за одною безперервні атаки противника. Дванадцять діб укріплений район тримався – тримався до кінця, аж доки противник не почав обходити його з правого флангу, відтісняючи війська 9-ї армії» [8].

Тираспольський укріплений район дванадцять діб стійко стримував наступ противника, забезпечуючи відхід за Дністер частин Приморської армії, до складу якої він був включений наприкінці липня. Протяжність укріпленого району по фронту складала півтори сотні км. 4 серпня 1941 року, коли війська 9-ї армії відійшли, оголивши його правий фланг, виникла реальна загроза оточення. Укріплений район міг бути атакований з тилу і дістатись противнику разом зі своїм озброєнням і матеріальними засобами. Тому 5 серпня 1941 року Військова рада Приморської армії передала коменданту Тираспольського укріпленого району полковнику Г. М. Коченову наказ залишити довготривалі вогневі споруди, вивести людей зі зброєю, технікою та всіма боєприпасами і використовувати для поповнення польових військ. Комендант Тираспольського укріпленого району виконав наказ: протягом 6 серпня 1941 року під прикриттям одного окремого кулеметного батальйону та одного артилерійського дивізіону, які відбивали чисельні атаки противника, на залізничну станцію Карпове вивезли боєприпаси та чисельні матеріальні засоби, які були завантажені у вагони та відправлені до Одеси, до якої було лише 40 км. На вечір гарнізон укріпленого району, знявши з довготривалих вогневих споруд станкові та ручні кулемети і висадивши у повітря сорок сім 76-мм казематних гармат, поспіхом відійшов за частинами Приморської армії. Кулеметні довготривалі вогневі споруди Тираспольського укріпленого району завчасно до підриву не готувались, тому знищити їх не змогли [1].

7 серпня 1941 року всі частини гарнізону Тираспольського укріпленого району вийшли

до залізничної станції Карпове. Звідси, за розпорядженням начальника штабу фронту генерала Шешеніна, два окремих кулеметних батальйони були відправлені до Одеси на переформування, а ще раніше у розпорядження штабу Приморської армії зі складу гарнізону Тираспольського укріпленого району були направлені окремі батальйони – саперний і зв'язку. Решта окремих кулеметних батальйонів та артилерійський полк укріпленого району влились до складу стрілецьких дивізій Приморської армії. Таким чином, Тираспольський укріплений район перестав існувати. Натомість Приморська армія поповнилась одинадцятьма тисячами добре підготовлених кулеметників, артилеристів, саперів, зв'язківців, розвідників, отримала біля 500 станкових і 320 ручних кулеметів з 3,5 мільйона патронів, полк артилерійських гармат з п'ятьма бойовими комплектами на кожну гармату. Це відчутно підвищило бойову могутність двох стрілецьких дивізій Приморської армії [2].

Залишили свої спогади, пов'язані з проривом Тираспольського УРу, і німці. Так вони, зокрема писали: *«Росіяни добре укріпили перешийок біля населеного пункту Погреби в районі Тирасполя, правильно припустивши, що нападник, використовуючи вигідні приховані можливості виходу до водної перешкоди, саме в цьому місці спробує здійснити форсування і прорив через оборонну позицію на Дністрі»* [3].

«На перешийку шириною 3 км, що являв собою похилу, відкриту, майже не приховану ділянку місцевості за протитанковим ровом шириною 2,5-3 м, площинними перешкодами та малопомітними дротяними загородженнями, знаходились чотири кулеметні довготривалі оборонні споруди з дванадцятьма станковими кулеметами, що вели вогонь по фронту та по флангах, а також танкова вогнева споруда для ведення боротьби з броньованими об'єктами, артилерією на відкритих вогневих позиціях та піхотою. Між ними були розташовані чисельні добре замасковані позиції польового типу. Вогню артилерії протидіяли артилерійські батареї, що були сховані в котловинах та на зворотних схилах пагорбів на схід від дороги Дубоссари – Григоріополь» [3].

«Райони обстрілу важкою зброєю були відображені після вивчення вогневих позицій оборонних споруд, російських креслень не було знайдено. Поле обстрілу з російських довготривалих споруд в основному добре проглядалось, не дуже сприятливо була розташована споруда 711. Захист ділянок місцевості, що не були прикриті довготривалими оборонними спорудами, та інших тактично важливих пунктів забезпечували станкові кулемети, для них були передбачені запасні вогневі позиції» [3].

З притаманною німцям педантичністю і схильністю аналізувати свої дії противника німецькі фахівці підвели підсумки прориву Тираспольського УРу: *«Те, що цей наступ закінчився успішно за короткий час, з відносно малими втратами, є результатом, по-перше, якісної підготовки німецьких військ, по-друге – невдачі російського командування, яке не змогло правильно використати високу обороноздатність цієї укріпленої місцевості, поєднуючи бетонні оборонні позиції та оборонні позиції польового типу. З досвіду підготовки до форсування і прориву сильно укріплених позицій, набутого на Дністрі та на інших ділянках бою, витікає, що російські оборонні позиції можливо було знищити бойовими засобами інженерних військ, такими як вогнемети та димові шапки у поєднанні з зосередженими зарядами вибухівки та ручними гранатами під прикриттям вогню важкої зброї піхоти»* [3].

А тим часом вивільнені за рахунок згорання Тираспольського укріпленого району сили і засоби були використані не найкращим чином: замість створення єдиного і добре озброєного резерву армії, яким можна було надійно прикрити будь-який загрозливий напрям, сталося чергове розпорошення цих сил і засобів. Зняті з довготривалих вогневих споруд станкові кулемети «максим» пішли на посилення частин 25-ї стрілецької і 1-ї кавалерійської дивізій і частково в резерв командувача Приморської армії для того, щоб доозброїти новостворювані частини. Аналогічна доля спіткала й особовий склад Тираспольського укріпленого району. Замість декількох окремих кулеметних батальйонів був створений лише невеликий рухомий резерв на випадок, якщо румуни почнуть форсувати ріку Дністер [1].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. – Ч. 5. – К., 554 с.
2. Одесский Краснознамённый. – Кишинев : Изд-во «Картя Молдовеняска», 1985. – 345 с.
3. Службовий документ по російським береговим укріпленням. – Берлін : Вид-во Третього рейху, 1942. – 690 с.
4. Исаев А. В. От Дубно до Ростова. – М. : Изд-во «ГРАНЗИТКНИГА», 2005. – 584 с.
5. Рунов В. Первая кровь. (Перелом в истории). – М. : Изд-во «Яуза», 2009. – 455 с.
6. Маляров В. Н. Строительный фронт Великой Отечественной войны. – СПб., 2000. – 378 с.
7. Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и Верховное командование / К. Залесский. – М. : Изд-во «Яуза», 2005. – 815 с.
8. Хренов А. Ф. Мосты к победе / А. Ф. Хренов. – М. : Воениздат, 1982. – 498 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Коваль М. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.09.2014 р.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНО-РЕМІСНИЧОЇ ОСВІТИ УСРР У ПЕРІОД НЕПУ (1921-1928 рр.)

Показано причини та умови розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти. Охарактеризовано етап її планування, перераховано та всебічно охарактеризовано основні типи проєктованих навчальних закладів. Виявлено типи навчальних закладів, які були реально засновані. Названо їх кількість, визначено рівень фінансування, досліджено питання набору абітурієнтів, пріоритетні напрями підготовки учнів, їх соціальний склад, роль кооперативних організацій у розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти.

Ключові слова: нова економічна політика, дрібнотоварне виробництво, професійно-реміснича освіта, кустарно-реміснича майстерня, кустарно-промислова школа, курси кустарних інструкторів, кваліфіковані робітники, кустарно-промислова кооперація, комуністична ідеологія.

Показаны причины и условия развития государственной системы профессионально-ремесленного образования. Охарактеризован этап ее планирования, перечислены и всесторонне охарактеризованы основные типы проектировавшихся учебных заведений. Выявлены типы учебных заведений, которые были реально учреждены. Названо их количество, определен уровень финансирования, рассмотрены вопросы набора абитуриентов, приоритетных направлений подготовки учащихся, их социального состава, роли кооперативных организаций в развитии государственной системы профессионально-ремесленного образования.

Ключевые слова: новая экономическая политика, мелкотоварное производство, профессионально-ремесленное образование, кустарно-ремесленная мастерская, кустарно-промышленная школа, курсы кустарных инструкторов, квалифицированные рабочие, кустарно-промышленная кооперация, коммунистическая идеология.

Small business is a part of economic of modern Ukraine. It originated in the handicraft industry of the late 19th – early 20th centuries. The state professional and craft educational establishments prepared personnel for it. It had been functioning in a period of NEP in 1921-1928. The main reasons of it's appear and develop were beginning of the NEP and lack of qualified personnel in handicraft. The development of state system of professional and craft education was due to the large number of pre-revolutionary schools of this profile and progress of petty commodity production in 1921-1929. It was planned to create such types of state professional and craft educational establishments as like instructor item artisanal training courses, educational and handicraft workshops artisanal vocational school, artisanal courses instructors. Besides the training they provide indoctrination of students. Handicraft shops, handicraft and industrial schools and artisanal courses of instructors had been functioning and founded in USSR in 1921-1929. There were 116 establishments by 1928. The allocation for its needs was about 3,5 billiards rubles. The contest in government handicraft workshops and schools was up to 2 people in a one place. The main streams of study of students were forging, plumbing and carpentry mastery. The social composition of students consisted of peasant children (50,4 %), workers children (17,6 %) and children of artisanal (14 %). The role of cooperative organizations in the development of the USSR State system of professional handicraft education was insignificant. The main problems of state handicraft workshops, schools and courses were the lack of funding, poor coordination of state and cooperative organizations, lack of employment of graduates, the low activity of the Party and Komsomol organizations of students.

Keywords: new economic policy, small-scale production, professional vocational education, handicraft shop, handicraft and industrial school, handicraft courses instructors, skilled workers, handicraft and trade cooperation, the communist ideology.

Малий бізнес в сучасній Україні є складовою частиною її ринкової економіки. Дешева основа основних фондів, гнучкість управління, здатність швидко накопичувати і відпускати велику кількість робочої сили роблять малий бізнес важливим інструментом економічної політики в Україні. У руках держави він є дієвим засобом боротьби з безробіттям в період економічної кризи. Сучасний малий бізнес бере свій початок в кустарно-ремісничому виробництві другої половини XIX – початку XX ст. У радянський період історії України його розвиток був найбільш інтенсивним в період НЕПу (1921-1928 рр.). Як будь-яка галузь народного господарства УСРР кустарно-реміснича промисловість мала свою систему підготовки кадрів. Її складовою частиною були державні професійно-ремісничі навчальні заклади. Всебічне вивчення їх створення та функціонування доцільно через високу результативності співпраці влади і дрібних виробників у роки НЕПу. Досвід створення та роботи державних професійно-ремісничих навчальних закладів у УСРР у 1921-1928 рр. може бути використаний при розробці концепції розвитку професійно-технічної освіти в сучасній Україні.

Робіт, опублікованих за темою статті цілком достатньо для всебічного аналізу проблеми. Її історіографія періоду 1920-х рр. включає праці, в яких дані по темі статті містяться розрізнено і фрагментарно [1; 2]. Ряд робіт, написаних у цей час, має яскраво виражений публіцистичний характер [3-5]. Незважаючи на це їх вартість незаперечна, оскільки вони написані безпосередніми учасниками формування та розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти УСРР, містять особисті оцінки авторів з приводу успіхів і невдач розглянутого процесу. У деяких опублікованих роботах 1920-х рр. можна знайти важливу інформацію аналітичного та статистичного характеру [6].

Автори робіт періоду 1930-х – середини 1950-х рр. перебували під жорстким тиском тоталітарного режиму. Наслідком цього стало нівелювання авторських поглядів, відсутність критичних оцінок. Кидається в очі шаблонність при оцінці змісту навчально-виховного процесу в професійно-технічних навчальних закладах. Єдиним критерієм доцільності їх роботи визнавалася підготовка робітників для великої промисловості [7; 8].

У період другої половини 1950-х – 1980-х рр. теоретико-методологічні та ідеологічні підходи радянських істориків до вивчення проблеми розвитку професійно-технічної освіти УСРР у 1921-1929 рр. докорінно не змінилися. Велика частина досліджень носить тематично стереотипний (підготовка кадрів для великої промисловості), ідеологічно ангажований (акцент на комуністичному вихованні) характер. До достоїнств цих робіт слід віднести те, що для їх написання було залучено широке коло джерел [9-13].

Сучасний історіографічний період почався в 1990-і рр. і продовжується до цих пір. Його специфікою є відхід українських істориків від диктату марксистсько-ленінської ідеології. Вони, спираючись на роботи попередників, включаючи в науковий обіг нові джерела, намагаються об'єктивно висвітлювати історію професійно-технічної освіти УСРР у період НЕПу. У роботах цього періоду розглянуті такі аспекти досліджуваної нами проблеми, як формування контингенту учнів, фінансування навчальних закладів, домінування конкретних форм і методів навчання тощо. Ця група робіт відрізняється інформативністю, неупередженістю і об'єктивністю [14-18]. Все вищесказане свідчить про те, що на сьогоднішній день не існує робіт, де всебічно і комплексно вивчається проблема розвитку державної системи підготовки кадрів для кустарно-ремісничої промисловості УСРР у період НЕПу (1921-1928 рр.). Дана стаття покликана заповнити існуючі пробіли.

Мета статті полягає в тому, щоб всебічно і комплексно вивчити еволюцію державної системи професійно-ремісничої освіти УСРР у період НЕПу. У статті автор показує причини та умови її розвитку. Автор характеризує підготовчий етап, коли були визначені основні типи державних професійно-ремісничих навчальних закладів. Автор дає їм характеристику, розкриває цілі і завдання їх роботи. Автор статті виявляє типи навчальних закладів, які були реально засновані органами радянської влади в розглянутий період, показує специфіку їх роботи. У статті автор називає кількість цих навчальних закладів, визначає рівень їх фінансування. Він зачіпає питання, що стосуються набору абітурієнтів, пріоритетних напрямів підготовки учнів, їх соціального складу, ролі кооперативних

організації у розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти. Автор вказує на її основні проблеми, пояснює причини їх виникнення. Дана стаття є складовою частиною процесу вивчення професійно-ремісничої освіти УСРР у період НЕПу.

Методологія даного дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Перший з них дозволив вивчити розвиток державної системи професійно-ремісничої освіти УСРР у період НЕПу в діалектичній єдності з еволюцією дрібнотоварного виробництва як мінливого в часі процесу. Другий дав можливість вивчити його при обліку об'єктивних умов соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Третій надав автору можливість простежити взаємозв'язки, визначити взаємозалежність між процесом розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти УСРР і реалізацією планів НЕПу в їх сукупній динаміці.

Розвиток державної системи професійно-ремісничої освіти в УСРР почався після революції 1917 р. Своім прототипом вона мала дореволюційну мережу кустарних шкіл і майстерень, заснованих державою і земствами. Їхній внесок у цю справу був найбільшим, тому що 80 % всіх земських витрат йшло на початкову і професійну освіту. Перед Першою світовою війною земські асигнування на професійно-ремісничу освіту по всім українським губерніям досягали 6 953 000 крб. Лідерами серед них були Полтавська, Херсонська, Чернігівська та Харківська губернії. Всього в українських губерніях до 1917 р. функціонувало понад 120 професійно-ремісничих навчальних закладів різного рівня підпорядкування [6, с. 150].

У роки «воєнного комунізму» більшість цих навчальних закладів були з ідеологічних мотивів перепрофільовані. На їх базі засновувалися індустріальні професійно-технічні школи. Їх основним завданням була підготовка кваліфікованих робітників для фабрично-заводської промисловості УСРР. Враховуючи її глибоку кризу в роки громадянської війни і гостру необхідність у наповненні внутрішнього ринку товарами широкого народного споживання, радянська влада була змушена звернути увагу на дрібних виробників. У першій половині 1920-х рр.

вони виробляли більше третини валової промислової продукції УСРР і становили більше половини всього робітничого класу республіки [19, с. 16]. Введення НЕПу посилило ці тенденції і загострило проблему підготовки кадрів для кустарної промисловості УСРР. У підсумку в 1921-1928 рр. її довелося вирішувати в умовах буму дрібнотоварного виробництва і гострого дефіциту кваліфікованих кустарів.

У зв'язку з початком НЕПу проблема підготовки кваліфікованої робочої сили для кустарно-ремісничої промисловості стала нагальною потребою для дрібнотоварного виробництва УСРР. Кадровий голод в кустарної промисловості збільшувався високим спадом робочої сили, який становив близько 5 % на рік. Через це щорічна потреба дрібної промисловості УСРР у робочій силі становила близько 10 тис. чоловік [20, с. 41].

У першій половині 1920-х рр. органами радянської влади робляться спроби розробити єдину концепцію розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти в УСРР. У 1921-1928 рр. провідну роль у поповненні кадрового потенціалу кустарно-ремісничої промисловості УСРР грала традиційна система учнівства в приватних майстернях. Обумовлено це було тим, що в руках приватників знаходилося більше 90 % дрібних промислових підприємств, які давали близько 80 % всієї валової продукції кустарного виробництва УСРР [19, с. 17]. Характерною рисою приватного кустарництва був низький освітній рівень основної маси виробників і панування в їх середовищі патріархальних традицій [21, с. 40]. У цих умовах впровадження в систему учнівства соціалістичних принципів виховання та освіти було проблематично. Тому було вирішено створити нову державну систему підготовки кадрів радянських кустарів. Передбачалося, що спочатку вона функціонуватиме паралельно з системою учнівства, а потім замінить її.

При формуванні нової системи державної професійно-ремісничої освіти планувалося максимально використовувати матеріально-технічну базу дореволюційних кустарних шкіл і майстерень (державних, земських і приватних). Навчальний процес повинен був базуватися на поєднанні загальноосвітньої, теоретичної та практичної підготовки, а

також на принципах соціалістичного будівництва. Важливість підвищення якості професійної підготовки робітників кустарно-ремісничої промисловості була очевидною. Слабким місцем у навчанні кустарів була відсутність теоретичної підготовки. У великій промисловості УСРР у розглянутий період кількість осіб, які отримали базову теоретичну і практичну підготовку, становила близько 39 %, а у кустарництві таких були одиниці. З усіх кустарів УСРР 86,4 % мали тільки початкову шкільну освіту, а в професійному відношенні всі були практиками-самоучками [22, с. 51-52]. Основними цілями нової системи професійно-ремісничої освіти були: допомога широким масам кустарів в освоєнні технічних досягнень, удосконалення технології кустарного виробництва, пропаганда кооперації та підготовка кустарів до переходу в ряди промислового пролетаріату.

У 1925 р. Народний комісаріат праці (НКТ) запропонував п'ять основних типів професійно-ремісничих навчальних закладів. Перший тип – це інструкторський пункт [6, с. 152]. Він повинен був обслуговувати працюючих кустарів свого району, надаючи їм консультації з питань удосконалення конструкції, поліпшення якості та художнього оформлення виробів. На чолі пункту стояв інструктор, здатний самостійно показати нові прийоми і методи роботи. Пункт не повинен мати постійного числа учнів, програми навчання та навчальних годин. У ньому передбачалося проводити виключно індивідуальну роботу з кустарями, які прийшли за порадою, вік яких не обмежувався. У майстерні пункту мав бути один комплект обладнання, невелика технічна бібліотека і музей виробів – зразків для демонстрації і копіювання.

Другий тип – це курси підготовки кустарів. Вони повинні були бути короткочасними (3-6 міс.), Працювати в зимовий період (вільний для промислів час), давати знання в максимально доступній формі. Планувалося, що їх бюджет наповнюватиметься з коштів районного або окружного бюджету. Курси покликані були навчати оптимальному веденню свого промислу, знайомити зі зразками передової техніки для нього, принципами оцінки сировини. Курси мали використовуватися для ліквідації політичної неграмотності і для формування менталітету свідомого радянського

кустаря. На курсах кустарів передбачалося знайомити з основами організації народного господарства УСРР та чинним законодавством, в обсязі, необхідному для успішного керівництва своїм підприємством. На курси приймалися особи, віком від 18 до 25 років. При вступі на курси проводився іспит з практичного володіння основами ремесла. Курси функціонували у формі гуртків, у яких було 10-25 чол. Курси засновувалися на базі тих майстерень, що мали відповідне обладнання. Навчання на курсах було платне, в межах видатків на сировину і оновлення обладнання [6, с. 154].

Третій тип – це навчально-ремісничі майстерні. До них повинна була прийматися молодь віком від 14 до 20 років з числа сільських і міських наймитів, бідняків, середняків. Термін навчання від трьох до чотирьох років. Рівень підготовки в обсязі 4-5 річної загальноосвітньої школи плюс спеціальна професійна підготовка. У майстернях учням планувалося прищеплювати основи кооперативної праці та політичної грамотності. Майстерні утримувалися за рахунок місцевих бюджетів (районного та окружного), коштів держави (субсидії та дотації), різних організацій (ініціаторів заснування майстерень), а також на гроші від продажу виробів учнів майстерень [6, с. 156].

Четвертий тип навчального закладу – це кустарна професійна школа. Вона призначалась для підготовки нового покоління радянських кустарів. У кустарну профшколу повинні були прийматися особи віком від 14 до 18 років, які мають початкову освіту. Контингент учнів передбачалося формувати з числа потомствених кустарів, а також з жителів тих районів, де були розвинені промисли, що вивчаються в профшколі. Термін навчання в профшколі визначався від двох до трьох років. Засновувати профшколи мали намір на базі навчальних закладів, де були ремісничі майстерні. Передбачалося, що поступово кустарні профшколи відповідатимуть рівню індустріально-технічних навчальних закладів з базовою семирічною освітою [6, с. 155].

П'ятий тип – це курси кустарних інструкторів. Вони повинні були створюватися при кустарних профшколах в якості додаткової щаблі підготовки. Курси інструкторів мали

тривалість 1 рік. На курси передбачалося приймати кращих учнів профшколи, а також кустарів з початковою освітою і високою професійною підготовкою. Комісія НКО намітила план створення в УСРР у другій половині 1920-х рр. 118 професійно-ремісничих навчальних закладів. Ця кількість було визнано мінімальною для забезпечення кустарної промисловості УСРР кваліфікованою робочою силою [6, с. 155].

Активна, цілеспрямована робота з виконання намічених планів створення державної системи професійно-ремісничої освіти в УСРР почалася у 1925 р. Із запланованих до установи 5 типів професійно-ремісничих навчальних закладів, в якості базових були обрані 3 типи. Перший тип – це кустарно-ремісничі майстерні. Курс навчання в них був 3 роки. Вік учнів – від 14 до 18 років. Майстерні здійснювали підготовку кваліфікованих робітників для кустарно-ремісничої промисловості УСРР. У них приймалися особи без початкової освіти, які вміють тільки читати і писати. У міру ліквідації неписьменності та підвищення технічного рівня дрібної промисловості кустарно-ремісничі майстерні передбачалося реорганізувати в кустарно-промислові школи. Вони стали другим типом професійно-ремісничих навчальних закладів, що створювалися в УСРР у період НЕПу. Тривалість навчання в них становила 3 роки. Приймалися в них особи, що закінчили чотирирічну загальноосвітню школу. Їх метою була підготовка технічного персоналу середньої ланки для кустарно-ремісничої промисловості УСРР і її кооперативних організацій [23, с. 55]. Третім типом професійно-ремісничих навчальних закладів були обрані курси інструкторів з дворічним терміном навчання. На них приймалися вже досвідчені кустарі або випускники вищезгаданих майстерень та шкіл, які після закінчення курсів могли працювати майстрами-викладачами, а також займати керівні організаційно-технічні посади в кустарних артілях.

У 1925-1926 рр. в УСРР було засновано 25 навчальних закладів кустарно-ремісничого типу. Проте їх повномасштабне розгортання почалося у 1926-1927 рр. Їх кількість у цей час досягла 58. У 1927-1929 рр. планувалося довести чисельність навчальних закладів цього типу в УСРР до 104. Однак, активна участь

місцевих органів радянської влади, товариств і кооперативних організацій дозволила у 1927-1928 рр. відкрити 58 нових професійно-ремісничих навчальних закладів, перевиконавши план на 12 одиниць. Перший випуск у державних професійно-ремісничих навчальних закладах відбувся в 1928 р. У 25 навчальних закладах успішно завершили навчання 250 осіб. У 70 % професійно-ремісничих навчальних закладів УСРР виробничим профілем була ковальсько-слюсарна і столярна майстерність [23, с. 54-55].

Більшість професійно-ремісничих навчальних закладів УСРР фінансувалося з місцевих бюджетів (окружні та районні), а також субсидувалося кустарно-промисловими організаціями (артілі, товариства). У 1926-1927 рр. з державного бюджету на потреби 58 кустарно-ремісничих майстерень і кустарно-промислових шкіл було асигновано 12 500 крб. У 1927-1928 рр. на 107 навчальних закладів цього типу було виділено 57 500 крб., а в 1928-1929 рр. на 160 майстерень та шкіл – 155 000 крб. У деяких навчальних закладах, для зміцнення матеріальної бази, практикувалося стягування плати за навчання. У різних школах її розмір був неоднаковий, але повсюдно не перевищував 5 крб. на місяць. Плату за навчання вносили переважно учні, що були дітьми заможних батьків [23, с. 56]. У цілому, на заснування нижчого кустарно-ремісничого навчального закладу (майстерня, пункт) потрібно 3 тис. крб. і стільки ж на щорічне утримання. Заснування кустарно-промислової школи обходилося у 5 тис. крб. а її щорічний бюджет становив 10 тис. крб. на рік [24, с. 34].

В УСРР працевлаштуванням випускників професійно-ремісничих навчальних закладів цілеспрямовано ніхто не займався. Це негативно позначалося на їх професійній самореалізації. Частково цей недолік можна пояснити тим, що місцеві партійно-державні органи всю увагу акцентували на виконанні плану по залученню молоді до початкової освіти. Це позбавляло їх можливості оперативно займатися проблемами професійно-ремісничої освіти. Асигнування кустарно-промислової кооперації УСРР на професійно-ремісничу освіту в другій половині 1920-х рр. носили регулярний характер і мали тенденцію до збільшення [23, с. 56]. Однак не слід перео-

цінювати ці зусилля. Наприклад, в 1928 р. кустарно-промислова кооперація витратила на професійно-ремісничу освіту та підвищення кваліфікації кооперованих кустарів по 68 коп. на рік на людину, що було явно недостатньо [20, с. 42]. До проблем професійно-ремісничої освіти слід віднести і гостру нестачу механічних двигунів, а також сучасного обладнання в навчальних закладах. Це було перешкодою на шляху залучення висококласних фахівців до роботи з кустарями, що підтверджується співвідношенням між працівниками вищої та нижчої кваліфікації (0,01 до 1) у дрібній промисловості (у великій промисловості – 0,9 до 1) [24, с. 33].

Органи радянської влади УСРР надавали великого значення комплектуванню професійно-ремісничих навчальних закладів. Соціальний склад їх учнів був наступним: 50,4 % – діти селян, 17,6 % – робітників, 14 % – кустарів. Особливу увагу серед них надавалося суспільно-політичній роботі. Вона регулярно піддавалася критиці за низький відсоток комуністів (2,3 %) і комсомольців (33,9 %) серед учнів, а також за відсутність високих показників по залученню жінок в отриманні професійно-ремісничої освіти (31,9 %). Враховуючи брак робочих кадрів в кустарно-ремісничій промисловості УСРР, проблем з набором абітурієнтів у професійно-ремісничих навчальних закладах не було. Вони мали можливість вибирати кращих при конкурсі два претендента на місце [22, с. 53].

Загальносоюзна мережа професійно-ремісничих навчальних закладів, що обслуговувала кустарну промисловість СРСР до 1929 р. налічувала 472 профшколи, 256 навчальних майстерень і 9 технікумів. Вона давала кустарній промисловості СРСР до 20 тис. чол. на рік, що забезпечувало її потреби кваліфікованими кадрами лише на третину. Організація навчального процесу та методичного керівництва була в них на невисокому рівні. На утримання цих навчальних закладів у 1928-1929 рр. було витрачено близько 15 млн. крб. або близько 405 крб. на кожного учня. Більше 25 % кількості цих навчальних закладів та обсягів їх фінансування припадала на частку УСРР [24, с. 32-35]. Такий стан справ вищими органами радянської влади визнавався незадовільним. При цьому констатувалося, що запорукою успішного

розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти є тісна взаємодія органів радянської влади і кустарно-промислової кооперації [20, с. 42].

У статті автор показує, що основними причинами розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти в УСРР було проведення НЕПу, дефіцит кваліфікованих кадрів у кустарництві і невідповідність системи учнівства в приватних майстернях завданням соціалістичного будівництва. Розвиток державної системи професійно-ремісничої освіти було обумовлено наявністю дореволюційних навчальних закладів цього профілю і прогресом дрібнотоварного виробництва в 1921-1929 рр. Характеризуючи підготовчий етап, автор розглядає такі заплановані типи державних професійно-ремісничих навчальних закладів як інструкторський пункт, курси підготовки кустарів, навчально-ремісничу майстерню, кустарна професійна школа, курси кустарних інструкторів. Автор розповідає про умови прийому в них, про контингент абітурієнтів, джерела фінансування, рівні технічного забезпечення, режим роботи. Розкриваючи цілі і завдання їх роботи, автор підкреслює, що поряд з професійною підготовкою, дані навчальні заклади повинні були забезпечувати ідеологічну обробку учнів. У числі навчальних закладів, які були реально засновані органами радянської влади УСРР у 1921-1929 рр. автор називає такі: кустарно-ремісничі майстерні, кустарно-промислові школи і курси кустарних інструкторів. За підрахунками автора в УСРР до кінця НЕПу було 116 навчальних закладів даного типу. Асигнування на їх потреби неухильно зростали і до кінця НЕПу досягли 3,5 млн. крб. Автор виявляє, що в державні кустарні майстерні та школи був конкурс до 2 особи на місце. Серед пріоритетних напрямів підготовки учнів у них автор виділяє ковальсько-слюсарну і столярне майстерність. Порушуючи проблему соціального складу учнів, автор стверджує, що серед них переважали вихідці з селян (50,4 %), робітників (17,6 %) і кустарів (14 %). Оцінюючи роль кооперативних організацій УСРР у розвитку державної системи професійно-ремісничої освіти, автор підкреслює, що промкооперації брала участь у цьому процесі, але явно недостатнє. Автор перераховує основні проблеми державних кустарних

майстерень, шкіл і курсів, серед яких найважливішими вважає недостатнє фінансування, слабка координація роботи державних та кооперативних організацій, відсутність працевлаштування випускників, низька активність партійних і комсомольських організацій серед учнів

і т. п. У контексті подальшого вивчення історії розвитку системи професійно-ремісничої освіти УСРР у 1921-1929 рр. слід звернути увагу на проблему змісту освіти, форм і методів роботи педагогічного персоналу у професійно-ремісничих навчальних закладах.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Розенфельд Я. С. Промышленная политика СССР (1917-1925 гг.) / Я. С. Розенфельд. – М. : Плановое хозяйство, 1926. – 552 с.
2. Леонтьев А. Очерки переходной экономики / А. Леонтьев, Е. Хмельницкая. – Л. : Прибой, 1927. – 375 с.
3. Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительской политики / Г. Ф. Гринько. – Х. : Путь просвещения, 1923. – 194 с.
4. Ряппо Я. П. Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве / Я. П. Ряппо. – Х. : Госиздат Украины, 1926. – 52 с.
5. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Х. : Вид-во НКО, 1927. – 409 с.
6. Зарудний С. Професійна освіта в кустарній промисловості на Україні / С. Зарудний // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: Зб. статей. – Х. : Книгоспілка, 1927. – С. 149-157 с.
7. Бейлин А. Е. Кадры специалистов в СССР. Их формирование и рост / А. Е. Бейлин. – М. : Союзоргучет, 1935. – 420 с.
8. Константинов Н. А. Из истории советской школы и педагогики / Н. А. Константинов // Советская педагогика. – 1947. – № 9. – С. 48-62.
9. Веселов А. Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования / А. Н. Веселов. – М. : Профтехиздат, 1961. – 435 с.
10. Слуцький О. В. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929) / О. В. Слуцький. – К. : Вид-во АН УСРР, 1957. – 208 с.
11. Злобина В. М. Партийное руководство профессионально-техническим образованием в СССР (1921-1925) / В. М. Злобина. – М. : МГУ, 1968. – 119 с.
12. Пузанов М. Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. – К. : Вища освіта, 1980. – 231 с.
13. Лукашенко П. Т. Покликання: нариси з історії професійно-технічної освіти / П. Т. Лукашенко, Є. І. Варда. – К. : Молодь, 1988. – 287 с.
14. Шепель Л. Ф. Проблема підготовки кадрів спеціалістів в УРСР з робітників і селян (20-ті рр. ХХ ст.) / Л. Ф. Шепель. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 32 с.
15. Лікарчук І. Л. Проблеми підготовки робочих кадрів в Україні (1920-1929 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К. : Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1996. – 206 с.
16. Падун Н. О. Професійно-технічна освіта в Україні (1929-1940) / Н. О. Падун // Шлях освіти. – 1998. – № 4. – С. 51-53.
17. Аніщенко О. В. Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія і сучасність / О. В. Аніщенко. – Ніжин : ТВОВ “Наука – Сервіс”, 2003. – 251 с.
18. Профтехосвіта України: ХХ сторіччя: Енциклопедичне видання / Академія педагогічних наук України, Інститут педагогіки та психології професійної освіти АПН України. – К. : АртЕк, 2004. – 872 с.
19. Гриценко И. Удельный вес мелкой промышленности в промышленном производстве СССР / И. Гриценко // ВПК. – 1929. – № 2. – С. 14-18.
20. Ежов А. Подготовка кадров / А. Ежов // ВПК. – 1929. – № 4. – С. 38-43.
21. Конев Ф. Доходы и обложение кустарей и ремесленников Союза ССР / Ф. Конев // ВПК. – 1929. – № 6-7. – С. 34-40.
22. Ежов А. Задачи школьной работы / А. Ежов // ВПК. – 1929. – № 8. – С. 51-55.
23. М-В К. С. Кустарно-ремесленное образование в УССР / К. С. М-В // ВПК. – 1929. – № 1. – С. 54-56.
24. Михеев К. Проблема кадров в промкооперации / К. Михеев // ВПК. – 1929. – № 11-12. – С. 32-37.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

REALIZACJA POLITYKI INKORPORACYJNEJ PRZEZ CARAT w XIX i pierwszych latach XX wieku (na przykładzie Guberni piotrkowskiej)

Inkorporacyjna polityka rosyjska w stosunku do ziem polskich pod zaborem rosyjskim stwierdzono we wszystkich obszarach rozwoju gospodarczego, politycznego, społecznego i kulturalnego. Były dwa znaczące fakty, które przyspieszają proces uprzemysłowienia na zachodnim skraju imperium. Pierwszy z nich odbył się w 1877 roku i został wprowadzony przez cara. Odtąd ceł na towary, które zostały przywiezione do Imperium Rosyjskiego, były wypłacane w złocie. Drugim faktem było uruchomienie rosyjskich kolei, który podłączony z Warszawy do Wiednia.

Podział administracyjny Królestwa Polskiego był jednym z represji dokonywanych przez cara po powstaniu styczniowym. W roku 1867, spowodowało utworzenie nowej guberni z kapitału w Piotrkowie Trybunalskim. Gubernia znajdowała się na zachodnich granic imperium i stała się ważnym obszarem gospodarczym. Przyniósł wiele korzyści dla Imperium Rosyjskiego, na przykład: bezpośrednio zyski z podatków dla carskiego skarbcza państwowego, przysługa dla procesów modernizacji rosyjskiego przemysłu i fakt, że Piotrków Guberni stał się ważnym zapleczem gospodarczym dla rosyjskich rynków.

Polityka włączenia do narodów i grup etnicznych ilustruje stosunek do Żydów w Cesarstwie Rosyjskim. Żydzi w diasporze, którzy nie mają państwowości w tym czasie, były stosunkowo duże i bardzo kreatywne. Odegrały one istotną rolę w procesie tworzenia miast i modernizację technologii produkcji. Jednym z przykładów miejsca, gdzie znaczącą rolę odgrywały te, to miasto słynne z kultu maryjnego - Częstochowa. W drugiej połowie XIX wieku to intensywny rozwój w wielki wkład społeczności żydowskiej. "Europeizacja" było jednym z głównych celów polityki carskiej wobec Żydów. To prowadziło do zniewolenia Żydów. Strategiczne plany polityków w rosyjskim imperium, o którym mowa w procesie asymilacji, które stopniowo odciąć Żydów od kultury i tradycji żydowskiej.

Słowa kluczowe: polityka inkorporacyjna caratu, gubernia piotrkowska.

Російська інкорпораційна політика стосовно польських земель під владою Росії торкалася всіх галузей економічного, політичного, соціального та культурного розвитку. Було два визначні факти, які прискорили процес індустріалізації західних околиць імперії. Перший відбувся у 1877 році і був винесений на розгляд царя. З тих пір мита на товари, імпортовані в Російську імперію, виплачувались у золоті. Другим фактом був початок роботи російських залізниць, які пов'язали Варшаву з Віднем.

Адміністративний поділ Царства Польського був однією із репресій царя після Січневого повстання. У 1867 році це призвело до створення нової губернії зі столицею у Пйотркові Трибунальському. Губернія була розташована на західних кордонах імперії і стала важливою економічною зоною. Це принесло багато прибутку Російській імперії, наприклад, прямі доходи від податків для царського державного казначейства, прихильність до процесів модернізації російської промисловості, і те, що Пйотрківська губернія стала важливим внутрішнім економічним районом для російських ринків.

Політику інкорпорації до народів і етнічних груп демонструє ставлення в Російській імперії до євреїв. Єрейська діаспора, не маючи на той час можливостей державотворення, була відносно великим і дуже творчим співтовариством. Вони зіграли важливу роль в процесі розвитку міст і модернізації технології виробництва. Одним із прикладів міст, де вони грали ці суттєві ролі, було місто, прославлене відданістю Діві Марії – Ченстохова. Однією із головних цілей царської політики по відношенню до євреїв була «європеїзація». Це вело до підпорядкування євреїв. У стратеґічних планах політики Російської імперії покладалися на процес асиміляції, щоб поступово відрізати євреїв від єврейської культури і традиції.

Ключові слова: Російська інкорпораційна політика, Пйотрківська губернія.

The Russian policy of incorporation in relation to the Polish lands under Russian rule was found in all areas of economic, political, social and cultural development. There were two prominent facts which accelerated the process of industrialization on the western edge of the Empire. The first one took place in 1877 and was introduced by the Tsar. From then on duties on goods, which were imported into the Russian Empire, were paid in gold. The second fact was the launch of Russian railways, which connected Warsaw with Vienna.

The administrative division of the Polish Kingdom was one of the repressions made by the Tsar after The January Uprising. In 1867 it resulted in establishment of the new guberniya with the capital in Piotrkow Trybunalski. The guberniya was located on the western borders of the empire and became an important economic area. It brought many profits for the Russian Empire, for instance: the direct profits from taxes for the tsarist state-treasury, the favor to processes of modernization of Russian industry and the fact that the Piotrkow Guberniya became an important economic hinterland for the Russian markets.

The incorporation policy towards nations and ethnic groups was illustrated by the attitude to Jews in Russian Empire. Jews in Diaspora, who did not have statehood at that time, were relatively large and very creative community. They played an important part in the process of creating cities and a modernization of the production technology. One of examples of a place, where they played these significant roles, was a city famous of the Marian devotion - Czestochowa. The "Europeanization" was one of the main aims of the Tsarist policy toward Jews. It was leading to a subjugation of Jews. The strategic plans of the policy makers in Russian Empire referred to the process of assimilation which gradually cut off Jews from the Jewish culture and tradition.

Keywords: Russian policy of incorporation, Piotrkow Guberniya.

Inkorporacja ekonomiczna w Guberni piotrkowskiej

W XIX i pierwszym dziesięcioleciu XX wieku ziemie polskie rozdarte pomiędzy trzech zaborców / Austrię, Prusy, Rosję / zostały poddane procesom inkorporacyjnym, politycznym, ekonomicznym, a i także kulturowym. W drugiej połowie XIX wieku na ziemiach zaboru rosyjskiego możemy w sferze gospodarczej, wyraźnie dostrzec rozwój procesów modernizacyjnych. Ukształtowały się wówczas cztery główne okręgi przemysłowe: staropolski, łódzki, warszawski i sosnowiecko-częstochowski. W roku 1867 utworzona została gubernia Królestwa Polskiego ze stolicą w Piotrkowie Trybunalskim. Powstała ona z części dawnych guberni: warszawskiej, kaliskiej i kieleckiej. „Na obszarze Królestwa Polskiego stanowiła długi lecz wąski pas, ciągnący się od płn.-wschodu ku płd.-zach., między gubernią kaliską od zachodu a radomską i kielecką od wschodu”¹. Wprowadzony wówczas podział administracyjny funkcjonował aż do wkroczenia wojsk niemieckich i austriackich podczas I wojny światowej. Gubernia obejmowała „ujedy” (powiaty) bardzo uprzemysłowione, między innymi: będziński, częstochowski, noworadomski, łódzki. W tym samym roku /1867/ w którym Car Rosji wprowadził zmiany podziału administracyjnego w Królestwie Polskim utworzono powiat częstochowski. Powstał on z

fragmentów powiatu wieluńskiego i olkuskiego². Zmiany administracyjne dotyczyły także wprowadzenia nowego podziału na gminy. Powiat częstochowski przetrwał okres 1867-1952 w prawie niezmiennym kształcie. Wchodził on w skład guberni piotrkowskiej, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku powiat ten znalazł się w województwie kieleckim.

Gubernia piotrkowska posiadała dogodne warunki do rozwoju przemysłu. Sprzyjały temu: 1) obfitość drewna opałowego i budulcowego z okolicznych lasów, 2) stosunkowa łatwość komunikacji, 3) dostępność zasobów kamienia narzutowego, jako materiału do budowy dróg bitych, domów mieszkalnych i obiektów przemysłowych, 4) występowanie złóż kopalnych: węgiel kamienny, rudy żelaza, cynku, ołowiu itp. 5) stosunkowo tania siła robocza i możliwość przekwalifikowania się pracowników warsztatów rzemieślniczych w robotników fabrycznych /szczególnie zatrudnionych w przemyśle włókienniczym/. 6) zasobne w wodę rzeki.

Od roku 1820 dynamicznie rozwijał się na tym obszarze przemysł. Budowa oraz uruchomienie kolei warszawsko-wiedeńskiej przyspieszyło ten proces. Rozwój przemysłu sprzyjał zintensyfikowaniu produkcji rolnej. Bodźcem w tym przypadku była łatwość zbytu produktów rolnych w licznych, ludnych i zamożnych miastach. Efektem rozwoju przemysłu i rolnictwa był wzrost liczby mieszkańców który z 620 000 w 1866 roku osiągnął liczbę 769 640 mieszkańców w 1872 roku.³

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. Bronisław Chlebowski, magister nauk filologiczno-historycznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej, Władysława Walewskiego, obywatela ziemskiego, kandydata nauk dyplomatycznych Uniwersytetu Dorpackiego i według planu Filipa Sullmierskiego oraz z pomocą zgromadzonych przez niego materiałów, Warszawa, Nakładem Władysława Walewskiego, Druk „Wieku” Nowy Świat nr. 61. rok wydania 1887, tom VIII, s. 20.

² Henryk Ogrodniczak, *Zarys historii ziem województwa częstochowskiego*, [w:], „Ziemia Częstochowska”, t. XII, Towarzystwo Popierania Kultury Regionalnej, Częstochowa 1978, s. 71.

³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom VIII, s. 202.

Tabela nr 1

**Ludność w Guberni piotrkowskiej
w dniu 1 stycznia 1886**

Ogółem 927 761 osób w tym:		Liczba ludności w powiatach		Liczba mieszkańców w miastach powyżej 10 000	
Mężczyzn Kobiet	451 183 476 578	łódzkim	158 616 osób	Łódź	113 413
		piotrkowskim	144 101 os.	Piotrków	21 167
		będzińskim	127 133 os.	Częstochowa	21 167
		noworadomski	122 699 os.	Tomaszów	16 349
		częstochowski	120 869 os.	Zgierz	14 533
		łaski	101 755 os.	Pabianice	11 894
		brzeziński	86 206 os.	Sosnowiec	12 000
		rawski	66 382 os.	Sielce	12 000
			Zawiercie	10 000	

Tabela nr 2

**Ludność w Guberni piotrkowskiej według
stanów w dniu 1 stycznia 1886**

Ludność w/g stanów	Co stanowiło % ogółu ludności
Szlachta	4 734 0.50 %
Włościanie	663 411 71.50 %
Mieszczanie	254 803 27.47 %
Urzednicy i innych	4 813 0.52 %

Tabela nr 3

**Ludność w Guberni piotrkowskiej według
wyznania w dniu 1 stycznia 1886**

Ludność w/g religii	Co stanowił % ogółu ludności
Katolicy	699 709 75.42 %
Prawosławni	1 495 0.16 %
Protestanci	114 903 12.38 %
Inne wyznania chrześcijańskie	1 277 0.14 %
Żydzi	110 376 11.90 %

Źródło do tabeli nr 1-3: Opracowanie własne na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, tom VII, s. 205.

W 1890 roku Gubernia piotrkowska liczyła 1 091 217 mieszkańców. Wśród nich katolicy stanowili zdecydowaną większość – 75,1%. Społeczność żydowska liczyła 122 731 osób. Siedem lat później liczba mieszkańców wzrosła do 1 409 044 mieszkańców. Ludność miejska liczyła 510 195 mieszkańców, Żydzi stanowili 15,83% ogólnej liczby mieszkańców miast, a protestanci 9,58%. Według danych na dzień 1 stycznia 1903 roku liczba mieszkańców wzrosła względem poprzednich lat i wynosiła 1 794 713⁴.

Głównym czynnikiem determinującym przyspieszenie rozwoju guberni piotrkowskiej

było wprowadzenie w 1877 roku przez Cara Rosji cła w złocie. Istotnym wskaźnikiem jej rozwoju są także informacje zamieszczone w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* mówiące o zainteresowaniu cudzoziemców działkami. „Majątki sprzedawane bądź z wolnej ręki, bądź na licytacjach Towarzystwa Kredytowego po większej części zakupywane bywają przez cudzoziemców, tak że do dnia 1 stycznia 1886 r w rękach cudzoziemców było 52 000 działek, a w rękach Żydów 21 000 działek⁵. Ogółem w Guberni piotrkowskiej w 1885 roku było 28 705 cudzoziemców czyli mieszkańców nie będących obywatelami Cesarstwa rosyjskiego i stanowili oni 3.20% ogółu mieszkańców. Wraz napływem cudzoziemców i kapitału obcego pochodzącego z poza Rosji narasta wśród mieszkańców rozwijających się miast różnorodność etniczna i kulturowa.

Wprowadzane w przemyśle procesy modernizacyjne, oparte na nowych technologiach produkcji wykorzystujących głównie energię uzyskaną z kotłów parowych zwiększały ilość i jakość wytwarzanych produktów. Zmianie ulegał krajobraz miast. Powstawały nowe obiekty fabryczne budowane lub rozbudowywane na znacznych przestrzeniach podmiejskich i miejskich. Obok nich wyrastały dzielnice zamieszkałe przez robotników. Nad miastami górowały kominy fabryczne. Dla robotników fabrycznych rytm dnia codziennego wyznaczały dźwięki fabrycznych syren. W regulaminie porządku wewnętrznego jednej z fabryk włókienniczych z 1891 roku w Częstochowie Fabryki Peltzera i Synów istniał zapis: „o godzinie 4½ i 5½ z rana rozlega się przeciągły gwizdek w celu przebudzenia robotników, mających się stawić do roboty na 5 i 6 rano”⁶. Dzień pracy dla zmiany rozpoczynającej pracę o godz. 6 rano kończył się w tej fabryce o godzinie 19 wieczorem. Sygnałem do zakończenia „dniówki” /dnia roboczego/ był także dźwięk syreny fabrycznej. Podczas „dniówki” zmiana dzienna miała dwie przerwy. Pierwszą o godz. 8 do 8 i ½ oraz od 12 do 1 po południu. Zmiana nocna natomiast pracowała od 7 wieczorem do 6 rano z jedną przerwą, od godziny 12 do wpół do pierwszej w nocy⁷.

⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, tom VIII, s. 203.

⁶ F. Sobalski, *Przemysł częstochowski (1882-1914)*, Częstochowa 2009, s. 242.

⁷ jak wyżej, s. 241.

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, tom XV, część 2, s. 453.

Fabryki włókiennicze w guberni piotrkowskiej należały do przodujących zarówno w uzyskiwaniu dobrych wyników ekonomicznych, jakości i wielkości produkcji w Królestwie Polskim. Fabryka Towarzystwa Akcyjnego wyrobów bawełnianych K. Scheiblera w Łodzi osiągała produkcję w wysokości 15 mln rubli i należała do przodujących w całym cesarstwie rosyjskim. Głównymi produktami eksportowanymi z guberni były wyroby przemysłowe zarówno w finalnej formie produkcji jak i formie półfabrykatów. Obraz przemysłu w guberni piotrkowskiej w drugiej połowie XIX wieku, a tym samym osiągnięcie czołowej pozycji ekonomicznej w Królestwie Polskim prezentują informacje statystyczne z roku 1885 zamieszczone w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*. Wskazują one na dynamiczny rozwój, w owym czasie, wielu gałęzi przemysłowych.

Jak na ówczesne warunki w carskiej Rosji w roku 1897 produkcja przemysłowa Guberni osiągnęła wysoki poziom. Jej wartość wynosiła 300 milionów rubli, natomiast cały obszar Królestwa Polskiego posiadał wówczas wartość produkcji w wysokości 505 milionów rubli. Dużymi ośrodkami przemysłowymi w Guberni były: Łódź, Sosnowiec, Dąbrowa, Zawiercie, Częstochowa, Radomsk i Tomaszów. Gałęzią wiodącą w przemyśle włókienniczym była przeróbka wełny. W tej branży pracowało 490 fabryk, które zatrudniały 38 012 robotników. Roczna produkcja osiągała wartość 108 549 900 rubli. Na drugim miejscu było 97 fabryk przerabiających bawełnę. Zatrudniały one 36 531 robotników i osiągały roczną wartość produkcji 77 738 000 rubli. Jedwab przerabiano w 21 fabrykach, które zatrudniały 956 robotników i osiągały wartość produkcji 2 134 000 rubli.

Tabela nr 4

Liczba fabryk w 1885 r w Guberni piotrkowskiej

Liczba fabryk zatrudniających:	Liczba właścicieli poddanych Cara	Liczba właścicieli cudzoziemców	Liczba ogółem właścicieli	% pracowników Cudzoziemców	Powiat / liczba fabryk
powyżej 100 pracowników	49	46	95	17	będziński – 35; Łódź – 28; łódzki – 9; częstochowski – 8; noworadomski – 5; brzeziński – 5; łaski – 4
Od 10 do 100 zatrudnionych	114	119	333	9,9 %	Łódź – 138; brzeziński – 63; łódzki – 46; będziński – 39; piotrkowski – 20; częstochowski – 18; noworadomski – 4; łaski – 4; rawski – 1
Przemysł drobny liczący niżej niż 10 robotników	brak danych	brak danych	12 695	brak danych	łódzki – 3916; noworadomski – 3 630; brzeziński – 2 540; łaski – 1 001; Łódź miasto – 576; częstochowski – 403; piotrkowski – 263; będziński – 261; rawski – 99
Ogółem fabryk i zakłady przemysłowe			13 123		

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, tom VII, s. 205.

Okolo 5 370 robotników zatrudnionych było w 70 zakładach takich jak: farbiarnie, blacharnie, drukarnie. W sumie zakłady te osiągały wartość produkcji w wysokości 11 808 000 rubli. Przerabianiem juty zajmowało się 6 fabryk zatrudniających 2 619 robotników i osiągając wartość na sumę 4 208 000 rubli. Produkcja stali prowadzona była w trzech zakładach zatrudniających 1 211 robotników wartość produkcji wyniosła 13 339 000 rubli. W 8 zakładach wytwarzano surówkę i kuto żelazo,

które zatrudniały 945 robotników osiągając wartość produkcji w wysokości 13 747 000 rubli. W tymże samym roku węgiel kamienny wydobywano w 20 kopalniach zatrudniających 13 283 robotników i osiągając wartość produkcji w wielkości 12 970 000 rubli. W branży chemicznej pracowało 35 fabryk zatrudniających 495 robotników osiągając wartość produkcji w wielkości 2 909 000 rubli. Szkło produkowano w 14 fabrykach zatrudniających 1888 robotników – wartość produkcji wynosiła 2 754 000 rubli.

Cement i wapno wyrabiano w 19 fabrykach zatrudniających 1107 robotników – roczna wartość produkcji 1 867 000 rubli.⁸

Istotne miejsce w procesach rozwoju miast zajmuje handel. Stanowi on nerw życia ekonomicznego wewnątrz społeczności miejskiej jak również sprzyja w zintensyfikowaniu produkcji i wymiany towarowej w szerszej przestrzeni oddziaływania określonego ośrodka miejskiego. W roku 1885 handel detaliczny /sklepowy/ prowadzony był głównie przez społeczność żydowską. W tymże roku w całej guberni wydano 60 rocznych patentów gildyjnych (kupieckich) I klasy. Przyniosły one wpływ 33 900 rubli srebrnych do państwowej izby skarbowej. Ogólnie wszystkie patenty handlowe i przemysłowe w guberni przyniosły w roku 1885 zysk władzom carskim w sumie 187 582 rubli srebrnych i 18 kopiejek. Na terenie guberni działały wówczas 4 oddziały banku państwowego w: Piotrkowie, Łodzi, Częstochowie Tomaszowie Rawskim oraz prywatny Bank Handlowy w Łodzi.⁹

Ważnym elementem wspierającym rozwój przemysłu oraz handlu była i jest rozbudowana sieć dróg. Większość prac związana z ich rozbudową i modernizacją wykonywano siłą ludzkich mięśni i przy pomocy konnego transportu. W roku 1885 dotacje państwa na utrzymanie dróg w guberni piotrkowskiej wynosiły 31 177 rubli srebrnych. Natomiast dotacje z gubernialnych funduszy drogowych wynosiły 123 165 rubli srebrnych 75 kop.

Tabela nr 5

Dochody cesarstwa rosyjskiego z podatków w guberni piotrkowskiej w roku 1885

Rodzaj podatku	Wysokość w rublach srebrnych
Podymne z miast	135 049 i 98 kopiejek
Podymne od włościan	175 864
Podatek zwyczajny gruntowy od włościan	154 781 i 45 kopiejek
Dodatkowy podatek zwyczajny gruntowy od włościan	77 188 i 15 kopiejek
Podymne z osad	15 409
Podatek zwyczajny z osad	11 122 i 22 kopiejki
Podatek dodatkowy z osad	4 531 i 19 kopiejek
Zwyczajny podatek podymny z dworów	63 043 i 75 kopiejek
Podatek dodatkowy z dworów	20 390 i 65 kopiejek

⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom XV, część 2, s. 453.

⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom VIII, s. 206.

Podatek zwyczajny gruntowy z dworów	157 598 i 51 kopiejek
Dodatkowy podatek gruntowy z dworów	78 464 i 28 kopiejki
Kontyngent liwerunkowy /zamiast podatku gruntowego/	1 332 i 44 kopiejki
Podatek transportowy	16 344 i 16 kopiejek
Od zaasekurowanych budowli miejskich, ubezpieczonych na sumę 31 935 960 rubli srebrnych składka ogniowa za 1885 rok	379 481 i 10 kopiejek
Oplata kwaterunkowa	129 279 i 30 kopiejek
Składki asekuracyjne od 248 005 sztuk bydła	2 480 i 5 kopiejek
składka bóżnicza z 39 istniejących w guberni okręgów bóżniczych	46 758 i 40 kopiejki
dochód skarbowy z akcyzy gub. Piotrkowskiej	2 071 037 i 31 kopiejki
Ogółem dochody do skarbu państwa z guberni piotrkowskiej w roku 1885	3 540 155 rubli srebrnych 94 kopiejki

Zródło: Opracowanie własne na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, tom VII, s. 206.

Miasta desygnowały z swoich kas 16 847 rubli srebrnych na ten cel. Wpływy z szarwarków / podatek drogowy/ wynosił 100 137 rubli srebrnych i 35 kop. Składki gminne na drogi wynosiły 14 890 rubli srebrnych i 50 kop. Do prac na rzecz naprawy, modernizacji oraz rozbudowy dróg szosowych i nie szosowych wykorzystano włościan, którzy z własnym zaprzęgiem konnym przepracowali 9 875 dni roboczych lub wykonywali prace „piesze” liczące w sumie w 29 647 dniówkach roboczych. Na drogach guberni było 10 mostów taryfowych (na drogach głównych) o ogólnej długości 1 394 stóp i 686 nie taryfowych o łącznej długości 8 297 stóp¹⁰.

Udział częstochowskiej społeczności żydowskiej w rozwoju ekonomicznym miasta na przełomie XIX i XX wieku

W XIX wieku ulegające zmianie na ziemiach polskich stosunki społeczne kształtowały się w ramach regulacji prawnych ustanowionych przez zaborców. W wielu przypadkach sprzyjały kształtowaniu się nowych klas i warstw społecznych. Stopniowo stosunki kapitalistyczne zmieniały także obyczajowość. Dla nowej arystokracji podstawą nie była już tylko własność

¹⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom VIII, s. 206.

ziemska, ale przede wszystkim wielkość posiadanego kapitału. Żydzi Częstochowianie w tym okresie brali istotny udział w procesie przebudowy postfeudalnego mieszczaństwa w nowoczesną burżuazję. Skłonności do wzajemnego zbliżenia polsko-żydowskiego zaznaczyły się pod koniec lat pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych XIX stulecia. Udział częstochowskich Żydów w życiu gospodarczym początkowo zaznaczał się w rzemiośle i handlu. Jej specyfiką był znaczny udział w procesie rozwoju miasta, który zaznaczył się szczególnie w inicjacji i rozbudowie wielu dziedzin rzemiosła oraz produkcji przemysłowej.

W połowie lat 20 XIX wieku władze miejskie zaprosiły mistrza tkackiego z Niemiec by przygotował do wykonywania zawodu tkacza mieszkańców Częstochowy. Jako pierwsi do poznania nowego zawodu zgłosili się Żydzi. Oni też przodowali w uruchomianiu zakładów tkackich produkujących płótno. Jednym z pierwszych był Szymon Landau-Gutentager, który posiadał już w 1828 roku 14 krosien tkackich i zapewniał pracę 50 dodatkowym zakładów rzemieślniczym. Założył on również farbiarnię i fabrykę łyżeczek metalowych. W 1840 roku 32 Żydów w mieście było już mistrzami tkania płótna, a ponad 200 żydowskich uczniów pracowało przy 180 mechanicznych krosnach. Zrodził się wówczas konflikt pomiędzy niemieckimi mistrzami tkackimi, a konkurującymi z nimi mistrzami żydowskimi. Niemieccy mistrzowie odmówili wstępowania Żydom do ich cechu rzemieślniczego. W 1836 roku 25 żydowskich mistrzów tkackich zwróciło się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego o pozwolenia założenia żydowskiego cechu tkackiego. Władze nie zaakceptowały tego projektu. Żydzi otrzymali ponadto zakaz zajmowania się produkcją i handlem dewocjonaliami. W mieście, katolickim centrum kultu religijnego na ziemiach polskich do którego corocznie przybywało tysiące pielgrzymów ten zakaz był szczególnie dotkliwym dla Żydów.

W latach 50-tych XIX wieku powstały fabryki obrazów D. Langhamera, dwie fabryki łyżek – H. Kohna i J. Landau, drukarnia P. Szymkowskiego i A. Oderfelda, zapalczarnia F. Sperbera, fabryka wyrobów metalowych J. Weinberga, fabryka wyrobów pończosznich J. Rodszylda, fabryka papieru K. Ginsberga i

Kohna. Żydzi wówczas byli właścicielami kilku większych zakładów przemysłowych. Henryk Markusfeld i Szymon Neuman prowadzili fabrykę wyrobów jutowych *Warta*. Izidor Singer oraz Roman i Zygmunt Markowiczowie byli właścicielami zakładów włókienniczych *Gnaszyńska Manufaktura*. W rękach żydowskich były również *Fabryka Wyrobów Metalowych*, fabryki guzików, wyrobów celuloidowych, obuwia, zabawek i inne¹¹. Wokół fabryk wyrastały domy handlowe, agencje pośrednictw, magazyny, pakownie i ekspedycje. W podwórzach częstochowskich domów na „Starym mieście” rozlokowało się wiele małych zakładów.

Żydowskie zakłady rzemieślnicze zajmowały się: ślusarstwem, blacharstwem, kotlarstwem miedzianym, jubilerstwem, wyrobami optycznymi, wyrobami perukarskimi, sortowaniem i szarpaniem szmat, nawijaniem szmat, tkaniem materiałów wełnianych i półwełnianych, farbowaniem, dekatyzowaniem, pończosznictwem, hafciarstwem, powroźnictwem, wykonywaniem ubiorów damskich na sklep, konfekcją damską, wykonywaniem ubiorów męskich na obstalunek, wykonywaniem ubiorów męskich na sklep, kuśnierstwem czapnictwem, szyciem na zamówienie, bielizniarstwem na stalunek i na sklep, dziurkowaniem bielizny, kamasznictwem, szewstwem obstalunkowym oraz na sklep, kapelusznictwem damskim, kapelusznictwem męskim, ubieraniem kapeluszy, introligatorstwem, wyrobem zeszytów, torebek papierowych, gilz do papierosów, cukierków i czekolad, wina i itp. Do tej grupy należeli także rzeźnicy, szklarze, fotografowie posiadający zakłady fotograficzne, prowadzący wędzarnie śledzi, posiadający magiel i inni. W zakładach tych najczęściej nie zatrudniano nie Żydów, a jeżeli pracowali w nich pracownicy najemni, to w zdecydowanej większości pochodzili z środowiska żydowskiego. W warsztatach rzemieślniczych posługiwano się prostymi tanimi narzędziami pracy, najczęściej bez zastosowania napędu mechanicznego. W wielu przypadkach pracowano systemem nakładczym, rozdając pracę pomiędzy

¹¹ Zob.: J. Heller, *Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce według ankiety JOINT- uzupełnione 1921 r.*, Warszawa 1923 r., tom. IV. województwa Kieleckie i Lubelskie, s. 142-147.; J. Szacki, „Żydzi w Częstochowie do I wojny światowej”, [w:] *Czensochower Yidn*, New York 1947, tłum. z jidysz. R. Fleishman – Seidman, Israel, Kibuc Kfar Masaryk 1998.

chałupników. Bardzo rozdrobnione i wąsko wyspecjalizowane rzemiosło dawało środki do życia ubogiej i średnio zamożnej części społeczeństwa żydowskiego. W wielu przypadkach izba mieszkalna wielodzietnej rodziny była zarazem warsztatem pracy rzemieślnika, któremu wszyscy domownicy pomagali. Dzieci w tych rodzinach były uczniami, którzy przygotowywały się do zawodu przejmując „fach” po ojcu.

Żydzi skierowali również swoje zainteresowania na produkcję zabawek dla dzieci. W roku 1843 osiedlił się w Częstochowie i założył fabrykę zabawek Jeszajahu Szaja – Żyd z Niemiec. Wyroby produkowane przez niego były wysokiej jakości i konkurowały z zabawkami z Norymbergii, która cieszyła się światową sławą w tej dziedzinie¹². W roku 1902 Chorosz – rosyjski Żyd ekonomista przeprowadził badania dotyczące pozycji ekonomicznej Żydów w Częstochowie. Stwierdził, że „Żydzi stworzyli tu dynamiczną i różnorodną produkcję zabawek [...] Żydzi, nawet ortodoksi, zaczęli produkować katolickie dewocjonaalia, które ludzie chętnie kupowali. Kościół katolicki nie mógł tego tolerować. Zostały wydane zakazy, ostrzeżono też pobożnych pielgrzymów przybywających do Częstochowy, aby nie kupowali tych wyrobów [...] Chociaż księża podziwiali wspaniałą snycerkę żydowskich rzemieślników i niejeden chwalił się swoją kolekcją dewocjonalistów, Żydzi musieli zaprzestać produkcji”¹³. Zabawki produkowano najpierw z drewna później z metalu i innych materiałów. W latach 80 i 90-tych XIX wieku wielu młodych żydowskich Częstochowian wyjeżdżało do Norymbergi w celu doskonalenia umiejętności zawodowych. Po powrocie uruchamiali własną produkcję tanich zabawek dla dzieci. Interesującym jest stwierdzenie Chorosza, że w roku 1908 wartość produkcji zabawek przekraczała 2 miliony rubli. Biorąc pod uwagę fakt, iż wyroby te były tanie to

wielkość sumy produkcji świadczyła o wielkiej ilości produkowanych wyrobów¹⁴.

Represje carskie wobec społeczności żydowskiej

W wielokulturowej i wieloetnicznej Częstochowie będącej pod zaborem rosyjskim o procesach inkorporacyjnych zarówno politycznych jak i kulturowych prowadzonych przez zaborcę świadczyły akty prawne skierowane przeciwko społeczności żydowskiej. Pierwszym było rozporządzenie cara Mikołaja I z 1825 roku nakazujące wszystkim mieszkańcom Rosji porzucenie strojów narodowych i ubieranie się po europejsku. Częstochowscy Żydzi zareagowali na tą jawną represję w swój sposób: pościli modlili się szukając oparcia i pocieszenia w żarliwym wypełnianiu Boskich nakazów oczekując tym samym, że Bóg nie opuści w nieszczęściu swojego narodu wybranego. Policjanci uzbrojeni w wielkie nożyce obcinali spotkanym na ulicach Żydom ubranym w tradycyjne stroje brody i długie pałta. Głośnym echem wówczas odbiło się zdarzenie na stacji kolejowej W Częstochowie Zatrzymanemu tam 60 letniemu rabinowi Rachmielowi Landau, ogolono brodę. W tym samym dniu jego żonie policjant zerwał z głowy tradycyjnie noszoną przez żydówki perukę. Często widziano w synagodze przy ul Prostej lub w innych domach modlitwy mężczyzn z zawiązanymi twarzami. W ten sposób kryli oni ze wstydu twarz z ogolonymi pejsami lub brodami. Jak podaje S. Rumszewicz¹⁵, „ (...) pewnej soboty walcząc o zeuropeizowanie Żydów kilku wachmistrzów z rana udało się przed synagogę w której modlili się Żydzi. Chcieli oni skontrolować czy wszyscy mężczyźni i kobiety, które wyjdą z domu modlitwy ubierają się zgodnie z postanowieniami prawa.

¹² J. Szacki, *Żydzi w Częstochowie do I wojny światowej*, [w:] *Częstochower Jidn*, s. 24-25; I.Chorosz, *Jewrejski Njurenberg (Czenstochowa)*, „Woschod” 1902. „Chorosz twierdził, że niejaki Szaja, był tokarzem z zawodu. Ten pobożny Żyd zaczął produkować pięknie wytoczone medale z Matką Boską Częstochowską. Były tak udane, że z czasem stały się obiektem zbieractwa ze strony wytrawnych kolekcjonerów. Zapotrzebowanie ze strony pielgrzymów było tak duże, że wkrótce trzeba było przejść na metody produkcji fabrycznej.”

¹³ J. Szacki, *Żydzi w Częstochowie...* s. 24-25.

¹⁴ jak wyżej, Chorosz stwierdził również: „W 1900 r. w Częstochowie było 15 fabryk zabawek, pracowało w nich 300 robotników, cztery piąte z tej liczby stanowili Żydzi. Właścicielami zakładów byli Żydzi. Zabawki wykonywano również sposobem chałupniczym. Chałupnicy pracowali dla nakładcy, który dostarczał im surowca, a płacił od sztuki. Była to praca ręczna do której nie kwapili się mężczyźni, 60 % zatrudnionych stanowiły dziewczęta. Zarobki wynosiły od 80 kopiejek do 2 rubli 50 kopiejek tygodniowo. W fabrykach płacono także od wykonanej sztuki. Czas pracy w fabrykach wynosił od 12 do 14 godzin na dobę”.

¹⁵ S. Rumszewicz, „Żydzi w Częstochowie”, [w:] *Goniec Częstochowski* z dnia 17 IX 1915 r.

Modlący zorientowali się i postanowili nie opuszczać synagogi do końca dnia". Ingerencja władz w tradycje, które ściśle wiązały się z nakazami religijnymi szła tak daleko, że rabin został zmuszony do zawiadamiania, każdej narzeczonej podczas ślubu, iż według prawa zabrania się jej ścinać włosy lub nakrywać czymkolwiek głowy.

Kolejnym zarzewiem sporu Żydów z władzami carskimi było nadawanie nazwisk. Mimo nakazów i nacisków administracyjnych dopiero w 1824 roku magistrat częstochowski sam musiał wyznaczyć każdemu Żydowi nazwisko. W ten sposób na terenie Częstochowy było, niekoniecznie spokrewnionych ze sobą, 31 Bermanów, 29 Hajmanów, 28 Landauów.¹⁶

Po zniesieniu ukazem z dnia 20.12.1821 roku (wg. gregoriańskiego kalendarza z dnia 01.01.1822 roku) kahałów żydowskich i postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 20.02.1822 roku wprowadzono na terenie Królestwa Polskiego, gminy żydowskie. Początkowo były one nazywane parafiami, później okręgami bożniczymi. Zarządzały nimi dozory bożnicze. Gminy spełniały wiele funkcji, związanych zarówno z życiem religijnym wspólnoty jak i organizacją oraz prowadzeniem: szpitali, przytułków dla ubogich, sierot, starców, utrzymaniem cmentarzy i szkół elementarnych, rekrutacją i ściąganiem podatku rekrutowego. Ponadto gmina: reprezentowała społeczność żydowską wobec władz państwowych i municy-palnych, wydawała „świadczenia ubóstwa”, zaświadczenia do uzyskania paszportu itp.

Pisząc o procesach inkorporacyjnych na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim nie sposób pominąć polityki władz carskich w stosunku do mniejszości narodowych i etnicznych. Polacy w wielonarodowym i wielokulturowym cesarstwie stanowili znaczną społeczność, która w XIX wieku poprzez powstania narodowe podkreślała wolę walki o odzyskanie niepodległości. Geopolityczne, na zachodnich krańcach Cesarstwa rosyjskiego, położenie ziem polskich miało istotne znaczenie strategiczne i ekonomiczne. Przejawiało się ono w wdrażaniu we wszelkich obszarach życia społecznego, ekonomicznego i politycznego idei „Jednej i niepodzielnej Rosji”. Owa imperialna ideologia obecna była w eksploatacji ekonomicznej. Przykładem jej była polityka ekonomiczna wobec Guberni piotrkowskiej. Wykorzystanie położenia geograficznego, bazy surowcowej sprzyjało rozwojowi nowoczesnego przemysłu, który był powiązany z rosyjskim rynkiem zbytu i w znacznym stopniu wpływał na zaspokojenie potrzeb carskiego skarbcza.

Żyjący w diasporze Żydzi wyróżniali się kreatywnością a tym samym posiadali istotny udział w ważnym okresie zmian technologii produkcji czyli przechodzenia od produkcji rzemieślniczej do fabrycznej. Społeczność żydowska wносиła również ogromny wkład do procesów miastotwórczych i kształtowania się nowych postfeudalnych stosunków. Rozbudzanie antysemitycznych nastrojów pomiędzy ludnością rodzimą a napływową ludnością żydowską leżało w interesie politycznym feudalno-carskich elit rządzących.

¹⁶ jak wyżej.

BIBLIOGRAFIA

1. *Czensochower Yidn*, New York 1947;
2. Heller J, *Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce według ankiety JOINT- uzupełnione 1921 r.*, Warszawa 1923 r., tom. IV. województwa Kieleckie i Lubelskie.
3. Mizgalski J. *Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX w.* [w:] Z. Jakubowski (red.) *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, Częstochowa 2002r.
4. Ogrodniczak H, *Zarys historii ziem województwa częstochowskiego*, [w:], „Ziemia Częstochowska”, t. XII, Towarzystwo Popierania Kultury Regionalnej, Częstochowa 1978 r.
5. Rumszewicz S, „Żydzi w Częstochowie”, [w:] *Goniec Częstochowski* z dnia 17 IX 1915 r.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. Bronisław Chlebowski, Władysława Walewskiego, i według planu Filipa Sullmierskiego, Warszawa, 1887.
7. Sobalski F, *Przemysł częstochowski (1882 – 1914)*, Częstochowa 2009.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

UWARUNKOWANIA EKONOMICZNE, SPOŁECZNE I NARODOWOŚCIOWE NA TERENIE UKRAINY ZACHODNIEJ w II połowie XIX wieku

Przed I wojną światową Galicja Wschodnia stanowiła integralną część Monarchii Austro-Węgierskiej. Przed podziałem I Rzeczypospolitej ta ziemia była częścią państwa polskiego, która została tzw. Kresy Wschodnie. Galicyjski przestrzeń społeczną był pełen wspólnot wielokulturowych i wielonarodowych. Było wiele problemów społecznych, które powstały głównie w wyniku trudnej sytuacji gospodarczej i nałożyły się konfliktami etnicznymi.

W XIX wieku trzy narody (Ukraińcy, Polacy i Żydzi) miały procesy związane z tworzeniem nowoczesnych narodów. Oddala się od feudalnych form zarządzania sprzyjała przejścia do bardziej liberalnej polityki społecznej. To był ważnym czynnikiem, który przyspieszył procesy nation building wśród Ukraińców i Żydów. Również ważną rolę w tych procesach odegrała sytuację gospodarczą i społeczną w Galicji Wschodniej, że czas. Oprócz tego na terenie Sytuację komplikuje "dziel i rządź" polityki, która była wykonywana przez Monarchii Austro-Węgierskiej.

Słowa kluczowe: Galicja Wschodnia, wielokulturowość, procesy budowania narodu.

Перед Першою світовою війною Східна Галичина становила невід'ємну частину Австро-Угорської імперії. Перед поділами I Речі Посполитої ця земля була частиною польської держави, так звані Східні креси. Галицький соціальний простір заповнювали багатокультурні та багатонаціональні спільноти. Виникло багато соціальних проблем, в основному пов'язаних із непростою економічною ситуацією, що накладалась на етнічні конфлікти.

У XIX ст. три етноси (українці, поляки та євреї) пройшли процеси, пов'язані із формуванням сучасних націй. Відхід від феодальних форм управління сприяв переходу до більш ліберальної соціальної політики. Це було важливим фактором, який прискорив процеси державотворення серед українців, і євреїв. Крім того, важливу роль у тих процесах відіграла соціально-економічна ситуація у тогочасній Східній Галичині. Також ситуацію ускладнювала політика «розділяй і володарюй», яка проводилася Австро-Угорською імперією.

Ключові слова: Східна Галичина, багатокультурність, процеси націотворення.

Before World War I Eastern Galicia constituted an integral part of the Austro-Hungarian Empire. Before the partitions of the First Polish Republic this land was part of the Polish state which has been so-called Eastern Borderlands (Kresy Wschodnie). Galician social space was full of multicultural and multiethnic communities. There were many social problems which mainly arose due to a difficult economic situation and overlapped with ethnic conflicts.

In the nineteenth century three nations (Ukrainians, the Poles and Jews) were passing the processes associated with creating of modern nations. The moving away from the feudal forms of management was conducive to a transition into a more liberal social policy. It was an important factor which accelerated the nation building processes among Ukrainians and Jews. Also an important role in these processes played the economic and social situation in Eastern Galicia that time. In addition this complex situation was complicated by the "divide and rule" policy which was pursued by the Austro - Hungarian Empire.

Keywords: Eastern Galicia, multiculturalism, processes of nation-building.

W latach 1795-1797 do Królestwa Galicji i Lodomerii z Księstwem Oświęcimskim oraz Zatorskim wchodzącego w skład Monarchii Habsburskiej przyłączono Galicję Wschodnią.

W II połowie XIX wieku Monarchia dzieliła się na gubernie, a gubernie na obwody. Miejscowa ludność musiała dostosować się do zmian politycznych np.: faktu iż językiem urzędowym

stał się niemiecki, wyłącznym źródłem prawa i najwyższym sędzią był panujący monarcha (on także mianował świeckich dostojników, duchownych i rządzących w jego imieniu daną prowincją gubernatorów). W roku 1867 doszło do połączenia unią personalną Austrii i Węgier tworząc Cesarstwo Austro-Węgierskie. Galicja w tym samym roku zyskała statut autonomii. W praktyce, oznaczała ona autonomię polską ze względu na większość ziemian – Polaków. Zostało także utworzone w Wiedniu stanowisko Ministra Galicji. Konstytucja z 1867 roku gwarantowała m.in. wolność osobistą obywateli, równe prawa w posługiwaniu się językiem ojczystym np. w szkole oraz urządach. Dlatego Polacy zamieszkujący Galicję nazywali ją swoim narodowym Piemontem. Była to nawiązanie do Piemontu we Włoszech, od którego rozpoczęło się zjednoczenie Włoch. Ukazy wydane w Imperium Rosyjskim z 1863 i 1876 roku zatrzymały rozwój nowoczesnego narodu ukraińskiego. Ukraińcy podobnie jak Polacy, zaczęli określać Galicję mianem swojego Piemontu.

Wielokulturowość i wieloetniczność w przestrzeni politycznej Galicji Wschodniej

Tereny Galicji Wschodniej możemy uznać za swoistego rodzaju laboratorium narastających dynamicznie w XIX wieku procesów kształtowania się świadomości narodowej na tym wieloetnicznym i wielonarodowym obszarze. Tradycja, język, religia stawały się determinantami owego procesu. Nakładały się one na problemy społeczne i ekonomiczne z jakimi borykała się ludność tego obszaru. *Bieda galicyjska* częściej dzieliła niż jednoczyła mieszkańców tych terenów. Różnice kulturowe wyraźnie oddzielające poszczególne grupy etniczne przekształcały się w coraz ostrzejsze konflikty polityczne. Temu zjawisku sprzyjało tworzenie się partii i organizacji społeczno – kulturalnych o zabarwieniu nacjonalistycznym. Nacjonalizm na przełomie XIX i XX wieku był istotnym czynnikiem mobilizacyjnym zmierzającym do silniejszego artykułowania racji, dążeń i praw do niepodległości wielu narodów.

Ówczesni politycy Cesarstwa Austro-Węgierskiego umiejętnie rozgrywali spór pomiędzy romantyczno – narodową wizją odbudowy *wielkiej przedrozbiorowej Polski*, a rodzącym się nacjonalizmem ukraińskim wyrażającym polityczną wolę autonomii – w

perspektywie utworzenie wolnego państwa ukraińskiego. Do tych dwóch koncepcji o skrajnie różnych celach politycznych należałoby włączyć trzeci, etniczny podmiot na tych ziemiach – Żydów. Zachodzące wewnątrz tej społeczności procesy polityczne można byłoby ogólnie ująć w dychotomię kierunków działań. Pierwszy – zachowawczy, czyli trwanie w tradycji i getcie kulturowym. Drugi – przyjmujący różne odcienie ideologiczne, dążył do wyrwania się z owej gettoizacji i poddania procesom modernizacyjnym. Nowe ideologie syjonizm i socjalizm pozyskiwały coraz więcej zwolenników wśród Żydów mieszkających na terenach Galicji Wschodniej.

Analiza austriackich spisów ludności od II połowy XIX wieku do wybuchu I wojny światowej wyraźnie wykazuje, iż do trzech największych mniejszości zamieszkujących ten teren należeli: Polacy, Rusini i Żydzi¹⁷. Formuła owych spisów ludności nie pozwala jednak na precyzyjne określenie liczby mieszkańców tych terenów.¹⁸ Krytycznej analizy spisów dokonał badacz Maciej Kozłowski: *austriackie spisy ludności nie wyróżniały narodowości jako takiej, lecz posługiwały się dwoma nie zawsze pokrywającymi się kryteriami: językiem i wyznaniem. Ponieważ nie uznawano odrębnego języka (czy też narodowości) żydowskiej, a przytłaczająca większość Żydów podawała jako język – polski, toteż statystyka według tej kategorii przedstawiała się dla Polaków bardzo korzystnie i te dane podawano najczęściej w polskich pracach*¹⁹.

¹⁷ Zob. K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji*, Kraków – Warszawa 1989, s. 70-71, J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005; s. 11-59; K. Broński, *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii*, Kraków 2003, s. 70-75.

¹⁸ Przykładem może być analiza spisu ludności z 1910. Określa on iż ziemie późniejszego województwa lwowskiego zamieszkiwało 2 866 321 osób z czego 337 844 to Żydzi. Stanowili oni 11,8 % populacji tego rejonu będąc trzecią co do wielkości narodowością na tym obszarze. W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003, s. 49. *Według austriackiego rejestru z 1910 r. miasto zamieszkiwało 57 tys. Żydów, spośród których 30 tys. (53 %) wskazywało jako swój język ojczysty jidisz, zaś pozostali polski albo niemiecki.* G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918-1939*, Kraków 2007, s. 18.

¹⁹ M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919*, Bydgoszcz 1999, s. 87.

Galicję zamieszkiwała także ludność Ormiańska. W Encyklopedji Samuela Olgelbranda stwierdzono, iż uległa ona już prawie całkowicie procesowi polonizacji, lecz zachowała odrębne wyznanie ormiańsko-katolickie²⁰.

W uproszczeniu, zwykło się także, przypisywać Polakom wyznanie katolickie, a Ukraińcom grekokatolickie. Taki podział sprawdzałby się w praktyce, gdyby nie obecność około pół miliona łacinników podających język ruski i deklarujących wyznanie rzymskokatolickie. Dodatkowo sytuację komplikowało 200 tysięcy grekokatolików deklarujących jako język ojczysty polski. Uważali ich za swoich zarówno Ukraińcy jak i Polacy²¹.

Ziemie wchodzące w skład utworzonego w II RP województwa lwowskiego, posiadały na początku XX wieku przewagę Polaków nad Ukraińcami ze względu na miasto Lwów. Było ono na przełomie XIX i XX wieku swoistego rodzaju tygłem kulturowym w którym większość stanowili Polacy.²²

Ukraińcy podlegali silnym wpływom polskim. Część z nich ulegała polonizacji lub częściowej akulturacji. Proces ten można prześledzić chociażby na przykładzie stosunków społecznych jakie ukształtowały się na wsi. Właściciel ziemski Polak, oddawał w dzierżawę ziemię chłopom najczęściej Ukraińcom. Polacy w większości zatrudnieni w urzędach państwowych obsługiwali owych ukraińskich interesantów. Swoistą funkcję polonizacyjną i akulturacyjną spełniał system oświatowy²³. Proces polonizacji dał się dostrzec nawet wśród duchowieństwa unickiego stojącego na straży wyznania, która stała się symbolem narodowym Ukraińców w XIX wieku²⁴.

Nie bez znaczenia dla ludności ukraińskiej pozostaje postać metropolity halicko-lwowskiego obrządku grekokatolickiego z lat 1900-1944, Andrzeja Szczytyckiego²⁵.

²⁰ S. Olgelbrand, *Encyklopedia powszechna*, Warszawa 1860, t. II. IX, s. 519-520; Por. Hrycak, *Prorok we własnym kraju...*, s. 29.

²¹ M. Kozłowski, *Zapomniana wojna...*, s. 87-88.

²² W 1910 roku mieszkało w nim 51 % rzymskokatolików, 19 % grekokatolików i 28 % Żydów. W 1918 roku Polacy stanowili 60 % mieszkańców Lwowa. A. Chojnowski i J. Bruski, *Ukraina*, Warszawa 2006, s. 47.

²³ Na temat polonizacji por. Kozłowski, *Zapomniana wojna...*, s. 44-45; A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2004, s. 101-103.

²⁴ Por. A. Chojnowski i J. Bruski, *Ukraina*, Warszawa 2006, s. 16.

²⁵ Posiadał wpływ nie tylko na społeczność miejską, ale także wiejską i prowincjonalną. Był on „największym autorytetem duchowym i moralnym ludności ukraińskiej w Polsce, patronem ukraińskich ruchów niepodległościowych”. *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. M.

Sytuacja gospodarcza w Galicji Wschodniej

Bez wątpienia Galicja Wschodnia pod koniec XIX wieku była terenem zacofanym gospodarczo, co rzutowało na narastanie konfliktów społecznych w powiązaniu ze sporami narodowościowymi. Wśród Ukraińców dopiero kształtowały się warstwy inteligenckie i wyższe. Jarosław Hrycak stwierdza, iż w II połowie XIX wieku: *Im wyższy był procent ludności ruskiej w danej miejscowości, tym wyższy był również poziom analfabetyzmu*²⁶; *w niektórych wschodnich powiatach sięgał aż 90 %*²⁷. Różne polskie partie polityczne i ich liderzy reprezentowali czasami skrajnie odmienne opinie na temat ruchów narodowościowych wśród tej społeczności²⁸.

W roku 1848 została ogłoszona reforma uwłaszczeniowa chłopów. Nie oznaczało to jednak końca problemów pomiędzy chłopem, a właścicielem ziemskim. Przyczyną konfliktów między dworem, a wsią pozostawały najczęściej serwituty²⁹. Władysław Serczyk zwraca uwagę, iż pomimo stosowania powszechnie tradycyjnej technologii produkcji rolnej, poziom uprawy roli był w Galicji wyższy niż w Rosji³⁰. Jednak dopiero w latach siedemdziesiątych XIX wieku zaczęto stosować na szeroką skalę płodozmian w gospodarstwach chłopskich³¹.

Majchrowskiego, przy współpracy G. Mazura i K. Stepana, Warszawa 1994, s. 207-208.

²⁶ Na temat analfabetyzmu por. A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2004, s. 101-103.

²⁷ J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju...*, Warszawa 2010, s. 34.

²⁸ Zob. J. Tomaszewski, „Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku” [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną*, t. VI, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988, s. 97-116.

²⁹ Władysław Serczyk podaje, że: „W Galicji do końca XIX w. chłopci utracili na rzecz panów przeszło 3,5 mln morgów gruntów serwitutowych, nie mówiąc już o 15 mln reńskich, które musieli wydać na przedłużające się procesy sądowe w tych sprawach. Powiększała się stale liczba chłopów bezrolnych, a jednocześnie umacniały się gospodarstwa zamożniejszych”. W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, s. 264.

³⁰ Pod koniec XIX wieku na polach wschodnio-galicjskich, na Bukowinie i Zakarpaciu w gospodarstwach rolnych, głównie wielko-obszarowych, pracowało około 200 000 różnych typów maszyn rolniczych W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, s. 264.

³¹ Tragiczny obraz rzeczywistości galicyjskiej z drugiej połowy XIX wieku dał ekonomista Stanisław Szczepanowski (1846-1900). Pisał między innymi: *panuje u nas przerażający brak zdrowego i odpowiedniego pożywienia dla całej ludności. Stosunkowo znaczna*

Istotnym problemem było przeludnienie wsi³². Nadmiaru siły roboczej nie wchłaniał słabo rozwijający się przemysł, a rynek pracy w miastach niewiele różnił się od wiejskiego. Bezrobocie, nadwyżka pracowników najemnych obniżały wartość siły roboczej i tym samym pogłębiały różnice pomiędzy różnymi warstwami i klasami społecznymi. Narastające wewnątrz społeczności wiejskiej rozwarstwienie w wielu przypadkach przeradzało się w konflikty społeczne w tym także w spory na tle narodowościowym. Rząd austriacki nie podejmował zbyt licznych działań w celu zmiany tej sytuacji. Co więcej, przemysł w Galicji musiał stawiać czoła bujnie rozwijającej się gospodarce w sąsiednich Czechach i krajach austriackich. W wielu gałęziach produkcji przegrywał tę konkurencję, co powodowało podupadanie kolejnych zakładów³³. Znaczne nadzieje w Galicji pokładano z wybudowaniem w 1861 roku linii kolejowej łączącej Lwów z Krakowem i Wiedniem. Jednak jak stwierdza Władysław Serczyk: (...) nie przyspieszyło to rozwoju gospodarczego Galicji Wschodniej. Przeciwnie, spowodowało większy jeszcze niż dotychczas napływ tanich towarów przemysłowych z Austrii i Czech³⁴. Wyjątkiem pozostawał przemysł naftowy, który rozwijał się od lat sześćdziesiątych XIX wieku

konsumpcja alkoholu i tytoniu w niczym tego braku nie wynagradza St. Szczepanowski, *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów 1888; [za:] Serczyk, s. 265.

³² St. Szczepanowski na temat chłopów galicyjskich stwierdza: (...) że jego pożywienie nie dochodzi ani do połowy tej ilości, co pożywienie w zachodniej Europie. Przeciętny Galicjanin pracuje za ćwierć, a je za pół człowieka. (...) Galicjanin kiepsko pracuje, bo się nędznie żywi, a nie może się żywić lepiej, bo za mało pracuje. - *Jest to zakłęte koło*. Szczepanowski, *Mysli o odrodzeniu narodowym*, wydanie trzecie uzupełnione z życiorysem i portretem autora. *Pośmiertnego wydawnictwa zbiorowego Pisma i przemówienia*, Lwów – Warszawa 1923, t. I., s. 72.

³³ Podobną opinię wyraża Kazimierz Odrzywolski jako obrońcą Stanisława Szczepanowskiego w procesie przeciwko niemu: (...) Szczepanowski nie był jak mu zarzucany «fantastą» w swych projektach, o czym świadczą jego osiągnięcia jako eksperta w sprawach planowania gospodarczego i budżetowego. Niepowodzenia Szczepanowskiego spowodowane było tym, że nie brał pod uwagę w dostatecznym stopniu nierzeczywistości ludzkiej, a na dodatek rząd krajowy wykazywał inicjatywę tylko w ściąganiu podatków od przedsiębiorców, nie zaś w torowaniu im drogi polityką kredytową. St. Borzym, *Stanisław Szczepanowski, Idea polska. Wybór pism.*, Warszawa 1988, s. 8.

³⁴ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy...*, s. 264.

w rejonie Krosna i Borysławia. Dawał on wówczas 5 % światowej produkcji ropy naftowej. Dobrze prosperował przemysł gorzelniany. Pod koniec XIX wieku rosła także liczba tartaków z wykorzystaniem siły pary wodnej. Zdarzały się nawet przypadki inwestowania w przemysł drzewny austriackiego kapitału. Wraz z powstaniem linii kolejowej *We Lwowie i Stanisławowie powstały warsztaty remontowe taboru kolejowego i kilka zakładów przemysłu maszynowego. O innym wielkim przemyśle nawet nie można było marzyć. Panujące stosunki powodowały, że najpewniejsza stawała się karjera urzędnicza. Dla Ukraińców była ona prawie zupełnie niedostępna*³⁵.

Problemy ekonomiczne, społeczne oraz wiążące się z nimi konflikty narodowościowe nie uległy rozwiązaniu w XX stuleciu. W pierwszych dziesięcioleciach XX wieku nie zaszły znaczniejsze zmiany sprzyjające poprawie kondycji gospodarczej Galicji zachodniej w porównaniu z dynamiką rozwoju II połowie XIX wieku. *Przygniatająca większość ludności ukraińskiej (95 %) była zatrudniona w rolnictwie*³⁶. Własność ziemską znajdowała się aż w 40 % w rękach wielkich posiadaczy. Dominowali wśród nich Polacy i instytucje kościelne³⁷. Nie uległa poprawie sytuacja chłopów we wsiach. Ludność wiejska obok wielu problemów narażona była na nękające ją liczne epidemie³⁸. Nie powodowały one jednak spadku przyrostu naturalnego³⁹, który wciąż stymulowany był wysoką liczbą urodzeń. W roku 1900 w porównaniu do roku 1890 zwiększyła się liczba ludności Galicji o 687 722 osoby⁴⁰. Wzrastała emigracja za ocean m.in. do: Stanów Zjednoczonych, Kanady, Ameryki Łacińskiej, ale także do Ukrainy Prawobrzeżnej. Około

³⁵ Tamże, s. 265.

³⁶ Tamże, s. 312.

³⁷ A. Chojnowski i J. Bruski, *Ukraina...*, s. 15.

³⁸ *To wszystko odbija się na cyfrach śmiertelności, że skutkiem epidemii i chorób przeciętna długość życia w Galicji wynosi tylko 27 lat, podczas gdy w Anglii 41 lat, (...) Porównanie Galicji z Kongresówką najlepiej dowodzi, że nadmierna śmiertelność w Galicji jest spowodowana wyłącznie brakiem pożywienia, lub co wychodzi na to samo, brakiem zarobku dla zwiększającej się ludności.* Szczepanowski, *Mysli...* s. 74.

³⁹ *Z wszystkich czynników najobficiej jesteśmy zaopatrzeni w ludzi. Mamy mało roli, mało pieniędzy, ale ludzi pod dostatkiem, tyle, że dotychczas nie wiemy co z nimi robić.* Szczepanowski, *Mysli...*, s. 96.

⁴⁰ *Encyclopedia of Jewish Communities, Poland*, Yad Vashem, Jerusalem 1980, vol. II, s. 972.

200 000 osób wyjechało pod koniec XIX wieku z Galicji Wschodniej i Północnej Bukowiny⁴¹. Wzrastała także liczba inteligencji, jednak z wyraźną tendencją mniejszej dynamiki wzrostu wśród społeczności ukraińskiej.

Ogólnie, w Galicji wschodniej często ludziom brakowało pracy i środków do życia. Pracownicy najemni w tym także robotnicy pracowali w trudnych warunkach często zatrudniani w 16 godzinnej dniówce.

Ukraińcy

Druga połowa XIX wieku przyniosła intensyfikację procesów rozwoju ruchów narodowych wśród Ukraińców. Jednym z nich byli moskalofile⁴². Tak jak wynika z wcześniej przytoczonego cytatu Rusini upatrywali perspektywę odrodzenia narodowego u boku Rosji. Przewodził im historyk Denis Zubrycki, który między innymi wypowiadał się negatywnie na temat przejścia przez ukraiński język literacki, języka ludowego oraz wypowiadał się przeciw zniesieniu pańszczyzny. Działalność moskalofilów i ich hasło: jedności narodu rosyjskiego, budziło ogromny niepokój wśród polityków w Wiedniu⁴³. W 1900 r. powstała *Rusko-Narodowa Partia, identyfikująca Rusinów z Rosjanami*⁴⁴.

Inną grupę stanowili Ukrainofile, zwolennicy tej koncepcji również obiecywali miejscowej ludności rusińskiej włączenie do szerszej społeczności [etnicznej] – w ich wersji – ziemi «od Karpat po Kaukaz»⁴⁵.

Wśród Ukraińców znaczną część stanowili ci, którzy utożsamiali się z Austro-Węgrami. Wielu Rusinów należało do kategorii «Kaisertreue» – dosłownie «wiernych poddanych cesarza»⁴⁶. Badacz problemu Andrew Wilson wyjaśnia, że w ten sposób władze Cesarstwa Austro-Węgierskiego starały się równoważyć przewagę wpływów polskich w Galicji⁴⁷.

Przynajmniej do końca XIX wieku zwykło się nazywać Ukraińców Rusinami⁴⁸. Michał Hruszewski, jeden z najwybitniejszych

ukraińskich historyków tego okresu, w czasie swojego pobytu we Lwowie skutecznie zwalczał używanie terminu «Rusini» zamiast «Ukraińcy», co z kolei godziło w pogląd lansowany przez moskalofilów o rzekomej tożsamości pojęć «Rusini» i «Rosjanie»⁴⁹. Prowadziło to do konfliktu wewnątrz Ukraińców w sposobie definiowania swojego narodu i jego przyszłości.

Zasługą narodowców-liberałów, którzy deklarowali pełną lojalność wobec Austro-Węgier, było utworzenie pierwszego ukraińskiego teatru zawodowego we Lwowie w 1864 roku. Dalsza ich działalność zaowocowała utworzeniem w 1892 roku Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki⁵⁰.

Lata 80. przyniosły rozłam w środowisku liberałów. Podzielili się na dwa obozy: radykalny zbliżający się do socjalizmu i obóz opowiadający się za pełną współpracą z rządem Austro-Węgier. Na czele tego pierwszego stali Iwan Franko i Michał Pawłyk. Obaj wywodzili się ze środowiska chłopskiego. Wspólna znajomość jeszcze z lat studiów przetrwała lata. Wraz z Wacławem Budzynowskim i Cyrylem Tryłowskim zakładają w 1890 roku Ukraińsko-Ruską Partię Radykalną. W wydawanej przez nich gazecie *Naród* dużo uwagi poświęcali sytuacji chłopstwa ukraińskiego w Galicji. W swoim programie politycznym nawoływali między innymi do poprawy ich bytu, przyznania im praw politycznych oraz wyłączenia wielkich właścicieli ziemskich⁵¹. Na przełomie lat 1896 i 1897 doszło do wyłonienia się z URPR Ukraińskiej Partii Socjalno-Demokratycznej. Z początku nie odgrywała ona większej roli⁵².

W 1899 liberałowie w połączeniu z narodowcami utworzyli Ukraińskie Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne. Odrzucało ono jakąkolwiek współpracę z Polakami. Przybrało silnie narodowy charakter. Rozwiązanie problemu upatrywano w połączeniu Galicji Wschodniej z Ukrainą Naddnieprzańską i przyłączeniu ich jako autonomicznej części do Austro-Węgier. W kwietniu 1908 roku opracowano projekt porozumienia między Kołem Polskim i Klubem Ukraińskim. Ukraińcy rezygnowali z: żądania podziału Galicji, postulatu utworzenia oddzielnego uniwersytetu. W zamian strona polska obiecała: swobodny dostęp dla Ukraińców do administracji

⁴¹ Tamże, s. 264. Na temat emigracji i diaspory ukraińskiej zob. A. Wilson, *Ukraińcy...*, s. 118-120.

⁴² Na temat moskalofilów i ukanofilów zob. Tamże, s. 107-109.

⁴³ Zob. W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy...*, s. 282; M. Kozłowski, *Zapomniana wojna...*, s. 62-72; G. Mazur, *Życie polityczne...*, s. 19.

⁴⁴ G. Mazur, *Życie polityczne...*, s. 19.

⁴⁵ A. Wilson, *Ukraińcy...*, s. 109.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Zob. Tamże.

⁴⁸ Tamże, s. 40.

⁴⁹ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy...*, s. 286.

⁵⁰ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy...*, s. 283.

⁵¹ Tamże, s. 285; A. Chojnowski i J. Bruski, *Ukraina...*, s. 18-22.

⁵² Por. G. Mazur, *Życie polityczne...*, Kraków 2007, s. 18.

krajowej, oraz stanowisk wiceprezesa Rady Szkolnej Krajowej, Sądu Apelacyjnego, wicemarszałka Sejmu oraz dwóch wysokich stanowisk urzędniczych w Ministerstwie Oświaty i Ministerstwie dla Galicji; utworzenie katedr z ukraińskim językiem wykładowym na Uniwersytecie Lwowskim i innych ośrodków edukacyjnych. Zastrzelenie przez Mirosława Siczyńskiego (członka UPSD) namiestnika Andrzeja Potockiego⁵³ 12 IV 1908 roku położyło kres realizacji tego projektu⁵⁴. Ostatecznie porozumienie zostało powtórnie zawarte w 1914 roku.

Żydzi

Żydzi stanowili 11,8% populacji na ziemiach wchodzących w skład późniejszego województwa lwowskiego w austriackim spisie ludności z 1910 roku. Stanowili trzecią co do wielkości narodowość na tym obszarze⁵⁵. W latach osiemdziesiątych XIX wieku jeden Żyd przypadał na dziewięciu mieszkańców Galicji, a we Lwowie jeden na trzech mieszkańców miasta⁵⁶. W drugiej połowie XIX wieku w dziesięciu miastach Żydzi byli burmistrzami między innymi w Brodach i Styrze. W szybkim tempie rosła liczba Żydów we Lwowie. Jeżeli w 1869 r. liczyli oni około 27 000 osób, to w 1910 roku już 57 000, to jest 28% całej ludności miasta⁵⁷. W początkowych latach 50 XIX wieku na terenie Lwowa Żydzi zintensyfikowali walkę o rozszerzenie swoich obywatelskich i politycznych praw⁵⁸.

Społeczność żydowska doświadczała w licznych przypadkach antysemitycznych wystąpień. Niektórzy żydowscy uczeni np. Efraim Blucher i Łazar Igiel – wybitni znawcy języków i literatury wschodniej zostali – usunięci z uniwersyteckich katedr. Zakazano Żydom

zatrudniania chrześcijan jako służących. Jednak w owym czasie szereg członków lwowskiej Rady miejskiej, a także przedstawiciele konserwatywnych partii politycznych występowali w obronie Żydów.⁵⁹

Uchwalenie konstytucji w 1867 roku stało się przełomowym momentem dla społeczności żydowskiej zamieszkującej Galicję. Żydów określono jako wspólnotę religijną (Religionsgemeinschaft), a nie jako narodowość (Volksstamm)⁶⁰. Nie otrzymali równych praw jako grupa, lecz zlikwidowano ich osobiste ograniczenia i uzyskali prawo do zakupu ziemi, wstępowania do cechów rzemieślniczych, zajmowania stanowisk państwowych i uniwersyteckich itp.⁶¹.

Korzystając z owych możliwości część społeczności żydowskiej dysponująca odpowiednim kapitałem zaczęła inwestować w ziemię. Grunt, a ściślej posiadanie majątku ziemskiego stanowiło w poprzednich wiekach jak i w wieku XIX formę nobilitacji w hierarchii społecznej. Osiągnięcie pozycji społecznej równej polskiej szlachcie było marzeniem niejednej dobrze sytuowanej rodziny żydowskiej. Z drugiej strony w społeczeństwie żydowskim stwarzało ono możliwości przełamywania kolejnych barier getta kulturowego. Pozwalało wychodzić poza obszar dotychczasowych zainteresowań – rzemiosła, handlu itp. Rolnictwo i praca na roli, burzyły ustalone od wieków stereotypy postrzegania Żydów. Nabywanie nowych umiejętności oraz dbanie o własny majątek ziemski stawało się wyzwaniem, któremu musieli sprostać żydowscy ziemianie. W odróżnieniu od polskiego ziemiaństwa, które najczęściej dziedziczyło swoje majątki po przodkach, żydowskie majątki ziemskie były głównie nabywane z własnych środków. Ich

⁵³ Zob. G. Mazur, *Życie polityczne...*, s. 17.

⁵⁴ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy...*, s. 316-317; A. Chojnowski i J. Bruski, *Ukraina ...*, s. 18-22.

⁵⁵ W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie lwowskim...*, s. 49.

⁵⁶ J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju...*, s. 342.

⁵⁷ P. Wróbel, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1980*, Warszawa 1991, s. 55.

⁵⁸ Żądali zlikwidowania wydzielonych rejonów zamieszkania i zarządzeń dyrekcji policji zgodnie z którymi kierując się rzekomym polepszenia sanitarno-higienicznego stanu miasta utrzymywano żydowskie rejony. W 1865 roku namiestnik Galicji w odpowiedzi na prośbę gminy żydowskiej zezwolił na osiedlanie się poza gettem tym Żydom, którzy zgolą brody i pejsy, a także zrezygnują z tradycyjnych żydowskich strojów. Wielu Żydów, skorzystało z tego prawa. W. Mielajew, *Jewrei wo Lwowie*, Lwów 1994, s. 108.

⁵⁹ Tamże, s. 107-137.

Między innymi w tej sprawie zabrał głos polski społeczno-polityczny działacz Stanisław Tarnowski, którego trudno określić jako sympatyka żydowskiego. Stwierdził on: *Żyd nie może być lwowskim arcybiskupem, dlatego że jest Żydem, ale to nie może być powodem, który nie pozwala mu zostać burmistrzem*. J. Schall, *Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*, Lwów 1934, s. 273.

⁶⁰ Paragraf szósty tej konstytucji zlikwidował ostatecznie odwieczne bariery getta i umożliwił Żydom osiedlanie się tam gdzie chcieli i mieli możliwości finansowe, a nie jak do tej pory przyzwolenie. Analogiczne decyzje związane z likwidacją większości ograniczeń dotyczących Żydów przyjął Sejm Galicyjski. Konstytucja z 1867 roku otworzyła narodowi żydowskiemu szerokie możliwości. W. Mielajew, *Jewrei...*, s. 108.

⁶¹ J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju...*, s. 344.

posiadacze, byli najczęściej pierwszym pokoleniem właścicieli ziemskich.

Wydane pośmiertnie pamiętniki Oskara Koflera, stanowią jedno z nielicznych źródeł pozwalających na analizę ciągle rzadko opisywanego w literaturze przedmiotu, tematu ziemiaństwa żydowskiego na terenach Galicji Wschodniej. Grupa owych ziemian stanowiła istotny procent wśród Żydów zamieszkujących ten obszar⁶². Posiadany majątek zwiększał prestiż ziemiaństwa żydowskiego, stawiało się ono autorytetem dla biedniejszych współwyznawców, którzy podziwiali ich drogę awansu społecznego jako Żydów⁶³. Pisząc o biedzie galicyjskiej nie sposób nie zgodzić się z stwierdzeniem Stanisława Szczepanowskiego, który zauważył, iż: (...) *biednemu Żydowi łatwiej było znieść biedę niż biednemu chrześcijaninowi, bo mógł liczyć na wsparcie i pomoc swej wspólnoty religijnej*⁶⁴. Społeczność żydowska od wieków praktykowała udzielanie pomocy dla biedniejszych członków gminy wyznaniowej i potrzebujących współbraci w wierze. Istotną rolę w tej mierze spełniała gmina żydowska oraz żydowskie stowarzyszenia dobroczynne.

Fakt stosunkowo silnej w porównaniu z innymi grupami narodowościowymi aktywności społecznej wśród żydowskiego społeczeństwa, mógł stanowić element zazdrości, który w skrajnych przypadkach prowadził do aktów antysemityzmu. Osadzone na tradycji religijnej

nakazy i zakazy realizowane głównie przez ortodoksyjnych Żydów wyróżniały ich wyraźnie od ogółu społeczeństwa chrześcijańskiego, które dokonywało stereotypowych ocen życia codziennego tej społeczności. Powierzchnowa znajomość tradycji i religii żydowskiej sprowadzająca się najczęściej do postrzegania inności w stosunku do tradycji chrześcijańskiej, w tym utrzymujące się od średniowiecza przesady, sprzyjały wytwarzaniu atmosfery *obcości* tego społeczeństwa żyjącego na *naszej* ziemi pozbawionego cech *swojskości*. Jeżeli dołożymy do tego kolejny stereotyp *Żyda bogacza* i *Żyda krwio pijcę*, to łatwiej można zrozumieć stosowaną przez różne ugrupowania polityczne manipulację antyżydowskimi hasłami. Używano ich dla osiągnięcia określonych celów politycznych i wizji rozwiązania problemów społecznych poprzez budowę homogenicznie narodowego państwa czy społeczeństwa lokalnego.

Powszechna bieda i brak perspektywy pracy, dotyczył wszystkich narodowości. Podobnie, epidemie lub nieurodzaj dotkliwie dotykały ludzi bez względu na wyznanie czy narodowość. Nie dziwi zatem wzajemna współpraca między różnymi społecznościami, a przynajmniej chęć do ich nawiązania w trudnych sytuacjach. Nie można byłoby realizować tych zamierzeń, bez wzajemnego zrozumienia. Doskonałym przykładem działań politycznych wspierających naród mieszkający na tej samej ziemi, było wydarzenie z roku 1907 w wiedeńskim parlamencie. *Ukraiński poseł Julijan Romanczuk domagał się uznania Żydów za oddzielny naród*⁶⁵. Lata 1867 do 1914 określa się jako najlepsze okres dla rozwoju społeczności żydowskiej w Lwowie⁶⁶.

⁶² Jak podaje Gąssowski – w 1912 roku Izraelici stanowili 22% właścicieli dóbr tabularnych w zaborze austriackim. Z kolei dr Stanisław Pawłowski, Profesor Uniwersytetu Poznańskiego – na podstawie danych katastralnych z 1912 roku powiada, że na terenie Galicji Wschodniej w rękach żydowskich właścicieli znajdowało się 16 % majątków i 14 % bezleśnej własności tabularnej, a własność żydowska była najsilniejszą po polskiej. «W jednym z powiatów (Skole) wynosi ona nawet przeszło 50% własności bezleśnej. W 4 powiatach, do których należą powiaty Lisko, Turka, Drochobycz, Zbaraż osiąga 30-40 % bezleśnej własności tabularnej, w 6 zaś powiatach, położonych nad Dniestrem i w Nadbużu 20-30 %, w 39 odsetek własności żydowskiej waha się między 0 a 20 %. Tylko w 2 powiatach nie ma wcale własności żydowskiej». O. Kofler, *Żydowskie dwory: wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej*, Warszawa 1999, s. 8-9.

⁶³ Pisząc o strukturze społecznej zawodowej Żydów galicyjskich Gąssowski zauważa, że «Żydowscy posiadacze dóbr tabularnych stanowili w jakieś mierze odpowiednik ziemiaństwa w strukturze społecznej ludności chrześcijańskiej» O. Kofler, *Żydowskie dwory...*, s. 8.

⁶⁴ St. Szczepanowski, *Nędza w Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów 1888, s. 117-118.

⁶⁵ J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju...*, Warszawa 2010, s. 347.

⁶⁶ Jak stwierdza W. Mełamed: *Lata od 1867 do 1914 roku było latami bardzo dobrymi dla lwowskiego żydostwa w obszarze handlu, sztuki i nauki. Przed I wojną światową w Lwowie skoncentrowana była znacząca część żydowskiej inteligencji. W procentowym zestawie Żydzi posiadali około 70 % wszystkich adwokatów w mieście i około 60 % lekarzy. W lwowskiej izbie przemysłowo-handlowej 70 % członków stanowili Żydzi. Na uniwersytetach lwowskich w 1910 r. studiowało około 1 500 Żydów tj. 33 % w stosunku do ogólnej liczby studentów. Na wyższych uczelniach działało wiele żydowskich studenckich związków. Szereg żydowskich uczonych było uniwersyteckimi profesorami, wśród nich wybitny historyk Sz. Aszkenazy (1866-1935). Pod koniec XIX w do początku II wojny światowej Lwów był jednym z centrów żydowskiego druku i działalności wydawniczej. I. Schall, *Przewodnik po zabytkach Żydowskich miasta Lwowa*, Lwów 1935, s. 26.*

Galicja Wschodnia przed I wojną światową stanowiła część integralną Cesarstwa Austro-Węgierskiego. Ziemie te przed rozbiorami I Rzeczypospolitej stanowiły część państwa polskiego, tak zwane kresy wschodnie. Galicyjską przestrzeń społeczną wypełniała wielokulturowa i

wieloetniczna ludność. Na problemy społeczne wynikające głównie z trudnej sytuacji gospodarczej nakładały się konflikty etniczne. Wydarzenia I wojny światowej, rewolucji w Rosji i wojny Polsko-Ukraińskiej jeszcze bardziej zaostrzyły owe konflikty.

BIBLIOGRAFIA

1. Borzym St., *Stanisław Szczepanowski, Idea polska. Wybór pism.*, Warszawa 1988.
  2. Broński K., *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii*, Kraków 2003.
  3. Chojnowski A. i Bruski J., *Ukraina*, Warszawa 2006.
  4. *Encyclopedia of Jewish Communities, Poland*, Yad Vashem, Jerusalem 1980, vol. II.
  5. Hoff J., *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005.
  6. Hrycak J., *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856-1886)*, Warszawa 2010.
  7. Kofler O., *Żydowskie dwory: wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej*, Warszawa 1999.
  8. Kozłowski M., *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919*, Bydgoszcz 1999.
  9. *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Majchrowski J. M., przy współpracy Mazur G. i Stepan K., Warszawa 1994.
  10. Mazur G., *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918 - 1939*, Kraków 2007.
  11. Mielajew W., *Jewrei wo Lwowie*, Lwów 1994.
  12. Olgelbrand S., *Encyklopedia powszechna*, Warszawa 1860, t. II.
  13. Schall J., *Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*, Lwów 1934.
  14. Serczyk W. A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979.
  15. Szczepanowski St., *Myśli o odrodzeniu narodowym, wydanie trzecie uzupełnione z życiorysem i portretem autora. Pośmiertnego wydawnictwa zbiorowego Pisma i przemówienia*, Lwów – Warszawa 1923, t. I.
  16. Szczepanowski St., *Nędza w Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów 1888.
  17. Tomaszewski J., „Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku” [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną*, t. VI, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988.
  18. Wierzbień W., *Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003.
  19. Wilson A., *Ukraińcy*, Warszawa 2004.
- Wróbel P., *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880 – 1980*, Warszawa 1991.
Zamorski K., *Informator statystyczny do dziejów społeczno - gospodarczych Galicji*, Kraków – Warszawa 1989.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

ДОБРОЧИННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ в другій половині XIX – на початку XX ст. У РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Проаналізована суспільна проблема розвитку початкової освіти зазначеного періоду, яка була викликана відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя імперії. Хоч реформи в галузі освіти, а також земська та міська реформи дали помітний поштовх в освіті, проте незначні кошти державного бюджету не змогли поліпшити справу.

Показано загально-низький освітній рівень населення Російської імперії, який в Україні був ще нижчий порівняно з Європейською Росією, недостатня існуюча мережа освітніх закладів нездатна була задовольнити народне господарство освіченими кадрами. Уряд, по-суті, переклав турботу про освіту на плечі інтелігенції, земств, освітніх, наукових товариств та окремих громадян, яких держава частково стимулювала та підтримувала. Мізерні кошти, які виділяла казна на цю справу, в декілька разів були нижчими від сум, що асигнувалися відповідно у той час економічно розвиненими країнами Західної Європи.

До справи поліпшення освіти, за таких умов, в країні взялися земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо активно взявся за цю справу підприємницький прошарок, що гостріше від інших суспільних груп відчував потребу в грамотних, мислячих і дисциплінованих працівниках. Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах – від клопотань перед урядом та організації нових закладів до грошових пожертв й інших видів доброчинності. Діяльність найбільш далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника, особливо службовця, є продуктивнішою. Таким чином, величезна потреба в кваліфікованих кадрах на виробництві й управлінні були додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Окремі підприємці та їх об'єднання, купецькі товариства, протягом другої половини XIX – початку XX ст. активно сприяли розширенню мережі початкових навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті освітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Порівняно численна група вітчизняних підприємців розглядається у статті, де виділялися кілька визначних родин: Алчевські, Симиренки, Терещенки, Харитоненки. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових загально-освітніх закладів як у великих містах – Київ, Харків, Одеса, Катеринослав а також в маленьких селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність.

Показано, що благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення шкіл, будучи почесними попечителями, жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Доброчинна-освітня турбота та допомога з боку бізнесових кіл, дуже часто засвідчувала не лише зацікавленість в підготовці грамотних кадрів для власних підприємств, а й перепліталась з моральною потребою впливати на інтелектуальний розвиток суспільства відповідно до вимог часу.

Ключові слова: доброчинність, буржуазні реформи, початкова освіта, буржуазний прагматизм.

Проанализировано состояние социальной проблемы, а именно: развитие начального образования населения в период буржуазных реформ в Российской империи, отмены

крепостного права, развитие рыночных отношений, общей либерализации жизни в стране. Подчёркнуто значение реформ в жизни общества второй половины XIX века, что земская и городская реформы дали значительный импульс в области образования, однако мизерные средства выделяемые государственным бюджетом не улучшили состояние образования.

Показан низкий образовательный уровень населения Российской империи, который однако в Украине был гораздо ниже нежели в Европейской России, а также отсутствие достаточного количества образовательных учреждений, что было не в состоянии удовлетворить запросы народного хозяйства грамотными кадрами. Правительство, по сути, ушло от решения этой проблемы, переложив её на плечи интеллигенции, земств, образовательных и научных обществ, отдельных граждан, которые лишь частично стимулировались и поддерживались государством. Скучные средства, выделяемые казначейством по этому вопросу, были в несколько раз ниже суммы ассигнований, направляемых экономически развитыми странами Западной Европы.

С целью улучшения образования в стране, в таких условиях, активно подключились земские и городские организации, интеллигенция, различные научные и технические общества, представительские ассоциации торговцев и промышленников, а также зажиточные и богатые граждане. Особенно активно подключился к этому процессу бизнес-слой, который значительно острее других общественных групп осознавал необходимость и потребность в грамотных, мыслящих, дисциплинированных и ответственных работниках. Активно развиваются общественные образовательные инициативы в различных формах, от петиций правительству до организаций новых обществ с денежными пожертвованиями и другими видами благотворительности. Деятельность наиболее дальновидных промышленников и купцов не случайно была связана с просвещением, потому что они, как никто другой, понимали важность улучшения общего состояния образования в стране. В повседневной практике владелец предприятия постоянно чувствовал отсутствие квалифицированного персонала, и безусловно его предпринимательский прагматизм подсказывал, что квалифицированный труд рабочего, особенно служащего является более продуктивным. Таким образом, огромная потребность в квалифицированном персонале на производстве и в управлении были дополнительным стимулом в поддержку учебных заведений на всех уровнях.

Часть предпринимателей или их объединения в купеческие, или иные общества, во второй половине XIX в начале XX в. активно участвовали в расширении сети начальных школ, будучи заинтересованным в поднятии образованности как молодёжи, так и старшего поколения, понимая что труд знающего и грамотного работника намного продуктивнее и качественнее. Алчевские, Симиренки, Терещенки, Харитоненки – те немногие предприниматели поколения, которые основывали народные училища и были их попечителями на своих предприятиях, способствуя проведению среди работающих культурно-просветительскую деятельность.

Оказывая существенную финансовую поддержку местным органам власти с целью организации начального обучения в больших городах (Киев, Харьков, Одесса, Екатеринослав) и в небольших деревнях и сёлах, с которыми была связана их предпринимательская деятельность, проявляя заботу о подготовке грамотных кадров для собственных предприятий (особенно у сахарозаводчиков) стоит отметить, что часто передовые предприниматели мотивировали свою деятельность с моральной необходимостью влиять на интеллектуальное развитие общества в соответствии с требованиями времени.

Ключевые слова: буржуазные реформы, начальное образование, меценатство.

Socio-economic transformations caused by the abolition of serfdom in the Russian Empire, development of markets relations, general liberalization of life of the empires objectively led to the resolution of the educational issue. Generally low educational level of population of the Russian Empire, which in Ukraine was even lower as opposed to the European Russia, and insufficient existing network of educational institutions was incapable of supplying educated personnel to the national economy.

The measures taken in the area of primary education by the State, territorial and municipal self-administration authorities, church, public organizations and individuals, among whom entrepreneurs were most notable, made it possible that already before the end of the 19th century the number of persons, who could count and write, had considerably grown, yet the need to establish new educational institutions of different levels and specialization continued to be extremely topical. The entrepreneurial pragmatism during intensive industrial development of

the country prompted to set up schools, evening classes for workers, Sunday readings and different types of professional training institutions at many factories and plants.

Industrialists and tradesmen made both private and corporate donations, often contributing certain percentage of their own profits. Individual charitable activities were extremely effective due to the fact that after the establishment of an educational institution a wealthy man, as a rule, used to be its guardian further on, taking care of its improvement and functioning. All this impelled industrialists to organize general education and elementary professional training both for their workers and the society as a whole.

At the break of the 19th and 20th centuries, at all sugar-mills of the other known family of sugar manufacturers, the Tereshchenko primary people's schools for the children of employees and workers worked on a permanent basis. Many village schools regularly received monetary grants from these entrepreneurs in support of their activities and construction materials for building or repair of premises. Establishing similar institutions, entrepreneurs sought to increase the educational and professional level of their workers for them to be able to cope with new equipment and production technologies.

There were 18 people's parochial schools in villages and two two-class people's schools with industrial sections in the estate of Countess K. A. Balasheva in the Tcherkasy district, who was engaged in manufacture of sugar and alcohol distillation. All of them received appreciable financial assistance from the Countess. Thus, two-class schools were fully supported by her, and parochial schools where there were more than two thousand schoolchildren, starting from 1887, apart from financial assistance were alternatively rebuilt or received new premises at the expense of K. A. Balasheva. In this way, before the middle of 1890, 14 schools were built in the villages of the estate. At that time the annual support to people's schools, on average, fluctuated within 1800 roubles. In 1902 K. A. Balasheva set up a women's school at Moshny, expending 46,700 roubles for the construction of its premises and 50,600 roubles for its upkeep until 1911 inclusive.

The main type of primary educational institutions in cities were municipal schools, which were established according to the Regulations of 1872, in the first place, by local bodies of self-administration, district communities, as well as by individual philanthropist. Thus, at Hlukhiv, at the Tereshchenko's native place, one of the well-known representatives of this family – Fedir Artemiiovich – in August 1891 opened three-class "Municipal school by Fedir Tereshchenko". The founder spent 30,000 roubles to build two-storey school building and provided the capital in the amount of 72,000 roubles to keep it. The children of poor families from Hlukhiv received primary education at the educational institution free of charge.

In the first years of the 20th century, according to the data by the Ukrainian researcher V. I. Kizchenko, about 110 schools for workers' children functioned at the factories and plants of Ukraine. Due to organizational and financial efforts of the entrepreneurial stratum, the percentage of literate workers among the workers of Ukraine before the revolution of 1905-1907 achieved 50.8 %, while in total population it did not exceed 20 %.

At the break of the 19th and 20th centuries the following diversity of institutions and forms of educational work among the adult population was observed: Sunday schools, people's houses and auditoriums, libraries, reading rooms, where lectures, training sessions, theatrical performances were given; excursions, marches were organized, etc. At the mentioned time the propagation of such education among poor population was carried out by special public organizations. Among them special attention should be paid to the Kyiv Society for Propagation of Literacy among the People, which started its work in 1882, focusing its attention on the propagation of education among the population of Kyiv and in the cities and villages of the Right-Bank Ukraine, where there were no territorial institutions. Due to organizational efforts by the Society members in 1901-1902, the Troitsky People's House was erected, mainly at the expense of public funds (220,000 roubles), where all forms of educational work was concentrated. Considerable donations to this cause were made by such well-known industrialists as Lazar and Lev Brodskiy, S. S. Mogylevtsev, M. B. Galperin, some representatives of the Tereshchenko family, a whole lot of sugar-mills and industrial enterprises of the country. Now it hosts the Kyiv Theater of Operetta.

A significant role in the structure of non-school educational institutions was played by schools for adults. In the beginning of the 20th century Sunday schools were most popular in cities of Ukraine, which functioned on the basis of the Regulation of 1874 for primary people's schools. They were established both by the Government, municipal and rural communities, as well as by individuals. Among such institutions especially popular was the Kharkiv Women's Free Sunday School by Khrystyna Danylivna Alchevska, wife of the well-known industrialist and financier, which she headed and sponsored from 1862. In the same year of 1862

K. D. Alchevska opened up another women's Sunday school – in the village of Meref, Kharkiv province.

Thus, during the second half of the 19th century and in the beginning of the 20th century some entrepreneurs and their associations, merchant societies actively promoted the enlargement of the network of primary educational institutions concerned with the increase in the educational level of both the youth and adult population, being aware that the work of the trained worker is much more productive. They established and supported people's schools at their own enterprises, trying to promote cultural and educational work among the workers, and provided significant financial support to the bodies of local self-administration in order to organize primary general education institutions in the cities and villages, with which they were somehow connected through their economic activity.

Entrepreneurs-philanthropists built schools at their own expense and were their honorary guardians, donated funds to keep them, provided land lots, construction materials etc. at the disposal of rural and municipal communities, supplied schoolbooks, clothing and footwear to the students, paid for their training. Charitable and educational care and support were provided by the business circles concerned with the training of competent personnel for their own enterprises, which intermingled with the moral need to influence the intellectual development of the society according to the imperatives of the time.

Keywords: *charitable activities, bourgeois reforms, primary education for children and adults, bourgeois pragmatism.*

Соціально-економічні перетворення, викликані відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя імперії об'єктивно призвели до вирішення проблеми освіти, від якого багато в чому залежав подальша доля українців. Хоч реформи в галузі освіти, а також земська та міська реформи дали помітний поштовх в освіті, проте незначні кошти державного бюджету не змогли поліпшити справу. Загально-низький освітній рівень населення Російської імперії, який в Україні був ще нижчий порівняно з Європейською Росією, недостатня існуюча мережа освітніх закладів нездатна була задовольнити народне господарство освіченими кадрами. Уряд, по-суті, переклав турботу про освіту на плечі інтелігенції, земств, освітніх, наукових товариств та окремих громадян, яких держава частково стимулювала та підтримувала. Мізерні кошти, які виділяла казна на цю справу, в декілька разів були нижчими від сум, що асигнувалися відповідно у той час економічно розвиненими країнами Західної Європи. Зокрема в Англії на неї виділялося 10 %, у Франції – 6,4 %, в Пруссії – 6 %, у той час як у Російській імперії – всього 2 % від загальної суми державного бюджету [1, с. 131].

До справи поліпшення освіти, за таких умов, в країні взяли земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі об'єднання купців

і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо активно взявся за цю справу підприємницький прошарок, що гостріше від інших суспільних груп відчував потребу в грамотних, мислячих і дисциплінованих працівниках. Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах – від клопотань перед урядом та організації нових закладів до грошових пожертв й інших видів добродійності. Діяльність найбільш далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника, особливо службовця, є продуктивнішою. Таким чином, величезна потреба в кваліфікованих кадрах на виробництві й управлінні були додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Хоч благодійність і була невід'ємною рисою багатих людей, насамперед зайнятих у торгівлі та промисловості, проте варто пам'ятати, що це не було характерним для всього підприємницького прошарку. До благодійності звертали свою увагу переважно представники великої буржуазії. Для дрібних та середніх капіталістів і комерсантів, котрі становили підприємницьку більшість, переважними і на початку ХХ ст. були методи

первісного нагромадження капіталів, для яких ще продовжували зберігатися умови в країні [2, с. 131].

Російський історик В. Я. Лавричев, говорячи про місце купецького стану у суспільному житті пореформених років, зазначив, що *«переважаюча у більшій частини купецтва невтримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем свого стану»* [3, арк. 39]. На відміну від промислової значна частина торговельної буржуазії, навіть на початку ХХ ст., не мала відповідної загальної і спеціальної освіти та відзначалася низьким рівнем культури. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшій частини торговців була обмеженою.

Частково погоджуючись із такою оцінкою, слід зазначити, що вже з кінця ХІХ ст., зі зростанням економічної могутності промисловців та акціонерних товариств, на багатьох великих підприємствах відрахування на навчальні і лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Зміна поколінь, що відбулася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу у період капіталістичного нагромадження. Чимало представників молоді буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Проте й напередодні 1917 р. культурні характеристики торгово-промислового прошарку тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра підприємництва [4, с. 212]. У цей час серед багатіїв дедалі більше ставало тих, хто вийшов із соціальних низів, але завдяки здібностям або спритності домогся високого положення. Добродійство сприймалося вже як громадська чеснота, всіляко заохочувана релігією. Зрештою, економічний стан підприємців впливав на їх участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому і, зокрема, робітників. Крім постійних відрахувань на робітничі потреби, окремі

промисловці й купці, великі представницькі бізнесові організації такі як з'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії, біржові комітетів, купецькі товариства, тощо провадили широку благодійну роботу, спрямовану на задоволення освітянських потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи початкові, середні й вищі навчальні заклади.

Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних менш значних для економіки галузях промисловості. Зрозуміло, що українські підприємці належали до першопрохідців індустріалізації, а вже потім, коли створили економічні можливості, були носіями в культурі та освіти. В багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялися кілька визначних родин: Алчевські, Симиренки, Терещенки, Харитоненки...

Промисловці і купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин як правило і надалі, будучи його попечителем, піклувався про благоустрій та функціонування. Все це спонукало промисловців організовувати загальноосвітнє та елементарне професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Вжиті заходи в галузі початкової освіти з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань та окремих осіб, серед яких виділялися підприємці, сприяли тому, що вже до кінця ХІХ ст. кількість громадян, які уміли писати й читати, значно зросла, проте потреба в заснуванні нових освітніх закладів різних рівнів і спеціалізації продовжувала залишатися надзвичайно актуальною. За даними перепису населення 1897 р., на тисячу чоловік з вищою освітою припадало 0,7 осіб, а з середньою загальною і спеціальною – 10,3 [5, с. 40].

Напередодні Першої світової війни навіть початкових навчальних закладів в Україні було ще недостатньо для забезпечення потреб всієї молоді в елементарній освіті. З розвитком промисловості в суспільстві особливо

посиливалася думка про необхідність підняття матеріального і духовного рівня робітничого класу. Зміцніла буржуазія, насамперед велика, все ж усвідомлювала, в тому числі й під тиском зростаючого пролетарського руху, свою відповідальність за соціальну сферу буття робітничого класу, намагалася дбати про культурний і освітній рівень промислових робітників. Проте слід зауважити, що в царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи й гарантувати існування вже відкритих; воно лише рекомендувало їм за власним бажання сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Підприємницький прагматизм уже в останні два десятиліття XIX ст., у час інтенсивного індустріального розвитку країни, спонукав при багатьох фабриках і заводах засновувати школи й вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади.

В перші роки XX ст., за даними української дослідниці В. І. Кізченко, при фабриках і заводах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукро заводах – 44. На цей же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, у яких навчалася 3,3 тис. учнів [5, с. 83]. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям підприємницького прошарку серед робітників України відсоток грамотних робітників напередодні революції 1905-1907 рр. досяг 50,8 %, у той час як серед усього населення він не перевищував 20 %.

Так, початкова школа для дітей робітників з 7 учителями та бібліотекою поблизу Городищенських рафінадного і машинобудівного заводів на Черкащині, які належали торговому дому «Брати Яхненки і Симиренко», почала діяти ще з 40-х рр. XIX ст. Згодом тут було відкрито і недільну школу. Вчителювали в них переважно національно свідомі українці з вищою освітою, бо Городищенська цукроварня була культурним центром українського народництва. Наприкінці червня 1859 р. в Городище приїхав Т. Г. Шевченко, який з подивом оглянув зразково оснащений завод. Відвідавши школу, він прийшов в таке захоплення, що відразу обняв К. Яхненку, поцілував його і зі сльозами на очах промовив: «*Батьку! Що ти наробиє!*».

При всіх цукро заводах іншої відомої родини цукро заводчиків – Терещенків, на межі XIX – XX ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Багато сільських шкіл регулярно отримували від цих підприємців грошові субсидії для своєї діяльності та будівельні матеріали для спорудження або ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині М. А. Терещенко ще на початку 80-х рр. XIX ст. збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. вчитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150-200 руб. При Тьоткінському цукро заводі у Рильському повіті 1910 р. онук останнього – М. І. Терещенко – спорудив нову шкільну двоповерхову цегляну будівлю, в якій на першому поверсі розміщувалося початкове трирічне училище, а на другому – училище підвищеного типу, з чотирирічним курсом, куди діти вступали після закінчення початкового. Загалом в обох школах навчалася до 250 хлопців та дівчат [2, с. 150].

Аналізуючи стан початкової освіти на цукроварнях бачимо, що у звіті за 1897 р. коштом П. Харитоненка утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукро заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павловському рафінадному заводі (м. Суми) було засновано вечірні класи для дорослих робітників з курсами кочегарів, машиністів та слюсарів [6, с. 10]. У звіті за 1901 р., в якому були подані дані про розвиток мережі навчальних закладів у м. Суми, зазначалося, що майже 10 міських початкових шкіл знаходилося на утриманні окремих осіб та закладених ними спеціальних капіталів. Засновуючи подібні заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і фаховий рівень своїх робітників, які могли б упоратися з новою технікою і технологією виробництва.

У Мошногородищенському маєтку Черкаського повіту графині К. А. Балашевої, що займалася цукроварінням і гуральництвом, містилося 18 народних церковнопарафіяльних

шкіл у селах і два двокласних народних училища з ремісничими відділеннями у містечках Мошни і Городище. Всі вони отримували відчутну фінансову допомогу з боку графині. Так, двокласні училища повністю нею утримувалися, а церковнопарафіальні школи, в яких навчалось понад 2 тис. дітей, крім грошової допомоги, починаючи з 1887 р., за рахунок К. А. Балашевої по черзі були перебудовані або отримали нові приміщення. До середини 1890-х рр. таким чином було споруджено в селах маєтку 14 шкіл. Щорічна допомога народним школам у цей час у середньому коливалася в межах 1 800 руб. У 1902 р. К. А. Балашева заснувала жіночу школу в Мошнах, витративши на спорудження її приміщення 46,7 тис. руб. та на його утримання до 1911 р. включно 50,6 тис. руб. У 1910 р. при Маріїнському цукрозаводі вона відкрила народне училище, яке повністю утримувала власним коштом, та побудувала для нього приміщення, асигнувавши на це протягом двох років 11,4 тис. руб. [7, с. 50].

Основним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, які засновувалися, згідно з Положенням від 1872 р., у першу чергу міськими органами самоврядування, становими громадами, а також і окремими благодійниками. Так, у Глухові, на батьківщині Терещенків, один з найвідоміших представників цієї родини – Федір Артемійович – у серпні 1891 р. відкрив трикласне «Міське училище Федора Терещенка». Засновник надав 30 тис. руб. на спорудження двоповерхового будинку школи та вніс капітал у 72 тис. руб. на її утримання. У навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту діти з незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком – Артемієм Яковичем. У грудні 1893 р. з метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб. І надалі члени цієї родини сумлінно опікувалися училищем, збільшивши капітал на його утримання до 167 тис. руб. У 1912 р. міське училище Федора Терещенка відвідували 253 учня [2, с. 155].

У Києві Микола Артемійович Терещенко та його син Олександр заснували міське

початкове зразкове училище на 300 учнів. Для цього перший з них 1899 р. пожертвував капітал у 150 тис. руб., а другий 1903 р. – ділянку землі по вул. Великій Підвальній, 38 (нині вул. Ярославів Вал, 40) вартістю 104 тис. руб. та додатковий капітал у 120 тис. руб. [8, арк. 46]. Будівництво училища розпочалось у травні 1905 р., на яке О. М. Терещенко додатково асигнував ще 43 тис. руб. Через рік відбувся перший набір учнів, які в грудні 1907 р. перейшли до щойно спорудженого власного приміщення училища. На цей час загальна сума витрат обох Терещенків на спорудження й утримання зазначеного навчального закладу досягла 425 тис. руб. [9, с. 60]. Він вирізнявся своїм архітектурним стилем серед сусідніх будівель і був найкращим у місті серед початкових шкіл. Тепер у будинку міського зразкового училища ім. М. А. Терещенка міститься Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого.

На межі XIX – XX ст. в Україні спостерігалось розмаїття закладів та форм просвітницької роботи серед дорослого населення: недільні школи, народні будинки й аудиторії, бібліотеки, читальні тощо, де проводилися лекції, навчальні заняття, театральні вистави, організовувалися екскурсії, походи та ін. Поширенням такої освіти серед незаможного населення в зазначений час здійснювали спеціальні громадські організації. Серед них на особливу увагу заслуговує Київське товариство поширення грамотності серед народу [10, с. 43], яке розпочало роботу у 1882 р., зосередивши увагу на поширенні освіти серед населення Києва та в містах і селах Правобережної України, де були відсутні земські установи. Завдяки організаційним зусиллям членів товариства в 1901-1902 рр. у Києві був споруджений, переважно на громадські кошти (220 тис. руб.), Троїцький народний будинок, де зосереджувалися всі форми просвітницької роботи. Значні пожертви на цю справу зробили такі відомі промисловці як Лазар і Лев Бродські, С. С. Могилевцев, М. Б. Гальперін, декілька представників родини Терещенків, ціла низка цукрозаводів і промислових підприємств краю. Тепер тут міститься Київський театр оперети.

Крім Товариства грамотності, в цьому місті діяла з 1882 р. Комісія народних

читань. Дві її секції – історико-літературна та природничо-історична – організовували читання в Народній аудиторії, спорудженій у 1895 р. по вул. Бульварно-Кудрявській (тепер вул. Воровського) за рахунок приватних пожертв та міських коштів. Серед доброчинців, хто надав значні кошти на цю справу, були підприємці В. Ф. Смиренко, Лазар Бродський, М. П. Дегтерєв, декілька членів родини Терешенків та ін. Також було здійснено підписку на користь Народної аудиторії серед місцевих купців, які робили пожертвування при виборці ними торгових документів у міській управі [11, с. 7-8].

Суттєву роль у структурі позашкільних освітніх закладів відігравали школи для дорослих. На початку ХХ ст. у містах України найпоширенішими були недільні школи, які діяли на основі Положення про початкові народні училища від 1874 р. Вони засновувалися як урядом, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності серед таких закладів набула харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівні Алчевської, дружини відомого промисловця і фінансиста, яку вона очолювала й утримувала з 1862 р. У тому ж 1862 р. Х. Д. Алчевська відкрила ще одну жіночу недільну школу – в м. Мерефа Харківської губернії. Влітку 1878 р. у с. Олексіївці Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії нова власниця маєтку Алчевська на свої кошти заснувала ще одну народну школу. Ця однокласна земська школа також стала відомою на всю країну. Зокрема, з 1887 р. у ній викладав учитель-новатор Б. Д. Грінченко, який згодом став відомим педагогом, письменником, вченим-лексикографом. Фінансова підтримка в організацію недільних шкіл для дорослих забезпечувалася її чоловіком Олексієм Кириловичем, який надавав кошти також на видання підручників, книг, різних навчальних посібників. У своїх мемуарах «Передуманное и пережитое» Х. Д. Алчевська зазначила: «Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди». [12, с. 454]. До 1870 р. школа працювала напівлегально вдома у Алчевської. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. У школі навчалася до 250 учениць,

а вік деяких з них досягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним акад.-міком О. М. Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Серед іншого тут містилися чимала бібліотека з набором навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський та ін. Велику роль у справі освіти народу відіграла тритомна «Книга дорослих», яка була створена викладачами недільних шкіл під керівництвом Х. Д. Алчевської (уперше книга вийшла друком у 1899-1900 рр.) [13, с. 112]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич, О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний, що вносило в освітній та культурний процес національне спрямування.

Таким чином окремі підприємці та їх об'єднання, купецькі товариства, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. активно сприяли розширенню мережі початкових навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті освітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення шкіл, будучи почесними попечителями, жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Добročинна-освітня турбота та допомога з боку бізнесових кіл, що були зацікавлені в підготовці грамотних кадрів для власних підприємств, перепліталась з моральною потребою впливати на інтелектуальний розвиток суспільства відповідно до вимог часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. I. – С. 114-136.
2. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 314.
3. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 536, спр. 270. – Арк. 61; ДАК, ф. 90, оп. 1, спр. 1243. – Арк. 39зв.-41
4. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно- просветительская деятельность (XVII – XX ст.) / Н. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.
5. Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. – К. : Наук. думка, 1972. – 162 с.
6. Торговый Дом «И.Г. Харитоненко с Сыном». – М., 1900. – С. 16.
7. Описание Мошгородищенского имения Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / Сост. под ред. П. Р. Слезкина. – К. : Тип. Акц. общества печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – Т. 2. – XX, 942 с.
8. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 43, спр. 141. – Арк. 122; ф. 707, оп. 26, спр. 497. – Арк. 1, 4.
9. Ковалинский В. Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К., 2003. – С. 60-61.
10. Народный дом Киевского Общества грамотности в г. Киеве // Краткий очерк истории сооружения Народного дома. – К., 1902. – С. 43-44; Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1898 г. – К., 1899. –С. 126-127.
11. Отчет Киевской Комиссии народных чтений за 1894 и 1895 годы. – К., 1895. – С. 7-8.
12. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое // Дневники, письма, воспоминания / Х. Алчевская. – М., 1912. – С. 454
13. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. Мухін. – К, 1979. – С. 125.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Ніколаєва Т. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 17.07.2014 р.

WALKA STRONNICTW POLITYCZNYCH NA SEJMIKU WOJEWÓDZTWA KIJOWSKIEGO W ŻYTOMIERZU w 1786 roku

Celem artykułu jest ukazanie walki stronnictw, to jest regalistycznego (królewskiego), którego przywódcą był wojewoda kijowski Józef Gabriel Stempkowski, oraz białocerkiewskiego (hetmańskiego), którego przywódcą był hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki, na sejmiku województwa kijowskiego w 1786 r. Problem rozpatrywany jest zwłaszcza z punktu widzenia roli przywódców tych ugrupowań, a także kształtowania postaw szlachty i forsowania odpowiednich uchwał oraz elekcji posłów i urzędników. Walka polityczna stronnictw powodowała, że sejmik województwa kijowskiego był jednym z najbardziej burzliwych, poszczególni działacze starali się sprowadzić jak największą rzeszę zwolenników, często zachowujących się agresywnie, próbujących wymusić korzystne dla siebie kandydatury i uchwały. Wybór posłów stanowił miarę niepowodzenia stronnictwa regalistycznego, ponieważ przeszli wszyscy kandydaci Białej Cerkwi. Kolejną porażką regalistów była redakcja instrukcji poselskiej.

Słowa kluczowe: stronnictwa polityczne, sejmik województwa kijowskiego, 1786 r.

Метою статті є відображення боротьби політичних фракцій – регалістичної (королівської), лідером якої був київський воєвода Юзеф-Габріель Стемпковський, та білоцерківської (гетьманської), лідером якої був великий коронний гетьман Францішек Ксаверій Браницький, – на сеймику Київського воєводства у 1786 р. Проблема розглянута в основному з точки зору ролі лідерів цих груп, а також ставлення шляхти і блокування відповідних резолюцій та виборів депутатів і урядників. Боротьба політичних фракцій означала, що сеймик Київського воєводства був одним з найбільш бурхливих, окремі активісти намагалися залучити найбільшу кількість прихильників, часто поводились агресивно, забезпечуючи прийняття сприятливих для себе кандидатур і резолюцій. Вибір депутатів став невдачею регалістичної фракції, оскільки пройшли всі білоцерківські кандидати. Черговою поразкою регалістів стало складання інструкції депутатам.

Ключові слова: політичні фракції, сеймик Київського воєводства, 1786 р.

The purpose of the article is to show the struggle between the regal (royal) fraction, whose leader was the voivode of Kiev Józef Gabriel Stempkowski, and the hetman's fraction, whose leader was Great Crown Hetman Franciszek Ksawery Branicki, at regional council (sejmik) of Kiev voivodeship in 1786. The issue is considered mostly from the point of view of the role of the leaders of these fractions, but also discussed are the matters of formation of gentry's attitude, which forced suitable resolutions and election of deputies and officials. The political struggle of the fractions caused the regional council (sejmik) to be one of the most aggressive ones as individual activists often acted violently trying to bring as many supporters as possible in order to enforce candidatures and resolutions which were favourable for them. The results of the election were a failure by any measure of the regal fraction as all candidates of Bila Tserkva were elected deputies. The next defeat of the regalists was during the composition of parliamentary instruction.

Keywords: political fractions, regional council (sejmik) of Kiev voivodeship, 1786.

Celem artykułu jest ukazanie polityki stronnictwa regalistycznego w województwie kijowskim w latach 1783-1788, zwłaszcza z punktu widzenia roli przywódców tego ugrupowania, a także kształtowania postaw szlachty i forsowania odpowiednich uchwał oraz elekcji posłów i urzędników („plantowania” sejmiku żytomierskiego).

W połowie lat siedemdziesiątych XVIII w. zaczęło się ponownie krystalizować stronnictwo regalistyczne (jego początki miały miejsce w poprzedniej dekadzie) [4, s. 205; 31, s. 171-183]. Problem funkcjonowania stronnictwa regalistycznego był wielokrotnie podnoszony w literaturze przedmiotu, aczkolwiek nadal wiele kwestii oczekuje jeszcze na gruntowne badania.

Często większą uwagę przykładano się do osoby Stanisława Augusta Poniatowskiego niż do funkcjonowania ugrupowania regalistów [34, s. 35-47]. W tematyce stronnictwa panuje różnorodność terminologiczna, ale najczęściej stosuje się pojęcie „regalista” lub „rojalista” na oznaczenie stronników królewskich. Podobnie zamiennie stosuje się terminy: stronnictwo regalistyczne, stronnictwo królewskie i stronnictwo dworskie lub obóz regalistyczny, obóz królewski i obóz dworski. W historiografii często analizowano również problem niespójności stronnictwa regalistycznego, w tym również pod kątem jego skuteczności. Stosowane są również różne kryteria podziału regalistów. Na przykład Witold Filipczak podzielił lokalnych przedstawicieli tego ugrupowania na osoby bezpośrednio zależne od monarchy oraz osoby związane z liderami stronnictwa regalistycznego, jak również stwierdził, że część senatorów i posłów bardziej niż z królem wiązała swoje kariery polityczne z ambasadą rosyjską [11, s. 36]. Adam Danilczyk stwierdził, że stronnictwo królewskie składało się w przeważającej części z półmagnaterii oraz zamożnej i średniej szlachty, zawdzięczającej wywyższenie królowi [8, s. 35].

Czy stronnictwo regalistyczne posiadało program polityczny, oczywiście rozumiany w bardzo ogólny i szeroki sposób, odpowiadający warunkom osiemnastowiecznego parlamentarizmu? Na bezprogramowość stronnictwa wskazywało wielu autorów, jednak nie wykluczając możliwość chęci konstruktywnego działania regalistów. Na przykład Richard Butterwick stwierdził, że większość zwolenników króla można określić jako regalistów, ale nie monarchistów, ponieważ popierali jego politykę bardziej w nadziei na awanse niż dla programu „oświeconej monarchii” [4, s. 206-207] Obecny jest w literaturze przedmiotu (zwłaszcza w pracach dotyczących działania opozycji) pogląd, jakoby stronnictwo królewskie takiego programu nie wypracowało, nie do końca jest słuszny. Na przykład przedstawiciele łódzkiego ośrodka badań nad parlamentaryzmem (Wojciech Szczygielski, Witold Filipczak) wspominają o programie oświeceniowego monarchizmu [10, s. 3; 33, s. 118-119].

Według Jolanty Choińskiej-Miki, która szerzej niż inni znawcy dziejów sejmikowych analizowała zagadnienia formalno-taktyczne, na

przebieg i uchwały sejmików miały wpływ czynniki zewnętrzne (napływające drogą oficjalną i nieoficjalną informacje o wydarzeniach w skali szerszej, to jest ogólnopaństwowej oraz lokalnej, a także działania o charakterze propagandowo-agitacyjnym) i wewnętrzne, czyli ich struktura społeczna oraz relacje między uczestnikami [5, s. 61]. Dzięki autorytetowi senatorowie oddziaływali na obrady sejmików, najczęściej stosując metody agitacji i perswazji, dążąc też do osobistej kontroli sytuacji na sejmiku, zwłaszcza w momentach większych napięć politycznych [5, s. 68]. Kontrolę tę ułatwiała mała liczba uczestników sejmików, w znacznej części skoligaconych ze sobą. Senatorowie korzystali zatem z pomocy krewnych i stronników.

Według schematu wypracowanego na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII w. Stempkowski umacniał w dalszych latach stronnictwo regalistyczne na Ukrainie. Stał się niekwestionowanym przywódcą stronnictwa w województwie kijowskim [12, s. 83-103; 13, s. 33]. W 1775 r. zakupił od Stanisława Lubomirskiego klucz łabuński na Wołyniu, gdzie powstała około 1780 r. wspaniała rezydencja zaprojektowana przez Efraima Szregera (koszty budowy i utrzymania pałacu stały się później jedną z przyczyn bankructwa Stempkowskiego) [3, s. 281; 9, s. 255; 20, s. 291]. Tak pałac w Łabuniu i okolice opisywał w 1787 r. starosta inflancki hrabia Kazimierz Konstanty de Bröl Plater: *„nie wypowiedzianie jednak i dzisiaj cieszyła pozycja pałacu Łabuńskiego w czasie acz smutnym, i w barwie zimowej wesołość sytuacji swej ukazującego, która pewnie miłszą i okazalszą być musi w lecie, już dla powabnych widoków miasteczka z jednej strony, z drugiej wzgórków, dolin i różnych natury odmian, już dla rzeki, która pod samym pałacem groblą wstrzymana, nie tylko obszernym rozlewa się stawem, ale śliczną i obszerną kaskadą pod samymi oknami, oko widza nasycy. Z części zaś pałacu najozdobniejszymi są sień wspaniała ze wschodami, sala w kolumny porządku jońskiego marmoryzowana, balkon długi i szeroki od facjaty na kaskadę obróconej i perystyl od wjazdu z ośmiu kolumnami na dziesięć przynajmniej łokci wysokimi”* [17, s. 90]. Według pamiętnikarza i klienta Stempkowskiego, Jana Duklana Ochockiego, pałac w Łabuniu *„poczęli naśladować*

możniejsi, a w niedługim przeciągu czasu i mniej majątni postawili sobie porządniejsze domy i umeblowali je przesadzając się na zbytki” [26, s. 51]. Dzięki budowie rezydencji kasztelan kijowski nie musiał jeździć do domów sympatyków polityki królewskiej lub wahających się co do wyboru opcji politycznej. Teraz wszyscy, którzy chcieli się z nim spotkać, przyjeżdżali do Łabunia. To rozwiązanie bardziej odpowiadało znaczeniu senatora, a ponadto okazało się korzystniejsze z powodów taktycznych (gospodarz zyskiwał przewagę w negocjacjach). Tutaj mógł, jak to ujął Antoni J. Rolle, ucztować z „panami braćmi”, prezentować jowialny sposób bycia, sypać dykteryjkami [28, s. 28]. Według Agnieszki Kamińskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w. Stempkowski przebywał przeważnie w Warszawie, skąd wyjeżdżał na Wołyń w okresie Bożego Narodzenia i styczniowych kontraktów dubieńskich oraz w związku z sejmikami deputackimi w lipcu, a w latach sejmowych pozostawał tam do sejmików poselskich w sierpniu [14, s. 388]. Z Warszawy przywoził zazwyczaj przywileje i ordery dla działaczy stronnictwa regalistycznego.

Rezydencje innych przywódców regalistycznych również były ośrodkami, gdzie cementowało się stronnictwo. Na przykład dom sędziego ziemskiego żytomierskiego Adama Bukara, z którym się przyjaźnił Stempkowski, w Januszpolu prowadzony był na wysokiej stopie, stanowił kuźnię młodych aktywistów, gospodarz miał bliskie stosunki z wieloma rodzinami magnackimi i szlacheckimi [19, s. 218]. Seweryn Bukar, syn sędziego ziemskiego żytomierskiego, pisał o konflikcie ojca z sąsiadami, lecz „gdy się przekonali o prawości mego ojca może też ulegając przewadze jego, którą miał jako lubiony przez króla i połączony ścisłą przyjaźnią ze Stępkowskim, wojewodą kijowskim, tyle znaczenia w województwie mającym, później więc skłonni mniej lub więcej serca swoje, a zażyłość sąsiedzka utworzyła się i coraz wzrastała” [27, s. 6]. W tej atmosferze rozwijały się stosunki klientalne, nawet wybitny znawca i propagator badań zjawiska nieformalnych systemów władzy w czasach nowożytnych Antoni Mączak nazwał krewnego sędziego Bukara i pamiętnikarza Ochockiego „klientem doskonałym”, a dwory pańskie „sceną

dla klientów” [21, s. 275, 284] (czasem badacze tej problematyki mają tendencje do nadmiernego tropienia zjawiska klientyzmu).

W końcu lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych XVIII w. stronnictwo regalistyczne zyskało poważnego przeciwnika politycznego w postaci byłego przyjaciela Stempkowskiego, hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego, który zmontował stronnictwo białocerkiewskie (hetmańskie), zyskując znaczne poparcie między innymi w województwie kijowskim [13, s. 38-39; 22, s. 217-220]. Zofia Zielińska oceniła, że różnica Branickiego na tle innych przywódców magnackiej opozycji polegała, prócz stosunku do hetmaństwa, „na jego szczególnej pozycji w Petersburgu, wynikłej z zażyłości z Potiomkinem, sympatii oraz życzliwości Katarzyny II, poślubienia Rosjanki, która była prawdopodobnie naturalną córką imperatorowej. Karierę ułatwiały mu też cechy indywidualne: spora doza sprytu, duży tupet, stosowana zręcznie i bez skrupułów demagogia” [36, s. 201].

Na sejmie delegacyjnym z lat 1767-1768 dokonano gruntownej reformy sejmikowania [18, s. 282], co miało wpływ na przebieg sejmiku w Żytomierzu w 1786 r. Zaczęła obowiązywać zasada większości głosów we wszystkich zgromadzeniach sejmikowych, zakazano podejmowania uchwał podatkowych, prawa wyborcze ograniczono cenzusem wieku (czynne od 18 lat, bierne od 23 roku życia), bierne prawo wyborcze ograniczono tylko do posesjonatów. Powyżej opisana reforma miała poważne konsekwencje dla dalszego funkcjonowania również sejmiku w Żytomierzu. Nie udało się usunąć ze zgromadzeń szlachty-gołoty, która mogła uczestniczyć po uznaniu jej przez innych obradujących za „dawnych familiantów”, a więc niejako byłych obywateli ziemskich, którzy choć utracili posesję, zachowali prawa polityczne. Stąd stronnictwo liczniej reprezentowane na sejmiku miało zapewnione zwycięstwo w czasie tak zwanego „kreskowania”, a opozycja nie mogła zerwać obrad. laudów i instrukcji. W latach osiemdziesiątych XVIII w. powrócono do praktyki zwożenia na sejmiki ubogiej szlachty w celu zapewnienia kresek kandydatom popieranym przez poszczególne stronnictwa lub prreforsowania stosownych.

Według Witolda Filipczaka Stanisław August Poniatowski w latach 1783-1784 starał

się zorganizować partię dworską we wschodniej Rzeczypospolitej [12, s. 82-83]. Celem tych starań miała być koordynacja działań regalistów w województwach kijowskim, braclawskim, wołyńskim, czernihowskim, podolskim i w ziemi chełmskiej. Niewątpliwie Stempkowskiemu dodał król w województwie kijowskim nowego przywódcę w osobie wojewody ruskiego Stanisława Szczęsnego Potockiego, z którym wiązał niewątpliwie nadzieje na wzmocnienie stronnictwa regalistycznego. Zresztą w 1784 r. Stanisława August Poniatowski rozważał nadanie urzędu wojewody kijowskiego dotychczasowemu wojewodzie ruskiemu. System opierający się na Szczęsnym Potockim załamał się wobec jego opozycyjnej postawy na sejmie 1784 r. [12, s. 83; 29, s. 123].

Po sprzedaży Szczęsnemu Potockiemu w 1785 r. dowództwa dywizji ukraińskiej i podolskiej oraz stopnia generała lejtnanta Stempkowski nadal pełnił istotną rolę na Ukrainie, tym bardziej że miał perspektywę uzyskania urzędu wojewody kijowskiego po ustanowieniu kurateli nad chorym umysłowo Stanisławem Lubomirskim i zrzeczeniem się przez niego urzędu. Już na początku lutego 1783 r. jedna z gazet pisanych donosiła: „*Facjenda o województwo kijowskie nie jest jeszcze dokończona, JW. Stępkowski daje 1000 dukatów, książę zaś Lubomirski 2 000 dukatów statecznie domaga się, a to dlatego, iż wie, że po Stępkowskim kasztelaną weźmie Bierzyński, kasztelan żytomierski, po Bierzyńskim Pruszyński, kasztelan owrucki, a po Pruszyńskim który z podkomorzych, każdy zaś nie darmo, a na pierwszego może by i nic nie przypadło. Księżu Aleksandrowi (Lubomirskiemu – przyp. T.S) miała się dostać która z namienionych kasztelanii, gdyby była facjenda bez pieniędzy udała się*” [25, s. 216].

22 lutego 1785 r. Stempkowski został wojewodą kijowskim, gdy Stanisław August Poniatowski stracił złudzenia co do lojalności Szczęsnego Potockiego (kasztelanem kijowskim został książę Aleksander Lubomirski [14, s. 389]. 11 lipca 1785 r. w Żytomierzu odbyło się uroczyste powitanie nowego wojewody, gdzie oficjalnie odczytano przywilej królewski, a następnie do późnej nocy trwało ucztowanie, przy muzyce, biciu z armat i radosnych okrzykach [23, s. 105]. Tak Stempkowskiego z tego okresu pamiętał Kajetan Koźmian:

„*Widziałem go w Lublinie już w cywilnym mundurze województwa kijowskiego, w białym żupanie, w niebieskim kontuszu z czarnymi wyłogami, przy orderach. Był wzrostu wysokiego, chudy, barczysty, twarzy okrągłej, z czupryną podgoloną, z wąsami małymi, po szwedzku wystrzyżonymi. Twarz jego nie okazywała tej srogości, jaką się wslawił*” [16, s. 330]. Stanisław August Poniatowski niezmiennie widział w nim ostoję swojego stronnictwa. Przed zjazdem kaniowskim, kiedy usilnie jedną zwolenników, żądał od biskupa włocławskiego i pomorskiego Józefa Ignacego Rybińskiego, że w województwie kijowskim będzie z wojewodą Stempkowskim „*swoje i familii swojej łączył zdanie i staranie powolne dla mnie*” [35, s. 359]. Zresztą na trasie do Kaniowa król zatrzymał się w Łabuniu, gdzie obowiązki gospodarza pełnił w zastępstwie sędziego ziemskiego Adam Bukar. Stempkowski miał pilnować spraw w Warszawie, gdzie faktycznie sprawował funkcję prezesa Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej, ponieważ hetman wielki litewski Michał Kazimierz Ogiński, jako przeciwnik tej instytucji i króla, na posiedzeniach bywał rzadko [6, s. 114].

W połowie lat osiemdziesiątych XVIII w. nastąpiła konsolidacja opozycji w trudnym czasie afery Dogrumowej [7, s. 47-81; 8, s. 53]. Żona majora rosyjskiego, Maria Dogrumowa (niektóre źródła podają nazwisko Ugriumowa) w 1784 r. przekazała wiadomość, że książę Adam Kazimierz Czartoryski wspólnie z hetmanem Branickim i Antonim Tyzenhauzem zlecili jej otrucie króla. Stanisław August Poniatowski nie uwierzył jej, dlatego Dogrumowa skontaktowała się z księciem Czartoryskim, twierdząc, że to król zlecił jej otrucie przywódcy opozycji sejmowej. Wkrótce aferę wyciszono, a sąd marszałkowski ustalił, że była ona wielką mistyfikacją. Dogrumowa została skazana na dożywotnie więzienie. Pod pozorem chrzcin hetmańskiego syna opozycjoniści zebrali się najpierw w Białej Cerkwi. W lecie 1785 r. do rezydencji Szczęsnego Potockiego zjechali Branicki i Ignacy Potocki [8, s. 55; 29, s. 123]. Stempkowskiego niepokoiło zbliżenie hetmana Branickiego ze Szczęsnym Potockim, którzy wzajemnie odwiedzają się w Białej Cerkwi i Humaniu, w czym pośredniczy i uczestniczy marszałek nadworny litewski Ignacy Potocki [15, s. 46]. Wojewoda kijowski informował

również, że książę Adam Kazimierz Czartoryski z żoną Izabelą z Flemingów gościł w lipcu 1786 r. w Tulczynie, a także wybierali się do Białej Cerkwi [1, s. 917]. Wysłannicy hetmana Branickiego kaptowali głosy przyszłych wyborców, zwłaszcza w powiecie owruckim. Stempkowski ostrzegał króla: „*niech Pan Miłościwy przygotowuje się wcześniej, bo się bez wielkiej historii nie obejdzie*” [15, s. 50]. Kandydatami ich stronnictwa do poselstwa byli: pułkownik Konstanty Janikowski, pułkownik Józef Zajączek i stolnikowicz owrucki Jan Świeykowski.

Stempkowski również nie szczędził sił i środków w przygotowaniu sejmiku przedsejmowego. Proponował królowi zawarcie ugody ze stronnictwem Branickiego poprzez dopuszczenie do „planty” przedwyborczej Zajączka lub Janikowskiego. Jednak Stanisław August Poniatowski w liście do wojewody kijowskiego z 30 lipca 1786 r. nie godził się na zawieranie jakichkolwiek porozumień, nie życzył sobie zwłaszcza jako posła Zajączka [2, s. 571]. Król wyraźnie odwoływał się do uzgodnień, jakie zapadły przed wyjazdem Stempkowskiego z Warszawy. Według nich kandydatami na posłów stronnictwa regalistycznego mieli być (wymieniam w kolejności podanej przez Stanisława Augusta Poniatowskiego): miecznik Grocholski (w liście brak imienia, dlatego mógł to być miecznik koronny Franciszek Ksawery Grocholski lub miecznik kijowski Aleksander Grocholski), podczaszy litewski Filip Nereusz Olizar, podkomorzy żytomierski Józef Bierzyński, sędzia ziemski kijowski Hilary Chojecki, pułkownik Jan Stempkowski (syn wojewody kijowskiego) i Ignacy Golejewski, a gdyby ktoś nie wyraził zgody na kandydowanie lub nie przyjechał, to podstarosta żytomierski Józef Morzkowski lub podkomorzyc kijowski Jan Nepomucen Rybiński. Początkowo król planował wystawienie Marcina Badeniego, ale nic z tych planów nie wyszło [24, s. 30]. Stanisław August Poniatowski pisał: „*Nie można nam być szczodrymi w dozwalaniu przeciwnym żądanym przez nich posłów, ponieważ codziennie mnie dolatują wiadomości o ich zamysłach, jedynie ugryzienie za cel mających. A zatem trzeba i nam się pokazać i w przyjaciół i w rezolucją dostatnimi. Przy dobrej sprawie godzi się i należy być odważnymi. Wszak my biedy i gwałtu nie zaczynamy, ale*

oprzeć się violencyom i niesprawiedliwemu nagabaniu i sam Pan Bóg pozwala” [15, s. 50].

Jeszcze na kilka dni przed rozpoczęciem sejmiku Stempkowski pojechał do Białej Cerkwi na zaproszenie Branickiego [15, s. 54-55]. Wskutek uporu gospodarza rozmowy nie przyniosły efektu w postaci ugody, mimo włączenia się w negocjacje hetmanowej Branickiej. Zatem Stempkowski 17 sierpnia 1786 r. udał się do Żytomierza, gdzie daremnie przez kilka dni oczekiwał na przybycie Branickiego, w międzyczasie goszcząc szlachtę. Według jego relacji w sobotę, czyli 19 sierpnia 1786 r. napłynęła z okolic Białej Cerkwi, Smiły i Lisianki pod wodzą braci Kalińskich (pisarza grodzkiego żytomierskiego Mikołaja i regenta ziemskiego kijowskiego Jakuba) butna i zbrojna szlachta czynszowa w liczbie 3 000. Utrzymał, że prawdziwej szlachty było ledwie 1 000, reszta stanowiła rozmaita „hołotę” przysłaną przez starostę szczyrzeckiego Franciszka Piotra Potockiego i starostę guzowskiego Antoniego Protazego (Prota) Potockiego. Książę Franciszek Ksawery Lubomirski przysłał 400 żołnierzy przebranych w mundury wojewódzkie. Wobec argumentu siły Stempkowski wszystkich musiał uznać za wyborców. Usiłował wprowadzić negocjować z Kalińskimi, ale otrzymywał odpowiedź: „*tak być musi jak pan hetman chce, nikogo innego nie puścimy*” [15, s. 55]. W tym momencie przebywało tylko dwóch znaczących urzędników – przedstawiciele stronnictwa hetmańskiego: sędzia ziemski owrucki Michał Pawsza i pisarz ziemski kijowski Teodor Tadeusz Paszkowski. Sprowadzonym przez zwolenników Branickiego ludziom przyrzekano protekcję w Trybunale Koronnym, w czasie organizowanych pijatyk odgrządzali się oni, że rozsiekają kandydatów królewskich.

W obozie regalistycznym nastąpiła również mobilizacja. Tym razem Stempkowskiego wspierali podkomorzy żytomierski Józef Bierzyński i unicki metropolita kijowski Jason Smogorzewski (w latach 1782-1783 miał miejsce konflikt Stempkowskiego ze Smogorzewskim o przywództwo nad stronnictwem regalistycznym w województwie kijowskim [30, s. 231-234]. Agnieszka Kamińska skonstatowała na podstawie analizy źródeł, że oprócz metropolity Smogorzewskiego wspierali Stempkowskiego kasztelan owrucki Michał Józef Trzeciak i podczaszy litewski Filip Nereusz Olizar [14, s. 389].

Wojewoda kijowski miał rozeznanie w przeciwnym obozie przez płatnych informatorów. Kasztelan owrucki Trzeciak i podczaszcy Olizar przyprowadzili 500 szlachty. Oprócz Pawszy i Paszkowskiego wszyscy urzędnicy podzielali stanowisko stronnictwa regalistycznego, a „*niejeden z nich bracią zagonową z sobą też przyprowadził; obywatelstwo z jego strony było liczniejsze; gorętsi odzywali się, że na wszystko są gotowi i pójdą nawet na szable, byle król o ich żonach i dzieciach pamiętał. Choć partya była mniej od hetmańskiej szalona, wojewoda widział, że sejmik mógł się po hajdamacku, z niemającym nawet krwi rozlewem zakończyć*” [15, s. 55].

Sejmik województwa kijowskiego, zwołany na 21 sierpnia 1786 r., należał do najbardziej burzliwych. Stempkowski, chcąc utrzymać równowagę obu stronnictw i zapobiec rozlewowi krwi, umówił się z księdzem oficjałem kijowskim Michałem Pałuckim, że ten pozamyka wszystkie kościoły, klucze będzie trzymać przy sobie i nikomu bez kartki wojewody kijowskiego nie otworzy drzwi. Jednak wydarzenia potoczyły się inaczej. Mianowicie Kalińscy i ich ludzie w nocy z 20 na 21 sierpnia (z niedzieli na poniedziałek) otoczyli wszystkie kościoły i cerkwie, poodbijali o świcie zamki, opanowali miejsca wyborów gwałtem. Uzbrojeni w szable i pistolety otoczyli nawet dom Stempkowskiego, który w istocie rzeczy został uwieczony.

Zaczęły się negocjacje, a właściwie targi pod groźbą użycia siły. Stempkowski już zgadzał się na wybór posłów proponowanych przez stronnictwo hetmańskie, czyli Janikowskiego, Świeykowskiego i generała majora Michała Zielonkę. Z tłumy dały się słyszeć okrzyki przeciwko kandydatom – posłom poprzedniego sejmu, „*bo byłby dictator perpetuus*” [15, s. 56]. Stempkowskiemu udało się dotrzeć do kościoła – miejsca obrad dopiero o godzinie trzeciej po południu, gdzie marszałkiem obrano podkomorzego żytomierskiego Józefa Bierzyńskiego. Sędzia Adam Bukar zamierzał zgłosić manifest kwestionujący legalność zgromadzenia z powodu tak późnego rozpoczęcia obrad, ponieważ zgodnie z prawem sejmik powinien się zacząć przed południem. Z tego powodu powstało nowe zamieszanie. Stempkowski, chcąc uspokoić nastroje, zaprosił wszystkich na obiad. Ponadto zgodził się na trzech kandydatów hetmańskich,

a także wpłynął na sędziego Bukara, aby ten wycofał manifest.

Pomimo starań metropolity Smogorzewskiego, nazajutrz tłumy zwolenników Branickiego nie wpuściły urzędników na miejsce obrad do kościoła. Dlatego Stempkowski musiał sam zagać sesję i zgłosić kandydatów narzuconych przez stronnictwo hetmańskie. Pięciu posłów na sejm wybrano jednomyślnie, natomiast wobec braku szóstego kandydata z tłumy padła kandydatura pułkownika Jana Stempkowskiego. Oponował przeciwko temu jego ojciec – wojewoda kijowski, ale w swoim proteście pozostał osamotniony. Ostatecznie posłami zostali: pułkownik Janikowski, pułkownik Zajączek, stolnikowicz owrucki Świeykowski, łowczy koronny Celestyn Czaplic, podkomorzyc kijowski Jan Nepomucen Rybiński i pułkownik Stempkowski [8, s. 189]. Wybór posłów był miarą niepowodzenia stronnictwa regalistycznego, ponieważ przeszli wszyscy kandydaci Białej Cerkwi, jak również Czaplic i Rybiński wykazywali zachowania opozycyjne podczas sejmu [13, s. 167]. Kolejną porażką regalistów stanowiło umieszczenie w instrukcji punktu w sprawie usunięcia z dekretu dogrumowskiego, który wymieniał osoby odpowiedzialne za niesłuszne oskarżenie, nazwiska Branickiego (został nieco złagodzony) [8, s. 104; 13, s. 167-168; 14, s. 389].

Wprawdzie Stempkowski w listach do króla starał się wskazywać na drobne sukcesy sejmiku, jak również trudności w forsowaniu stanowiska królewskiego. Pisał, że „*w takiej robocie jak żyje nie był; i zdrowie i worek kosztuje jak nigdy dotąd, a zręczniejsz przed nieprzyjacielem stanąć, niż z taką hulastrą mieć do czynienia [...] wszystko to są skutki trybunałów, że ich słabo pilnujemy; niech tylko ukróci się mocy w trybunałach, to po sejmikach burmistrzować nie będą. Masz WKMś w województwie urzędników i znaczniejszych obywateli przywiązanych, ale sam ja tumultu bronilem, boby w nim najlepsi i najwierniejsi może wyginęli; zgraja napędzona za pieniądze zrobiłaby wszystko, nieznaną i nie znającą znaczniejszych obywateli*” [15, s. 57]. Stanisław August Poniatowski miał pretensje do przywódcy stronnictwa regalistycznego w województwie kijowskim o wycofanie manifestu sędziego Bukara, czyli zablokowanie zerwania sejmiku.

Witold Filipczak stwierdził, że czytając korespondencję Stanisława Augusta Poniatowskiego odnosi się wrażenie, iż regaliści kijowscy byli kierowani jednoosobowo przez Stempkowskiego [12, s. 98]. Według niego niemożliwa do przyjęcia jest koncepcja, że Stempkowski mógł działać tak samodzielnie. Jednak w innym miejscu autor ten napisał, że Stempkowski w tym okresie pozostawał niekwestionowanym przywódcą regalistów w województwie kijowskim, praktycznie monopolizując kontakty z królem i jego otoczeniem [12, s. 101]. W latach 1783-1788 zachwiana została pozycja Stempkowskiego jako lidera, najpierw przez jego konflikt z metropolitą kijowskim Smogorzewskim, później przez forsowanie przez Stanisława Augusta Poniatowskiego przywództwa Szczęsnego Potockiego i usuwanie do drugiego szeregu Stempkowskiego, wreszcie – po utracie złudzeń co do lojalności wojewody ruskiego – konflikt wojewody kijowskiego z podkomorzym zytomierskim Józefem Bierzyńskim. W tej

sytuacji Stempkowski wykazywał coraz większą frustrację, próbując układać się z przywódcami zgrupowanymi wokół Białej Cerkwi, dążąc do zawarcia kompromisów, co nie podobało się królowi.

Walka polityczna stronnictw powodowała, że sejmik województwa kijowskiego w Żytomierzu w 1786 r. był burzliwy, poszczególni działacze starali się sprowadzić jak największą rzeszę zwolenników, często zachowujących się agresywnie, próbujących wymusić korzystne dla siebie kandydatury i uchwały. Trzeba pamiętać, że ówczesne ugrupowania polityczne nie stanowiły monolitu (współczesne sformalizowane partie również mają problemy z utrzymaniem linii politycznej). Zdarzało się, że popierany kandydat nie spełniał oczekiwań przywódców stronnictwa, a mimo to nadal go protegowano. Na przykład Jan Nepomucen Rybiński, czterokrotny poseł kijowski, już w 1786 r. przeszedł wraz z bratem, biskupem kujawskim Józefem Rybińskim, do opozycji [32, s. 197].

BIBLIOGRAFIA

1. Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie. – nr 698.
2. Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie. – nr 930.
3. Brzezińska-Marjanowska W. Klasycystyczna architektura pałacowa na Wołyniu ok. 1780-1831 // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej. – t. I. – red. W. Walczak, K. Łopatecki. – Białystok : Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2010.
4. Butterwick R. Polska rewolucja a kościół katolicki 1788-1792. – Kraków : Acana, 2012.
5. Chońska-Mika J. Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1998.
6. Czaja A. Między tronem, buławą a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786-1789. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
7. Danilczyk A. Afera Dogrumowej a konsolidacja opozycji antykrólewskiej 1785-1786 // Kwartalnik Historyczny. – R. 111. – 2004. – nr 4.
8. Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2010.
9. Encyklopedia kresów. – Kraków : Kluszczyński Wydawnictwo, 2004.
10. Filipczak W. Opozycja antykrólewska wobec systemu rządów Rady Nieustającej na sejmie 1786 roku // Acta Universitatis Lodzianensis. – Folia Historica 38. – 1990.
11. Filipczak W. Sejm 1778 roku. – Warszawa : Wydawnictwo Semper, 2000.
12. Filipczak W. Stronnictwo regalistyczne w województwie kijowskim 1780-1782 // Przegląd Nauk Historycznych. – R. 8. – 2009. – nr 1(9).
13. Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780-1786. – Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012.
14. Kamińska A. Stempkowski (Stępkowski) Józef Gabriel h. Suchekomnaty (zm. 1793) // Polski Słownik Biograficzny. – t. 43. – z. 178. – Warszawa-Kraków 2005.
15. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792 / wyd. B. Zaleski. – Poznań : Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1872.
16. Koźmian K. Pamiętniki. – t. I. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972.
17. Kraszewski J. I. Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787 podług listów Kazimierza Konstantego hrabiego de Bröl Platera, starosty Inflantskiego. – Wilno : Nakładem Józefa Zawadzkiego, 1860.
18. Kriegerseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1991.
19. Libera Z. O pamiętnikach Seweryna Bukara // Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku ofiarowane

- Profesorowi Jerzemu Michalskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / red. Ł. Kądziała, W. Kriegseisen, Z. Zielińska. – Warszawa : Wydawnictwo Semper, 1994.
20. Lorentz S. Efraim Szreger architekt polski XVIII wieku. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
  21. Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI – XVIII w. – Warszawa : Wydawnictwo Semper, 1994.
  22. Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku, w: idem, Studia historyczne z XVIII wieku. – t. I: Polityka i społeczeństwo. – Warszawa: Wydawnictwo Stentor, 2007.
  23. Muzyka w czasopiśmie polskim XVIII wieku. Okres stanisławowski (1764-1800). Bibliografia i antologia / oprac. J. Szwedowska. – Kraków : Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1984.
  24. Mycielski M. Marcin Bałeni [1751-1824]. Kariera kontuszowego ministra. – Warszawa : Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1994.
  25. Ostrowski T. Poufne wieści z oświeczonej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782 / oprac. R. Kaleta. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972.
  26. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. – t. I / wyd. J. I. Kraszewski. – Wilno : Nakładem Józefa Zawadzkiego, 1857.
  27. Pamiętniki Seweryna Bukara / wyd. J. I. Kraszewski. – Drezno : Nakładem Józefa Ignacego Kraszewskiego, 1871.
  28. Rolle A. J. Wybór pism. – t. II / oprac. W. Zawadzki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1966.
  29. Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.
  30. Srogosz T. Konflikt kasztelana kijowskiego Józefa Gabriela Stempkowskiego z metropolitą kijowskim Jasonem Smogorzewskim w latach 1782-1783 // Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny / red. R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. – Częstochowa-Humań-Poznań : Wydawnictwo „Taurus”, 2013.
  31. Srogosz T. Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stempkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.) // Przegląd Nauk Historycznych. – 2006. – R. 5. – nr 1(9).
  32. Stroynowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej. – Łódź : Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych w Łodzi, 2005.
  33. Szczygielski W. Oświeceniowy elitaryzm w Polsce w XVIII w. // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. – 1976. – Seria I. – z. 4.
  34. Tomczyk G. Stronnictwo królewskie na sejmie 1776 roku // Acta Universitatis Lodzensis. – Folia Historica 49. – 1993.
  35. Wysocki J. Józef Ignacy Rybiński biskup włocławski i pomorski 1777-1806. Zarys biograficzny na tle rządów diecezją. – Rzym : Instytut Studiów Kościelnych, 1967.
  36. Zielińska Z. Listy Ksawerego Branickiego do Grigorija Potiomkina (1788-1789) // Świat pogranicza / red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2003.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Srogosz Tadeusz, 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.09.2014 р.

ВПЛИВ СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ НА УСКЛАДНЕННЯ РОСІЙСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМВІДНОСИН НА ВОЛИНІ на початку ХХ ст.

З'ясовано національний склад населення Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено політику урядів щодо євреїв, які проживали у Російській імперії й на Волині. Проаналізовано роль чорносотенного СРН на ускладнення міжнаціональних відносин у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинь, російсько-єврейські взаємовідносини, освіта, політична партія.

Выяснено национальный состав населения Волынской губернии в конце ХІХ – начале ХХ в. Исследовано политику правительств в отношении евреев, проживавших в Российской империи и на Волыни. Проанализирована роль черносотенного СРН в осложнении межнациональных отношений в регионе.

Ключевые слова: Волынь, русско-еврейские взаимоотношения, образование, политическая партия.

It was found ethnic composition of the population of Volyn province late 19 – early 20 century. Studied government policies in respect of Jews living in the Russian Empire and in Volyn

When analyzing the causes of complications of Russian-Jewish relations in Volyn thoroughly clarified political position regarding this ethnic group the black hundreds, the NRC and its role in complicating them. In the proposed study, special attention is paid to analysis of the reasons for the creation of «pale of settlement» for Jewish and its consequences Volyn, which was included in its membership. When settling peculiarities of representatives of this ethnic group in the region the significant role played by the government's policy of restricting Jewish land ownership. As a result, they were not able to buy land. These prohibitions began to operate with the 60-ies of the 19 century In consequence, most Jews were forced to settle in the cities and towns of the province, and given that they were the second largest ethnic group in the region, this has led to the fact that practically in all settlements of city type, they constituted the majority of the population.

Special attention in the study assigned to the government policy, which was aimed at discrediting members of this ethnic group in the eyes of the general public. One reason for this government policy was opposition to the landed aristocracy to strengthen the position of Jews in the economy, undermined the influence of the aristocratic circles and their dominance in economic and political life. It is in the growth of economic power, representatives of Jewish Industrialists part of contemporary aristocracy saw a threat to their rule.

In article for clarifying the causes and consequences of anti-Semitic propaganda, which was conducted by the members of the NRC in Volyn individual attention that besides the Jews under a barrage of unfounded criticism of the black hundreds were poles, German colonists, who were the majority of Protestants. One of directions of activity of the black hundreds, not only was the discrediting of representatives of other ethnic groups, and counteraction to any political structures, which acted against the Russian autocracy.

Another lever that successfully used the figures of the NRF in its ideological work to discredit members of other ethnic groups and religions in the eyes of the population was bringing into the ranks of the black hundred organization of Orthodox priests have increased their influence in Volyn.

It is proved that the activities of the NRC in the area of interethnic relations contributed to the complexity of the internal situation in Volyn, weakened and so weakened the Russian Empire on the eve of the First World War. Therefore, the activities of the NRC to a large extent influenced the complication of Russian-Jewish relations in Volyn region in the early 20th century

Keywords: Volyn, Russian-Jewish relations, education, political party.

Початок ХХ ст. у Російській імперії знаменувався визначальними подіями: світовою економічною кризою, поразкою у російсько-японській війні, російською буржуазною та соціалістичною революціями, Першою світовою війною тощо. У той період спостерігалось ускладнення міжнаціональних відносин у різних регіонах держави. Великою мірою це було зумовлено діяльністю монархічних політичних структур, що принесло нові випробування суспільству. Ті складнощі, що випали на долю населення України, воно, змогло витримати тільки згуртувавшись, створивши певні інструменти подолання кризових явищ у сфері міжнаціональних взаємовідносин.

Окремі питання досліджуваної проблеми присутні у працях Н. О. Щербак [3], Н. С. Івчик [4], І. Г. Самарцева [5; 9], М. Бармака [6], В. Кожінова [7], І. В. Омелянчука [8], Ю. В. Хитровської [10].

Шляхом використання першоджерел та наукових праць у статті об'єктивно проаналізовано роль Союзу руського народу (СНР) у посиленні міжетнічного протистояння на Волині на початку ХХ ст.

Досліджуючи суспільно-політичний розвиток Волині на початку ХХ ст., необхідно відзначити, що важливу роль у цьому відіграла поліетнічна структура населення регіону. Згідно даних першого російського перепису населення 1897 р. у губернії основну етнічну групу населення складали українці, на другому місці були євреї, третю поляки, далі німецькі колоністи, й лише після них – росіяни [1, с. VIII].

На початку ХХ ст. у краї ситуація не змінилася. Станом на 1912 р. у Волинській губернії проживало 3 815 тис. осіб у тому числі українців 2 658 тис., євреїв 548 тис. поляків, 343 тис., німців 195 тис., росіян 38 тис., й понад 30 тис. чехів. Представники інших етнічних груп, становили незначну кількість населення краю [2, с. 71].

Така ситуація пояснюється тим, що згідно «Положення про євреїв» було зафіксовано межі «смуги осілости» євреїв й узаконило обмеження щодо них [3, с. 24-25], а територія Волині саме входила до цієї «смуги осілости». У другій половині ХІХ ст. у результаті громадянської емансипації євреїв, які сконцентрували у своїх руках значні капітали, що

почало загрожувати імперії неконтрольованими буржуазними перетвореннями. Зростало незадоволення великої земельної аристократії проникненням єврейського елементу в сферу ринкових відносин, а також представників корінних етногруп високою конкурентоздатністю єврейської середньої буржуазії. Внаслідок це призвело до посилення антисемітських настроїв у суспільстві [3, с. 25]. Тоді ж було видано ряд обмежувальних законів у сфері єврейського землеволодіння.

Таким чином, проблема єврейського землеволодіння стала ще однією сферою обмежувальної політики російської влади щодо представників цієї етнічної групи населення. Досить актуальним це питання стало після польського повстання 1863 р. Обмеження, які стосувалися поляків не оминули й євреїв, оскільки імперський уряд вважав, що вони були співучасниками й допомагали полякам під час повстання. Як результат було видано положення 5 березня 1864 р. про пільги та грошові позики під час придбання казенних маєтків у Західних губерніях. До купівлі та оренди земель не допускалися поляки та євреї, останні мали право бути винокурами та орендарями корчем. Указ 10 липня 1864 р. забороняв усім євреям купувати землі у поміщиків і селян відомчих губерній Київського генерал-губернаторства. Натомість закон від 26 квітня 1862 р. дозволяв євреям купувати ті поміщицькі землі, в яких було припинено обов'язкові відносини з селянами. Аналогічно селянам також заборонялося надавати в оренду землі євреям. Органи влади вважали, що після отримання землі у користування, єврейське населення робило усе можливе для того, щоб ці землі залишалися в їх власності. Наприклад, у Подільській губернії під час отримання земельних наділів в оренду від селян, євреї під час підписання договорів оренди отримали ці землі у власність. У зв'язку з цим місцева адміністративна влада «висловлювала думку про шахрайство з боку євреїв». Тому купівля, а селянами продаж, євреям земельних наділів у Західному краї вважалися кримінальним злочином, за який обидві сторони несли кримінальну відповідальність [4, с. 254].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. євреї намагалися отримати вищу освіту, щоб

покинути «смугу осілости», але у той час з'явилися обмежувальні процентні норми при їх вступі до вищих навчальних закладів імперії [3, с. 25]. Адже абсолютна більшість вищих навчальних закладів, які в той час функціонували у Російській імперії знаходилися поза «смугою осілости» євреїв.

Однією з важливих причин, яка вплинула на посилення антиєврейських настроїв у тогочасному суспільстві було те, що на початку ХХ ст. активізувалося єврейське політичне життя, яке багато в чому було зумовлене імперськими політичними реаліями. На українських землях з'явилися нові ідейні напрями, що призвело до міжпартійних суперечок у середині цієї етнічної групи. Адже представники єврейства *«брали участь у діяльності політичних партій, багато з них вступило до РСДРП, партій есерів та кадетів»* [3, с. 26].

Отже, впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії спостерігалось посилення антисемітських настроїв, що знайшло своє відображення у ряді законів. Поряд із цим у губерніях в Україні, особливо у тих, що входили до «смуги осілости» євреїв окремими політичними структурами було розпочато комплекс антиєврейських пропагандистських заходів, які носили відверто антисемітський характер, найбільш активно у цьому напрямі діяли чорносотенні організації.

На початку ХХ ст. на території Волині, євреї становили другу за чисельністю етнічну групу населення. Вони проживали у всіх повітах губернії. Враховуючи урядові обмеження, щодо заняття сільським господарством та правом землеволодіння, вони здебільшого селилися у містах та містечках. У повітових містах тогочасної Волині євреї становили більшість населення. Наприклад, у Новограді-Волинському станом на 1912 р. проживало 20,8 тис. осіб, з яких євреїв було 10,8 тис. осіб, у Староконстантинові з 20 тис. осіб – 11,8 тис. були євреї [2, с. 68-71].

Щодо роду занять представників цієї етнічної групи то у промисловості в «смугі осілости» було зайнято близько третини єврейського населення, 10 % – робітники, до 20 % кустарі-ремісники, до 5 % власники дрібних підприємств, торгівлею займалося понад 40 %, на державній службі та займалися

«вільними професіями» (лікарі, юристи, літератори тощо) – 5 % і наймити, службовці приватних компаній, поденники – близько 5 %, а решта – служителі культу, військово-службовці та особи *«без певних занять, лави яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів, що збанкрутували»* [5, с. 27].

На рубежі ХІХ – ХХ ст. у «смугі осілости» формувалася соціальна структура єврейського населення, яка суттєво відрізнялася від структури інших етносів. Ці відмінності стосувалися переважно ролі євреїв у невиробничій сфері й тягнули за собою цілу низку проблем соціально-політичного змісту, насамперед живили підґрунтя міжетнічних конфліктів. У зв'язку з цим *«дуже часто єврей-лихвар, торговець уособлював для українського селянина, російського робітника причини злиденного буття, соціальної несправедливості. Заохочувала ці настрої й офіційна влада, спрямовуючи соціальне незадоволення у вигідне їй річище»*. Саме тому в Україні було створено сприятливе підґрунтя для діяльності чорносотенних рухів однією з ідеологічних засад яких було юдофобство [5, с. 25].

Щодо Волині то у цьому регіоні України євреї домінували не лише у торгівельній сфері, а й становили більшість ремісників регіону. Починаючи з середини ХІХ ст., кількість ремісників-євреїв у Волинській губернії неухильно зростала. У результаті їх стало втричі більше ніж ремісників-християн [6, с. 133].

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у губерніях, в яких знаходилася «смуга осілости» євреїв почали зростати тенденції до посилення антиєврейських настроїв, які вдало підігрівалися офіційною пропагандою. Одним із чинників, який використовувався у цій сфері владою був рід занять євреїв. Тому офіційна влада намагалася створити образ єврея-лихваря чи торговця, який живе коштом українських селян чи російських робітників і винен у всіх їхніх економічних негараздах. Така позиція мала чітко окреслену мету: перекласти вину, особливо у «смугі осілости» на євреїв за низький рівень життя селян і робітників.

Після видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. на території Російської імперії розпочали

свою діяльність ряд політичних партій і громадських організацій, які мали можливість діяти легально. Як одна з форм активної протидії розповсюдженню революційних рухів активізували свою діяльність чорносотенні монархічні організації. Восени 1905 р. було утворено Союз руського народу (СРН) [7, с. 102]. Незабаром після свого утворення ця політична структура зайняла лідируючі позиції у чорносотенному монархічному русі. У першому пункті Статуту було наголошено, що «СРН ставить собі за мету розвиток національної руської свідомості й місцевого об'єднання людей всіх станів для спільної боротьби на користь нашої дорогої вітчизни – Росії єдиної і неподільної» [8, с. 24]. Членами цієї чорносотенної організації могли бути лише «природні руські люди». Щодо «іногородців» то їм надавався шанс стати членами СРН за особливі заслуги перед самодержавством, але «Євреї у члени Союзу ніколи допущені бути не можуть» і далі наголошувалося, що коли євреї навіть стане християнином він не може стати членом СРН. Очолив СРН А. І. Дубровін [8, с. 24-25].

У зареєстрованому 7 серпня 1906 р. доопрацьованому Статуті було наголошено, що СРН не робить «ніякої різниці ніж великоросами, білоросами й малоросами». Така постановка питання відносно членства, поєднана з значною підтримкою цієї структури з боку православного духовенства зумовила досить швидке зростання впливу й лав цього політичного чорносотенного угруповання. В Україні відділи СРН було утворено у Волинській, Катеринославській, Київській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Загалом вони об'єднували понад 190 тис. членів – майже половину загальної кількості членів СРН [9, с. 91].

Остаточна програма СРН була сформульована у документі під назвою «Російському народу», який був прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділів партії 2 вересня 1906 р. У програмі окремо наголошувалося, що однією з цілей діяльності СРН є виселення євреїв за межі Росії, у зв'язку з чим до уряду висувалася вимога обмежити їхні громадянські права, позбавити можливості займати посади в органах влади, займатися торгівлею та підприємництвом [9, с. 92].

Отже, у програмних документах цього політичного угруповання щодо членства було наголошено, що ні за яких умов євреї не можуть бути членами СРН. Перебуваючи на позиції захисту інтересів самодержавства та обґрунтовуючи концепцію пріоритету єдиної й неподільної Росії, вони намагалися дискредитувати в очах широких верств населення «іногородців». Особливо войовничо ця чорносотенна організація була налаштована проти євреїв, пропагуючи ідеологію відвертого антисемітизму. Щодо відділів СРН, які функціонували на території Волині, то крім антисемітської пропаганди вони проводили антипольську та антинімецьку діяльність.

Варто відмітити, що у Волинській губернії у сфері міжнаціональних відносин ситуація була складною. Офіційна влада, як уже зазначалося вище, намагалася звинуватити євреїв-лихварів і корчмарів у всіх економічних негараздах українських селян чи робітників.

Ключову роль, яка вплинула на швидке зростання чисельного складу й організаційної мережі СРН на Волині відіграло православне духовенство. Так, згідно даних Волинського губернатора станом на початок 1907 р. у губернії було створено понад 600 відділів та підвідділів СРН. А наприкінці того ж року вже діяло 434 відділи та 654 підвідділи СРН, які об'єднували у своїх лавах понад 105 тис. осіб [10, с. 336]. Така ситуація пояснюється тим, що з понад 1 000 відділів та підвідділів, які функціонували на Волині у 1907 р. 300 очолювали служителі культу. Розбудова організаційної мережі поєднана з швидким зростанням чисельності цієї чорносотенної організації на Волині було великою мірою продиктована пропагандистською роботою православного кліру, який намагався залучити до лав СРН селян. Часто після богослужінь парафіяльні священнослужителі-члени організації у своїх проповідях пропагували ідеї СРН, які, враховуючи низький освітній рівень тогочасного селянства краю, часто потрапляли на потрібне підґрунтя.

Почаївська Лавра у той час стала центром чорносотенного руху на Волині, а її архімандрит Віталій (Максименко) був лідером місцевих чорносотенців [10, с. 340]. Саме у друкарні Почаївської Лаври видавалася

велика кількість видань, на сторінках яких не лише пропагувалася ідеологія СРН, а багато публікацій мали відверто антисемітський характер, одночасно були спрямовані й проти німецьких колоністів-протестантів та поляків-католиків.

Одним із таких видань був «Почаївський листок». На його сторінках відверто пропагувалися ідеї СРН, доводилося до відома читачів про «успіхи» цієї організації у розбудові своєї мережі. Значна частина статей опублікованих у ньому носила відвертий юдофобський характер.

В одній із них під назвою «Що гірше – жид чи німець?» автор акцентував увагу на тому, що тогочасна Європа не приймала ніяких заходів проти зростання могутності Кайзерівської Німеччини та посилення позицій євреїв в економічній та політичній сферах. Автор обґрунтовував свою позицію, яка співпадала з доктриною СРН, що зростання економічної сили єврейських промисловців та їх політичних впливів загрожує Європі великими негараздами насамперед у політичній площині [11, с. 6].

В іншій публікації було піднято питання про доцільність примусового виселення євреїв, яких багато проживало на залізничній станції Маневичі Луцького повіту, а згідно тогочасного законодавства вони не мали права там селитися. Автор статті член СРН зосереджував увагу на тому, що *«ці євреї як звичайно, приносять велику шкоду місцевому селянському населенню, бо євреї, на обманувши, не може жити»*. І далі зазначалося, що окремих євреїв, які проживали у цьому населеному пункті поліція примусово виселила, однак вони *«через три дні після виселення знову повернулися у свої старі квартири»*. Окрема увага акцентувалася й на тій обставині, що поліція здебільшого виселяла тих євреїв, які були незаможними, а заможних як правило не зачіпала, зокрема, І. Перельмутер, котра володіла торгівельним закладом [12, с. 23].

Ряд публікацій аналогічного змісту, які вийшли на сторінках «Почаївського листка» стосувалися євреїв, що проживали в інших губерніях України. Наприклад, про ситуацію, що була у м. Ржищеві (Київська губернія) писалося *«Щоденно там жидовські кабачки переповнені молоддю: царує розпушта і*

пияцтво», й далі лунав заклик до членів СРН *«Складемо ж із себе одну мітлу й виженемо з Росії все сміття, всю жидовню»* [13, с. 23].

Таким чином, на сторінках цього видання, проводилася відверта антисемітська пропаганда. Автори антиєврейських публікацій намагалися переконати читачів, що саме євреї несуть загрозу не лише Росії, а й Європі. Одночасно з цим у дусі ідеології СРН неодноразово лунав заклик про доцільність примусового виселення цієї етнічної групи за межі Російської імперії.

Напередодні виборів до IV Державної думи антиєврейська пропаганда у цьому виданні ще більше посилилася. Окрема увага була зосереджена на тому, що вони хочуть добитися внесення змін до виборчого законодавства імперії, й таким чином, обмежити владу імператора, шляхом уведення конституції та повернення до виборчого закону 1905 р. З цього приводу наголошувалося *«Якщо перші дві й третя Думи не встигли надати прерогатив державної влади та інших повноважень жидам й іногородцям і зробити з землі руської неруську, то саме цього жиди чекають від четвертої Думи»* [14, с. 17-18].

Отже, члени СРН, на сторінках цього видання у контексті своєї ідеологічної доктрини звинувачували євреїв у тому, що вони намагаються змінити державний лад Російської імперії та добитись обмеження влади імператора шляхом переходу від абсолютної до конституційної монархії, де влада була б у руках не росіян, а «іногородців».

Впродовж наступних років позиція цієї чорносотенної організації щодо євреїв залишалася незмінною. Так, в одній із статей під назвою «Шлях до спасіння від жидівського засилля» було наголошено на доцільності того, щоб по-перше, звернутися з проханням до російського імператора про доцільність викладання у школах *«жидовикривальної науки»*. Це потрібно було зробити у зв'язку з тим, що саме євреї винуваті у всіх негараздах, які існують у державі. По-друге, потрібно просити імператора відмінити на користь православ'я Маніфести від 17 квітня 1905 р. і 17 жовтня 1905 р. *«Замість свободи слова і друку має бути встановлена сурова цензура та видано закон, згідно якого всі друковані видання мають бути праві, та*

православні». Коли якийсь журнал чи газета будуть публікувати «антиморальні чи антипатріотичні» матеріали то вони «негайно мають бути покарані чи закриті назавжди, чи поки не виявлять бажання працювати в Славу Божу, на користь Церкви, Царя і Вітчизни. Таким чином, відразу припиниться розливатися по обличчю землі руської потік атеїзму та космополітизму» [15, с. 7-8].

Як бачимо, члени цієї чорносотенної організації стояли на платформі необхідності відміни маніфесту про свободу совісті, введення сурової цензури для всіх друкованих видань в імперії. Цим самим вони намагалися протидіяти проявам опозиційності і прагнули припинити будь-яку діяльність своїх опонентів, особливо тих, які були їхніми ідеологічними опонентами.

Публікації антиєврейського спрямування у той період були поміщені практично у кожному номері «Почаївського листка». Їх дослідження та аналіз дозволяють стверджувати, що антиєврейський, а також антикатолицький і антипротестантський акценти у діяльності СРН відігравали важливу роль. Зображаючи себе захисниками інтересів руських, насамперед православних, чорносотенці звинувачували у всіх негараздах, які були у тогочасному суспільстві, «іногородців»,

а себе виставляли захисниками інтересів православних. Вони намагалися сформувані у свідомості широких верств населення, яке у своїй більшості було неграмотним, «культ справедливого і доброго імператора», який піклувався про простих людей, чому саме євреї, поляки, та члени соціалістичних партій, мовляв, активно протидіяли. Така політика та підтримка з боку владних структур, поєднана з залученням до справи православного духовенства, зумовили швидке зростання впливів СРН на Волині напередодні Першої світової війни.

Таким чином, чорносотенний СРН перебував на платформі вірності ідеалам російського самодержавства, зображав себе захисником інтересів православної віри. Одночасно чорносотенці піддавали нищівній і безпідставній критиці не лише своїх політичних опонентів, а й представників інших етнічних груп, які проживали у краї. Насамперед це стосувалося євреїв, поляків-католиків та німецьких колоністів. Все разом це зумовлювало ускладнення міжнаціональних і міжконфесійних взаємовідносин у краї та сприяло загостренню внутріполітичної ситуації в державі, що загалом негативно відобразилося на політичному житті імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – 281 с.
2. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
3. Щербак Н. О. Особливості національної політики Російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : автореф... дис... доктора іст. наук / Надія Олександрівна Щербак. – К. : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. – 38 с.
4. Івчик Н. С. Єврейське питання у Російській імперії в період ліберальних реформ 60 - 70-х років XIX століття / Н. С. Івчик // Проблеми розвитку соціально-економічних систем: Матеріали Першої регіональної міжвузівської науково-практичної конференції. – Київ-Дубно, 2010. – Вип. 1. – С. 253-255.
5. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
6. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 - 1914 рр.) / Микола Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
7. Кожинів В. «Черносотенцы» и Революция (загадочные страницы истории) / Вадим Кожинів. – Изд. 2-ое доп. – Москва, 1998. – 231 с.
8. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904 - 1914 гг.) / И. В. Омелянчук. – К. : НИУРО, 2000. – 168 с.
9. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905 - 1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
10. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.

11. Де-Витте Е. Что хуже – жид или немец? / Елисавета де-Витте // Почаевский листок. – 1912. – 25 февраля. – № 15. – С. 6.
12. Горбик И. Сильно присосались, никак не оторвёшь / И. Горбик // Почаевский листок. – 1911. – 4 июня. – № 19. – С. 23-24.
13. Ровинский А. Д. Поразительное суждение / А. Д. Ровинский // Почаевский листок. – 1911. – 4 июня. – № 19. – С. 25.
14. Лозунг Волыни // Почаевский листок. – 1911. – 2 августа. – № 27-28. – С. 17-18.
15. Путь к спасению от жидовского засилья // Почаевский листок. – 1912. – 12 марта. – № 6. – С. 7-8.

Рецензент: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Цецик Я. П., 2014

Дата надходження статті до редколегії 03.04.2014 р.

Історія

міжнародних відносин

КАФА І ТАНА В СИСТЕМІ ІТАЛІЙСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ XIII – XV ст.

Проаналізовано роль провідних центрів італійської торгівлі у чорноморському регіоні – генуезької Кафи та венеційської Тани – в системі італійської міжнародної торгівлі XIII – XV ст.

Ключові слова: міжнародна торгівля, Північне Причорномор'я, Крим, Кафа, Тана.

Проанализирована роль ведущих центров итальянской торговли в черноморском регионе – генуэзской Каффы и венецианской Таны – в системе итальянской международной торговли XIII – XV вв.

Ключевые слова: международная торговля, Северное Причерноморье, Крым, Каффа, Тана.

During many centuries the Northern Black Sea and the Crimea were in the center of Intercontinental trade relations between Europe and Asia. In XIII – XV centuries the main role in these processes played Italian Maritime Republic – Genoa and Venice. Due to the trading activities of Italian merchants, trading in the Black Sea region has become a brand new one: from regionally locked it started correlating with the global trade communications.

In the formation of the Crimean trading factories Italians were guided by a certain, however well-thought-out doctrine: take hold of important points in two ways.

– first: those who are surrounded with comfortable havens,

– second: closing or intercept local trade routes, which further combined with global trade arteries.

An important place in a harmony of the connections within Black sea region and the world-wide (those which are beyond the Bosphorus), occupied Genoese Kaffa (Feodosia) and the Venice Tana (Azov). In these ports began and ended regular navigation of Genoa and Venice.

In implementing its international trade Genoese relied on a network of colonies, trading stations, harbors, which served as a warehouse and transshipment points.

The above mentioned geographical characteristics of the trade relations of the Black Sea region suggests that Kafa being the center of the Genoese outposts in the region, controlled not only the market of international but the regional trade.

Kafa embodies the essential characteristics of the global economic development, held an exclusive position, maintaining their trade in the direction West-East and North-South.

The first provided the distribution Levantine and European goods, in the second – the local, the black sea market.

Due to its profitable geographical location (almost exactly close to all the coasts of the Black sea), Kafa had some advantages in the organization of trade.

It became the main point for Venetian galleys, carried out centralized taxation of ships which sailed in all directions, including the Venetian, which sailed to Thani. The influence of the city grew in the periods when the Tana closed by frequent Italian-Horde and disputes between Venice and Genoa.

At these times the government of Kafa, backed by its fleet and garrison, had the exclusive opportunity to monitor sailing in the sea of Azov.

From the second half of the XIV century with an overall deterioration in the economic conjuncture and crisis leading countries of the Black Sea basin, including the Golden Horde and the state Ilhan, there is a decline in the development of world trade. Direct ties with Italian cities are multistage and developed mainly with transshipment on the Bosphorus. Kafa spreads up with its eastern and western coast of the Black Sea. For Venice citizens the crisis in the middle of the XIV century also led to a change in the orientation of Gales' routes. Increasingly, the vessels are directed to Tanya but not to Trebizond, and this trend continues until the middle of XV century. Even during the closure of Tanya Venice wished to stay in the northern Black Sea and Crimea.

Thus, in the XIV century regionalization of trade took place. In the XV century this process deepens and it is associated with the collapse of the Golden Horde, which provide connectivity to the East, the formation of national states in the Black Sea basin (eg, Moldova), the growing role of Turkey as a major political and economic force in the region.

In studies of the foreign historians trading activity in Kafa is considered in terms of its accumulative functions on Kafa's markets followed by a centralized exports to Western and Eastern Mediterranean.

While Kaffa, according to O. G. Yemanova, played a significant role in the supply of raw materials, its own crafts, food, security of the population of the city itself and dependent factors, metabolism within the Black Sea region and finally to export not only the southern, Mediterranean area but also in the North.

Keywords: *international trade, Northern Black Sea, Crimea, Kaffa, Tana.*

Протягом віків Північне Причорномор'я та Крим перебували у центрі міжконтинентальних торгових зв'язків між Європою та Азією. У XIII – XV ст. провідну роль у цих процесах відігравали італійські морські республіки – Генуя та Венеція. Завдяки торговельній активності італійського купецтва чорноморська торгівля стала якісно новою: з регіонально замкненої відтепер вона співвідносилась зі світовими торговими комунікаціями.

Традиційно, початок проникнення італійців у чорноморський регіон співвідносять з хрисовулом Мануїла Комніна від 1169 р. генуезцям. Цим договором генуезці отримали від Візантії дозвіл торгувати у Чорному морі, але не в Азовському [3, с.63]. Раніше XIII ст. італійці не могли засновувати свої колонії на узбережжі Чорного й Азовського морів. Крім того, до XIII ст. торгові договори Візантії та італійських міст не стосувались причорноморських міст і «Великого моря» через стремління Візантії забезпечувати провідну роль Константинополя в торгівлі й не допускати втручання італійців у складну та нестабільну ситуацію в Північному Причорномор'ї.

При утворенні кримських факторій італійці керувались певним, чітко продуманим принципом: заволодіти пунктами важливими в двох аспектах – по-перше, ті, що оточені зручними гаванями, по-друге, які замикають або перехоплюють місцеві торговельні шляхи, що далі поєднуються зі світовими торговельними артеріями.

Важливе місце в узгодженні внутрішньо-чорноморських та світових (таких, що виходять за межі Босфора) зв'язків займали генуезька Кафа (Феодосія) та венеційська Тана (Азов). Саме в цих портах починалась і

завершувалась регулярна навігація Генуї та Венеції.

Завдяки вигідному географічному становищу (майже рівно наближена до всіх узбереж Чорного моря), Кафа мала деякі переваги в організації торгівлі. Вона стала обов'язковим пунктом, куди заходили венеційські галери, здійснювала централізоване оподаткування суден, які плавали в усіх напрямках, в тому числі й венеційських, які пливли до Тани. Вплив Кафи зростав в ті періоди, коли Тана закривалась через часті італійсько-ординські та венеційсько-генуезькі суперечки (1343-1348, 1355-1358, 1381-1382, 1387 рр.). В такі часи кафінська влада, спираючись на свій флот і гарнізон у Чіпріко (Керч), мала виключні можливості контролювати плавання в Азовському морі.

В реалізації своєї міжнародної торгівлі генуезці спирались на мережу колоній, факторій, гаваней, які служили як складські та перевалочні пункти.

В. В. Бадян та А. М. Чиперис історію торгівлі й торговельних зв'язків Кафи протягом XIII – XV ст. поділяють на три періоди, які відображають етапи її соціально-економічного та політичного розвитку:

- друга половина XIII ст. і майже все XIV ст.;
- перша половина XV ст.;
- 50 – 70-ті роки XV ст.

Наприкінці XIII і на початку XIV ст. Кафа налагоджує зв'язки з руськими землями, Приволжям, Золотою Ордою, середньоазійськими містами, Кавказом, Єгиптом, Іраном, Індією та Китаєм. А у XIV ст. торгівля міста досягає найвищого розквіту.

Наприкінці XIV ст. – на початку XV ст. ситуація змінюється. Після зруйнування Тани військами Тамерлана північні шляхи,

які пов'язували Кафу з її східними партнерами, обіралися. Проте сама торгівля не припинялась, і письмові джерела цього часу свідчать про нові торговельні шляхи та зв'язки з новими країнами.

У 50-70-ті рр. XV ст., згідно з документами, торгівля Кафи з країнами Західного та Східного Середземномор'я майже зійшла нанівець. Натомість активізується генуезька діяльність на південному та південно-східному узбережжі Криму [1, с.175].

О. Г. Єманов аналізує торгівлю Кафи в контексті розвитку світової комерції між Північчю і Півднем. За його словами, роль Кафи на «шляху із варяг в греки» багатьма істориками недооцінена. Сторона «варягів», тобто Північ, у XIII – XV ст. значно розширилась, з явним зміщенням від Балтики до Приполярного Уралу і Сибіру. Тоді як і «греків» варто переосмислити. Тепер це була не лише Візантія, а й Нікея, Трапезундська імперія, сирійсько-палестинські землі, і навіть більше, – вся зона, яка примикала до Середземного моря [4, с. 16, 20].

Серед партнерів Кафи автор називає купців Новгорода, Коломни, Ярославля, Можайська та інших міст. Але найбільшого значення набули Твер, виходець з якої, Афанасій Нікітін, залишив свідчення про перебування в Кафі, та Москва.

Дніпровським шляхом рухались купці Новгородської та Псковської республік, Смоленщини та Брянщини, а також і Московського князівства. Через Чернігів шлях виходив на Київ, далі йшов до Черкас, Таванську переправу, потім – або вниз Дніпром до Ілліче*, де розташовувався генуезький замок, морем пов'язаний з Кафою, або сухоходом на Перекоп і далі через Карасу-Базар (Білогорськ) і Солхат (Старий Крим) до Кафи.

Донський шлях був визначальним в торговельній активності Москви. Він пролягав через Коломну, Рязань, Михайлів до Красивої Мечі, а далі Доном спускався до Тани і морем до Кафи.

В XIII – XV ст. справжнім нервом руху з

* О. Г. Єманов пов'язує Ілліче з літописним Олешням в межах сучасного Цюрупинська. Ми дотримуємось думки М. Д. Руссева, який локалізує замок поблизу селища Дніпровське Очаківського р-ну Миколаївської обл. [8]

«варяг в греки» став Волзький шлях. У верхів'ях Волги, до Ярославля стягувались купці Заонежжя, Білозер'я, Устюжанського краю, до Нижнього Новгорода – московське та новгородське купецтво, південніше лежала Казань, ще нижче – колишня столиця Волзької Булгарії м. Булгар, далі на південь розташовувався Новий Сарай (с. Царевське Волгоградської обл.), неподалік від якого налагоджена Переволока на Дон, ще нижче Сарай, найбільше і найбагатше місто на Волзі, й, нарешті, Хаджитархан, звідки здійснювався перехід Кубанською долиною через Маджар (Прикумськ) до Матреги (Тамань), або Мапи (Анапи), або Копи (Слов'янськ-на-Кубані), які були генуезькими колоніями підконтрольними Кафі [4, с.17-20].

Коло основних партнерів Кафи на Сході також достатньо широке. Це і Ургенч – центр давнього Хорезма, навколо якого сходились інтереси Середньої Азії та Південного Сибіру; і Самарканд, який поєднувався з Кафою через Прикаспійські Залізні Ворота (Дербент); і Ханбалік, який концентрував навколо себе торговельні інтереси не лише Китаю, а й всього Далекого Сходу; і Тебриз й Султаніє; і Алеппо, Ахлат, Кастамон і Конья, Савасто й інші маїста Персії, і Ормуз (Бендер Аббас), який відкривав вихід до морських шляхів Індійського океану, був тісно пов'язаних із Султаніє, а через неї з Кафою; Йезд і Керман, які відкривали доступ до Індії; Делі, навколо якого акумулювались всі багатства Індостану [4, с. 66-67].

Крім важливого значення північно-причорноморського та кримського регіонів у торгівлі зі Східним Середземномор'ям варто відзначити важливу роль Кафи у левантійській торгівлі Львова. Шлях, що з'єднував Львів з Чорноморським узбережжям описують здебільшого за картографічними та писемними джерелами XV – XVII ст. Є припущення про існування шляху між Львовом і містами Криму ще в XIII ст. Ймовірно, це й була т. зв. «татарська дорога», яку часто згадують в руських та польських документах кінця XIV ст. Напрямок цього шляху в загальних уявленнях подає документ 1403 р.: через Поділля на Кам'янець, через степи Північного Причорномор'я і Крим до Кафи. Відхилення від дороги вздовж Азовського моря вело до Тани. Обидві італійські колонії пов'язувались

не скільки з метрополією, скільки з країнами Сходу: Кафа – з Індією, Тана – з Персією та Китаєм [6, с.139].

Перша згадка про зв'язки Львова з Кафою датується 1386 р. Збереглася значна кількість джерел др. пол. XIV ст. про перебування львівських купців у Кафі, а кафінських – у Львові. Проте на поч. XV ст. свідчень про торгівлю між Львовом і Кафою стають рідшими, а про татарську дорогу взагалі зникають. В цей час дорога проходила безлюдними районами й стала небезпечною. Кримські татари постійно воювали з італійськими колоніями, і просування татарським шляхом часто припинялось.

Наприкінці XIV ст. з'являються згадки про нову дорогу зі Львова на Крим – молдавську. Перша згадка про неї в документі 1386 р. Молдавські документи дають можливість майже точно відновити молдавський шлях, а точніше, мережу малих і великих шляхів, які з'єднували Львів через Молдавію з італійськими кримськими колоніями. Головна дорога йшла на Львів через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці й Серет на Сучаву. Відхилення приводило зі Львова через Кам'янець і Хотин також на Сучаву. Із Сучави шлях через Ясси йшов до Чорного моря. Виключне значення в торгівлі на цьому шляху мав Монкастро, який з 1368 р. належав генуезцям, але на рубежі XIV – XV ст. перейшов до рук молдавських господарів. Монкастро пов'язувався з Кримом морським шляхом [6, с.139-141].

Генуезці також вели і транзитну торгівлю через Львів з Польщею та Німеччиною. З польських міст одним з головних партнерів Кафи був Краків, купці якого з часів Людовіка Угорського володіли правом вільного перевезення товарів «татарською дорогою». У свою чергу купці Кафи до XV ст. мали обов'язково виставляти свої товари для продажу у Львові. Лише за Казимира IV Ягеллона кафінські купці здобули право вільного пересування торговельними шляхами Польського королівства без примусової реалізації товарів у Львові.

З німецьких міст, які мали зв'язки з портами Чорного моря, виділялися Нюрнберг та Данциг (Гданськ). Розвиток торгових відносин між останнім і Кафою обговорювався на з'їзді пруських міст в Марієнбурзі

на поч. XV ст. Особливу зацікавленість проявляв імператор Сигізмунд, за оцінкою його радників, значення Кафи настільки великим, що вона могла вільно конкурувати з єгипетською Олександрією, на торгівлі з якою трималась міць Венеції. Для ослаблення останньої, імператор навіть заборонив німецьким містам будь-які зносини з Венецією і розраховував компенсувати надходження левантійських товарів через Кафу [4, с.73-74].

Генуезький портолан 1339 р. А. Дулчерто писав, що «...генуезькі купці від Чорного моря ходять до моря Готланда* в бік Фландрії до Брюгге». Цей шлях він назвав «Львівська дорога», яку можна вважати частиною шляху через Монкастро – Кам'янець – Львів на Фландрію [7, с.303].

У дослідженнях зарубіжних істориків торгова активність Кафи розглядається з точки зору її акумулятивної функції на кафінському ринку з подальшим централізованим експортом до Західного та Східного Середземномор'я. Тоді як Кафа, на думку О. Г. Єманова, відіграла суттєву роль в постачанні сировиною власного ремесла, забезпеченні продовольством населення самого міста та залежних від неї факторій, в обміні всередині чорноморського регіону і, нарешті, в експорті не лише в Південному, Середземноморському напрямку, але й в Північному [4, с.98].

Які ж міста становили сферу торговельного партнерства Кафи на Чорному морі? В межах Криму найзахіднішою точкою зв'язку з Кафою була гавань Ле Феті (в р-ні Євпаторії). Гавань була відома як пункт загрузки збіжжя, яке надходило з районів південно-західного Криму. На південний схід знаходився інший партнер Кафи – Ле Саліне. Під цією назвою розуміють кілька якірних стоянок на березі Євпаторійської затоки. Далі на південний схід, в Севастопольській бухті, розташовувалась Каламіта (Інкерман), зовсім поруч – Херсон та Чембало (Балаклава). Складні умови знижували торговельне значення Балаклавської бухти, проте перетворювали Чембало у важливий стратегічний пункт, який мав міцну фортецю та забезпечував безпеку генуезької навігації з Кафи до західного узбережжя Чорного моря.

* Балтійське море.

На схід береговою лінією знаходилась пристань і фортеця Горзувіти (Гурзуф), далі – Луста (Алушта). Найближчим до Кафи із заходу і найбільшим генуезьким центром була Солдайя (Судак). На схід розташовувались бухти Калітра (Коктебель) і Перфідіма (Двоякірна). На схід від Кафи локалізуються якірні стоянки Завіда (мис Чауда), Конестазі (холм Кінчігірь). На мисі Опук знаходилась пристань Чіпріко. Наступним пунктом, з яким Кафа підтримувала зв'язок, був Кавалларі, з яким Є. Тодорова ототожнює мис Киз-Аул. Нарешті, крайнім на сході Кримського півострова було місто Воспоро.

На Азовському узбережжі виділяються Саліне та Сан Джорджіо у гирлі р. Молочна, на схід від них – Полонісі (побл. Бердянська). Далі вздовж берегової лінії знаходився Россо в гирлі Міуса, наступною на північний схід – гавань Кабарді (побл. Таганрога). По сусідству з ним розташовувався Порто Пізано (сел. Синявське на р. Мертвий Донець). Ще далі на сході знаходилась Тана, яка була не лише кінцевою станцією на «Великому шовковому шляху», а найбільшим експортером місцевої продукції.

На південний захід від Тани знаходилась гавань Заккарія (побл. Єйська), недалеко, на березі Єйського лиману, розташовувалась поселення Печеніги, південніше на захід – містечко Тар (коса Довга). Ще далі на березі Бейсукського лиману, розміщувалась якірна стоянка Пеше. Наступним пунктом до південний захід була гавань Сан Джорджіо (побл. Приморсько-Ахтарська). По сусідству, в гирлі ріки Протоки, розміщувалась пристань Ла Чічі, точне місце розташування якої не визначене. Найбільшими містами в цьому районі було місто Копа (Слов'янська-Кубані) та Матрега (Тамань).

На західному узбережжі Чорного моря варто назвати Месембрію (Несебр), з якою Кафа підтримувала торгові зв'язки. Далі, виділялась Варна, через яку вивозились товари Загори, тобто Болгарії. У Дунайській дельті було кілька портів, дуже значимих для купців Кафи: Вічіна (можливо, на місті суч. Мачіна), Кілія (Стара Кілія), яка витіснила Вічіну в XIV ст., і Лікостомо (Вілково). Далі, на північний схід, розташовувалось один з найбільших портів Західного Причорномор'я Монкастро (Білгород Дністровський). В

Бузькому лимані знаходився Порто Бо, в гирлі Дніпра – гавань Ілліче.

На Східному узбережжі Чорного моря найближчим до Кафи пунктом була гавань Мапа (Анапа). Далі, на південний схід, Калолімен (в гирлі ріки Цемес). На південний схід береговою лінією розташовувались Маура та Альба Зіхії. Археологічні дослідження останніх років на Кавказі дозволяють ототожнювати перший пункт зі середньовічним городищем Пшадах, а другий – з середньовічною фортецею в гирлі ріки Годлік. Слідом за ними, в тому ж напрямку, знаходилась пристань Куба, яка, ймовірно, співпадала з руїнами Мамай-Кале. Далі виділялись пункти – Какарі (Гагри) та Піцунда. Наступним місцем підходу був Каво де Буксо, яку в останні часи ототожнюють з Бомборською бухтою. І нарешті, на південь, розміщувались найбільші порти Кавказа – Савастополь (Сухумі), Фассо (Поті) й Ваті (Батумі). Це були потужні центри не лише левантійської, а й кавказької торгівлі.

На Південному узбережжі, в першу чергу, варто назвати Трапезунд (Трабзон). На захід від нього знаходився порт Керасунт (Гіресун), ще далі – Ватиця (Фатса), з якою Крим підтримував зв'язки вже в 70-х рр. XIII ст. Далі в тому ж напрямку розташовувався Симіссо (Самсун). В центральній частині узбережжя розміщувався порт Синоп, від якого йшов найкоротший шлях до Крима, торгове значення якого полягало у виході на караванні шляхи [4, с.98-104].

Наведена географічна характеристика торговельних зв'язків Кафи в межах чорноморського регіону дозволяє говорити про те, що Кафа як центр генуезьких факторій в регіоні, контролювала не лише ринок міжнародної торгівлі, а й регіональний. Кафа відобразила в собі суттєві характеристики світового економічного розвитку, займала виключне становище, оскільки забезпечувала торгівлю як в напрямку Захід-Схід, так і Північ-Південь. Перший забезпечував розподіл левантійських та європейських товарів, в межах другого – продукція місцевого, чорноморського, ринку.

З др. пол. XIV ст. при загальному погіршенні економічної кон'юнктури і кризі провідних країн чорноморського басейну, зокрема Золотої Орди та держави ільханів,

спостерігається спад у розвитку світової торгівлі. Прямі зв'язки з італійськими містами стали багатоступеневими і розвиваються переважно з перевалкою на Босфорі. Зростає удільна вага Кафи зі східним та західним узбережжям Чорного моря. Великого значення набуває внутрішньо-понтійська торгівля. У Західному Причорномор'ї зростає роль відомих портів Монкастро, Лікостомо, Ілліче.

Для венеційців криза сер. XIV ст. також призвела до зміни орієнтації маршрутів галей. Все частіше судна спрямовуються до Тани, а не до Трапезунда, і ця тенденція зберігається до сер. XV ст. Навіть в роки закриття Тани, венеційців будь-що прагнули залишитися в Північному Причорномор'ї та Криму, направляючи свої галей до бухти Провато, яка була пов'язана з татарським Солхатом. Проте закріпитись тут венеційцям

не вдалось, через близькість до Кафи.

Після невдалої спроби утвердитись в Провато венеційці намагались налаштувати сполучення з Монкастро (Білгород Дністровський), де також існувала генуезька факторія. Через Монкастро здійснювались зв'язки з молдаво-волоськими та польсько-литовськими землями. Але і Монкастро не став для венеційців постійним портом і центром торгівлі [5, с. 88-89].

Таким чином, в XIV ст. відбувалась регіоналізація торгівлі. В XV ст. цей процес поглиблюється і пов'язаний він з розпадом Золотої Орди, яка забезпечувала зв'язок зі Сходом, формуванням національних держав в чорноморському басейні (зокрема, Молдова), зростанням ролі Туреччини як основної політичної та економічної сили в регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы XIII – XV вв. / В. В. Бадян, А. М. Чиперис // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – Киев : Наукова думка, 1974. – С. 174-189.
2. Еманов А. Г., Попов А. И. Итальянская торговля на Черном море в XIII – XV вв. / А. Г. Еманов, А. И. Попов // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов-на Дону : РГПИ, 1988. – С. 76-87.
3. Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма / А. Г. Еманов // Античная древность и средние века. – Вып. 19. Византия и ее провинции. – Свердловск, 1982. – С. 62-68.
4. Еманов А. Г. Север и юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII – XIV вв. / А. Г. Еманов. – Тюмень : МИ «РУТРА», 1995. – 225 с.
5. Карпов С. П. Маршруты черноморской навигации венецианских галей «линии» в XIV – XV вв. / С. П. Карпов // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. – М. : МГУ, 1991. – С. 82-97.
6. Котляр Н. Ф. Левантійська торгівля Львова XIV – XV вв. по нумизматическим даним / Н. Ф. Котляр // Нумизматика и эпиграфика. – М. : Наука, 1966. – Том VI. – С. 135-148.
7. Мохов Н. А. Молдавский торговый путь в XIV – XV вв. / Н. А. Мохов // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII – XIV вв. / Под ред. акад. Б. А. Рыбакова. – М. : Изд-во «Наука», 1974. – С. 298-307.
8. Руссев Н. Д. Тайна «каратов замка Илличе» / Н. Д. Руссев, О. Н. Мельников // Stratum plus. – 2003-2004. – № 6. – С. 479-494.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.
Багмет М. О., д.і.н., проф.

HANDEL Z ROSJĄ W DYSKUSJI NA SEJMIE WIELKIM (1789 r.)

Artykuł dotyczy dyskusji nad ustaleniem zasad handlu z Rosją i jej wojskami walczącymi na froncie tureckim, toczącej się na Sejmie Wielkim głównie w 1789 roku. Odbываła się ona w warunkach ścierania się interesów szlachty z województw ukraińskich, zainteresowanej wykorzystaniem wojennej koniunktury dla osiągnięcia maksymalnych zysków. Stąd skłonna była nie tylko sprzedawać żywność wojskom rosyjskim na terenie Rzeczypospolitej, ale podejmując też ryzyko dostarczania jej do magazynów na terenach tureckich. Z drugiej strony istniały obawy, głoszone głównie przez przedstawicieli województw zachodnich, że dostawy te naruszają zasady neutralności, wzmocnią pozycję w czasie wojny z Turcją, później zaś pozwolą na ponowne zniewolenie Rzeczypospolitej. Dyskusja ta jest jednocześnie doskonałym przykładem powolności ustawodawczej i krasomówstwa Sejmu Wielkiego.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita, Sejm Wielki, handel z Rosją.

В статті висвітлена дискусія щодо засад торгівлі з Росією і її військом, яке воювало на турецькому фронті, яка точилася на Великому сеймі в 1789 році. Відбувалася вона в умовах зіткнення інтересів шляхти з українських воєводств, зацікавлених використанням військової кон'юнктури для отримання максимальної вигоди. Тому схильна була не тільки продавати живність російським військам на теренах Речі Посполитої, але ризикувати доставкою її до місць дислокації на турецьких теренах. З іншого боку існували застереження, озвучені головним чином представниками західних воєводств, що ті поставки будуть порушувати нейтралітет, зміцнюючи в часи війни позиції Туреччини, що пізніше дозволить сподіватися на звільнення Речі Посполитої. Та дискусія є одночасно досконалим прикладом сповільнення законотворчої діяльності та красномовства Великого сейму.

Ключові слова: Річ Посполита, Великий сейм, торгівля з Росією.

В статье отображена дискуссия относительно условий торговли с Россией и ее войсками, которые воевали на турецком фронте, что велась во время Великого сейма в 1789 году. Проходила она в условиях столкновения интересов шляхты с украинских воєводств, заинтересованных использовать военную конъюнктуру с целью получения максимальной выгоды. Поэтому была склонна не только продавать живность российским войскам на территории Речи Посполитой, но доставкой ее до мест дислокации и на турецкой территории. С другой стороны существовали предостережения, озвученные главным образом представителями западных воєводств, что эти поставки будут нарушать нейтралитет, усиливая позиции Турции во времена войны, что позже позволит надеяться на освобождение Речи Посполитой. Эта дискуссия является одновременно четким примером снижения темпов законотворческой деятельности и красноречия Великого сейма.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великий сейм, торговля с Россией.

W historii kontaktów gospodarczych ziem kresowych Korony z Rosją wyjątkowe znaczenie miał okres obrad Sejmu Wielkiego, gdy kontakty gospodarcze zostały utrudnione przez wydarzenia polityczne, gdy pojawił się problem rozdarcia między patriotyzmem a interesem, który ujawnił się w dyskusji sejmowej w 1789 roku. Przebieg i efekty tej dyskusji są dotychczas oceniane negatywnie „...zakazano wywozu zboża do Rosji, pokasowano zawarte kontrakta, z nie małą szkodą dla moskiewskiej armii, która mogła być

ogłodzona, lecz z większą jeszcze krzywdą polskich obywateli, którzy stracili jedyny odbyty na swoje produkta”⁶⁷. Czy jednak jest to ocena słuszna?

Problem handlu Rzeczypospolitej z Rosją miał wówczas drugorzędne znaczenie⁶⁸, zaś

⁶⁷ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Kraków 1895, t. II, s. 313.

⁶⁸ „Przez granicę lądową do Rosji zboże nie szło wcale”, T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764-1794*, Kraków-Warszawa 1897, t. II, s. 118.

handel czarnomorski dopiero zaczął się rozwijać⁶⁹. Handel czarnomorski miał podnieść opłacalność produkcji rolnej województw wschodnich, w których ceny były przynajmniej dwa razy niższe niż w Warszawie⁷⁰. Miraż tego handlu umacniał też pozycję Grigorija Potiomkina, właściwego twórcy Chersonia⁷¹. Na wzrost zainteresowania handlem czarnomorskim wpływała też aktywność gospodarcza kresowych magnatów, z których szczególnie popularne były dokonania Stanisława Szczęsnego Potockiego i Józefa Czartoryskiego oraz Prota Potockiego z doradzającym mu Michałem Ossowskim⁷².

⁶⁹ Dr Antoni J. [A.J. Rolle], *Początki handlu polskiego na M. Czarnym i żegluga po Dniestrze. Opowiadania historyczne*, seria IV, Warszawa 1884; J. Feldman, *Projekty handlu polsko-francuskiego w XVIII w.*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 247-263; Z. Guldon, *Handel Polski z Mołdawią, Nowoserbią i Chersoniem w końcu XVIII w.*, [w:] *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. Dr hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1995, s. 57-61; T. Korzon, *op. cit.*, t. II, s. 119, 179-181; M. Mądzik, *Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Lublin 1984, s. 54-67. Z. Anusik, *Sobański Michał*, [w:] *PSB*, t. XXXIX, s. 433-434; A. Michalski, *Działalność handlowo-gospodarcza szlachty polskiej w miastach nadczarnomorskich u schyłku XVIII i początkach XIX w.*, [w:] *Polaki na piwni Ukraini ta w Krimu. Polacy na południowej Ukrainie i Krymie*, red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, W. Kuszniak, Odessa-Opole-Wrocław 2007, s. 52-52; E. G. Sinkiewicz, T. Srogosz, *Kontakti Reczi Pospolitoj z noworosyjskoju gubernieju (w kontekcti aneksii Krimu)*, „Czarnomorski litopis. Naucznijszy żurnal”, w. 4, 2011, s. 81; T. Srogosz, *Cherson – nowy kierunek działań informacyjno-wywiadowczych dowództwa dywizji ukraińskiej i podolskiej (do 1783 roku)*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej pod redakcją Grzegorza Błaszczyka i Piotra Kraszewskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Arturowi Kijasowi w 70. rocznicę urodzin*, Poznań 2010, s. 131-132.

⁷⁰ T. Korzon, *op. cit.*, s. 84-85.

⁷¹ S.S. Montefiore, *Potiomkin. Książę Książąt*, Warszawa 2006, s. 287-346; S.G. Wodotika, E.G. Sinkiewicz, *Istorijska Chersonszczyzna*, Chersoń 2003, s. 46-49.

⁷² J. Bieniarzówna, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (Nowe dążenia ekonomiczne)*, „Przegląd Historyczny”, t. XLII, 1951, s. 304-330; A. Mączak, *Odrodzenie gospodarcze okresu oświecenia*, [w:] *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1988, s. 271; J. Nieć, *Czartoryski Józef Klemens*, [w:] *PSB*, t. IV, s. 280; W. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1965; J. Topolski, *Gospodarka*, [w:] *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 189; R. Wołoszyński, *Ossowski Michał*, [w:] *PSB*, t. XXIV,

Obok tych wielkich planów i reform magnackich na sytuację gospodarczą, a zwłaszcza na możliwości zbytu produktów rolnych, wpływała obecność wojsk rosyjskich w województwach kresowych Korony. Stacjonowały one formalnie do 1780 roku, ale pojawiały się i później. Tak było w czasie przygotowań do aneksji Krymu w 1783 roku, gdy w czerwcu w granice Rzeczypospolitej wkroczyły dwa korpusy rosyjskie w sile 60 000 żołnierzy, co musiało rodzić problemy z ich zaopatrzeniem. Dla polskiej szlachty istotną kwestią była forma wypłaty wynagrodzenia za dostarczaną żywność, ponieważ wymuszane przez stronę rosyjską kwity nie były gwarancją otrzymania pieniędzy, bo nie wypłacono jeszcze gotówki za wcześniejsze dostawy. Ostatecznie szlachta otrzymywała za dostawy zaledwie połowę należnych pieniędzy, co po części wynikało ze stosowanego przeliczenia rosyjskiej monety⁷³. W mniejszej skali problem gwałtów wojsk rosyjskich na Ukrainie pojawił się w latach 1785-1786 w związku z działaniami tzw. woronieckiego pułku lekkiej kawalerii, który ścigał furaże oraz miał porwać do Rosji ok. 60.000 ludzi⁷⁴. Gospodarcze efekty pobytu wojsk rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1780-1788 nie były więc korzystne dla województw kresowych.

Te doświadczenia skłaniały do oporu wobec planów rozlokowania kolejnych oddziałów rosyjskich. Wpływały też na przebieg dyskusji na Sejmie Wielkim, który 15 XI 1788 zażądał usunięcia wojsk i magazynów rosyjskich z Rzeczypospolitej⁷⁵. Na stosunek do obecności wojsk rosyjskich wpływała też kwestia tzw. buntów wołyńskich, która zaprzętała uwagę sejmujących od 18 XII 1788, gdy informację o

s. 441; Z. Zielińska, *Potocki Antoni Prot*, [w:] *PSB*, t. XXVIII, s. 133-135.

⁷³ T. Srogosz, *Rzeczpospolita wobec aneksji Krymu przez Rosję w 1783 roku*, [w:] *Władza i polityka w czasach nowożytnych*, pod red. Z. Anusik, Łódź 2011, s. 77-96; idem, *Dywizja ukraińska i podolska wobec wkroczenia armii rosyjskiej do Rzeczypospolitej w 1783 roku*, „Naukowi praci istoricznowo fakultietu Zaporozskowo nacjonalnowo uniwersitetu”, t. XXVI, [Zaporoże] 2009, s. 133-137.

⁷⁴ S. Kosmowski, *Rys panowania Stanisława Augusta Króla Polskiego*, bm 1807, s. 6-7; P.P. Romaniuk, *Sołohub Jan Michał*, [w:] *PSB*, t. XL, s. 316; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005, s. 34, 181, 193.

⁷⁵ W. Kalinka, *op. cit.*, t. I, s. 251-253.

pierwszych wystąpieniach przekazał poseł wołyński Józef Czartoryski⁷⁶. Poczucia zagrożenia buntem, który według niektórych miał być inspirowany przez rosyjskich markietanów, nie uspokoił nawet raport Szczęsnego Potockiego pisany z Ostroga i przedstawiony sejmującemu 3 II 1789 roku, w którym zaprzeczał istnieniu zagrożenia wystąpieniami chłopskimi⁷⁷.

W tej sytuacji trudno było o spokojną dyskusję nad możliwościami wykorzystania wojny rosyjsko-tureckiej, toczącej się w bezpośrednim sąsiedztwie polskim, dla rozwoju eksportu polskich płodów rolnych. Oczywiście część magnatów, posiadając osobiste kontakty z dowódcami rosyjskimi, prowadziła ożywiony handel. Nie prowadziło to jednak do unormowania zasad handlu na pograniczu tureckim przez Sejm Wielki, pełniący wówczas również funkcję rządu Rzeczypospolitej, który nie miał czasu zajęcia się tą kwestią⁷⁸.

Sprawa handlu z Rosją pojawiła się, chociaż tylko w szczątkowej formie, w toku dyskusji nad zniesieniem Rady Nieustającej. Wówczas poseł lubelski Stanisław Wybranowski głosił „*Doświadczyła Moskwa wszystkiego od Nas, co tylko Narod przyjazny Narodowi uczynić może. Zastanialiśmy Granice swoim Woyskiem, opatrzyliśmy Woysko Rossyjskie chlebem, dozwalaliśmy wolnego zawsze przejścia*”⁷⁹. O zasadach handlu, wynikających z neutralności Rzeczypospolitej, mówił 23 lutego 1789 marszałek nadworny litewski Ignacy Potocki. Podkreślił, podkreślając prawo dostarczania żywności i utrzymywania magazynów z prowiantem na swoim terytorium. Magazyny te

jednak miały być strzeżone nie przez wojsko, lecz przez dozorców⁸⁰.

Nasilenie tych wątków nastąpiło dopiero z chwilą podjęcia dyskusji nad kwestiami podatkowymi. Wówczas przedstawiciele województw kresowych Korony (poseł czernihowski Michał Czacki) zaczęli wskazywać na ograniczone możliwości podatkowe ziem ukraińskich. Podnoszono, że nie można opierać się na wielkości majątków, lecz tylko na dochodach. Tu ziemie ruskie miały cierpieć na problem zbytu swoich towarów. Podnoszono fakt, że województwa ukraińskie nie mogą sprzedawać swoich płodów na pobliskie rynki Rosji i Turcji z racji braku dróg a handel czarnomorski dopiero się rodzi. Te argumenty handlowe miały służyć ochronie ziem ruskich przed zrównaniem podatkowym z Wielkopolską⁸¹.

Prawdziwa dyskusja nad handlem z Rosją, czy właściwiej z wojskami rosyjskimi, rozpoczęła się dopiero 3 sierpnia 1789 roku. Wówczas pojawił się problem pogodzenia potrzeb gospodarczych województw ruskich, zainteresowanych eksportem swoich produktów rolnych, z wymogami zachowania neutralności, jak też z kwestią bezpieczeństwa wewnętrznego państwa, zagrożonego agitacją rosyjską. Rozpoczęcie tej dyskusji sejmowej wywołane zostało problemami związanymi z ewakuacją magazynów rosyjskich z Rzeczypospolitej, która miała być zakończona do 26 lipca 1789 roku.

Dyskusję otworzył poseł podolski Onufry Morski⁸², który przedstawił problemy, wynikające z raportu kasztelana kamienieckiego Leonarda Marcina Świejkowskiego, komisarza nadzorującego ewakuację wojsk i magazynów rosyjskich. Wskazał on, że pojawił się istotny problem przekraczania granicy z Rosją przez polskie podwoły i polskich poddanych. Grozić to miało zawleczeniem do Rzeczypospolitej zarazy i dlatego wzywał do ustanowienia punktów kwarantanny na szlakach z Rosji i Wołoszczyzny. Obawiał się również naruszenia zasad neutralności i spodziewanego odwetu Turcji. Podniósł też zagrożenie buntowaniem

⁷⁶ Sesja XL dnia 18 XII 1788, *Dyaryusz seymu ordynaryjnego pod związkiem konfederacyi generalney obojga narodow w Warszawie rozpoczętego roku pańskiego 1788*, Warszawa [po 1788], [dalej: *Diaryusz seymu 1788*], t. I, cz. II, s. 501-504.

⁷⁷ Sesja LIX dnia 3 II 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. I, s. 394-395.

⁷⁸ W. Szczygielski, *Sejm gotowy i władza typu Straży (z badań nad percepcją społeczną ustroju państwa w czasach Sejmu Wielkiego)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. II, 2003, nr 1 (3), s. 66-72; idem, *Sejm nieustający. Batalia parlamentarna o jego urzeczywistnienie i rola w życiu politycznym Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. I, 2002, nr 1, s. 34-54; idem, *Z dyskusji parlamentarnej nad powołaniem Komisji Wojskowej w początkach obrad Sejmu Wielkiego*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 63-96.

⁷⁹ Sesja LII dnia 19 I 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. I, s. 254.

⁸⁰ Sesja LXVI dnia 23 II 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. II, s. 169-170.

⁸¹ Sesja LII 19 I 1789, *Diaryusz seymu 1788*, t. II, cz. I, s. 298.

⁸² A. Zahorski, *Morski Onufry*, [w:] *PSB*, t. XXI, s. 788.

poddanych polskich w czasie ich podróży i pobytu w magazynach moskiewskich. Wykluczył natomiast możliwość załamania się handlu województw pogranicznych z Rosją. Dlatego żądał wystąpienia Deputacji Interesów Cudzoziemskich do Petersburga o wyznaczenie komisji, która miałaby zaspokoić dawne pretensje i zapobiec wybieraniu przez Rosjan dostaw bez ich opłacenia⁸³. Marszałek sejm Stanisław Małachowski rozwił tylko obawy w sprawie zarazy, przy okazji wypowiadając się za pełną wolnością handlu, za którą opowiedział się również poseł czernihowski Michał Czacki⁸⁴. Przeciwnie stanowisko zajął poseł chełmski Wojciech Suchodolski, wsparty przez posła inflanckiego Stanisława Kublickiego, który uznał wychodzenie podwód z granic Rzeczypospolitej za niedopuszczalne, ponieważ wykorzystywane to miało być do uprowadzania polskich rekrutów do armii rosyjskiej. Wyjazdom podwód na terytorium Rosji miał też towarzyszyć proceder domagania się od polskich poddanych przysięgi na wierność Katarzynie II. Dyskusję przerwało zamknięcie sesji⁸⁵.

Dopiero 6 sierpnia 1789 roku marszałek Małachowski wezwał do przygotowania odpowiedzi na raport kasztelana Świeykowskiego w sprawie zatrzymania podwód zmierzających do nowych magazynów rosyjskich⁸⁶. W dwudniowej dyskusji wzięło udział szereg mówców, występując nawet wielokrotnie⁸⁷. W dniu 6 sierpnia, po głosach Morskiego i Suchodolskiego, którzy

przypomnieli wcześniejsze stanowisko i po mowach posła kaliskiego Jana Suchorzewskiego i posła pińskiego Mateusza Butrymowicza⁸⁸, przerwano dyskusję.

Wznowił ją 7 sierpnia marszałek Małachowski przedstawiając projekt odpowiedzi na raport kasztelana Świeykowskiego. Z opozycją przeciw jego treści wystąpił Suchorzewski, zarzucając kasztelanowi kamienieckiemu niedopuszczalne zezwolenie na wyjazdy polskich podwód na terytorium Rosji, odciągające poddanych od prac polowych i narażające kraj na szerzenie buntowniczej propagandy. Nie zgodził się z nim Czacki, który uznał decyzje Świeykowskiego za odnoszące się tylko do ewakuacji magazynów rosyjskich, nie zaś do kontraktów szlacheckich na dostawy żywności, które są normalne na terenach przygranicznych, co oczywiście zakwestionował Suchorzewski w kolejnych wystąpieniach. Postawy posła kaliskiego nie zmieniła nawet kompromisowa propozycja marszałka Potockiego, który chciał uzupełnić projekt Małachowskiego o określenie czasu trwania zakazu. Nie pomogło też wskazanie posła trockiego Michała Zaleskiego na podstawową wartość wolności handlu. Na tę zasadę wskazywał też kasztelan czerski Tomasz Ostrowski oraz w 6 wystąpieniach poseł lubelski Stanisław Kostka Potocki. Uznał on nawet zasadność projektu Morskiego, podkreślając konieczność kierowania się interesem ekonomicznym, jako związanym z podstawowymi swobodami obywatelskimi. Chciał też podkreślić, że ewakuacja magazynów i wolność handlu to są dwa odrębne zagadnienia, których nie można łączyć. Przeciw tym argumentom wystąpili Suchodolski i poseł nurski Aleksander Zieliński, wskazując na interes kraju, zagrożonego buntami⁸⁹.

⁸³ *Głos Jasnie Wielmożnego Morskiego posła podolskiego, na Sessyi Seymowej Dnia 3. Augusta 1789. Roku miany, bmd.*

⁸⁴ Sesja CXXXIII dnia 3 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, [w:] *Diariusze sejmowe 1764 i 1793. Elity polityczne Polski 16-18 w.*, pod red. Jerzego Wisłockiego, Poznań-Kórnik 2001. (wyd. elektroniczne 1998 BK PAN, www.bkpan.poznan.pl/old/elity), [dalej: *Diariusze Sejmu Wielkiego*], s. 2263-2264.

⁸⁵ Sesja CXXXIII dnia 3 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2265.

⁸⁶ Sesja CXXXV dnia 6 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2297.

⁸⁷ Wojciech Suchodolski 11, Jan Suchorzewski 6, Stanisław Kostka Potocki 6, Mateusz Butrymowicz 5, Kazimierz Nestor Sapieha 4, Onufry Morski 3, Antoni Trypolski 3, Seweryn Potocki 2, Aleksander Zieliński 2, Stanisław Jabłonowski 1, Jacek Jezierski 1, Tomasz Ostrowski 1, Kazimierz Rzewuski 1, Michał Zaleski 1, Sesja CXXXV dnia 6 VIII 1789, Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2297-2318.

⁸⁸ Wezwał do szybkiej decyzji w sprawie zasad eksportu zboża, uznając to za warunek zabezpieczenia korzyści z pogranicznego handlu. Zaznaczył, że wbrew swoim wcześniejszym żądaniom wprowadzenia zakazu wyjeżdżania podwód poza granice kraju należy jednak uszanować zawarte już kontrakty. Wskazał też na potrzebę eksportu innych towarów niż zboże, takich jak: wódka, masło, miód, воск, łój, szkło. W dalszej perspektywie nie zgadzał się jednak na wychodzenie podwód z kraju, obawiając się buntowniczej propagandy w obozach moskiewskich, Sesja CXXXV dnia 6 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2301-2304.

⁸⁹ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2304-2308.

Najbardziej antyrosyjski był ton wypowiedzi Suchorzewskiego, który uważał handel z Rosją w okresie wojny za niebezpieczny ze względów politycznych, jako ułatwiający buntowanie chłopów, czego doświadczone w przeszłości. Możliwość wprowadzenia zakazu eksportu uzasadniał przykładem Prus, które w odwecie za przejście swojego statku handlowego całkowicie wstrzymały handel z państwami walczącymi⁹⁰. Z jego zdaniem zgadzał się również Suchodolski, który wprowadził podział polskiego eksportu na: 1. pozytywny wywóz zboża, chociaż wspierający tylko jedną ze stron walczących, 2. niebezpieczny wywóz podwód, bo były już przypadki zatrzymywania ludzi, koni i wozów w rosyjskich obozach. Dlatego żądał ścisłego przestrzegania zasad neutralności, czyli utrzymania swobody sprzedaży zbóż i innych towarów w granicach Rzeczypospolitej, przy całkowitym zakazie przekraczania granic przez podwoły. W swoim ostatnim przymówieniu się – przed ostatecznym głosowaniem – dał wniosek by od wotowania byli odsunięci „...ci, co biorą pieniądze Moskiewskie”⁹¹. Zdanie Suchodolskiego podzielał również Zieliński, który zaznaczył rolę moskiewskiego zagrożenia i zdecydowanie opowiedział się przeciw wypuszczaniu polskich podwód. Jeszcze ostrzej myśl taką wyraził poseł wołyński Stanisław Jabłonowski, który sprzedaż żywności dla armii rosyjskiej uznał za równą wypełnianiu obowiązków sojuszniczych, niedopuszczalnych w państwie neutralnym⁹². Pogląd ten podzielił również kasztelan łukowski Jacek Jezierski.

Natomiast przeciw wszelkim ograniczeniom w handlu z Rosją występował (3 razy) poseł kijowski Antoni Trypolski. Podkreślał on rolę eksportu zboża dla kształtowania się cen lokalnych a w rezultacie dla opłacalności rolnictwa. Wskazał, że w czasie wojny cena korca żyta wzrosła do 6 złp, gdy wcześniej sprzedawano go nawet za 27 groszy. Tu szczególne znaczenie miał handel z Rosją, dający 10 i nawet 20% zysku, gdy z Austrią najwyżej 5%. Według niego sprzedaż 100, czy nawet 300 korcy zboża Rosji lub Turcji przez

jednego obywatela mogła naruszyć zasady neutralności i dlatego wzywał reprezentantów województw zachodnich by przestali ograniczać swobodę handlu na kresach⁹³. Poparł go poseł braclawski Seweryn Potocki, który protestował przeciw rozdzieleniu pojęć: handel i wywóz, nie zgadzając się na wprowadzenie zakazu wyjazdu polskich podwód z towarami na obszary Rosji. Zaskakująco z tym wywodami zgodził się Morski, który na tej sesji uznał, iż jego wcześniejsze obawy dotyczyły tylko ewakuacji magazynów rosyjskich⁹⁴.

Próbie pojednania podjął marszałek konfederacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha, który wzywał do skupienia się na odpowiedzi na raport kasztelana kamienieckiego zamiast podejmowania kwestii ustalania zasad całego handlu z Rosją. Zgadzał się tylko z tym, że w istniejącej sytuacji politycznej należy pamiętać o doświadczeniach, z których wyłania się obawa przed próbami podburzania poddanych przez Rosjan. W takim podejściu do dyskusji wtórował mu Zaleski, proponując uszanować zawarte już kontrakty⁹⁵.

Szybkemu zakończeniu dyskusji nie sprzyjały też kolejne propozycje głosowań marszałka Małachowskiego, które były zbyt ogólnie i zgodzono się dopiero na głosowanie „Czyli podwoły z transportami Obywateli, którzy za Kontraktami do Kiszyniowa y innych Magazynow na Wołoszczyźnie będących, przystawic ie obowiazali się, mają bydz za Granicę wpuszczane, lub nie? Maią bydz wpuszczane za Granicę affirmative, nie mają bydz wpuszczane za Granicę negative”. Przyniosło ono zwycięstwo zwolennikom uszanowania kontraktów, którzy zyskali 41 głosów wobec 26 przeciwnych (tajne tylko 36 do 30)⁹⁶.

Do kwestii dostaw do Rosji w dniu 10 sierpnia powrócił poseł podlaski Jan Krasnodębski, który do wcześniejszych postanowień chciał dodać zaręczenie Grigorija Potiomkina o bezpiecznym powrocie polskich poddanych, wyruszających z

⁹³ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2308, 2312.

⁹⁴ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2311, 2314-2315.

⁹⁵ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2316.

⁹⁶ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2318.

⁹⁰ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2312.

⁹¹ Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2318.

⁹² Sesja CXXXVI dnia 7 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2308.

podwodami do Rosji⁹⁷. Długą mowę wygłosił też marszałek Sapieha, który uznał polskie dostawy dla armii rosyjskiej za naruszenie neutralności i dlatego skrytykował wynik głosowania z 7 sierpnia. Dlatego wezwał do przyjęcia zasady, że sprzedaż zboża odbywa się tylko w granicach Rzeczypospolitej, co nie odbierze szlachcie możliwości osiągania zysku. Zatrzymanie zaś podwód w kraju zabezpieczy przed wykorzystaniem polskich koni i poddanych do transportu rosyjskiej broni, czy w walkach o tureckie twierdze. Ochroni to również przed podżegającą do buntów propagandą moskiewską⁹⁸. Poparł go Suchodolski, ale wskazując na konieczność wprowadzenia ograniczeń zabezpieczających interesy państwa, szlachty i poddanych. Podkreślił też nadrzędność interesów ogólnych, które są ważniejsze od *kieszonkowych* zysków jednostek⁹⁹.

Wówczas z obroną wcześniejszych decyzji wystąpił Stanisław Kostka Potocki, uznając zawarte już kontrakty za święte, choć zgodził się z możliwością określenia terminu ich obowiązywania. Zaprotestował natomiast przeciw szerzeniu kłamliwych informacji o zagrożeniu buntem, które służą tylko uzasadnieniu wprowadzenia szkodliwego embarga¹⁰⁰. Poparł go Zaleski, wskazując błędność całej dyskusji, która zamiast dania odpowiedzi na raport kasztelana Świeykowskiego wkroczyła w ustalanie zasad handlu z Rosją. Zalecał nakazanie kasztelanowi dopilnowania pokrycia zobowiązań przez wojska rosyjskie, natomiast ogólne zasady bezpieczeństwa handlu chciał ustalić w osobnym uniwersale, którego projekt miał przedstawić marszałek na kolejnej sesji¹⁰¹. Takie stanowisko poparł Seweryn Potocki, który apelował o danie szlachcie braclawskiej możliwości sprzedaży płodów rolnych, bo taką zyskała dopiero w czasie wojny¹⁰².

⁹⁷ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2321.

⁹⁸ Odwołał się do przykładów rosyjskich działań w 1769 roku, *Mowa J. O. Xcia Jmci Sapiehy Marszałka Konfederacyi i Generała Artylleryi W. X. LIT: na dniu 10. sierpnia 1789. roku miana*, bmd.

⁹⁹ *Mowa Jaśnie Wielmożnego Wojciecha Suchodolskiego, chorążego i posła ziemi chełmskiej, Dnia 10. Sierpnia 1789 Roku, miana*, bmd.

¹⁰⁰ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2322-2323.

¹⁰¹ *Głos JmP^{ca} Zaleskiego Posła Trockiego na Sessyi 10 Augusta*, bmd.

¹⁰² *Przymowienie się Iasnie Wielmożnego Seweryna Potockiego posła braclawskiego. Na Sessyi Seymowej Dnia 10. Sierpnia 1789. R. miane*, Warszawa [1789].

Gdy Zieliński, po propozycji wprowadzenia czterotygodniowego terminu realizacji zawartych kontaktów, podniósł problem niewiarygodności ich datowania, Butrymowicz zaproponował zaprzysięganie w sądach grodzkich. Nie zgodził się z tym poseł nurski, wskazując też niebezpieczeństwo likwidacji zapasów żywności w Polsce, w czym poparł go kasztelan Jezierski oraz Suchorzewski, który ponadto zażądał określenia, czy decyzja z 7 sierpnia odnosi się tylko do wozów stojących już na granicy, czy całego handlu. Wątpliwości wobec rozumienia ustalonych już zasad miał też poseł brasławski Tomasz Wawrzecki, natomiast Suchodolski zaproponował ograniczenie ilości opuszczających kraj podwód do 50, by nie zabrakło żywności i nie dochodziło do sytuacji, gdy chłop musiał jeść żołędzie, by jego pan bogacił się na dostawach zboża¹⁰³. Jego obawy poparł Suchorzewski, który potępił wysyłanie chłopów z podwodami, jako narażające ich na śmierć z rąk tureckich. Przypomniawszy los 6 000 chłopów, wysłanych w latach 1768-1772 z podwodami pod Chocim, gdzie znaleźli śmierć z rąk tureckich. Stąd chciał odmiany postanowień z 7 sierpnia, bo ważniejsze jest życie tysięcy poddanych niż interes kilku bogatych panów¹⁰⁴.

Po zamknięciu dyskusji na treść odpowiedzi na raport kasztelana kamienieckiego zajęto się zasadami do projektu uniwersału w sprawie handlu. Jako pierwsi wystąpili posłowie brzeskolitewscy Julian Ursyn Niemcewicz i Tadeusz Matuszewicz oraz posłowie: Wawrzecki, Zaleski i Morski, który protestował przeciw straszeniu widmem głodu w Rzeczypospolitej, wskazując na przykład stolnika Dulskiego, który pomimo sprzedania zboża za 200 000 zł nadal posiadał jego zapasy. Przeciw zbyt odległemu terminowi wprowadzenia zakazu wyjazdu podwód do Rosji protestowali: Suchorzewski, Suchodolski i Zieliński. W szczególności żądali określenia dopuszczalnej liczby podwód i terminu realizacji wcześniejszych kontraktów. Pojawiła się też grupa posłów (Kublicki, wołkowyski Paweł Grabowski), którzy generalnie popierając wolność

¹⁰³ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2323-2324; *Mowa J. W. Jmci Pana Jezierskiego, kasztelana lukowskiego, Na Seymie dnia 10. Sierpnia 1789. Roku, powiedziana*, bmd.

¹⁰⁴ *Głos Iasnie Wielmożnego Jana Suchorzewskiego wojskiego wschowskiego posła kaliskiego na sessyi seymowej dnia 10. sierpnia 1789. roku. miany*, bmd.

handlu nie rozumieli istoty toczącego się sporu¹⁰⁵. Gdy kolejne propozycje marszałka Małachowskiego w sprawie odpowiedzi kasztelanowi Świeykowskiemu nie znajdowały aprobaty, wystąpił marszałek Sapieha, poparty przez posła podolskiego Kazimierza Rzewuskiego i wojewodę sieradzkiego Michała Walewskiego, który nie uznał konieczności dawania responsu na ten raport. Zalecił uznanie misji Świeykowskiego za wypełnioną a ustalenie zasad handlu umieścić w uniwersale sejmowym, który miał zostać przyjęty na kolejnej sesji¹⁰⁶.

Ostateczna dyskusja, po przygotowaniu projektu uniwersału przez marszałka Małachowskiego, odbyła się 11 sierpnia 1789 roku. Najpierw głos zabierali, znani z wcześniejszych wystąpień Zieliński, Jeziński, Czacki¹⁰⁷ oraz debiutujący w tej debacie: poseł sochaczewski Roch Lasocki oraz poseł nowogrodzki Michał Bernowicz, który zgłosił obawę, czy wskutek eksportu zboża nie zabraknie go w kraju, czy nie dojdzie do zarazy oraz czy Rosjanie pozwolą na powrót polskich podwód i poddanych, których wolność winien zagwarantować książę Potiomkin, jako dowodzący armią rosyjską na południu. Do dyskusji włączył się też Suchorzewski, który problem handlu uznał za niezbyt istotny pod względem gospodarczym, natomiast groźny dla stosunków z Turcją. Dawanie zgody na swobodny wywóz na tak krótki czas nie miało dać korzyści szlachcie ruskiej, lecz tylko narazić kraj na utratę przyjaźni Turcji. Ten pogląd podzielił kasztelan Jeziński¹⁰⁸. Na przewlekaniu dyskusji oburzył się marszałek Sapieha, gdyż najważniejsze kwestie zostały już omówione na wcześniejszych sesjach. Korzystając z tego marszałek Małachowski ponowił projekt uniwersału, zgadzając się na zgłaszanie uwag do jego kolejnych punktów, co miała przyspieszyć

prace. Próba ta jednak nie powiodła się na skutek sprzeciwu Kublickiego, Suchorzewskiego oraz Suchodolskiego, którzy nie zgadzali się na ustalenie nawet bardzo krótkiego terminu swobodnego wyjazdu podwód z kraju, co argumentowali doświadczeniami z konfederacji barskiej oraz wcześniejszych wojen. Suchorzewski wskazywał też, że przyjęcie terminu 1 września oznaczać będzie praktyczną zgodę na nieobecność w kraju podwód i poddanych do końca tego miesiąca. Zamiast sztywnego terminu Suchorzewski chciał oparcia się na dacie oblatowania uniwersału we właściwym grodzie. Ostatecznie wniosek Suchorzewskiego w głosowaniu upadł (18 do 73) i przyjęto datę 1 września¹⁰⁹.

Następnie pojawił się problem określenia granicy, której podwoły nie miały przekraczać po 1 września. Zamiast zbyt wąskiego określenia „do Dniestru” jednomyślnie przyjęto szerszą formułę „do Granic Wołoskich, Tatarskich y Multańskich Traktatem Karłowickim opisanych”. Pozwolić to miało na utrzymanie handlu na Dnieprze¹¹⁰. Pojawił się natomiast problem określenia dopuszczalnej ilości podwód opuszczających Rzeczypospolitą, bo Suchorzewski snuł wizję jednoczesnego wyprawienia z kraju nawet 100 tysięcy wozów¹¹¹, z czym częściowo zgadzał się Zieliński i Suchodolski a później jeszcze posłowie: lubelski Ignacy Wybranowski i braclawski Antoni Czetwertyński. Z ich obawami nie zgadzał się Zaleski, proponując zalecenie komisjom pogranicznym zachowanie ostrożności przy wyrażaniu zgody na wyjazd, jednocześnie nakładając na wysyłających podwoły odpowiedzialność za spowodowanie buntu, czy przywleczenie zarazy. Niechęć wobec ustalenia ilości wypuszczanych podwód, po części ze względów formalnych, wyrażali: Jeziński, Morski, Czacki i poseł lubelski Sebastian Dłuski. Ostatecznie marszałek Małachowski zaproponował wypuszczanie podwód partiami po 100 fur na każdej z komór, co Suchorzewski uzupełnił o wprowadzenie

¹⁰⁵ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2325-2328.

¹⁰⁶ Sesja CXXXVII dnia 10 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2328-2329.

¹⁰⁷ Uznając nienaruszalność prywatnych kontraktów, zalecał wprowadzenie zakazu wyjazdu podwód z granic Rzeczypospolitej z obawy przed buntowaniem poddanych, *Głos Jaśnie Wielmożnego Czackiego podczaszego koronnego posła z województwa czernichowskiego Na Sessy Sejmowej Dnia 11. Augusti 1789. r. miany*, Warszawa bd.

¹⁰⁸ Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2352-2353, 2373-2374.

¹⁰⁹ Suchorzewski żądał jeszcze przeprowadzenia głosowania tajnego, ale ostatecznie zrezygnował z tego na prośbę Kazimierza Rzewuskiego, Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2354-2359.

¹¹⁰ Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2360.

¹¹¹ Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2361.

kwarantanny dla powracających. Rozwiązanie to zostało zaaprobowane dopiero w głosowaniu tajnym (39 do 28)¹¹².

Głosowanie to zakończyło sesję i gorączkową dyskusję nad handlem z Rosją na południu Rzeczypospolitej¹¹³. W tym jednym tylko dniu wygłoszono aż 78 różnego rodzaju mów, przymówień, głosów i propozycji¹¹⁴. Na tej sesji zwraca uwagę nadzwyczaj wysoka aktywność marszałka Stanisława Małachowskiego, który zabierał głos aż 18 razy, trzykrotnie skutecznie wspierany przez marszałka konfederacji litewskiej Kazimierza Nestora Sapiechę. Najwięcej jednak czasu zabrały wystąpienia Wojciecha Suchodolskiego (zabierał

głos aż 17 razy) i Jana Suchorzewskiego (przemawiał 15 razy). W ich cieniu znaleźli się Michał Zaleski i Aleksander Zieliński, którzy przemawiali po 4 razy, gdy Onufry Morski zadowolili się 3 głosami. To krasomówstwo oczywiście odbiło się na tempie podejmowania decyzji, ale ujawniało też dobre przygotowanie mówców.

Należy uznać, że dyskusja wokół określenia zasad handlu z Rosją sprowadzona została do kwestii sposobu realizacji dostaw dla wojsk rosyjskich na froncie tureckim. Handel ten dla mieszkańców województw południowych był korzystny mimo trudności z uzyskaniem ustalonej zapłaty. Pozwalał na sprzedaż zapasów produktów rolnych, uzyskując przynajmniej okresowy wzrost opłacalności gospodarki na tych obszarach. Z drugiej jednak strony dla wielu sejmujących, głównie z województw zachodnich, ważniejsze były zagrożenia polityczne. Obawiano się zwłaszcza możliwości buntowania poddanych podczas dostawiania przez nich transportów do magazynów rosyjskich. Nie chciano również naruszać zasad neutralności i pomagania Rosji przeciw Turcji, bo to mogło przynieść utratę ledwo odzyskanej niezależności. Nie było tu zresztą dobrego rozwiązania sprzeczności pomiędzy patriotyzmem a interesem własnym.

¹¹² W jawnym był wynik 34 do 33, Sesja CXXXVIII dnia 11 VIII 1789, *Diariusze Sejmu Wielkiego*, s. 2361-2367. W efekcie tego głosowania przyjęty został *Uniwersał Obwieszczający zakaz przechodu podwodom Polskim przez Granice Wołoską, Tatarską, y Multańską, Traktatem Karłowickim opisane, od dnia pierwszego Września Roku bieżącego*, bmd.

¹¹³ Podkreślaną neutralność przypominał 6 i 7 X 1789 roku Morski, A. Zahorski, *op. cit.*, s. 788.

¹¹⁴ O formach oratorstwa sejmowego B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans*, Gdańsk, 1968; A. Stroynowski, *Problem oratorstwa sejmowego czasów stanisławowskich*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. I, 2010, s. 82-85.

BIBLIOGRAFIA

1. Anusik Z., Sobański Michał, [w:] PSB, t. XXXIX, s. 433-434.
2. Bieniarzówna J., Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (Nowe dążenia ekonomiczne), „Przegląd Historyczny”, t. XLII, 1951, s. 304-330.
3. Diariusze Sejmu Wielkiego, [w:] Diariusze sejmowe 1764 i 1793. Elity polityczne Polski 16-18 w., pod red. Jerzego Wisłockiego, Poznań-Kórnik 2001. (wyd. elektroniczne 1998 BK PAN, www.bkpan.poznan.pl/old/elity).
4. Dr Antoni J. [A.J. Rolle], Początki handlu polskiego na M. Czarnym i żegluga po Dniestrze. Opowiadania historyczne, seria IV, Warszawa 1884.
5. Dyaryusz seymu ordynaryjnego pod związkiem konfederacyi generalney oboygą narodow w Warszawie rozpoczętego roku pańskiego 1788, Warszawa [po 1788].
6. Feldman J., Projekty handlu polsko-francuskiego w XVIII w., [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 247-263.
7. Głos Jasnie Wielmożnego Jana Suchorzewskiego woyskiego wschowskiego posła kaliskiego na sessyi seymowej dnia 10. sierpnia 1789. roku. miany, bmd.
8. Głos Jasnie Wielmożnego Morskiego posła podolskiego, na Sessyi Seymowej Dnia 3. Augusta 1789. Roku miany, bmd.
9. Głos Jaśnie Wielmożnego Czackiego podczaszego koronnego posła z woiewodztwa czernichowskiego Na Sessyi Seymowej Dnia 11. Augusti 1789. r. miany, Warszawa bd.
10. Głos JmP³ Zaleskiego Posła Trockiego na Sessyi 10 Augusta, bmd.
11. Guldon Z., Handel Polski z Mołdawią, Nowoserbią i Chersoniem w końcu XVIII w., [w:] *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. Dr hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1995, s. 57-61.
12. Kalinka W., Sejm Czteroletni, Kraków 1895, t. II.
13. Korzon T., Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764-1794, Kraków-Warszawa 1897, t. II.

14. Kosmowski S., Rys panowania Stanisława Augusta Króla Polskiego, bm 1807, s. 6-7.
15. Krakowski B., Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans, Gdańsk, 1968.
16. Mączak A., Odrodzenie gospodarcze okresu oświecenia, [w:] Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939, Warszawa 1988, s. 271.
17. Mądzik M., Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku, Lublin 1984, s. 54-67.
18. Michalski A., Działalność handlowo-gospodarcza szlachty polskiej w miastach nadczarnomorskich u schyłku XVIII i początkach XIX w., [w:] Polacy na piwłdni Ukraini ta w Krimu. Polacy na południowej Ukrainie i Krymie, red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, W. Kuszniak, Odessa-Opole-Wrocław 2007, s. 52-52.
19. Montefiore S.S., Potiomkin. Książę Książąt, Warszawa 2006, s. 287-346.
20. Mowa J. O. Xcia Jmci Sapiehy Marszałka Konfederacyi i Generała Artylleryi W. X. LIT: na dniu 10. sierpnia 1789. roku miana, bmd.
21. Mowa J. W. Jmci Pana Jezierskiego, kasztelana łukowskiego, Na Seymie dnia 10. Sierpnia 1789. Roku, powiedziana, bmd.
22. Mowa Jaśnie Wielmożnego Wojciecha Suchodolskiego, chorążego i posła ziemi chełmskiej, Dnia 10. Sierpnia 1789 Roku, miana, bmd.
23. Nieć J., Czartoryski Józef Klemens, [w:] PSB, t. IV, s. 280.
24. Przymowienie się Iasnie Wielmożnego Seweryna Potockiego posła braclawskiego. Na Sessyi Seymowej Dnia 10. Sierpnia 1789. R. miane, Warszawa [1789].
25. Romaniuk P.P., Sołohub Jan Michał, [w:] PSB, t. XL, s. 316.
26. Rostworowski E., Potocki Stanisław Szczęsny, [w:] PSB, t. XXVIII, s. 185.
27. Serczyk W., Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w., Wrocław 1965.
28. Sinkiewicz E. G., Srogosz T., Kontakti Reczi Pospolitoj z noworosijskoju gubernieju (w kontekcti aneksii Krimu), „Czarnomorskiej litopis. Nauczniej żurnal”, w. 4, 2011, s. 81.
29. Srogosz T., Dywisja ukraińska i podolska wobec wkroczenia armii rosyjskiej do Rzeczypospolitej w 1783 roku, „Naukowi praci istoricznowo fakultietu Zaporozskowo nacjonalnowo uniwersitetu”, t. XXVI, [Zaporoże] 2009, s. 133-137.
30. Srogosz T., Chersoń – nowy kierunek działań informacyjno-wywiadowczych dowództwa dywizji ukraińskiej i podolskiej (do 1783 roku), [w:] Studia z dziejów Europy Wschodniej pod redakcją Grzegorza Błaszczyka i Piotra Kraszewskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Arturowi Kijasowi w 70. rocznicę urodzin, Poznań 2010, s. 131-132.
31. Srogosz T., Rzeczpospolita wobec aneksji Krymu przez Rosję w 1783 roku, [w:] Władza i polityka w czasach nowożytnych, pod red. Z. Anusik, Łódź 2011, s. 77-96.
32. Stroynowski A., Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej, Łódź 2005, s. 34, 181, 193.
33. Stroynowski A., Problem oratorstwa sejmowego czasów stanisławowskich, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. I, 2010, s. 82-85.
34. Szczygielski W., Sejm gotowy i władza typu Straży (z badań nad percepcją społeczną ustroju państwa w czasach Sejmu Wielkiego), „Przegląd Nauk Historycznych”, R. II, 2003, nr 1 (3), s. 66-72.
35. Szczygielski W., Sejm nieustający. Batalia parlamentarna o jego urzeczywistnienie i rola w życiu politycznym Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. I, 2002, nr 1, s. 34-54.
36. Szczygielski W., Z dyskusji parlamentarnej nad powołaniem Komisji Wojskowej w początkach obrad Sejmu Wielkiego, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 63-96.
37. Topolski J., Gospodarka, [w:] Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura, pod red. B. Leśnodorskiego, Warszawa 1971, s. 189.
38. Uniwersał Obwieszczający zakaz przechodu podwodom Polskim przez Granice Wołoską, Tatarską, y Multańską, Traktatem Karłowickim opisane, od dnia pierwszego Września Roku bieżącego, bmd.
39. Wodotika S.G., Sinkiewicz E.G., Istorija Chersonszczyzny, Chersoń 2003, s. 46-49.
40. Wołoszyński R., Ossowski Michał, [w:] PSB, t. XXIV, s. 441.
41. Zahorski A., Morski Onufry, [w:] PSB, t. XXI, s. 788.
42. Zahorski A., Morski Onufry, [w:] PSB, t. XXI, s. 788.
43. Zielińska Z., Potocki Antoni Prot, [w:] PSB, t. XXVIII, s. 133-135.

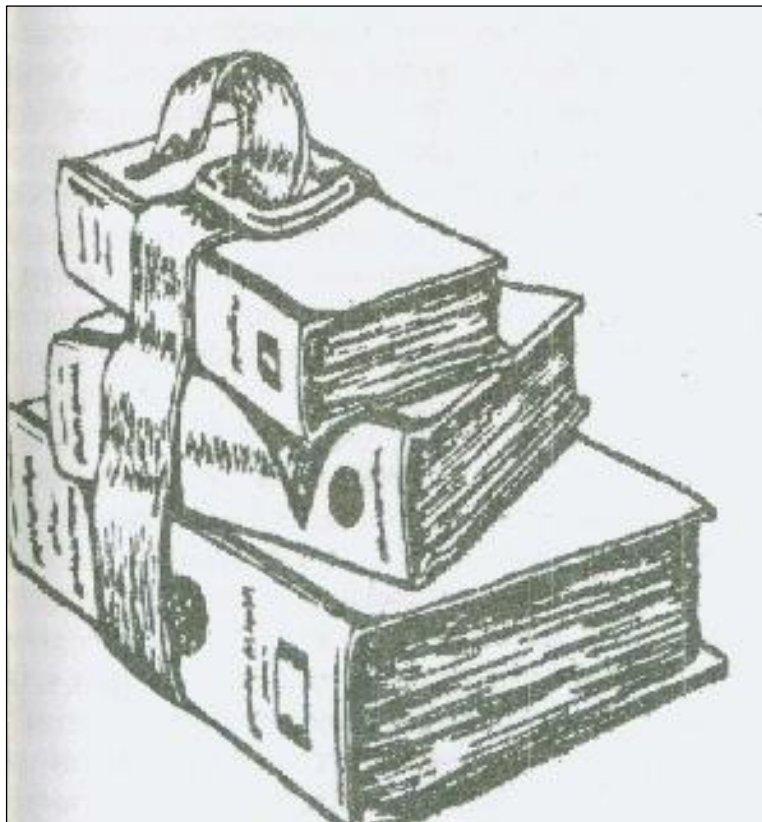
Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

Джерелознавство

Історіографія

Методологія

Історія історичної науки

ИЗ ИСТОРИИ ШВЕЙЦАРСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ ЮГА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В статье показано, что при колонизации и развитии пустынных земель на Юге Российской империи в XVIII – XIX вв. переселенцы из Швейцарии сыграли значительно большую роль, чем принято считать. Представлен ряд архивных и иных документов, доказывающих точку зрения авторов. Раскрыты некоторые особенности швейцарской колонизации в Поволжье и на Украине.

Ключевые слова: швейцарская колонизация, документальные источники, Юг Российской империи.

У статті показано, що при колонізації та розвитку пустинних земель на Півдні Російської імперії у XVIII – XIX ст. переселенці із Швейцарії зіграли значно більшу роль, чим прийнято вважати. Оприлюднено ряд архівних та інших документів, що доказують точку зору авторів. Розкрито деякі особливості швейцарської колонізації на Поволжі та в Україні.

Ключові слова: швейцарська колонізація, документальні джерела, Південь Російської імперії.

The article shows that the immigrants from Switzerland played a much greater role in colonization and development of desert land in the South of the Russian Empire in the 18 – 19 centuries than is commonly believed. A number of archival and other documents proving the point of view of the authors are presented. Some features of the Swiss colonization in the Volga region and Ukraine are revealed.

Keywords: Swiss colonization, documentary sources, the South of the Russian Empire.

В XVIII веке правительство Российской империи, заинтересованное в заселении захваченных у монгольских кочевников земель на Волге и отвоеванных у турок земель на юге страны, нуждалось в прилежных, способных специалистах, и, прежде всего – в крестьянах. Для этой цели императрица Екатерина II, а позже и Александр I приглашали иностранных переселенцев. В 1762 году манифестом Екатерины II от 4 декабря было объявлено «... всем иностранцам дозволяем в Империю нашу въезжать и селиться, где кто пожелает во всех наших Губерниях» [12, с. 24].

В Швейцарии, как и во многих странах Европы, стала проводиться широкая кампания по вербовке жителей для их переселения в Россию. Вербовкой и отправкой колонистов в Россию занимались, наряду с государственными служащими, и частные предприниматели. Таких людей называли «вызывателями».

Одним из трёх юридических лиц, получившим право набирать колонистов из Швейцарии, организовывать в России поселения, управлять ими и брать часть дохода в свою пользу, было товарищество швейцарца

барона Кано де Борегарда из Нёвшатель [10, с. 12]¹¹⁵.

Договор русского правительства с вызывателем Борегардом был заключён 19 мая 1765 г. на три года. Борегард обязался мобилизовать для переселения более четырёх тысяч семей, преимущественно из Швейцарии.

В архиве города Цюрих сохранился рекламный проспект, вербовавший швейцарцев для поволжской колонии Катаринен-Лен¹¹⁶ «Сообщение и пояснения о пользе и преимуществах населения Катаринен-Лен или основание господства на швейцарской основе»¹¹⁷ (см. Документ 1).

¹¹⁵ Двумя другими вызывателями были швейцарцы Ганс Каспар Эшер и Луи Венсен Тардан.

¹¹⁶ Поселение, получившее название в честь Екатерины II, Катариненштадт.

¹¹⁷ Staatsarchiv Zürich A 174. Оригинальное название: «Bericht und Erläuterung von den Vorteilen und Vorzügen der Bevölkerung der CATHARINEN-LEHN oder Herrschaft auf Schweizerischem Fuß eingerichtet».

Bericht und Erläuterung
von den
Vortheilen und Vorzügen der Bevölkerung
der
S a t b a r i n e n - L e n ,
oder
Herrschaft auf Schweizerischem Fuß eingerichtet.

Der Sitz von diesem Lande befindet sich 50. und 52. Grade der Ent-
fernung, gegen über von Saratoff, an dem Wolgastrom, ein
Climat ziemlich ähnlich dem von Lyon in Frankreich; die Kälte ver-
führt man kaum mehr als 3. Monate, und das Erdreich von gu-
ter schwargleicher Beschaffenheit, ist von unvergleichlicher Frucht-
barkeit, erträgt mit sehr wenig Mühe, ohne Düng, die Saat 15. oder 16.
doppelt. Es sind unkreitige Proben dessen, daß die neuen Colonisten, welche
vergangenen Frühjahrs daseibst angelangt, die Saat von Erbsen, hundertfach
eingereidet haben, die in Eil und sehr spät gesät worden.

Das Mattland ist von sonderbarer Kostbarkeit, und das Vieh sehr zahl-
reich; die Kühe sind gleich den Holländischen, sowohl an Güte als Größe,
und die Pferde unvergleichlich zum Lauffen und zur Arbeit, kosten nicht mehr
wegen grosser Anzahl, als 5. oder 6. Rublen; (eine Rubel thut 30. Bogen
Reichsgeld,) eine Kuh 4. Rublen, das beste Fleisch von Ochsen, Schaaften, Käl-
bern und Schweinen verkauft sich für ein Luzerschilling, oder ein Kreuzer
Reichsgeld das Pfund.

Allerhand Gattung Früchte wachsen nach Willkür Weizen, Roggen, Tirc-
kenkörn, Bohnen, Erbs, Gersten, Haber, Hirz, Fench, Hanf und Flach 2c.
Das Erdreich in einigen Gegenden ist auch sehr tauglich zum Rebland, und
hat schon in anstossendem Gebirge sehr gute Trauben und Weine; und der
wilde Maulbeerbaum befindet sich auf den Inseln obbermeldten Flusses, welcher zur
Nahrung der Seidenwürmer grossen Nutzen bringen kan; die Kirschen und
andere Früchte wachsen in grosser Menge, und die Gartenkräuter sind fast un-
sonst zu haben, auch in dem grössten Winter sehr wohlfeil; der Sparg wächst
in Matten und in Feldern, wie auch die Hyazinthen, Tulipa und andere Blu-
men.

Das Gras war schon den 1sten April eines halben Manns hoch, nach
Zeugniss einiger glaubwürdiger Colonisten, die dort süsshaft sind. Allerley
Wildvocat und Geflügel sind dort im Ueberflus, wie auch allerhand Gattung
Fisch, die in grosser Menge in den Flüssen wimmeln.

Einige Gegenden sind sehr tauglich zum Tobakspflanzen, und der Carance
oder Oraps. Die Stellung des neuen Siedens, die verschiedenen Dörfer, die
in diesem Establishment sind, werden so vortheilhaft gelegen seyn, an, und rings
um die Flüsse, die ihren Ausflus in die Wolga haben, damit die verschiedenen
Waaren und Lebensmittel können bis an die Grenzen von Persien gebracht
werden, und dagegen sehr reiche Sachen und Waaren zu beziehen; vermittelst
gleichem Flusses kan man aufwärts fahren durch Cassan nach Moschgan, St.
Petersburg, bis in das Baltische Meer, und während drey Monaten Wintres-
zeit, kostet die Fuhr sehr wenig. Die Handlung kan sich ausbühnen, durch
den Dan oder Tansis, ist in das Mitteländische Meer. Das Wachs und Hon-
ig ist in grosser Anzahl in diesen Gegenden, die Häute von allerhand Thieren,
wie auch das Pelzwerk, sind nicht ein geringer Theil der Handlung, beghle-
chen die Fuchsen- oder Baischläder, so allerorten berühmte; es wäre überflüssig
alles vorzustellen, wie viel Vortheile jeder Handwerker, Künstler, Fabrikant,
und besonders die geschickten und landsverständigen Bauerleute haben werden,
daseibst

Документ 1. Фрагмент рекламного проспекта, вербовавшего швейцарцев
для поволжской колонии Катаринен-Лен

В этом проспекте сообщается о месте
расположения будущей колонии, о климате:
«...холода продолжают здесь не более
трёх месяцев, земля чернозёмная и очень
плодородная: без удобрения проводят здесь
двойной посев. В некоторых местах она
пригодна для виноградарства, и там уже
производят вино. В большом количестве
растут фруктовые деревья. В середине

апреля трава в этих местах достигает
пояса мужчин. Здесь много скота, коровы по
величине и качеству подобны голландским,
стоят они 4 рубля, лошади – не более 5-
6 рублей (1 рубль равен 30 батцен немецких
денег). Здесь изобилие различной дичи,
домашней птицы, реки полны рыбы. Деревни
расположены вокруг впадающих в Волгу рек,
по которым можно доставлять товар даже

в Персию. Торговля может расширяться и по Дону до Средиземного моря. В этих местах в изобилии имеется кожа различных зверей, пушнина...».

Нет смысла перечислять, какие преимущества, согласно проспекту, получал каждый ремесленник, работник искусства, фабрикант, особенно крестьянин. Таким образом, каждому переселенцу гарантировалась обеспеченная жизнь.

Затем в рекламном проспекте следует текст манифеста Екатерины II (см. выше), и заканчивается он обращением ко всем желающим переселиться в Россию «...для получения этих преимуществ с просьбой зарегистрироваться у господина де Борегарда в его замке Брокгаузен через русского комиссара в Любеке у господина Шмидта, или у консула России в Амстердаме господина Ольденкопа, в Кёльне на Рейне у капитана фон Веймера, во Франкфурте-на-Майне – у подполковника Монжу и других. Каждый может зарегистрироваться письменно, чтобы уже при первой же возможности получить часть земли».

В результате деятельности вызывателей только в Базеле в 1766-1772 гг. агентам удалось собрать более 1 000 взрослых швейцарцев для их переселения в Россию [10, с. 12].

Реакция швейцарских властей на рост эмиграции была неоднозначной. Авторы ежегодника Исторического общества кантона Аргау, в частности, сообщают: «Известно, что Швейцария способствовала своим бедным гражданам в переселении из страны в Россию, Америку, Бразилию и др. страны. Для этой цели государство и общины специально выделяли средства и щедро снабжали нищих деньгами на дорогу и приобретение заграничного паспорта, ибо этих неимущих, несчастных дешевле было отправить за границу в поисках своего счастья, чем прокормить в собственной стране. К тому же они размножались и плодили себе подобное, ни на что не способное в жизни потомство нищих, которое также становилось для общины обузой» [1, с. 232-234].

С другой стороны, в книге «Швейцарцы в царской империи» авторы утверждают, что правительство Швейцарии препятствовало выезду своих граждан из страны [2, с. 12].

Одной из причин было следующее. Комиссары и их агитаторы часто вывозили переселенцев на сборные пункты тайно, без официальных разрешений местных властей на эмиграцию. Ряды колонистов быстро пополнялись людьми, задолжавшими большие суммы своим сеньорам или односельчанам. Такие действия наносили большой удар по средним и мелким феодалам, для которых долговая зависимость была одним из способов удержать в своём подчинении разорённых войной крестьян [5, с. 62]. Эти мероприятия вызвали недовольство правительств ряда стран Европы колонизационной политикой России, что в некоторых государствах привело к полному запрету на выезд колонистов. Так, швейцарцы, покинувшие свою страну против воли кантональных властей, теряли своё швейцарское гражданство [4, с. 51].

Первая волна эмиграции из Швейцарии и других европейских стран понемногу стала затухать. Однако значительное количество швейцарских переселенцев влилось в поток и второй волны иностранной колонизации Юга России.

На рубеже XVIII – XIX вв. население Европы сильно пострадало. В 1798 году войска Франции заняли Швейцарию, и беззащитные крестьяне были обязаны предоставлять жильё и провиант французским солдатам, размещать их лошадей. Экономический кризис, охвативший текстильный промысел, вызванный упадком швейцарского ручного прядения вследствие развития мануфактур в Англии, также внёс свою лепту в ухудшение положения крестьян. Многие из них обеднели и боялись, что будут рекрутированы во французскую армию, владевшую в то время всей Европой. Единственным спасением для них, как им казалось, была эмиграция.

В то же время Российская империя была кровно заинтересована в освоении вновь завоеванных южных земель, и привлекала к этому колонистов из европейских стран, в том числе и из Швейцарии.

В Госархиве Люцерн сохранился рекламный проспект, датированный 24 сентября 1803 года в Констанце, агитирующий швейцарцев на их переселение в Россию с целью образования там швейцарской колонии [6, Акт 24/59]. В этом проспекте доверенный Его Величества Александра I майор русской

армии Ганс Каспар Эшер¹¹⁸ отвечает на вопросы жителей Золотурна о предполагаемых привилегиях для швейцарцев в случае их переселения в Екатеринославскую, Николаевскую и Таврическую губернии.

Как видно из проспекта, вербовка колонистов продолжалась на основании Манифеста, изданного ещё Екатериной II в 1763 году. Текст проспекта состоит из 13 пунктов. В первом пункте сообщается о том, что Его Величество Император России обещает всем швейцарцам, поселившимся в качестве колонистов в России, по 60 десятин земли на каждую семью. Интерес представляют пункт 3, в котором на семью гарантируется задаток в размере 250-500 рублей на дорогу и поселение, а также пункт 12 о ежегодной выплате государству за каждую десятину земли по 15 копеек.

В конце этого плаката сообщается, что «...земля в предполагаемой швейцарской колонии хорошая, если не лучше, чем в Швейцарии. Климат такой же, как и в Италии. Дорожные расходы для взрослого составляют 8 лудоров¹¹⁹, для детей – 4».

Однако многие в Швейцарии к подобным призывам относились весьма настороженно.

После распространения этого рекламного проспекта, губернатор Фрейбурга в информационной газете (*Allgemeine Zeitung*) 2.10.1803 г. опубликовал статью. В этой статье он сообщал о том, что «...полученные сведения о приглашении швейцарцев эмигрировать и поселиться в Крым, вызвало в некоторых кантонах восхищение и послужило уже

¹¹⁸ Ганс Каспар Эшер – вызыватель, вербовавший швейцарцев для переселения в Крым, бывший цюрихский оптовый торговец. После банкротства своей торговой фирмы Г. К. Эшер в 1789 году поступил на службу в русскую армию и в чине майора служил в Московском драгунском полку [9, с. 35].

¹¹⁹ Лудор (Louisdor, фр.) – французская золотая монета.

даже настоящей причиной для переселения. Опыт, однако, показывает, что мероприятия подобного рода, которые предоставляли бы поселянам обещанные преимущества, слишком далеки от действительности и вызывают у переселенцев часто запоздалое сожаление и нищету. Характер и вся жизнь того, кто использует имя Русского Императора (Г. К. Эшер – прим. авт.), недостаток гарантий с его стороны на ожидаемый успех прекрасных обещаний, – всё это вызывает подозрение, что это дело является результатом особой спекуляции, и автор представляет в этом лишь свои собственные интересы» [8, с. 211-212].

Несмотря на некоторое противостояние швейцарских властей и растущее недоверие среди потенциальных колонистов, а также на возросшие требования к переселенцам в России (см. ниже), вызывателям удалось сагитировать значительное количество крестьян и ремесленников для переезда на новые земли. Именно в это время были образованы две самые известные швейцарские материнские колонии¹²⁰ в Российской империи – Цюрихталь и Шабо.

Для ограничения количества иммигрантов, в упомянутом нами указе Александра I от 20.02.1804 г. были установлены новые правила о приёме и водворении иностранных колонистов, об их тщательном отборе.

В Госархиве Люцерна имеется документ – предоставление данных правил для ознакомления и принятия их во внимание русским послом в Швейцарии бароном Круденером швейцарскому бундесканцлеру Муссону (Mousson) в Берне от 10.03.1817 г. (см. Документ 2).

¹²⁰ Имеются в виду колонии, в которые переселенцы прибыли непосредственно из своих государств, в отличие от дочерних колоний, образованных выходцами из ранее образованных колоний.

No 14 de la collection 1817

à leurs Excellences Messieurs les Urogers
et du Conseil du Canton Directorial

Le Souffigne, Chargé d'affaires de la Majesté l'Empereur de toutes les Russies, près la Confédération Suisse. Desirant faire connaître d'une manière claire et précise aux habitants de ces pays-ci qui veulent émigrer dans les Etats de la Majesté Impériale, quelle sont les conditions essentielles à observer par eux, et le mode à suivre pour l'obtention des passeports, s'est décidé à faire publier l'avertissement dont le projet se trouve ci-joint. Leurs Excellences Messieurs Urogers et du Conseil du Canton Directorial, verront qu'il est dans l'intention du Souffigne de ne recevoir de demandes de passeports ou autres relatifs à l'émigration, que par l'intermédiaire des Chancelleries Cantonales.

Cette détermination n'est pas sans fondement sur le respect que l'on doit au respectivement au droit des Gouvernemens que sur le desir de maintenir dans une forme constante et régulière les mêmes habiles relations avec la Légation Russe en Suisse et de ne pas se voir engagé à ce sujet. Le concours des Chancelleries Cantonales étant nécessaire pour l'obtention de ce mode, le Souffigne s'adresse que le Directoire Fédéral, voudra bien inviter les honorables Cantons à leur octroyer de recevoir les demandes, et de transmettre à la Légation de Russie celles qui auront leur avis.

Il n'a été que la réponse de leurs Excellences, pour faire publier l'avertissement, et sur cette occasion de leur renouveler l'assurance de sa plus haute considération.

Perue le 16. février
10. Mars 1817.

(Sic) Le Baron de Krudener

La Légation de Russie en Suisse fait connaître par la présente publication qu'elle est autorisée à délivrer des passeports aux Colons Russes qui désireraient se rendre dans le Royaume de Bohême, et qui s'adresseront à elle pour en obtenir par l'intermédiaire des Chancelleries Cantonales.

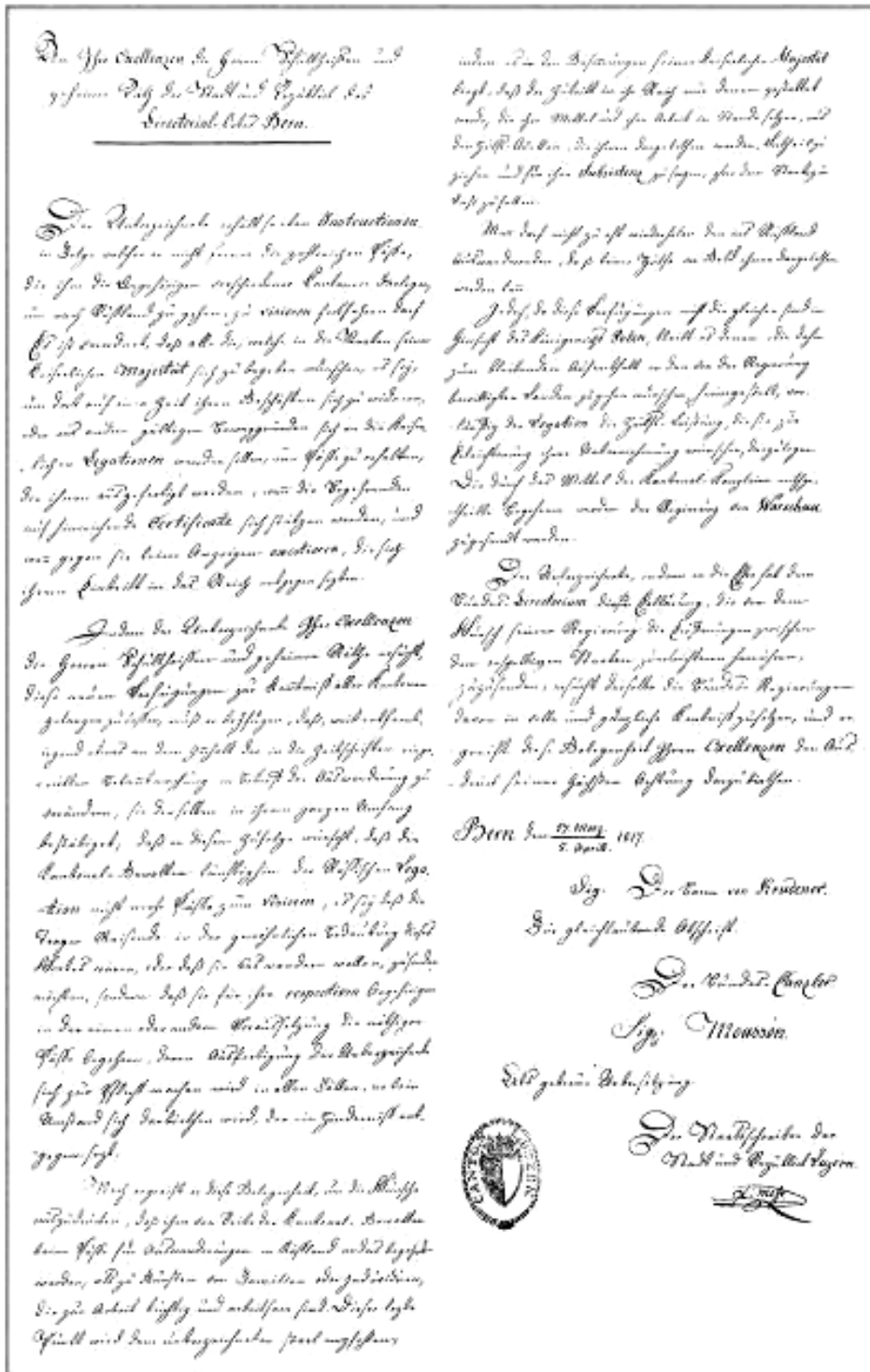
Tous ceux qui désireraient se rendre dans d'autres parties des Etats de la Majesté l'Empereur de Russie, sont prévenus que ce n'est qu'à leurs

Документ 2. Сообщение русского посла в Швейцарии барона Круденера

Согласно новым правилам, в Россию отныне должны были допускаться только семейные переселенцы, хорошие и зажиточные хозяева, занимающиеся земледелием, садоводством, скотоводством и сельскими ремёслами. Желаящие переселиться обязаны явиться к резидентам и предоставить им свидетельства о своём хорошем поведении. Причём число переселенцев резко ограничи-

валось. Русское правительство оставило за собой только издержки на перевозочные средства.

Во все кантоны сельским старостам, тайным советникам и республиканской дирекции округа Берн было направлено письмо от 27.3./8.4.1817, подписанное русским послом в Швейцарии бароном Круденером и швейцарским бундесканцлером Муссоном (см. Документ 3).

Документ 3. Письмо швейцарского бундесканцлера Муссона

По сути это – инструкция, выданная должностным лицам, с указанием в дальнейшем не подписывать много паспортов, предоставленных им семьями из различных кантонов для выезда в Россию.

Было также постановлено, что желающие выехать в Россию с целью ведения там торговли или по какой-либо другой причине, должны обращаться в посольство. Паспорт

будет выдан при обосновании причины переселения соответствующими документами, и если против подателей прошения не возбуждено уголовное дело. Это необходимо принять к сведению кантональным властям. При переселении денежная помощь предоставляться не будет. Въезд в страну предоставляется только тем, кто в состоянии на свой личный капитал и на выдаваемые им

на хозяйственное обзаведение дополнительные средства, смог бы извлечь пользу и был бы в состоянии заботиться о своём существовании, не став обузой для государства.

Приток поселенцев продолжался до 1819 года. 25.10.1819 г. Комитет министров принял решение о запрещении выдачи паспортов для переселения в Россию, утверждённое Александром I [12, с. 200].

За период с 60-х годов XVIII в. в России было образовано девять колоний, имеющих швейцарские названия (см. Рис. 1; Документ 4). Однако определить приблизительное количество граждан Швейцарии, поселившихся в этих колониях, на данный момент не представляется возможным. По этому поводу существуют различные мнения.

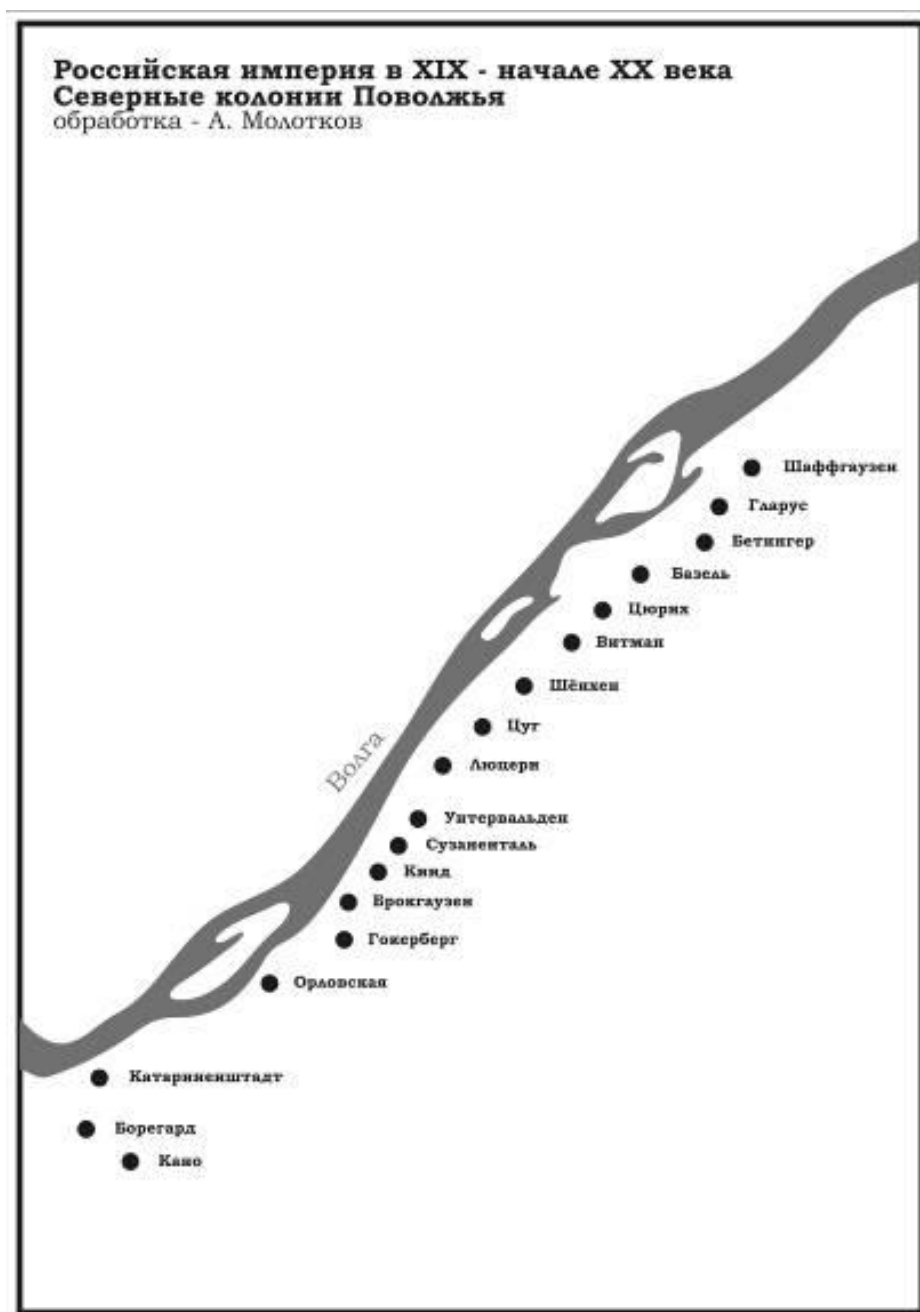

Рис. 1. Фрагмент карты материнских колоний со швейцарскими названиями в Поволжье [7, с 116]

Однако определить точное количество швейцарских колоний и хотя бы приблизительное количество граждан Швейцарии,

поселившихся в этих колониях, на данный момент не представляется возможным. По этому поводу существуют различные мнения.

Вѣдомость о колоніяхъ иностранныхъ поселенцевъ, основанныхъ на земляхъ по надѣлу отъ казны и состоящихъ въ вѣдѣніи Министерства Государственныхъ Имуществъ.

№ по порядку.	Наименованіе: а) вѣдомства; б) губерній и уѣздовъ; в) округовъ; и г) колоній. Незаселенные земельные участки.	Когда основаны.		Земельныя владѣнія.		Число муж. пола душъ по 10 ревизіямъ.			Присутств. въ вѣдѣніи по 10 ревизіямъ.	
		Содѣ.	Десят.	Колычество вострѣдья уабои.	Размера вращаланаго ваджа вадби.	Подданнаго землею.	Возвельныхъ.			
							Душъ.	Сем. двор.		Душъ.
А. ВѢДОМСТВО САРАТОВСКОЙ КОНТОРЫ ИНОСТРАННЫХЪ ПОСЕЛЕНЦЕВЪ.										
II. САМАРСКОЙ ГУБЕРНИИ.										
<i>Николаевскаго уѣзда.</i>										
Г) Панинскій округъ.										
59	Швабгаузенъ	Въ 1764 и 1766 г.		4657	По 15 л. въ душу 8 ревизіямъ.	631	172	—	—	5,3
60	Гларусъ (Биберштейнъ)			4487		490	412	—	—	7,8
Въ 1764 и 1766 годахъ.										
62	Базель (Крайцъ)	Въ 1764 и 1766 годахъ.		5038	По 15-ти л. на душу 8 ревизіямъ.	718	450	—	—	5,3
63	Цюрихъ (Энгартъ)			5305		712	176	—	—	6,3
64	Золотурнъ (Витманъ)			4853		706	180	—	—	6,1
65	Панинская (Шенхенъ)			4201		556	134	—	—	6,5
66	Цугъ (Гатунгъ)			4422		610	174	—	—	5,9
67	Люцернъ (Ремлеръ)			5217		736	184	—	—	5,6
68	Унтервальденъ (Мейнгартъ)	3751	552	181	—	—	5,2			

Документ 4. Поволжские колонии с названиями швейцарских кантонов и городов [13]

В 1931 г. Лео Вейс описал в «Новой цюрихской газете» (Neue Züricher Zeitung), как проходила вербовка: «Поверенные Шнорф в Бадене, Фассбинд в Цуге и Моттет-Петитмерме в Муртене – швейцарские офицеры-агитаторы Борегарда, в 1766-1772 гг. завербовали свыше 1 000 взрослых швейцарцев и отправили их в Базель, где те были встречены русскими агентами, обеспечены продуктами питания и в Амстердаме погружены на суда. Оттуда они были доставлены в Санкт-Петербург, где их снабдили всем необходимым, и под охраной военных доставили в Самару. По месту прибытия им выдали оружие и отправили в колонию Катаринен-Лен (Катеринен-штадт). Здесь они поняли, что вместе с немцами они должны не только культивировать землю,

но и защищать поселённую землю от непрекращающихся нападений кочевников и грабительских банд. Много лет они должны были жить в землянках, пахать землю и с оружием в руках охранять свою безопасность, бороться за своё существование» [4, с. 62-63].

О прибытии в 1766-1772 гг. более 1 000 взрослых швейцарцев для их переселения в Россию сообщают также Е. Цейгин [10, с. 12] и Р. Бюлер [2, с. 48]. В 1768 году началось строительство домов в Карамане, где были образованы колонии Шафгаузен, Гларус, Базель, Берн, Золотурн, Цуг, Люцерн, Унтервальден, Берн, повторившие названия швейцарских кантонов и городов (из-за непригодности земель через два года было решено перенести эти колонии на берег

Волги. Колония Берн была вскоре ликвидирована) [11, с. 109]. В 1805 году о существовании в XVIII веке процветающих швейцарских колоний на Средней Волге, образованных бароном Борегардом, в своём письме министру внутренних дел графу В. П. Кочубею сообщает Ганс Каспар Эшер [9, с. 6].

По данным Г. Бераца¹²¹, в этих колониях уже непосредственно после их образования в 1767 году, числилось 1 183 жителя; в 1912 году там проживало уже около 33 000 (см. табл. 1). В колониях Унтервальден, Люцерн, Цуг и Золотурн поселенцы были римско-католического вероисповедания, в остальных жили протестанты.

Таблица 1

Развитие колоний (по данным поволжского католического священника Готтлиба Бераца) [4, с. 62]

Колония	Число жителей	
	в 1767 г.	в 1912 г.
Унтервальден (Подлесное)	150	3 598
Люцерн (Михайловка)	188	3 860
Цуг (Ястребово)	157	3 606
Шаффгаузен (Волково)	153	4 561
Золотурн (Золотовка)	166	4 025
Цюрих (Зоркино)	193	5 254
Базель (Василиевка)	166	4 795
Гларус (Георгиевка)	176	3 036

В исследованиях И. Плева и Д. Еттерлина, показано, что швейцарские названия колоний не означают, что большинство жителей в них – швейцарцы.

Так И. Плева утверждает: «...их число (швейцарцев, прим. авт.) было несравненно меньшим. Из более 7 тысяч семей, прибывших в Россию в 1766 году, только 15 были из Швейцарии. В колониях со швейцарскими названиями они вообще не обнаружены». И далее: «Существующая точка зрения о том, что эти колонии обязаны своими названиями выходцам из Швейцарии, которых здесь якобы было много», не подтверждается историческим материалом – списками первых колонистов» [5, с. 37]. Причиной швейцарских названий колоний он видит в том, что «...Борегард рассчитывал организо-

вать управление создаваемыми колониями по швейцарскому образцу. Но это, как и некоторые его другие проекты, ему так и не удалось осуществить» [5, с. 37].

Однако, согласно ответу на запрос автора из архива кантона Цюрих, Швейцария (Staatsarchiv/ Justizdirektion) от 18.08.2011 г., «...списки первых колонистов, поселившихся в этих колониях, не сохранились ни в одном из российских архивов. В швейцарских архивах соответствующих кантонов и городов также отсутствуют данные о переселении швейцарцев в Россию в 1763-1767 годах, соответственно нет и списков первых переселенцев. Паспортный контроль в Швейцарии был введён только в 1814 году. Заграничные паспорта оформлялись Государственной канцелярией, и выдавались только швейцарцам, выезжавшим в трансатлантические страны. Для выезда в Европу, к которой относилась и Россия, паспорта не выдавались, и переселенцы не подлежали учёту» [14].

Своё же утверждение И. Плева основывает на том, что списки первых поселенцев вызывателя Борегарда, считавшиеся потерянными, «...нашлись в сарае в 1990 году» [5, с. 35]. В результате И. Плева утверждает, что: «...сложившееся мнение о том, что швейцарцы хотели в названиях своих колоний сохранить память о покинутых родных местах на своей родине, подтверждения не нашло» [5, с. 36].

Однако найденные списки вполне вероятно могли быть неверными. Это видно на примере предков авторов. В списке, помещенном в книге И. Плева, «Иоганн Гётте и его жена Барбара прибыли в колонию Беер (Каменка) 1 марта 1767 года» [3, с. 215]. По достоверным данным семья Гётте (Христиан Гётте, его жена Мария Хаффель [Christian Götte, Maria Haffel] и их 7 детей) прибыли на Волгу в колонию Рётлинг (Семёновка). Восьмой ребёнок, Валентин, предок авторов, родился в 1768 году [15].

Почему же эти колонии получили названия именно немецко-говорящих швейцарских кантонов и городов, если швейцарцев там не было, а сам Борегард, как известно, был родом из французской Швейцарии и являлся гражданином Голландии?

¹²¹ Готтлиб Берац – католический священник, проводивший анализ колонистов на основе приобретённых им списков. В скобках указаны современные названия поселений.

Я. Эттерлин считает, что колонии получили названия швейцарских кантонов и городов не только потому, что вызывателем и организатором этих колоний был швейцарец де Борегард, но также и потому, что швейцарцы играли в организации этих колоний важную роль, если даже они и были в меньшинстве [4, с. 62-63].

Сегодня совершенно невозможно доказать национальное происхождение бывших поселенцев колоний со швейцарским названием или установить их численность. Анализ диалектов своевременно проведён не был, и эта возможность была окончательно упущена в двадцатых годах 20-го столетия. Однако известно, что в большинстве случаев швейцарские переселенцы, особенно из немецко-

говорящих кантонов, селились в одних местах с немецкими колонистами. А так как швейцарцы по сравнению с немцами были в меньшинстве, то язык не мог стать препятствием их смешению с немцами из средней и южной Германии, которые были в большинстве, и могли быстро ассимилироваться с ними. К тому же, к этому времени они не поддерживали никакой связи со своей старой родиной.

Поэтому, по нашему мнению, количество колонистов из Швейцарии было значительно большим, чем предполагают И. Плеве и некоторые другие исследователи, и роль швейцарских переселенцев в колонизации Юга Российской империи сильно недооценена.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Argovia. Jahresschrift der Historischen Gesellschaft des Kantons Aargau. Bd. 85. Sauerländer Aarau, 1973.
2. Bühler, R., u.a. Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. Zürich: Hans Rohr, 1985.
3. Einwanderung in das Wolgagebiet 1764-1767. Hg. Eisfeld, A. Bd. 2. Bearbeitet von Pleve, J. Göttingen: Der Göttinger Arbeitskreis 2001.
4. Etterlin, J. Die ehemaligen Schweizer Kolonien in Russland. Bern: Bureau Dactylo, Oskar Klemm 1945. RSA (Russisch-Schweizerischer Archiv): Publ. 121.
5. Pleve, I. Einwanderung in das Wolgagebiet 1764-1767. Bd. I. Bearbeitet v. Pleve, J. Göttingen: Der Göttinger Arbeitskreis 1999. Ebd.
6. Staatsarchiv Luzern (Госархив Люцерн), Akt 24/59.
7. Stumpp, K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. A. 7, Stuttgart: Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1995.
8. Warnung des Landammans vor der Auswanderung in die Krim, 2. Oktober 1803. In: Gander-Wolf, H. Chabag Schweizer Kolonie am Schwarzen Meer. Lausanne: Multi-Office 1974.
9. Weisbrod-Bühler, M. Zürichthal eine Bauernkolonie in der Krim. Affoltern: Buchdruckerei W. Weiss 1956.
10. Zeugin, E. Prattler Auswanderer im Osten Europas. Prattler Heimatschriften № 2. Pratteln: Max Muff Buchdruck, 1970.
11. Плеве И. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века. – Москва : МСНК, 2008.
12. Дизендорф В. Немцы в истории России. Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917. – М. : Материк, 2006.
13. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. I. – Санкт-Петербург : тип. В. В. Нусвальта, Литейная, № 13, 1869.
14. Официальный ответ из архива кантона Цюрих, Швейцария (Staatsarchiv/ Justizdirektion) от 18.08.2011 на запрос Г. Гётте.
15. <http://semenowka7.blogspot.de>

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

ПОЛІТЕХНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ у 1953-1964 рр. (за матеріалами періодичних видань Півдня України)

На основі матеріалів регіональних періодичних видань, проаналізовано досвід політехнізації вітчизняної шкільної освіти у 1953-1964 рр. Узагальнені позитивні й негативні тенденції реформування загальноосвітніх навчальних закладів Півдня України. Встановлено ступінь взаємодії між пресою та визначеною галуззю.

Ключові слова: політехнізація, шкільна освіта, регіональні періодичні видання Південь України.

На основе материалов региональных периодических изданий проанализирован опыт политехнизации отечественного школьного образования в 1953-1964 гг. Обобщены позитивные и негативные тенденции реформирования общеобразовательных учебных заведений Юга Украины. Установлена степень взаимодействия между прессой и указанной отраслью.

Ключевые слова: политехнизация, школьное образование, региональные периодические издания Юг Украины.

The current state of historical scholarship increasingly encourage researchers to explore the cultural and spiritual development of the nation. One of the priority sites of national revival takes secondary education – an important part of social progress. Therefore, at the present stage of development of Ukrainian statehood it's important to determine the best option of development. In this aspect, topical treatment, as well as effective methods failed to national education system. Crudity of solutions, make their decision regardless of public opinion, the real potential of the state that are characteristic of the 50-60's of the twentieth century, largely repeated today. Thus the problem of identification and justification of the main directions and trends in the education system in the years 1953-1964, and its reflection in the pages of magazines, has a scientific theoretical and practical importance. The urgency of this problem is caused primarily by the fact that the historical development of education reflects this southern region specific economic and political life during the period in question.

The subject of reforming public education URSR reflected in the works L. D. Berezivska, D. I. Pavlov, J. B. Kukuruza, L. V. Zaharovskoho, A. I. Yuhno. However, in modern historiography, the analytical researches of periodicals as sources of study polytechnization of secondary education in the South of Ukraine in 50 -60-th of the XX century .

The chronological period of the article is from 1953-1964. The beginning of this period is characterized by the liberalization of social life (after the death of Stalin in March 1953) and an attempt to change the model of the Soviet system. The ending is caused by curtailment of education reform in 1958.

Based on the relevance of the topic, the author poses the following problem: analyze opportunities reflection periodicals major problems polytechnization in secondary education in the southern region of Ukraine; found in the total amount of newspaper articles material worthy of use in the scientific and historical research.

In the early 50th of the twentieth century in the Ukrainian URSR (and the entire Soviet space), there have been conflicts between socio-economic needs in technological industry and agriculture and the inability of the existing school system to provide comprehensive training of young people. The content of general education lagged behind the science.

Scientific interest is the information contained in regional periodicals 1953-1955s of the measures to improve the situation in the field of labour education.

During the studying, the analysis of regulatory documents and periodicals were allowed to identify the main trends in the development of school education in 1953-1964. Firstly, positive trends include the realization of the thesis of moving production to the centre of educational activities of students who appeared in the active implementation ideas of polytechnization

migrant schools, assistance and support which were carried out at the state level. Secondly, the availability of alternative scientific approaches to the nature of the Polytechnic school. Thirdly, the creative combination of different organizational forms politechnization experience in secondary schools (attracting students to work on preschool areas, organization of production practices and trips to the company, creating different groups, industrial plants).

Keywords: *politechnization, school education, regional periodicals, South Ukraine.*

Сучасний стан розвитку історичної науки дедалі частіше спонукає дослідників до вивчення культурного та духовного розвитку нації. Одне із пріоритетних місць національного відродження займає шкільна освіта – важлива складова суспільного прогресу. Саме тому так важливо визначити оптимальний варіант моделі її подальшого розвитку. В даному аспекті актуальним є звернення до набутих минулого, як до ефективних так і до невдалих прийомів вітчизняної освітньої системи. Непродуманість певних рішень, прийнятих у 50-60-х рр. ХХ ст., їх реалізація без врахування суспільної думки, багато в чому повторюються і сьогодні. Таким чином, проблема виявлення і обґрунтування основних напрямів та тенденцій розвитку освітньої системи в 1953-1964 рр., а також концентрація та віддзеркалення їх на сторінках періодичних видань, має як науково-теоретичне, так і практичне значення. Актуальність дослідження даної проблеми обумовлюється, в першу чергу, тим, що історичний розвиток освіти південноукраїнського регіону специфічно відображує економічне та суспільно-політичне життя протягом періоду, що розглядається.

Тема реформування системи народної освіти УРСР знайшла відображення в роботах Л. Д. Березівської, Д. І. Павлова, Ж. Б. Кукурузи, Л. В. Захаровського, О. І. Юхно [1-5]. Однак, у сучасній історіографії відсутні аналітичні дослідження періодичних видань, як джерел вивчення політехнізації шкільної освіти Півдня України 50-60-х рр. ХХ ст.

Хронологічні рамки представленої наукової розвідки охоплюють проміжок 1953-1964 рр.: початок зазначеного періоду характеризується лібералізацією суспільного життя (після смерті Й. Сталіна в березні 1953 р.) та спробою змінити модель радянської системи; кінцева дата зумовлена згортанням реформи освіти, прийнятої у 1958 році.

Відповідно до актуальності теми, автор ставить такі завдання: проаналізувати

можливості відображення періодичними виданнями основних проблем політехнізації шкільної освіти в південному регіоні України; виявити у загальному масиві газетних публікацій матеріал, що заслуговує використання у процесі науково-історичних досліджень.

На початку 50-х рр. ХХ ст. в Українській РСР (як і на всьому радянському просторі) намітилися протиріччя між суспільно-економічними потребами в технологізації промисловості і сільського господарства та нездатністю існуючої системи шкільної освіти забезпечити відповідну підготовку молоді. Зміст загальноосвітнього навчання відставав від досягнень науки.

Провідні напрями розбудови школи в означений період відобразилися в низці державних документів. Першими з них стали затвердженні XIX з'їздом КПРС (жовтень 1952 р.). Директиви п'ятого п'ятирічного плану розвитку країни на 1951-1955 рр., які передбачали два пріоритетних напрями розвитку шкільної освіти. По-перше, планувалось здійснити перехід з семирічної на загальну середню освіту школярів. По-друге, проголошувалась необхідність запровадження політехнізації навчання [6, с. 1098-1121]. В УРСР в контексті з директивою, починаючи з 1954 р., проводився експеримент з виробничого навчання учнів старших класів на базі промислових підприємств, колгоспів та радгоспів.

Перед редакціями газет постало завдання систематично висвітлювати питання приведення шкільної освіти у відповідність до соціально-економічних цільових орієнтирів країни. Так, лише за перші тижні 1953 р. провідна газета Одеської області, «Чорноморська комуна», надрукувала п'ять великих статей, присвячених політехнічному навчанню [7-10]. Редакція активно впроваджувала серед читачів думку про те, що школа погано реагує на зміни в суспільному житті та не заохочує молодь йти працювати на виробництво.

Науковий інтерес становить інформація, розміщена в регіональних періодичних виданнях 1953-1955 рр. про заходи щодо поліпшення ситуації в галузі трудового виховання. Починаючи з середини 50-х рр., одним з головних засобів здійснення політехнізації стало встановлення тісного зв'язку школи з виробництвом в контексті вирішення питання співвідношення загальної і політехнічної освіти. 10 червня 1954 р. «Наддніпряньська правда» (м. Херсон) доповідала, що забезпечення виконання державних приписів здійснюється через систему позаурочної, позашкільної діяльності і суспільно-корисної роботи. В школах запроваджувалися нові навчальні плани, програми, підручники відповідно до яких передбачалася робота учнів у майстернях [11]. Як повідомляв один з авторів редакції, Е. Гончаренко, найкращім прийомом зростання зацікавленості в організації політехнічного навчання стали екскурсії на підприємства міста (обласна друкарня імені В. І. Леніна, Консервний завод імені Й. В. Сталіна) [12]. В Одесі нововведенням 1953-1954 навчального року стало проведення шкільних лабораторних занять в учбових кабінетах селекційно-генетичного та педагогічного інститутів [13].

В жовтні 1955 р. «Південна правда» опублікувала доповідь міністра освіти УРСР Г. П. Пінчука, який наголошував на посиленні зв'язку теорії з практикою в процесі вивчення основних наук. У навчальні плани шкіл УРСР вводилися практичні заняття в навчальних майстернях та уроки ручної праці [14]. Школярі Миколаєва, Одеси, Херсону займалися на заводах у спеціально визначені дні протягом 4 годин. По закінченні року учні 2-х останніх класів протягом 25 днів проходили виробничу практику.

Після прийняття січевим (1955 р.) Пленумом ЦК КПРС постанови «Про програму крутого піднесення всіх галузей сільського господарства» на сторінках обласних газет все частіше з'являється матеріал, присвячений виробничому навчанню сільської молоді. Так, в окремих сільських школах Півдня України організовувалися ферми з вирощування кролів. Миколаївське бюро обласного комітету ЛКСМУ навіть проводило конкурс, за умовами якого кожна сільська школа повинна мати 100 кролів [15].

Дослідження наявного на шпальтах газет матеріалу дозволяє переконатися, що 1956 р. став визначальним не лише в державно-політичному житті країни, а й в усіх сферах соціального життя. З цього часу починається основний етап розвитку політехнічної освіти в СРСР (1956-1958 рр.). Після XX з'їзду КПРС елементи політехнічного навчання запроваджувалися у шкільні курси математики, фізики, хімії, біології.

У тогочасній пресі розгорнулася широка громадська дискусія про те, як наблизити «школу до виробництва». Ось невеликий перелік статей, які публікувалися в газетах Півдня України: «Школа і колгосп» (18 серпня 1956 р.) [16], «В класах з виробничим навчанням» (4 грудня 1956) [17], «До січевих нарад учителів» та «Шлях до майбутніх професій» (автори – М. Доражака, М. Рапорта) (4 січня 1956) [18], «Любовно і вимогливо вчити молоде покоління» О. Мінченко (8 січня 1956) [19]. Ці, та інші статті окреслювали головні питання, що повстали перед школою при впровадженні політехнізації.

Автори статей звертали увагу на низку проблем. По-перше, виявилась недостатня підготовка викладачів класів з виробничим навчанням і незадовільне забезпечення учнів спеціальними підручниками з праці [20]. Так, якщо провідні союзні часописи («Правда», «Радянська Україна») стверджували, що школи отримали достатню кількість підручників, регіональна преса обережно натякала лише на часткове забезпечення науковими посібниками [21]. По-друге, незадовільна організація та устаткування майстерень. У більшості середніх шкіл регіону повноцінно обладнаних майстерень не існувало [22]. За свідченнями В. Паншина, завідуючого Сталінським районним відділом народної освіти Миколаєва, діти користувалися інструментами для дорослих, які не відповідали фізичному розвитку підлітків, та були важкими у процесі їх використання. В грудні 1956 р. редакція «Наддніпряньської правди» акцентувала увагу, що у Херсонській середній школі № 29 навчальні майстерні розташовувались в тісному приміщенні. Наявні умови не дозволяли завантажити роботою більшість учнів [23]. За даними преси подібні випадки ставали непоодинокими. Таким чином, у гонитві за кількісними показниками втрачалась якість навчання.

Подоланню негативних тенденцій повинна була сприяти шкільна реформа, 1958-1964 рр. Мета реформи полягала в тому, щоб перетворити школу в резерв поповнення кадрів робітничого класу і технічної інтелігенції.

Аналіз публікацій за 1958 р. (автором розглянуто 57 газетних і журнальних статей центральної та обласної преси) показує, що пік інформаційної кампанії з обговорення реформи освіти відбувся в другій половині 1958 р., тобто після опублікування у квітні цього року доповіді М. С. Хрущова на XIII з'їзді ВЛКСМ, де Перший секретар виклав вимоги реформування загальної середньої шкільної освіти [24].

У кінці 1958 р. виходить ряд ґрунтовних статей, присвячених обговоренню тез ЦК КПСР і Ради Міністрів України про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток освіти в країні. Згідно запропонованого плану, середня освіта поділялась на два етапи [25]. На першому етапі реформи, замість існуючої семирічної школи, обов'язково ставала восьмирічна школа. Пріоритетними напрямками такої школи оголошувалися трудове та політехнічне навчання, забезпечення більш широкого кола знань, усунення навчального перевантаження. На другому етапі пропонувалось декілька шляхів завершення середньої освіти на основі поєднання навчання з продуктивною працею.

Перший напрям отримання освіти (йому приділялась найбільша увага преси) скеровував молодь йти після закінчення восьмирічної школи на виробництво та навчатися в школі робітничої і сільської молоді. Другий шлях: отримувати освіту в середній загальноосвітній трудовій політехнічній школі з виробничим навчанням. Ще одну можливість отримати повну середню освіту молоді гарантувала система технікумів. Однак, декларативні заяви державної партії про права молоді на різні форми здобуття освіти, здебільшого залишалися лише прокламацією. Партійний радянський апарат, перш за все, спрямовував молодь на перший варіант отримання освіти. Підтвердженням даного положення стають статті, надруковані в газетах «Чорноморська комуна», «Знамя комунізму» (Одеса) «Південної правди», «Бугской зари» (Миколаїв), «Наддніпрянської правди» (Херсон) за листопад 1958 р., в яких популяризувалося

подальше навчання молоді без відриву від виробництва.

Порівнюючи характер і зміст публікацій у центральних газетах з обласними, неможливо з упевненістю говорити про єдність настроїв у тогочасному суспільстві. За свідченням регіональних видань, вчителі та директори шкіл пропонували перевести реформу в режим експерименту і *«подивитися спочатку на його результати, а не розпочинати загальну ломку (перебудову) шкіл, коли невідомо, що вийде»* [26].

Майже в кожній статті, що присвячувалася обговоренню політехнічної перспективи розвитку загальноосвітніх шкіл регіону, зверталась увага на відсутність у навчальних закладах необхідної матеріально-технічної бази. І хоча робота з її створення почалася ще в першій половині 1950-х, помітних успіхів у цій справі досягти не вдалося. Волонтаристична установка партійного керівництва країни на вирішення завдань матеріально-технічного забезпечення виробничого навчання в п'ятирічний термін не отримувала належного фінансування. Повсюдно в областях Півдня України редакціями газет відмічалася неритмічність в роботі будівельних організацій з підготовки об'єктів в планові терміни. Форсованість і штурмівщина в їх роботі приводила до низької якості будівельно-монтажних та оздоблювальних робіт.

Аналіз дискусій, що розгорнулися в періодичних виданнях відразу після опублікування тез ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи з життям» показав, що які б переконливі доводи проти окремих положень шкільної реформи не наводили В. А. Сухомлинський, А. Ф. Бордадин, рядові вчителі та директори шкіл, їх заперечення не бралися до уваги. Інформуючи вищестоящі органи про підсумки обговорення проекту Закону про школу, Міністерство освіти УРСР не вважало за потрібне згадати про критичні зауваження щодо змісту даного документу.

25 грудня 1958 р., в СРСР прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти». Відповідно до ст. 42 закону, перебуваю спеціалізованої освіти передбачалось здійснити протягом 3-5 років, починаючи з 1959 р. [27].

Велику роботу з роз'яснення змісту шкільних перетворень проводила обласна

преса протягом липня-серпня 1959 р. Так, в «Південній правді» від 7 липня 1959 р. надруковано план змін, що повинні відбутися завдяки реформі. У відповідності до плану всі дванадцять семирічних шкіл Миколаєва реорганізовувалися у восьмирічні трудові школи. Початкові школи – з першого по четвертий класи зобов'язувалися працювати за новими навчальними планами та програмами, сьомі класи – за перехідними, що дало б змогу всім учням 1-7 класів закінчити восьмирічну школу. Планувалось зробити восьмирічною нову школу № 45, яка будувалася на Новому Водопої. В школі № 23, де навчалися переростки, не передбачалося створювати 9 та 10 класи [28].

За повідомленнями обласної преси, реорганізація шкіл Миколаївської, Одеської та Херсонських областей проводилась в два етапи. Дана черговість викликана двома обставинами: по-перше, потребою забезпечити (протягом всіх років реорганізації) необхідні контингенти для вищих та спеціальних середніх учбових закладів; по-друге, певна частина середніх шкіл Півдня України ще не мала відповідних умов, у тому числі матеріальної бази, для переведу їх на 11-річне навчання. Виробниче навчання в десятирічних школах залишалось як і раніше, з 8 класу, а в одинадцятирічних – з 9 класу, і тривало три роки. За класами закріплювалась певна виробнича база (завод, фабрика), де учні здобували конкретну виробничу спеціальність [29].

Аналіз республіканської та регіональної періодики 1960-1964 рр. показав, що хоча нова система освіти відповідала потребам часу і містила ряд принципово необхідних та

актуальних орієнтирів, але у комплексі освітня реформа виявилася невдалою. Школярі, як і раніше не йшли на виробництво, а вечірні та заочні старші класи необхідних знань не давали [30]. У результаті «експериментів» якість освіти знизилася [31-33]. З 1965 р. середня школа знову стала десятирічною.

Отже, здійснений у ході дослідження аналіз нормативних документів та періодичних видань дозволив визначити основні тенденції розвитку шкільної освіти в 1953-1964 рр. Політехнізація вітчизняної освіти в УРСР в означений період гальмувалася низкою негативних факторів: використання формального підходу й посилення командно-адміністративних методів управління; незадовільне забезпечення матеріально-технічної бази трудових політехнічних шкіл; низький рівень політехнічної підготовки учителів.

До позитивних тенденцій відносимо, по-перше, реалізацію тези про переміщення виробництва в центр навчально-виховної діяльності учнів, що виявилось в активному впровадженні ідеї політехнізації трудових шкіл, сприяння й підтримка якої здійснювалися на державному рівні. По-друге, наявність альтернативних наукових підходів до забезпечення політехнічного характеру шкільної освіти. По-третє, творче поєднання різноманітних організаційних форм політехнізації в досвіді загальноосвітніх навчальних закладів (залучення учнів до праці на пришкольніх ділянках, організація виробничих практик та екскурсій на підприємства, створення різноманітних гуртків, технічних станцій).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні в ХХ столітті : монографія / Лариса Дмитрівна Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Павлов Д. И. Среднее специальное образование в Украинской ССР / Д. И. Павлов, Г. П. Захаревич. – К. : Вища школа, 1976. – 215 с.
3. Кукуруза Ж. Б. Перетворення в галузі освіти УРСР (середина 1950-х – початок 1960-х рр.): огляд історіографії / Ж. Б. Кукуруза // Збірник наукових праць Гілея : науковий вісник – 2011. – № 51. – Режим доступу до журн. : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_51/Gileya51/I32_doc.pdf.
4. Захаровский Л. В. Реализация советского проекта: становление системы профессионально-технического образования (1917-1958 гг.) / Л. В. Захаровский // Проблемы инженерно-педагогической освіти : збірник наукових праць. – Харків, 2012. – № 36. – С. 12-21.
5. Юхно О. І. Становлення вищої заочної політехнічної освіти в Україні / О. І. Юхно // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 1. – С. 59-66.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1953) / Институт Маркса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. – М. : Госполитиздат, 1953. – 1204 с.

7. Чорноморська комуна. – 1953. – 3 січня.
8. Чорноморська комуна. – 1953. – 4 січня.
9. Чорноморська комуна. – 1953. – 10 січня.
10. Чорноморська комуна. – 1953. – 11 січня.
11. Наддніпрянська правда. – 1954. – 1 вересня.
12. Південна правда. – 1955. – 1 жовтня.
13. Південна правда. – 1955. – 9 жовтня.
14. Наддніпрянська правда. – 1956. – 18 серпня.
15. Наддніпрянська правда. – 1956. – 4 грудня.
16. Південна правда. – 1956. – 4 січня.
17. Південна правда. – 1956. – 8 січня.
18. Наддніпрянська правда. – 1956. – 18 грудня.
19. Південна правда. – 1956. – 20 грудня.
20. Наддніпрянська правда. – 1956. – 20 грудня.
21. Радянська Україна. – 1958. – 20 квітня.
22. Південна правда. – 1958. – 16 листопада.
23. Закон СРСР «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР». – 24 декабря 1958 г. // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг. / сост. *А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов.* – М. : Педагогика, 1974. – С. 53-61.
24. Чорноморська комуна. – 1958. – 25 грудня.
25. Чорноморська комуна. – 1958. – 30 листопада.
26. Південна правда. – 1959. – 7 липня.
27. Чорноморська комуна. – 1959. – 27 грудня.
28. Радянська школа – 1963 – №10. – С. 110-112.
29. Правда. – 1960. – 13 ноября.
30. Південна правда. – 1961. – 13 липня.
31. Південна правда. – 1961. – 26 липня.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Грибенік М. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 10.06.2014 р.

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ МАТЕРІАЛЬНОГО УСТАТКУВАННЯ ШКІЛ ДЛЯ ПРАЦЮЮЧОЇ МОЛОДІ (1958-1964 рр.)

У статті розглядаються особливості матеріального забезпечення нормального функціонування мережі шкіл робітничої і селянської молоді, рівень забезпечення їх різними видами матеріально-технічного та навчального обладнання.

Ключові слова: *школи робітничої молоді, навчально-матеріальна база, навчальне обладнання.*

В статье рассматриваются особенности материального обеспечения нормального функционирования сети школ рабочей и крестьянской молодежи, уровень обеспечения их различными видами материально-технического и учебного оборудования.

Ключевые слова: *школы рабочей молодежи, учебно-материальная база, учебное оборудование.*

The article deals with the peculiarities of logistics to ensure proper functioning of working and peasant youth school network, the level of their providing with various types of logistical and training equipment. The significant majority of schools for young workers, almost all schools for young peasants and correspondence courses schools still did not have an educational and material resources of their own and were forced to hold classes in public schools premises in the evening. First of all it concerned with their proper furnishing, equipment of classrooms with devices and visual aids. That is why the care about workers and peasants youth schools on the side of public was widespread and even became a tradition in many places.

Keywords: *school for working youth, educational and material resources, educational equipment.*

Важливим питанням ефективного функціонування шкіл робітничої і сільської молоді залишалося питання оснащення приміщень вечірніх шкіл якісним обладнанням в достатній кількості. Зокрема, це стосувалося наявності підручників, навчальних посібників, наочного обладнання, та як не дивно, навіть укомплектованості навчальних кабінетів.

Мета дослідження, показати особливості забезпечення матеріально-технічним обладнанням шкіл робітничої і селянської молоді.

Маємо зазначити, що радянський етап історіографії становлення та функціонування системи освіти для дорослих Української РСР не був однорідним. В загальному масиві тогочасних досліджень освітніх проблем працюючої молоді можна виділити кілька змістових блоків, які містять різноплановий матеріал з питань становлення та функціонування шкіл працюючої молоді.

В даному контексті на особливу увагу заслуговує ряд сюжетів представлених в

монографії К. Присяжнюка «Новий етап у розвитку радянської школи на Україні» [10]. В них автор аналізує зміни, які сталися в галузі освіти Української РСР на межі 1950-1960-х рр., спеціально вказує, що в цей час було взято виразний курс на підвищення загального освітнього рівня населення. У цьому контексті велику увагу автор приділяє й вивченню питань розширення мережі вечірніх шкіл, посиленню їх матеріальної бази, заходам по заохоченню працюючої молоді до здобуття освіти.

Значний обсяг матеріалів зберігається в фондах *Центрального Державного Архіву Громадських Об'єднань України* [13]. Особливою інформативністю відзначаються справи описів 3 та 32 («Загальний відділ ЦК Компартії України»), які містять різнопланові, співставні дані про виконання місцевими органами влади та керівними інстанціями Міністерства освіти розпоряджень уряду відносно діяльності, розвитку мережі вечірніх шкіл.

Особливу цінність становлять справи, сконцентровані в описі 73 – «Документи відділу шкіл ЦК Компартії України». Тут містяться доповідні записки, довідки, листування відділів шкіл ЦК, обласних комітетів Компартії України, органів народної освіти як про поточну діяльність мережі навчальних закладів для працюючої молоді так і про її розвиток.

В загальному контексті освітньої реформи було намічено суттєво зміцнити навчально-матеріальну базу шкіл усіх типів, доукомплектувати існуючі і забезпечити нові навчальні кабінети навчально-наочним обладнанням відповідно до стандартного переліку, затвердженого Міністерством освіти Української РСР.

Це було доволі складне завдання, яке вимагало докорінного поліпшення навчально-матеріальної бази шкіл – розширення старих і будівництво нових навчальних кабінетів та майстерень, поповнення шкіл навчальними посібниками і приладами.

Значна більшість шкіл робітничої молоді, майже всі школи сільської молоді та заочні середні школи все ще не мали власної навчально-матеріальної бази і вимушені були проводити заняття у приміщеннях масових шкіл у вечірній час.

На XXI з'їзді Комуністичної партії України (1960 р.) до місцевих партійних органів, міністерств та відомств була висунута вимога активно добиватись подальшого поліпшення роботи всіх ланок і видів середньої освіти на основі виконання Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти» [8, с. 52].

Зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл для працюючої молоді забезпечувало належне проведення практичних і лабораторних робіт, що в свою чергу забезпечувало засвоєння матеріалу згідно навчальних програм. Цьому сприяло і подальше поліпшення забезпечення навчального процесу наочними посібниками.

Необхідно також зазначити ще один аспект цієї проблеми: належне облаштування приміщень, оснащення навчальних кабінетів приладами та наочними посібниками справляло суттєвий позитивний вплив на зміцнення авторитету шкіл робітничої і сільської молоді і посилювало їх привабливість не

лише для працюючої молоді, але й для громадян середнього віку, які не мали закінченої середньої освіти.

Завдяки поліпшенню фінансування, учбові кабінети поступово наповнювались новим обладнанням та різними наочними посібниками. Докладали до цього руку і самі учні. Так, протягом лише одного 1960-1961 н. р. учні шкіл робітничої молоді м. Дніпропетровська виготовили понад 9 тис різних навчальних посібників.

Особливо помітно, що саме на початку 60-х років, проводилась робота по зміцненню матеріально-технічної бази навчальних закладів у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Кіровоградській областях.

Виконком Донецької обласної Ради депутатів трудящих домігся того, що на 1 вересня 1959 року 93 школи робітничої молоді області одержали повністю обладнані навчальні приміщення. На початок наступного 1959/1960 н. р. додатково були виділені та обладнані меблями, навчальними посібниками приміщення для роботи ще 30 шкіл робітничої молоді [13, с. 97].

Проте, нерідко учні вечірніх та заочних шкіл нерідко займалися у класних кімнатах, обладнаних партами малих розмірів (I-III класів), непридатних для дорослих [7, с. 93]. Це в свою чергу обумовлювало незадовільне відвідування учнями занять і відбивалося на успішності.

У містах Краматорську, Єнакієво, Слов'янську, а також у Дзержинському та Дебальцевському районах усі школи робітничої та сільської молоді мали належно умебльовані приміщення, добре обладнані навчальні кабінети. Щодо умебльованості навчальних приміщень, то на цій проблемі варто зупинитись спеціально. Здавалось би на перший погляд, тут не мало бути складнощів. Якщо школи робітничої молоді працювали на базі денної школи, то просто потрібно було подбати про належне освітлення навчальної кімнати у вечірній час, оскільки для адміністрації денної школи ця проблема була не суттєва. Але це лише на перший погляд. Не слід забувати, що особливим, фактично єдиним типом навчальних меблів була традиційна парта. У відповідності до віку учнів денної школи кожен клас комплектувався партами різних

розмірів. І лише незначна частина їх, а саме парти для учнів 9-11 класів відповідали (та й то не повністю) комплекції вже дорослих людей. В області навіть було організовано соціалістичне змагання за створення найкращих умов для роботи шкіл працюючої молоді, в які включались сотні промислових підприємств, школи, профспілкові організації. Серед них наприклад, такий індустріальний гігант, як Харцизький трубний завод, Зуївська державна районна електростанція та вуглеводобувний трест «Жовтень-вугілля». Профспілка працівників вугільної промисловості виділила на будівництво шкіл робітничої молоді 12 тис. крб. Молодь Харцизька передавала на будівництво школи кошти, зібрані від реалізації металолому і відпрацьовувала на виробництві наднормові години [10, с. 43].

Показовою була постійна турбота про матеріально-технічне забезпечення підшефної школи робітничої молоді, яку проявляв трест «Димитровуглебуд» м. Олександрії Кіровоградської області. За рахунок тресту було придбано багато навчального обладнання в тому числі кінопроектор, епідіаскоп, фільмоскоп, магнітофон та ін.

Допомогу для своєї підшефної школи надавав і Одеський канатний завод, який виділив у 1956-1957 році додатково для вечірньої школи 14 тис. крб. на придбання навчального обладнання. Ще більші кошти, 53 тис. крб. виділив підшефній школі Дніпропетровський завод коксохімічних і шлакових добрив [1, с. 110]. Єнакієвський коксохімічний завод, протягом 1957-1958 року виділив для підшефної школи робітничої молоді понад 40 тис. крб. На ці кошти школа обладнала 8 навчальних кабінетів, що дало змогу повністю перейти на кабінетну систему навчання [2, с. 53].

В Олександрії для придбання навчального обладнання в школу робітничої молоді № 3, адміністрація Голоківського вуглерозрізу та брикетної фабрики тресту «Олександрія-вугілля» виділила цій школі 40 тис. карбованців. Байдаківський вуглерозріз та брикетна фабрика цього ж тресту виділили для школи робітничої молоді № 2 на ту ж мету 30 тис. крб.

Подібне піклування про зміцнення матеріальної бази шкіл робітничої і сільської молоді було характерне і для інших регіонів.

Так, Чернівецький текстильний комбінат допомагаючи забезпечити вечірню школу, де навчалися його робітники, навчальними посібниками і надалі щороку відпускав по 1000 крб. для поповнення кабінетів наочним приладдям [4, с. 257].

Проте незважаючи на всі ці позитивні зрушення неоднозначно залишалась ситуація із забезпеченням учнів навчальними підручниками, посібниками, лабораторним приладдям, хімічними реагентами, наочними матеріалами. Щоправда, забезпечення учнів підручниками покращилось. У більшості шкіл були створені власні бібліотечні фонди підручників. Проте зробленого було замало. Особливо це стосувалося шкіл сільської молоді. Так, у 1963 році з 6341 шкіл та класів у сільській місцевості лише 168 шкіл мали власні книжкові фонди – 182,8 тис. примірників. Проте цього було мало, адже на одного учня потрібно було не менше десяти підручників. Більш того, лукава освітянська звітність примудрилась включити в цю загальну кількість (182,8 тис.), не мало і не багато... 124,6 тис. (!) книжок для позакласного читання, тобто власне художньої літератури, а не підручників [6, с. 2]. Та навіть за такою відверто сфальсифікованою звітною і наприкінці 1960-х рр. підручниками була забезпечена лише половина учнів вечірніх шкіл [3, с. 60].

Але у цій справі школам нерідко допомагали профспілки базових підприємств та колгоспів. Наприклад, Калуський хіміко-металургійний комбінат Івано-Франківської області для підшефної школи придбав 1,5 тис. шт. підручників. Колгоспи Тернопільської області виділили кошти для створення бібліотечних фондів на кожному навчально-консультаційному пункті районних заочних шкіл [5, с. 2].

На Рівненщині у 1960 р. Дубнівський м'ясокомбінат виділив із своїх фондів для закупівлі підручників для школи робітничої молоді м. Дубно 350 крб., а Костопільський завод вакуумного скла – 240 крб. [14, с. 131].

Багато підприємств допомагали школам в оснащенні учбових кабінетів з основ промислового виробництва. Наприклад, шахти та промислові підприємства м. Горлівка, Херсонський завод склотари, Дубнівський м'ясокомбінат, Костопільський склозавод

Рівненської області і багато інших підприємств щорічно виділяли кошти на закупівлю учбового обладнання та наочних посібників для підшефних шкіл робітничої молоді.

Активну участь у зміцненні навчальної бази брали й ряд добре оснащених денних загальноосвітніх шкіл. Так, наприклад, середня школа № 2 м. Рівне направила Перемилівській школі сільської молоді Млинівського району велику посилку навчальних приладів з математики та фізики [14, с. 131].

Взагалі піклування про школи робітничої і сільської молоді набуло з боку громадськості широкого поширення і навіть стало в багатьох місцях певною традицією. Підготовка шкіл до навчання, забезпечення їх паливом, облаштування належного освітлення, спорудження нових шкільних приміщень, гуртожитків, навчальних майстерень, боротьба за виконання всеобучу – всі ці та інші питання такі приміром як забезпечення транспортом у вечірній час, перебували у полі зору самих широких кіл громадськості.

Необхідно при цьому вказати і те, що в ці роки *навчально-матеріальна база багатьох шкіл робітничої молоді вже нічим не поступалася базі великих денних шкіл*. Наприклад, в Олександрії на Кіровоградщині школа робітничої молоді № 4 мала 6 власних

кіноапаратів, 2 телевізори, декілька магнітофонів. Відповідно до тогочасних вимог в школі було обладнано кабінет технічних засобів навчання з 30 пристроями для програмного навчання [3, с. 27].

Питання матеріального забезпечення навчальних закладів для населення зайнятого на виробництві було одним з ключових напрямків поліпшення діяльності шкіл для дорослого населення та працюючої молоді в 50-60-х роках ХХ століття. В цілому слід відмітити позитивну динаміку у вирішенні проблеми поліпшення навчально-матеріального забезпечення шкіл протягом 1960-х років робітничої і сільської молоді. Насамперед це стосується забезпечення їх належним облаштуванням приміщень, оснащенням навчальних кабінетів приладами та наочними посібниками.

Проте навчальна база вечірніх шкіл залишалася слабкою. Бібліотечні фонди майже не поповнювались. Навіть наприкінці 1960-х рр. лише половина учнів була забезпечена підручниками.

Ці фактори розвитку шкіл для працюючої молоді спричинили спад популярності вечірньої освіти, що проявилось у зменшенні контингенту учнів та скороченні кількості шкіл у 1970-ті рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. АМО УРСР. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 595. – 110 арк.
2. АМО УРСР. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 678. – 53 арк.
3. АМО УРСР. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 6869 Доповідна записка та довідки управління про стан загальноосвітньої підготовки працюючої молоді в школах Республіки в 1968-1969 навчальному році. – 67 арк.
4. Довідка про окремі питання перебудови роботи шкіл та органів народної освіти Чернівецької області згідно закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти УРСР (1960) // ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 73. – Спр. 741. – Арк. 256-258.
5. Доповідні записки та довідки управління про стан виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 17 травня 1967 р. № 305 «Про роботу шкіл робочої та сільської молоді УРСР» за 1969 рік // АМО УРСР. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 6867. – Арк. 141.
6. Зведена розробка даних про віковий склад учнів та розподіл шкіл сільської молоді за мовами навчання на початку 1962-1963 н. р. // АМО УРСР. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3719. – Арк. 1-10.
7. Звіт про роботу шкіл у 1960-1961 н. р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 750. – Арк. 2-120.
8. Матеріали ХХІ з'їзду Комуністичної партії України. – К., 1960. – 360 с.
9. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 40-х – середина 50-х рр.) / Колективна монографія у 3-х ч. – Ч.1. / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 351 с.
10. Присяжнюк К. Ф. Новий етап у розвитку радянської школи на Україні. – К.: Радянська школа. – 1968. – 135 с.
11. Радянська Україна: соціально-економічний довідник / Авт. Колектив В. І. Сенченко (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1985. – 206 с.
12. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 735 Отчет о работе школ УССР в 1957-1958 учебном году. – 123 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 748. Информация о выполнении постановления «О состоянии и мерах дальнейшего улучшения общего образования работающей молодежи УССР». – 18.01-27.10.1961. – 286 арк.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Компанієнко О. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 10.06.2014 р.

ИНТЕРНИРОВАННЫЕ УКРАИНЦЫ В ПОЛЬШЕ в 1920-х годах (по документам Государственного архива в Пётркове Трибунальском)

Архивные документы, которые хранятся в фонде Уездное староство Пётрковское 1919-1939 гг. в Государственном архиве в Пётркове Трибунальском, позволяют исследовать судьбы населения украинской национальности на территории Пётрковского уезда в двадцатых годах прошлого столетия. Документы эти демонстрируют наиболее важные моменты эмиграционной жизни украинцев, которые поселились на пётрковской земле в результате поражения большевиками армии Украинской Народной Республики в 1920 году.

Ключевые слова: население украинской национальности, II Речь Посполитая, Государственный архив в Пётркове Трибунальском.

Архівні документи, що зберігаються у фонді Повітове староство Пйотрківське 1919-1939 рр. в Державному архіві у Пйотркові Трибунальському, дозволяють дослідити долю населення української національності на території Пйотрківського повіту у двадцятих роках минулого століття. Ці документи демонструють найбільш важливі моменти еміграційного життя українців, які оселились на пйотрківській землі у результаті поразки більшовиками армії Української Народної Республіки у 1920 році.

Ключові слова: населення української національності, II Річ Посполита, Державний архів у Пйотркові Трибунальському.

Materiały archiwalne, przechowywane w zespole Starostwo Powiatowe Piotrkowskie 1919-1939 w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, pozwalają na prowadzenie badań nad losami ludności narodowości ukraińskiej na terenie powiatu piotrkowskiego w latach dwudziestych ubiegłego stulecia. Materiał ten prezentuje najważniejsze momenty z życia emigracyjnego Ukraińców, którzy osiedlili na ziemi piotrkowskiej w skutek porażki militarnej armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w walce z bolszewikami w 1920 roku.

Słowa kluczowe: ludność narodowości ukraińskiej, II Rzeczpospolita, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim.

Польша в межвоенные годы являлась многонациональной страной, в которой около 35,1 % населения, почти 11,2 млн. человек, представляли различные национальности. Наиболее многочисленную группу представляли собой украинцы – примерно 4,5 млн. человек. Массовый эксodus украинского населения на польские земли наступил в начале двадцатых годов прошлого столетия [1; 2]. Детерминировали его политические события этого периода, главным образом военное поражение армии Украинской Народной Республики. В середине ноября 1920 года, в результате наступления армии советской России, с Каменца-Подольского уехали члены правительства УНР и глава государства – Семён Васильевич Петлюра. В эмиграцию

подалась также многотысячная группа гражданского населения и сотрудников украинских представительств за рубежом. Отступающая армия 21 ноября прошла Збруч, после чего польским руководством была размещена в лагерях для интернированных [3; 4; 5].

В конце 1920 года в Польше было около 35 000 украинских беженцев, в основном военных. Украинских солдат сосредоточили, между прочим, в лагерях в Ланьцуце, Вадовицах, Калише, Пикулицах, Куявском Александрове, Ченстохове и Пётркове Трибунальском. В лагере для интернированных № 11 в Пётркове держали пятьсот сорок шесть украинцев [6, s. 139-140]. Некоторые из них, после выхода из лагеря, поселились в городе.

Документы, регистрирующие межвоенные судьбы интернированного украинского населения, по Пётркову и всему Пётрковскому уезду хранятся в нескольких архивных фондах Государственного архива в Пётркове Трибунальском [7].

Самый разнообразный и богатый по содержанию фонд, условно назовем его – украинский, является фонд номер 1 под названием *Уездное Староство Пётрковское 1919-1939 гг.* Староства – органы государственной администрации, созданные постановлением Совета Министров от 28 августа 1919 г. *О временной организации уездных административных властей и инстанции в районе бывшего Российского раздела.* Во главе этого учреждения стоял староста, вводимый в должность Министром внутренних дел. В сферу широких компетенций старосты входили, в числе других, дела военные, общественные, религиозные, санитарные и ветеринарные. Он контролировал и регистрировал перемещение населения в районе уезда, регулировал вопросы порядка и безопасность, а также строительства. Учреждением, поддерживающим старосту с целью выполнения обязанностей, было староство [8, s. 247-256].

Источниковедческий анализ, проведенный на документах этого фонда, позволил разделить всю документацию на три основных группы, отвечающих теме исследования. К первой, наиболее многочисленной, принадлежат личные дела украинцев, которые были зарегистрированы как иностранное население. Эти непольские граждане обращались к представителям польской местной власти с просьбой предоставить им права на убежище, на жительство или на его продление, а также признать польское гражданство. Следствием этих обращений являются однородные и повторяемые архивные документы. В большинстве случаев они представляют собой регистрационные документы.

Под термином регистрационные документы следует понимать регистрационные листы, регистрационные карточки и заявления лиц, подлежащих регистрации. Постоянными элементами этих заявлений являлись основные личные данные – имя, фамилия и девичья фамилия для женщин, дата и место рождения, а также имена родителей и детей, вероисповедание, то есть данные, которые помогают

идентифицировать конкретного человека. Дополнили их вопросы, касающиеся профессии, образования и имущественного состояния (средств содержания). Важные, с точки зрения Староства, были также причины и обстоятельства, при которых данный иностранец прибыл в Польшу и его нынешние связи с этой страной. В большинстве хлопотущие о регистрации украинцы не указывали на ранние контакты с Польшей и поляками. Однако бывали случаи (небольшой процент заполняющих документы) довоенных семейных или других отношений со своим наиболее близким западным соседом. Их появление в начале двадцатых годов на территории Польши было обусловлено, очевидно, геополитической ситуацией, которая имела место в данное время в восточной части Европы, в частности при вышеупомянутой эвакуацией армии Украинской Народной Республики [9, s. 145-150].

Раздел для информации о национальности и гражданстве также был предусмотрен на первой части листа, однако, как показывает анализ архивных материалов, их заполнение неоднократно вызывало проблему. Наиболее часто использовался, правильный с точки зрения закона, термин *«государственная принадлежность неопределенная»* [10, s. 23-26]. В дальнейшем эту лапидарную информацию расширяли записью типа: *«украинская»*, *«Украина»*, *«Россия»*, *«прежняя российская»*, *«бывшая Россия»*, *«прежняя Россия»*, *«в последнее время Украинская Народная Республика»*, *«бывшая украинская»* и т.п., а подобных примеров можно встретить множество. Это население, несомненно, этнически украинское, не имело ещё мощного чувства национальной принадлежности, а заявления о принадлежности к российской государственности могли вытекать из убеждений, сохранившихся со времен Российской империи. Меньше расхождения вызывал вопрос о национальности, так как в большинстве заявлении указывалась украинская национальность. По этим причинам, в формулировке темы работы указана именно национальность как фактор, определяющий идентичность и подчеркивающий связь человека с конкретной нацией.

На основании этих листов создан список лиц в алфавитном порядке (см. Приложение),

которые представляли украинскую национальность. И использованные документы взяты из нескольких единиц хранения и включают в себя учетные листы иностранцев, поселившихся на территории уезда [11, 12, 13], заявления о выдаче или продлении вида на жительство [14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22], регистры иностранцев [23, 24, 25, 26], списки иностранцев, работающих в уезде [27], прошения о предоставлении убежища [28], регистры актов признания гражданства [29] и регистрационные листы иностранцев и репатриантов [30].

В архивных документах фонда Уездное Староство Пётрковское также имеются личные дела иностранцев. Среди несколько десятков единиц подсчитано двадцать шесть, которые относились к лицам украинской национальности. Личные дела, обычно в объёме нескольких страниц, были построены по повторяющейся схеме. Начинало дело заявление лица о получении или продлении вида на временное проживание, иногда получение временного паспорта или разрешение на выезд из Польши. Эти документы имеют разнородную форму: лапидарной, краткой просьбы, иногда и относительно длинных писем; текст написан от руки, либо на печатной машинке. К ним подкреплены ранее выданные виды на жительство или листы прописки, удостоверяющие законность проживания на территории Польши, удостоверения об имущественном состоянии, метрические свидетельства. Интересными элементами этих документов являются характеристики заявителей (рост, глаза, нос, волосы, форма лица и особые приметы) и фотографии. Кроме того, важные подробности из личной жизни составляли имущественные декларации, информирующие о месте работы, квартирных условиях и семье лица, обращающегося к Староству [31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57].

Вторую категорию материалов, относящихся к судьбам украинского населения на пётрковской земле, составляют учредительные дела [58, 59, 60]. Украинская политическая эмиграция, как показывают материалы, относительно быстро сосредоточила свою деятельность в пределах общества, зарегистрированного в 1921 году под названием

Украинский Центральный Комитет в Польше. Организация в течение нескольких месяцев жила собственной жизнью и вскоре переоплотилась в фактический центр помощи украинской эмиграции. Ее цели, изложенные в *Уставе*, были связаны с материальной, санитарной и юридической помощью, а также с удовлетворением религиозных, образовательных и культурных потребностей украинцев [61]. Отделы Комитета открывались по городам, где в большей части сосредотачивались беженцы с востока. В Пётркове же действовал Уполномоченный Украинского Центрального Комитета по городу и уезду. В 1935 году эту функцию выполнял Александр Залуцкий. К сожалению, по причине отсутствия источников, невозможно полностью проанализировать деятельность Уполномоченного, а также Центрального Комитета в районе Пётрковского уезда. В фонде сохранились остаточные документы, демонстрирующие деятельность этой организации. Большинство из них это свидетельства. Выдавали их на основе *«рескрипта Министерства внутренних дел от 23 III 1922 г., [...] и уведомления Комиссара Правительства на г[ород] Варшаву от 8 III 1922 г.»* – с целью получения документов на пребывание в пределах Польской Республики или получения паспорта, нужного при выезде из Польши [62].

Появление в Польше в начале двадцатых годов прошлого века этнически чужого населения привело к политическим последствиям, которые особенно были заметны во время напряженности в отношениях между Варшавой и Киевом. Страх перед возникновением террористических актов или саботажа, инспирированных украинскими беженцами, активизировал уездные и воеводские органы государственной власти. В депеше от 29 августа 1939 года, направленной Лодзинским воеводским учреждением ко всем старостам Лодзинского воеводства, было предупреждение о *«прокрадывающихся к Польше поодиночке или группами с территорий Рейха и Словакии подготовленных там украинцев для осуществления саботажно-террористической деятельности ОУН [Организация Украинских Националистов – КПД] на территории Польши и организации очередного покушения на представителя*

Правительства в Варшаве» [63]. Один из документов под названием *Отчёты о подозрительных украинцах*, находящийся в материалах Староства, представлял попытку информирования уездных властей о неожиданной атаке со стороны восточных эмигрантов. Список содержит имена тридцати девяти человек, за которыми было организовано пристальное наблюдение. Анализ архивных документов показал, что в большинстве случаев население украинской национальности ассимилировалось с польским окружением, не проявляло интереса к политике, хотя воздерживалось от участия в местной общественной и культурной жизни. Только немногие (четыре человека) проявляли националистические тенденции, изолировались от польского населения и были – по мнению властей – реальной угрозой для правопорядка [64].

Третью категорию документации составляет официальная корреспонденция, направленная в адрес Уездного Староства Пётрковского, характеризующая социально-бытовые аспекты жизни украинских эмигрантов в начале двадцатых годов [65, 66, 67]. Поднимались в ней вопросы материального обеспечения, санитарно-гигиенической заботы, вопросы наблюдения над большевистскими пленными, заключёнными в лагерях на территории уезда. Единица хранения под названием *Создание часовни для интернированных в Пётркове украинских солдат* включает документы, регистрирующие попытки возрождения религиозной жизни в районе, подавленной римско-католическим вероисповеданием [68]. Эта инициатива, представленная Командованию Округа Кельце, запустила административный механизм для решения вопросов и принятия решений. Из сохранённой корреспонденции, которая была отправлена как органами польского государства, так и православными церковными властями, однозначно следует, что идея передачи отдельного городского помещения под часовню не нашла одобрения и окончательно была отвергнута. Альтернативой для интернированных было предложение Староства об

использовании пётрковской Церкви Всех Святых, которая – как подчеркивала администрация – была в силе удовлетворить религиозные потребности украинского населения.

На этом фоне выделяется, де-факто уникальная в этом фонде, частная корреспонденция Вацлава Строньского [69]. Составляют её несколько писем личного характера и две телеграммы. Эти письма попали в архив в виде приложения к ревизионному протоколу. Вацлав Строньский, как следует из его личного дела, был активным коммунистическим деятелем и высокопоставленным государственным служащим Украинской Социалистической Советской Республики. Обстоятельства, при которых он покинул страну и прибыл в Польшу, заинтересовали пётрковскую службу охраны порядка, которая всякими возможными способами (в том числе допросом и ревизией дома Зои Хоруженко – близкой знакомой Строньского, с которой поддерживал постоянный контакт как в Киеве и Ровно, так и в Пётркове) старалась выяснить важную, с точки зрения польского государства, информацию, касающуюся его деятельности и политических взглядов.

Архивные материалы Уездного Староства Пётрковского позволяют исследовать судьбы населения украинской национальности на территории Пётрковского уезда. Первый хронологический период представляют двадцатые годы (переселение на территорию II Речи Посполитой), второй – тридцатые годы (период относительной стабилизации качества и уровня жизни украинцев). Эти документы, с одной стороны однородные, так как схематично демонстрируют наиболее важные моменты эмиграционной жизни, в том числе на пётрковской земле, со второй – в своем исследовательском аспекте – разнородные. Они показывают как украинцы вписали себя в общественный пейзаж своей новой родины, каким путем приспособились к другим условиям жизни, и наконец как разрастались их семьи, которые уже в следующих поколениях связывались не только с Пётрковом Трибунальским, но и его окрестностями.

Список лиц, представляющих украинскую национальность¹²²

- Andrusenko (Andruszenko) Zachar (Zachariasz), ur. 2 lutego 1882 (lub 1892, 1898, 1899) r. w Charkowie, syn Stefana
 Andrusiaczenko Katarzyna, *brak danych*
 Andrzejczuk Mark, ur. 31 października 1901 r. w Tereszkach, syn Atanazego i Marii
 Azajew Aleksaner, ur. 28 sierpnia 1903 r.
 Bestrycki Jakub, ur. 1896 r. w Mohylewie
 Bogatiuk Miron, ur. 15 sierpnia 1894 r. w Mariupolu, syn Grzegorza i Jewdokii
 Bojarski Grzegorz, ur. 1 maja 1897 r. w Lipowcu, syn Romana i Wassy
 Bondar Teodor, ur. 2 września 1902 r. w Mohylewie Podolskim, syn Jana i Dominy
 Boronyło Teodor, ur. 6 lutego 1896 r. w Kremenczuku, syn Foki (?) i Antoniny.
 Bosy Onufry, ur. 20 czerwca 1899 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Teodora i Barbary
 Bujdenko Waclaw, ur. 28 grudnia 1895 r. w Gańsku
 Butowski Teodor, ur. 7 października 1900 r. w Humaniu, syn Jana i Aleksandry
 Bystrzycki Jakub, ur. 26 grudnia 1896 r., syn Jana
 Chrapczew Aleksandr, ur. 9 grudnia 1889 r. w Czernihowiu, syn Antoniego i Justyny
 Chrapunow Dimitry, ur. 10 sierpnia 1902 r. w Nowo-Archangielsku, syn Osipa i Matrony
 Czernenko Petro, *brak danych*
 Czernicki vel Czerniecki Dionizy, ur. 12 (lub 13) kwietnia 1895 r.
 Czernienko Piotr, ur. 21 grudnia 1889 r. w Kijowie, syn Aleksandra i Aleksandry
 Czerwicki Denys, *brak danych*
 Czołowski Konstantyn, ur. 26 grudnia 1897 r. w Kijowie, syn Teodora i Tatiany
 Czumak Grzegorz, ur. 15 maja 1898 r. w Chersoniu, syn Dymitra i Tatiany
 Czurkin Władimir, *brak danych*
 Czyrskij Aleksander, *brak danych*
 Danylenko Dionizy, ur. 4 stycznia 1902 r. w Chersoniu, syn Sawy i Anny
 Didyk Artem, ur. 13 kwietnia 1897 r. w Olgopolu, syn Tarasa i Anny
 Djaczenko Grzegorz, ur. 21 listopada 1899 r. w Bachmutsku (?) , syn Pawła i Agafii
 Dobrzański Piotr, ur. 2 października 1899 r. w Kamieńcu Podolskim
 Dorynienko Michał, ur. 22 lipca 1898 r.
 Dronik Leonid, ur. 16 lipca 1899 r. w Prilucku, syn Jana i Heleny
 Fedotow Pantelejmon, *brak danych*
 Fiszczyk-Choczewski Bazyl, ur. 1 stycznia 1898 r w Chotiniu, syn Stefana i Nadieжды
 Gajduk Jan, ur. 21 lipca 1896 r. w Radomyślu, syn Pawła i Barbary
 Główkowski Andrzej, ur. 12 czerwca 1894 r.
 Grubicz vel Kubicz Mikołaj, ur. 6 grudnia 1888 r. w Połtawie, syn Karpa i Anny
 Grygorecki Wasyl, *brak danych*
 Grygorenko Jan, ur. 25 czerwca 1897 r. w Kijowie
 Grzeljanaicz Włodzimierz, ur. 1868 r. w Czernihowie
 Gutnyk Koźma, ur. 18 kwietnia 1897 r. w Kaniowie, syn Semena i Teodozji
 Henreczko Michał, ur. 24 lutego 1894 r.
 Hidruszczenko Zachar, *brak danych*

¹²² Указанные данные оставлены в оригинальной языковой форме ссылочных материалов с учетом незначительных поправок.

Hoch Józef, ur. 28 stycznia 1900 r. w Jampolu, syn Michała i Marii
Hudyna Teodor, ur. 14 marca 1879 r. w Połtawie
Indacz Mikołaj, ur. 1 listopada 1902 r. w Czernigorsku, syn Jakowa i Anny
Iwaniuk Daniel, ur. 14 września 1900 r. w Kołomnie, syn Stefana i Jewdokii
Iwaniuk Teodor, ur. 27 listopada 1896 r. w Połtawie
Iwanow Dimitrij, ur. 25 stycznia 1897 r. w Kijowie, syn Włodzimierza i Katarzyny
Janiszewski Mikołaj, ur. 6 maja 1889 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Jana i Marianny
Jarocki Michał, ur. 4 listopada 1888 r. w Humaniu, syn Józefa i Salomei
Jarocki Romuald, ur. 15 maja 1895 r. w Berdyczowie, syn Piotra i Julianny
Juszko Andrzej, ur. 6 sierpnia 1898 r. w Tawryczesku, syn Jana i Stefanii
Kartaszewska Helena, ur. 14 maja 1899 r. w Charkowie, córka Konstantina i Poliny
Kartaszewski Anatoli, ur. 20 listopada 1897 r. w Połtawie, syn Michała i Aleksandry
Katranowski Andrzej, ur. 17 października 1874 r. w Wilnie, syn Teodora i Bronisławy
Kibalczyz Wiktor, ur. 24 czerwca 1893 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Grzegorza i Aleksandry
Klan Ryszard, ur. 20 września 1888 r. w Torowcu, syn Fryderyka i Doroty
Klimko Leonard, ur. 16 kwietnia 1892 r. w Kamieńcu Podolskim (lub Połtawie), syn Jakuba i Jadwigi
Kolesiw Julian vel Ilja, ur. 19 czerwca 1898 r. w Małym-Chmiliczu
Konstantynogradski Sergij, ur. 15 stycznia 1889 r. w Iwangrodzie
Kotlar Jan, ur. 27 października 1895 r. w Połtawie, syn Jana i Anastazji
Kowal Aleksy, ur. 17 marca 1894 r. w Winnicy, syn Filipa i Tekli
Kowal Filip, ur. 12 grudnia 1897 r. w Nowym Pykowie, syn Wasyla i Paraszki
Kowalenko Mitrofan, ur. 24 czerwca 1899 r. w Krzemieńczuku, syn Nila i Tatiany
Kowerdyński Piotr, ur. 24 sierpnia 1900 r. w Winnicy, syn Grzegorza i Heleny
Kozenenko Archip, ur. 18 lutego 1901 r., syn Jakuba
Kozłow Aleksander, ur. 30 (lub 29) sierpnia 1894 r. w Połtawie (lub Konstantynorodsku), syn Prokopa i Marii
Krawec Arseni, ur. 1 października 1895 r. w Olgopolsku, syn Makarija i Tatiany
Kruszyna-Kotulski Szymon, ur. 18 lipca 1898 r. w Kijowie, syn Edmunda i Heleny
Leonow Włodzimierz, ur. 27 lipca 1887 r., syn Wasyla i Racisławy
Lewenson Michał, ur. 1894 r., syn Aleksandra i Niny
Łukjanczuk Włodzimierz, ur. 25 marca 1899 r. w Ostrowie, syn Grzegorza
Lunge Aleksander, ur. 6 sierpnia 1899 r. w Terespolu, syn Iwana i Jeleny
Mamiczenko Jan, ur. 20 września 1878 r., syn Christiana i Kalinki
Marceniuk Józef, ur. 11 marca 1901 r. w Gruzewicach, syn Jana i Marii
Marisicz vel Marysicz Trofim, ur. 14 kwietnia (lub 21 lutego) 1891 r. w Skwinie, syn Bazylego i Anny
Melnik Włodzimierz, ur. 2 lipca 1893 w Zwiahelu, syn Maksima i Olgi
Mielnikow Aleksy, ur. 15 marca 1895 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Dawida i Marii.
Mikuliński Stefan, ur. 15 lipca 1900 r. w Jampolu, syn Franciszka i Heleny
Mozoluk Ilja, ur. 17 lipca 1894 r. w Swobodce, syn Jana i Wasiliny
Myrza Michał, ur. 8 listopada 1902 r. w Niestanicy, syn Teodora i Teodory
Naumiejko Oksenki (?), ur. 15 grudnia 1901 r. w Charkowie
Neseweria Andrzej, ur. 19 sierpnia 1901 r. w Marinopolu, syn Gerasima i Anny
Omiejlanowicz Włodzimierz, ur. 2 maja 1868 w Czernihowie, syn Stefana i Anny
Palczyński Wasyl, ur. 21 kwietnia 1898 r. w Popowcu, syn Sylwestra i Marii
Petelin Andrzej, ur. 23 maja 1900 r. w Białej Cerkwi, syn Leona i Anastazji
Pietuch Jakim, ur. 21 listopada 1897 r. w Lisowie, syn Rodiona i Anny

Piwnienko Teodor, ur. 8 czerwca 1887 r. w Nikopolu, syn Grzegorza i Ireny
Praszczuk-Stepanienko Eugeniusz, ur. 12 grudnia 1882 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Matwieja i Olieny
Prychodko Mykoda (Mikołaj), ur. 24 grudnia 189 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Konrada i Anny
Pychtariw Andrzej, ur. 30 października 1899 r. w Jaromierzu, syn Piotra i Anny
Pychtin Tymoteusz, ur. 22 lutego 1895 r. w Chersoniu, syn Łuki i Darii
Pychtjonow Andrzej, ur. 30 stycznia 1899 r. w Żytomierzu, syn Piotra i Anny
Radzenko Natalia, ur. 19 sierpnia 1887 r. w Kijowie, córka Wasyla i Tatiany
Radzenko Wasyl, ur. 20 lutego 1887 r. w Połtawie, syn Maksyma i Mawry
Rajchinsztein Boruch, ur. 8 grudnia 1896 r. w Mohylewie, syn Mendla i Pessy
Rajchinsztein Cecylia, ur. 10 marca 1897 r. w Piotrkowie, córka Mendla i Pessy
Rembałowicz Jan, ur. 28 stycznia 1897 r. w Gorodnie, syn Szymona i Zofii
Rudi Paweł, ur. 29 czerwca 1880 r. w Połtawie
Rudicz Wasyl, ur. 30 października 1896 r. w Starokonstantynowie, syn Jana i Nadziei
Rybczyński Aleksander, ur. 20 listopada 1894 r. w Białopolu, syn Mikołaja i Heleny
Saczek Borys, ur. 5 czerwca 1895 r. w Jekaterynosławiu, syn Pawła i Praskowii
Saluk Eugeniusz, ur. 17 września 1880 r.
Samojłuk Sawa, ur. 5 grudnia 1899 r. w Kudynce, syn Leontija i Kseni.
Sijko Piotr, ur. 23 września 1899 r. w Kaniowie, syn Gawriła i Pelagii
Sikaluk Roman, ur. 1 listopada 1890 r. w Starokonstantynowie, syn Semena
Skurenko Jan, ur. 14 lutego 1894 r.
Skuzenko Michał, 23 listopada 1899 r. w Czernihowie, syn Jana i Aleksandry
Solar Jakow, ur. 28 października 1892 r. w Jampolu, syn Filipa i Heleny
Soroczyński Bazyli, ur. 1 stycznia 1899 r. w Krzemieńcu, syn Jana i Anny
Sosnicki Aleksander, ur. 12 września 1899 r. w Kamieńcu Podolskim, syn Polikarpa i Anny
Stadnik Aleksy, ur. 1900 r.
Stepanenko Aleksy, ur. 5 października 1897 r. w Charkowie, syn Gieogorija i Darii
Stojański Włodzimierz, ur. 23 września 1900 r. w Szystowcu, syn Grzegorza i Julii
Stupakiw Jan, ur. 3 października 1899 r. w Nowo-Iwanowce, syn Fiodora i Natalii
Suchatin Michał, ur. 8 listopada 1878 r. w Kijowie, syn Mikołaja i Jefimii
Szczerbina Nikifor, ur. 13 marca 1895 r. w Kaniowie, syn Wasyla i Lukerii
Szewczuk Jan, ur. 15 kwietnia 1893 r. w Winnicy, syn Jakowa i Marii
Szijko Piotr, *brak danych*
Szkodiw Władysław, ur. 25 kwietnia 1895 r.
Szkurenko Jan, ur. 14 września (14 lutego) 1891 r. w Konstantynogradsku, syn Konstantego i Aleksandry
Szkurenko Michał, ur. 1899 r. w Czernihowie, syn Jana i Aleksandry
Szubowicz Piotr, ur. 24 grudnia 1895 r. w Kijowie, syn Aleksego i Nadzieży
Szwec Andrzej, ur. 30 Listopada 1898 r. w Traszczynie, syn Aleksandra i Anny
Tarnowiecki Anastazij, ur. 14 października 1892 r. w Kosówku, syn Michała i Marii
Timoszenko Jakub, ur. 22 października 1887 r. w Zołotonosku, syn Zachariasza i Anastazji
Waczenko Piotr, ur. 14 czerwca 1896 r.
Wasylyszyn Nikifor, ur. 13 marca 1899 r. w Olgopolu, syn Pawła
Wasiutyński Borys, ur. 29 kwietnia 1894 r. w Odessie, syn Aleksandra i Nadziei
Waskiw Jakub, ur. 20 lipca 1901 r. w Dunajowcu, syn Filipa i Dominy lub Waškiw Jakub, ur. 20 listopada 1902 r. w Kamieńcu Podolskim
Wasylega Andrzej, ur. 30 listopada 1895 r. w Sumsku, syn Dymitra i Jewdokii
Wolik Bazyli, ur. 7 lipca 1897 r. w Wołczańsku, syn Timofieja i Matrony

Wróblewski Feliks, ur. 15 grudnia 1893 r. w Oleksyńcu, syn Petra i Cecylii

Załucki Aleksander, ur. 29 października 1896 r. w Kijowie, syn Stefana

Złotow Paweł, ur. 1 listopada 1892 r. w Taganrogu, syn Cyryla i Nadziei

Zozula Samuel, ur. 19 października 1895 r. w Winnicy, syn Antoniego i Anastazji

Żurakiwskij Mikołaj, ur. 16 lipca 1900 r. w Sarnowie, syn Mikołaja i Anny

Zwłonsko Nestor, ur. 1 marca 1900 r.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 2000.
2. Hołuszko H., *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Warszawa 1992.
3. Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2005.
4. Karpus Z., *Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919-1920*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 235-244.
5. Legieć J., *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 roku*, Toruń 2002.
6. Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Toruń 1997.
7. Matuszak T., *Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim 1919-1951*, Piotrków Trybunalski – Radzyń Podlaski 2009.
8. Piasta A., *Starostwo Powiatowe Piotrkowskie (1919-1939) – organizacja urzędu i charakterystyka pozostałości aktowej*, „Rocznik Łódzki”, 2006, t. LIII, s. 247-256.
9. Zygmąński M., *Emigracja ukraińska orientacji petlurowskiej w II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze”, 2001, nr 3, s. 145-150.
10. Zieliński K., *Kwestia obywatelstwa polskiego dla repatriantów, reemigrantów i uchodźców z Rosji w latach 1918-1922. Regulacje prawne a praktyka urzędnicza*, „Dzieje Najnowsze”, 2001, nr 4, s. 23-26.
11. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 164.
12. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 165.
13. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 167.
14. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 172.
15. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 173.
16. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 176.
17. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1772.
18. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1773.
19. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1774.
20. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1775.
21. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1776.
22. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1777.
23. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 160.
24. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 161.
25. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 163.
26. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1766.
27. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1764.
28. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 178.
29. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 187.
30. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 166.
31. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1555.
32. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1572.
33. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1701.
34. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1621.
35. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1611.
36. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1644.
37. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1556.
38. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1563.
39. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1566.
40. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1568.
41. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1583.
42. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1586.
43. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1587.
44. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1604.
45. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1608.

46. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1618.
47. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1626.
48. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1631.
49. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1655.
50. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1660.
51. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1665.
52. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1667.
53. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1668.
54. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1675.
55. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1677.
56. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1708.
57. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1746.
58. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1374.
59. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1375.
60. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1377.
61. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1375.
62. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 161.
63. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1377.
64. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 1374.
65. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 168.
66. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 169.
67. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 170.
68. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 171.
69. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, ф. 1, д. 175.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Павельчик-Дура Камила, 2014

Дата надходження статті до редколегії 29.07.2014 р.

ВПЛИВ ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття НА СТАН ЗДОРОВ'Я СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (історіографія проблеми)

Проаналізовано статті та монографії, присвячені дослідженню проблеми негативного впливу процесу хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття на життя та здоров'я працівників сільського господарства. Розглянуто основні напрями наукових пошуків дослідників, які характеризуються соціальною спрямованістю проблематики.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, основні тенденції, хімізація сільського господарства, здоров'я населення.

Проанализировано статьи и монографии, посвященные исследованию проблемы негативного влияния процесса химизации сельского хозяйства УССР в конце 50-х – 60-х годах прошлого века на жизнь и здоровье работников сельского хозяйства. Рассмотрено основные направления научных поисков исследователей, характеризуются социальной направленностью проблематики.

Ключевые слова: отечественная историография, основные тенденции, химизация сельского хозяйства, здоровье населения.

The article aims to study and analyze the literature on the problems of health care in rural areas. The author considers it appropriate to classify and organize the books that were published over a long period – from the second half of the 40's. till update, and describe their share in the research of health care for the rural population of Ukraine in 1945-1964. The author considers it appropriate to classify and organize the books that were published over a long period – from the late 50's to the present, and describe their share in the research of the effect of the use of chemicals in agriculture on the health. The research is based on the basic principles of science, historicism, systematic, comprehensiveness and pluralism. Consistent adherence of these principles allows, as objectively as possible, to reveal definite issue.

The author notes that the current historiographic study of the problem of the effect of chemicals of USSR agriculture in the late 50's – 60's of last century on public health is quite large and includes complex character work and narrow problem work. The research of both groups historiography, which the author identified, is characterized by coverage of this issue through the macro level that is the public policy in all its manifestations. Meanwhile, in the micro studies, that is the life of ordinary peasant, work of the Soviet era and the era of independence of Ukraine are of great importance, because somehow they presented a thorough analysis of micro level processes in Ukrainian society without which the objective study of the impact of agricultural chemicals to the life and health of the rural population will be incomplete and will not give its deep understanding. On the other hand, previous work did not have the aim to conduct a comprehensive analysis of the subject.

Keywords: national historiography, the use of chemicals in agriculture, health effects, pesticides.

За сучасних умов пошуку в Україні оптимальної моделі її соціально-економічного розвитку важливе значення має раціональне використання як світового, так і вітчизняного досвіду вирішення народногосподарських проблем. У такому контексті цілком актуаль-

ним є звернення до об'єктивного наукового аналізу подій, пов'язаних із процесом хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 1950-х – 1960-х років, спрямованого на забезпечення стабільного розвитку сільського господарства та швидке поліпшення стану

задоволення нагальних соціально-побутових потреб людей.

На жаль хімізація сільського господарства виявилась «палицею з двома кінцями» – з одного боку вона сприяла збільшенню врожайності та зниженню вартості сільськогосподарської продукції, а з іншого сприяла екологічному забрудненню навколишнього середовища та несла в собі зміни в санітарно-побутові умови життя населення, в тому числі вона відбилася і на здоров'ї працівників сільського господарства України. Проте цей аспект процесу хімізації раніше замовчувався, або ж розкривався доволі поверхнево. Для поглибленої розробки цього питання необхідно створити цілісну картину історії розвитку та впровадження в сільське господарство здобутків хімії, та їх вплив на здоров'я людини.

Тому метою даної статті є вивчення та аналіз літератури, присвяченої проблемам організації медичного обслуговування в сільській місцевості. Автор вважає доцільним класифікувати та систематизувати праці, які виходили протягом значного періоду – від другої половини 1940-х рр. до теперішнього часу, а також охарактеризувати їх питому вагу в процесі дослідження становлення медичного обслуговування сільського населення України в 1945-1964 рр.

Праці з проблематики медичного обслуговування сільського населення в повоєнний період доцільно розподілити за хронологічним принципом. Загалом історіографію теми можна умовно поділити на два великих періоди: радянський (від початку досліджуваного періоду до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до сьогодні). Водночас в історіографії теми в межах її радянського періоду можна виділити такі етапи: перший – кінець 1950-х років до середини 1960-х років, другий – друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.; третій – друга половина 1980 – х рр. до 1991 р. Кожен період мав свою специфіку щодо можливості використання джерельної бази й публікації результатів науково-пошукової роботи, а в ідеологічних настановах – і щодо характеру висвітлення й оцінок.

Вже з кінця 1950-х років минулого століття почали з'являтися праці, в яких обґрунтовувалась «правильність» нового курсу партійно-

радянського керівництва, спрямованого на зміну пріоритетів промислової політики та початку широкомасштабної хімізації сільського господарства. Цілком очевидним є той факт, що одним з перших популяризаторів ідеї «великої хімії» став сам М. С. Хрущов. Саме його доповідь на XXI з'їзді КПРС стала одною з перших спроб обґрунтування потреби інтенсифікації розвитку хімічної промисловості Радянського Союзу [1]. Відображенням розвитку ідей щодо майбутнього хімічної галузі країни стала доповідь Хрущова на пленумі ЦК КПРС в грудні 1963 року [2]. Після XXI з'їзду і взяття курсу на хімізацію почали з'являтися і відповідні праці науковців. Так зокрема в своїй лекції, прочитаній на Всесоюзному семінарі з питань пропаганди технічних наук в світлі рішень XXI з'їзду КПРС Г. В. Уваров аналізуючи план розвитку хімічної промисловості на 1959-1965 рр. підкреслював, що за означений період в результаті розвитку хімічної промисловості країни відбудуться позитивні зміни в усьому народногосподарському комплексі СРСР. Крім того доповідач відмічав і широкі перспективи, які мали відкритися і перед сільським господарством країни [3]. В подібному ключі були викладені і думки В. К. Андрєєва в його статті «Задачи химической промышленности в свете решений XXI съезда КПСС», надрукованої у 1959 році [4].

Паралельно почали виходити ґрунтовні праці спеціалістів різних галузей, в яких питання розвитку хімічної промисловості та її економічні проблеми висвітлювалися з наукових позицій на дійсно високому науковому рівні. Проте, навіть у цих дослідженнях, а особливо в працях історико-партійного плану, зберігалася гіперболізація керівної ролі КПРС.

Так, зокрема, обґрунтування потреби в використанні мінеральних добрив та отрутохімікатів в сільському господарстві, а також рекомендація щодо раціонального їх використання ми знаходимо в праці відомого радянського агрохіміка Д. М. Прянішнікова [5].

Поряд з працями присвяченими в основному економічній складовій проблеми хімізації сільського господарства в кінці 1950-х – першій половині 1960-х років з'являється

цілий ряд праць медиків-гігієністів присвячених гігієні праці з отрутохімікатами та мінеральними добривами в сільському господарстві. Звісно ця тематика була не новою, питання профілактики отруєнь хімічними речовинами, які використовувалися в сільському господарстві розроблялись ще до травневого пленуму 1958 р., але курс на «велику хімію» та широку хімізацію сільського господарства країни і як наслідок збільшення ризику отруєнь при роботі з пестицидами та мінеральними добривами актуалізували дану проблему.

Починають виходити брошури, з метою популяризації знань про небезпеку роботи з хімічними речовинами, санітарно-гігієнічні вимоги при роботі з ними та про профілактичні заходи. Так, зокрема в брошурі «Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве» подається інформація про наявні засоби індивідуального захисту при роботі з отрутохімікатами, спосіб та рекомендації з їх застосування [6]. Відмічаються і певні недоліки в їх конструкції на які слід було звертати увагу робітникам при роботі. У брошурі «Санитарные правила по хранению, транспортировке и применению ядохимикатов в сельском хозяйстве» наводилась інформація про основні правила при роботі з пестицидами [7].

Оцінку існуючих на кінець 1950-х років минулого століття засобів індивідуального захисту при роботі з хімічними речовинами в сільському господарстві зробили Ю. І. Кундієв та М. Ю. Подліняєва [8]. Дослідники зокрема звернули увагу, що цілий ряд засобів індивідуального захисту та спец одяг не здатні в повній мірі убезпечити робітників від негативного впливу пестицидів.

Гігієна праці при використанні фосфорорганічних інсектицидів стала об'єктом дослідження в статті Ю. С. Кагана [9]. Автор дав характеристику клініки отруєння фосфорорганічними інсектицидами, проаналізував найбільш небезпечні етапи при роботі з цією групою пестицидів та дав рекомендації щодо убезпечення роботи з ними.

З розвитком хімічної промисловості з'являлись і нові види пестицидних препаратів. Оцінці їх токсичності була присвячена спільна стаття Г. О. Войтенко, Ю. С. Кагана та Ю. І. Кундієва [10].

Ю. І. Кундієв присвятив цілий ряд статей аналізу та оцінці негативного впливу пестицидів на організм працівників сільського господарства, розробці правил користування з ними та якості наявних засобів індивідуального захисту [11-13]. Дослідник займався вивченням негативного впливу на організм гексахлорану та відмічав небезпеку для здоров'я робітників його властивості накопичуватися в ґрунті [14].

Серйозний доробок в розвиток гігієни використання пестицидів в сільському господарстві зробив Л. І. Медведь. Дослідник розробляв як загальні правила користування отрутохімікатами [15], так займався і більш вузькими питаннями. Зокрема Л. І. Медведь розробляв питання гігієни праці при протруюванні насіння [16], проблему використання інсектофунгіцидів в сільському господарстві [17]. Автор наголошував на потребі розробки надійних засобів індивідуального захисту та на потребі належного забезпечення ними працівників сільського господарства.

Від другої половини 1960-х рр. паралельно з збільшенням виробництва та застосування в сільському господарстві мінеральних добрив та отрутохімікатів продовжувалися і дослідження шкідливого впливу цих процесів на здоров'я людини, розроблялися теоретичні та практичні рекомендації щодо роботи з пестицидами та мінеральними добривами.

У спільній статті О. Н. Бурацької та Ю. І. Кундієва було проаналізовано результати токсикологічних досліджень пестицидів, які проводилися Київським інститутом гігієни праці та профзахворювань [18]. Авторами були визначені гранично допустимі концентрації ряду отрутохімікатів та зроблено рекомендації стосовно їх використання в сільському господарстві.

І. В. Глазко займався вивченням впливу отрутохімікатів, що використовувалися в сільському господарстві на органи зору [19]. Автор відмічав, що інтоксикація пестицидами може призводити до розвитку незворотних порушень зору у працівників сільського господарства. Він рекомендував при виявленні найменших відхилень у функціях зору припинення пацієнтом будь яких робіт з пестицидами.

У спільній праці О. Долгова, В. Рогайліна та Л. Циркунова [20] розглядається можли-

вість розвитку у працівників сільського господарства дерматитів викликаних дією хімічних речовин. Для профілактики останніх дослідники наголошували на потребі дотримуватися гігієнічних норм при роботі з пестицидами та обов'язковому використанні засобів індивідуального захисту.

Продовжуючи свої дослідження в галузі гігієни праці Ю. І. Кундієв звернув свою увагу до історії становлення гігієни праці в сільському господарстві і зокрема при роботі з пестицидами та мінеральними добривами в Радянському Союзі [21-22]. Автор відмічає, що перші дослідження з цієї проблематики в СРСР почали розроблятися ще з початку 1930-х років і з того часу хімізація сільського господарства стала одною з провідних тем досліджень медиків-гігієністів.

У цей час починають з'являтися і регіональні дослідження впливу пестицидів на організм людини. Так зокрема О. Г. Маєвський займався вивченням питання профілактики отруєнь пестицидами на матеріалах Тернопільської області [23]. Автор відмічає що з метою профілактики отруєнь в області регулярно проводились роботи з профілактики отруєнь. Серед них популяризація знань про отрутохімікати та правила роботи з ними та забезпечення працюючих під час польових робіт медичною допомогою в вигляді санітарних пунктів. У той же час автор відмічає, що попри ці заходи, випадки отруєнь все ж мали місце. Головною причиною отруєнь в області було порушення правил зберігання та використання отрутохімікатів. Був відчутний і брак засобів індивідуального захисту.

Серед інших медиків гігієністів в цей період слід відмітити дослідження Е. О. Дрогичиної стосовно впливу пестицидів на функціонування нервової системи людини [24]. Т. Г. Бойкова, який розглядав питання профілактики отруєнь пестицидами при роботі з овочами та фруктами [25]. Спільну статтю Г. П. Охріменка, В. Г. Цапка та А. Ф. Борисовець в якій автори висвітлювали питання гігієни праці при використанні аміачної води в сільському господарстві [26] та інші.

Починаючи від 1970-х рр. зі збільшенням використання мінеральних добрив та пестицидів сільським господарством зростала збільшувалась і кількість досліджень впливу

хімізації сільського господарства на здоров'я сільськогосподарських працівників.

Так зокрема в цей період вийшло у світ цілий ряд праць з гігієни праці при роботі з отрутохімікатами. Автори в них розглядали токсикологію та клініку отруєнь пестицидами та мінеральними добривами та шляхи їх профілактики. Серед таких праць слід відмітити монографії О. Н. Бурацької «Гигиена труда при использовании ядохимикатов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве» [27], «Запобігання отруєнням під час роботи з отрутохімікатами» [28], «Гигиена труда в современном сельском хозяйстве» під редакцією Я. Б. Резніка [29], а також написану ним у співавторстві з М. І. Ерман та Г. А. Хохольковою «Новые аспекты гигиены труда в сельском хозяйстве в условиях интенсивной химизации» [30].

Токсикологія та клініка ряду пестицидних препаратів, які використовуються в сільському господарстві, а також гігієна праці з ними стала предметом дослідження О. О. Величко [31-32].

В. С. Галенко у своїй статті дослідила негативний вплив пестицидів на здоров'я працівниць тепличних господарств [33]. Зокрема дослідниця відмітила значене зростання гінекологічних захворювань у працівниць тепличного господарства в порівнянні з іншими галузями сільського господарства. Авторка пов'язувала це з шкідливим впливом на здоров'я жінки пестицидів. Цю ж проблематику у своїх статтях піднімала Г. І. Золотнікова [34-35].

На другу половину 1980-х рр. припадає час певного узагальнення накопичених знань із історії хімізації сільського господарства. Зокрема в цей період побачили світ ґрунтовна монографія В. Г. Міняєва «Химизация земледелия и природная среда» [36]. У ній висвітлено тенденції розвитку хімізації сільського господарства СРСР, зроблено порівняння з використанням здобутків хімічної промисловості в сільському господарстві країн Заходу тощо.

З'явилися і нові праці з гігієни праці з пестицидами та мінеральними добривами. Так зокрема, дане питання розглядається в відповідних розділах праць В. Алексєєва [37-38]. У статті Л. К. Байди розглядалася проблема екологічного забруднення пестици-

дами та їх шкідливий вплив на життя та здоров'я людини [39]. Проблеми гігієни праці в сільському господарстві і зокрема при використанні добрив отримали широке висвітлення в статтях В. Г. Цапка [40-41] та інших.

Отже, домінування політичних аспектів та схильність до ідеологічного тлумачення розвитку хімічної промисловості загалом та хімізації сільського господарства зокрема призвели до формування в радянській історичній літературі певних усталених штампів, шаблонних фраз, які кочували з однієї монографії або наукової статті в іншу. Питання негативного впливу процесу хімізації на життя та здоров'я працівників сільського господарства досліджувалось весь час проте воно було монополією вчених медиків. За радянський період означена тема так і не стала предметом дослідження дослідників-істориків.

Фундаментальні політичні зміни у житті України на початку 1990-х років позитивно позначилися на стані вітчизняної історичної науки, розпочалося наукове переосмислення новітньої історії України. У цьому контексті слід відзначити працю В. Литвина, хоч і в ній розбудову потужностей «Великої хімії» та хімізації сільського розкрито лише оглядово [42]. У сучасній історичній літературі все ще відсутні дослідження узагальнюючого характеру, присвячені аналізу масштабних зусиль та основних тенденцій, пов'язаних з бурхливим розвитком хімічної промисловості України в кінці 50-х – 60-х роках ХХ століття. Спробою заповнити прогалину в цьому напрямі є праця О. Шубіна, в якій автор неупереджено розкрив генезис хімічної індустрії, вказавши на досягнення та недоліки її розвитку в радянську добу [43].

Серйозний доробок у створення об'єктивної картини розвитку хімічної промисловості УРСР, процесу хімізації сільського господарства та їх впливу на екологічний стан країни зробив О. М. Скрипник [44-46].

У той же час варто зауважити, що і в сучасній історіографії питання впливу хімізації сільського господарства наприкінці

50-х – 60-х рр. на життя та здоров'я населення залишається білою плямою. Сучасні дослідники-історики розробляли її хіба що дотично, а медики-гігієністи та екологи хоча і досліджують проблему негативного впливу отрутохімікатів та мінеральних добрив на працівників сільського господарства та навколишнє середовище але їх цікавить сучасний стан, а не минуле.

Таким чином, історіографічна база вивчення проблеми впливу хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття на здоров'я населення досить велика і включає праці як комплексного характеру, так і вузько проблемні роботи. Дослідження обох груп історіографії, які виділив автор, характеризуються висвітленням даної проблеми через макрорівень, тобто державну політику у всіх її проявах. Відмінною рисою наукової літератури радянської доби є позитивне ставлення авторів до процесу хімізації сільського господарства. Що ж до негативного впливу на екологію та здоров'я населення дослідники медицини піднімали це питання доволі стримано в першу чергу звертаючи увагу на шляхи їх подолання не аналізуючи їх причини, які виходили за межі досліджень. У незалежній Україні, науковці, як правило, критикують заходи радянського уряду, наводячи численні помилки та недоліки. В той же час їх в першу чергу цікавив економічний аспект проблеми. Між тим, у процесі дослідження мікрорівня, тобто звичайного життя рядового селянина, величезне значення мають роботи як радянської доби, так і доби незалежності України, оскільки так чи інакше в них поданий ретельний аналіз мікрорівневих процесів в українському суспільстві без чого об'єктивне вивчення питання впливу хімізації сільського господарства на життя та здоров'я сільського населення буде неповним і не дасть можливості його глибокого осмислення. З іншого боку, названі роботи не ставили за мету проведення комплексного аналізу даної тематики. Отже, сьогодні постала потреба скласти цілісну картину становлення системи охорони здоров'я на селі в повоєнний період та її впливу на життя населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад товарища Н. С. Хрущева // Правда. – 1959. – 28 января. – С. 1-4.
2. Хрущев Н. С. Ускоренное развитие химической промышленности – важнейшее условие подъема сельскохозяйственного производства и роста благосостояния народа. Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС 9 и 13 декабря 1963 г. / Н. С. Хрущев – М. : Политиздат, 1963. – 127 с.
3. Уваров Г. В. Развитие химической промышленности в 1959-1965 гг. Обработанная стенограмма лекции, прочитанной на Всесоюзном семинаре по вопросам пропаганды технических наук в свете решений XXI съезда КПСС / Г. В. Уваров. – М. : Знание, 1959. – 16 с.
4. Андреев В. К. Задачи химической промышленности в свете решений XXI съезда КПСС / В. К. Андреев // Химическая промышленность. – 1959. – № 1. – С. 1-5.
5. Прянишников Д. Н. Популярная агрохимия / Д. Н. Прянишников. – М. : Наука, 1965. – 396 с.
6. Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве. – К. : Госмедиздат УССР, 1958. – 16 с.
7. Санитарные правила по хранению, транспортировке и применению ядохимикатов в сельском хозяйстве. – М. : Медицина, 1965. – 48 с.
8. Кундієв Ю. І. Гігієнічна оцінка індивідуальних захисних засобів при роботі з деякими отрутохімікатами в сільському господарстві / Ю. І. Кундієв, М. Ю. Подліняєва // VI з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів УРСР: Тези допов. – К., 1959. – С. 42.
9. Каган Ю. С. Гигиена труда при применении системных фосфорорганических инсектицидов / Ю. С. Каган, Ю. И. Кундиев, М. А. Троценко // Гигиена и санитария. – 1958. – № 6. – С. 25-32.
10. Краткие аннотации по токсикологической и гигиенической оценке новых пестицидов / Г. А. Войтенко, Ю. С. Каган, Ю. И. Кундиев и др. – М. : Сельхозиздат, 1962. – 60 с.
11. Кундиев Ю. И. Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве / Ю. И. Кундиев, М. Е. Подлиняева // Фельдшер и акушерка. – 1963. – № 8. – С. 6-9.
12. Кундиев Ю. И. Индивидуальные меры предосторожности на работах с ядохимикатами / Ю. И. Кундиев, М. Е. Подлиняева // Защита растений от вредителей и болезней. – 1960. – № 6. – С. 35-36.
13. Кундиев Ю. И. Средства индивидуальной защиты от ядохимикатов / Ю. И. Кундиев, М. Е. Подлиняева // Защита растений от вредителей и болезней. – 1962. – № 1. – С. 40-41.
14. Кундиев Ю. И. О возможных последствиях внесения гексахлорана в почву / Ю. И. Кундиев // Гигиена и санитария. – 1965. – № 1. – С. 99-100.
15. Медведь Л. И. Успехи и проблемы гигиены применения пестицидов / Л. И. Медведь // Гигиена применения, токсикология пестицидов и клиника отравлений. – 1971. – Вып. 9. – С. 5-14.
16. Медведь Л. И. Гигиена труда при протравливании семян сельскохозяйственных культур / Л. И. Медведь. – М. : Медгиз, 1961. – 71 с.
17. Медведь Л. И. Гигиена труда при применении инсектофунгицидов в сельском хозяйстве / Л. И. Медведь. – Москва : Медгиз, 1958. – 200 с.
18. Буркацкая Е. Н. Некоторые итоги исследований по токсикологии пестицидов и гигиене труда при их применении, выполненных в Киевском институте гигиены труда и профзаболеваний / Е. Н. Буркацкая, Ю. И. Кундиев // Гигиена труда. – К. : Здоров'я, 1967. – С. 75-81.
19. Глазко И. В. Динамические наблюдения за состоянием органа зрения у лиц с хронической интоксикацией ядохимикатами, работающих в сельском хозяйстве / И. В. Глазко // Офтальмологический журнал. – 1970. – № 4. – С. 283-287.
20. Долгов А. Профессиональные дерматозы / Долгов А., Рогайлин В., Цыркунов Л. – Киев : Здоров'я, 1969. – 141 с.
21. Кундиев Ю. И. Гигиена труда в сельском хозяйстве / Ю. И. Кундиев, А. З. Мамсигов. – М. : Знание, 1967. – 32 с.
22. Кундиев Ю. И. Развитие науки гигиены труда в УССР за 50 лет / Ю. И. Кундиев, М. Я. Супоницкий // Гигиена труда. – К. : Здоров'я, 1967. – С. 5-18.
23. Маевский А. Г. О профилактике отравлений ядохимикатами в Тернопольской области / А. Г. Маевский, Г. Б. Ивков // Гигиена и санитария. – 1969. – № 2. – С. 87-89.
24. Дрогичина Э. А. Профессиональные болезни нервной системы / Э. А. Дрогичина. – Ленинград : Медицина, 1968. – 259 с.
25. Бойкова Т. Г. Предупреждение отравлений ядохимикатами при работе с ними через овощи и фрукты / Т. Г. Бойкова, С. Ю. Буслович. – Минск : Беларусь, 1967. – 43 с.
26. Охрименко А. П. Гигиена труда при использовании аммиачной воды в сельском хозяйстве / Охрименко А. П., Цапко В. Г., Борисовец А. Ф. // Химия в сельском хозяйстве. – 1966. – № 5. – С. 18-20.
27. Бурацкая Е. Н. Гигиена труда при использовании ядохимикатов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве / Е. Н. Бурацкая. – К. : Здоровье, 1977. – 151 с.
28. Бурацкая О. Н. Запобігання отруєнням під час роботи з отрутохімікатами / О. Н. Бурацкая. – К. : Здоров'я, 1976. – 102 с.
29. Гигиена труда в современном сельском хозяйстве / Под ред. Я. Б. Резника. – Кишинев : Штиинца, 1978. – 150 с.
30. Кундиев Ю. И. Новые аспекты гигиены труда в сельском хозяйстве в условиях его интенсивной химизации / Ю. И. Кундиев, М. И. Эрман, Г. А. Хохолькова // V Всесоюз. конф. «Новейшие вопросы гигиены применения пестицидов»: Тез. докл. – К., 1975. – С. 51-52.

31. Величко А. А. Гигиена труда при работе с ядохимикатами, применяемыми в сельском хозяйстве / А. А. Величко, Ю. П. Пивоваров // *Фельдшер и акушерка*. – 1975. – № 7. – С. 10-15.
32. Величко А. А. Гигиеническая характеристика ядохимикатов, применяемых в сельском хозяйстве (хлорорганические, фосфорорганические ядохимикаты) / А. А. Величко, Ю. П. Пивоваров // *Фельдшер и акушерка*. – 1975. – № 4. – С. 14-18.
33. Галенко В. С. Гигиеническая оценка условий труда в пленочных теплицах / В. С. Галенко // *Гигиена труда и профзаболевания*. – 1974. – № 4. – С. 54-56.
34. Золотникова Г. И. К вопросу о ранней диагностике и профилактике профпатологии пестицидной природы у тепличниц / Г. И. Золотникова // *Гигиена труда и профзаболевания*. – 1978. – № 12. – С. 15-18.
35. Золотникова Г. И. о токсичности остаточных доз пестицидов в воздушной среде теплиц после обработки растений / Г. И. Золотникова, В. М. Зотов, Н. А. Глушкова // *Гигиена и санитария*. – 1978. – № 6. – С. 31-33.
36. Минеев В. Г. Химизация земледелия и природная среда / В. Г. Минеев. – М. : Агропромиздат, 1990. – 287 с.
37. Алексеев В. Гигиена труда в сельском хозяйстве. – Рига : Знание, 1984. – 70 с.
38. Алексеев В. Гигиена труда в сельском хозяйстве. – Рига : Знание, 1983. – 64 с.
39. Байда Л. К. Методические подходы к изучению влияния загрязненности окружающей среды пестицидами на человека / Л. К. Байда // *Гигиена, применения, токсикология пестицидов и полимерных материалов*. – Киев, 1986. – Вып. 16. – С. 180.
40. Цапко В. Г. Гигиена труда в условиях химизации сельского хозяйства / В. Г. Цапко // *Фельдшер и акушерка*. – 1987. – № 10. – С. 10-13.
41. Цапко В. Г. Гігієна праці при роботі з мінеральними добривами / В. Г. Цапко, Г. П. Охріменко. – К. : Здоров'я, 1985. – 24 с.
42. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.
43. Шубін О. О. Хімічна промисловість України: генезис, перспективи, стратегія / О. О. Шубін. – К. : Наукова думка, 2003. – 513 с.
44. Скрипник О. М. Особливості виробництва хімічної продукції для сільського господарства в Українській РСР у 1960-1980-ті рр. // *Наукові праці: науково-методичний журнал*. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вып. 134. Т. 147. Історія. – С. 41-45.
45. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства на Черкащині (друга половина 1950-х – 1980-ті рр.) // *Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць*. Умань, 2010, – Вып. 3. – С. 203-211.
46. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства УРСР наприкінці 1950-х – 1980-ті рр. та вплив хімічних підприємств на екологічний стан довкілля // *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (10-11 травня 2011 року)* : у 3 т. – Т. 1. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 107-109.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Досліджено основні погляди сучасної польської історіографії стосовно особистості гетьмана Богдана Хмельницького та визвольної війни українського народу. Відзначено, що значним здобутком істориків Польщі став вихід монографії Я. Качмарчека. Разом із тим, численність публікацій у порівнянні з попередніми періодами не є надто великою. Польські історики визначилися із термінологією при висвітленні подій середини XVI століття.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, козаки, визвольна війна, коронне військо.

Исследовано основные взгляды современной польской историографии относительно личности Богдана Хмельницкого и освободительной войны украинского народа. Отмечено, что значительным достижением историков Польши стала публикация монографии Я. Качмарчека. Вместе с тем, численность публикаций в сравнении с предыдущими периодами не есть слишком большой. Польские историки определились из терминологией при изложении событий середины XVI века.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, казаки, освободительная война, коронное войско.

Basic provisions of modern Polish historiography according getman Bohdan Khmelnytsky's personality and liberating war of the Ukrainian people are investigated. It's found out that considerable achievement of historians there was the release of monography of Y. Kacmarcik. At the same time, the number of publications is comparison with the previous period isn't too large. The polish historians decided on terminology by consideration of the middle of the 16th century. It is characteristic that along with historians the important place to reseach of these events was taken also by philologists. They tried to estimate better acts of a getman through the novel by Henryk Sienkiewicz's novel "Fire and sword" prism.

Keywords: Bohdan Khmelnitsky, the Cossacks, the liberation war, crown army.

Постать Богдана (Зіновія) Хмельницького значний проміжок часу збуджує дискусії в науковому середовищі та серед пересічних громадян. Адже український гетьман залишив по собі цілу низку таємниць стосовно власної біографії, а його вчинки не завжди піддаються елементарній логіці та однозначним трактуванням. Царизм, радянська влада, імперські кола Російської Федерації трактували і трактують особистість Б. Хмельницького як поборника підпорядкування українського народу московській владі. Значні емоції збуджує постать гетьмана і серед українського загалу – від несприйняття, до поклоніння і возвеличення. Неоднозначно сприймали і сприймають його діяльність і поляки. Тому, метою даної розвідки є визначитися з відображенням постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській історіографії.

Дослідження визвольної війни українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького та постаті самого гетьмана посіло чільне місце в польській історіографії. Інтерес до цієї проблеми залежить від політичної кон'юнктури, стану українсько-польських відносин, ювілейних дат в історії обох народів та інших чинників. У другій половині XIX століття молода польська історіографія достатньо жваво цікавилася постаттю українського гетьмана, адже багато дослідників із його особистістю, а точніше керованою ним визвольною війною (повстанням, бунтом) пов'язувало початок занепаду першої Речі Посполитої. Зокрема цю позицію поділяли представники краківської історичної школи [1]. Характерно, що польська історіографія часів поневолення достатньо часто зверталася до постаті гетьмана. Очевидно шукаючи відповіді на таємниці його особистої біографії,

вивчаючи причини перемог та поразок польські історики намагалися сформулювати «рецепти» звитяги, які би допомогли польському народу відродити державність. Із другої половини XIX до початку XXI століття в оцінках його дій та особистості дослідники пройшли шлях від різко негативних і навіть брутально образливих висловлювань Францішка Равіти Гавронського [2], до критичних і разом із тим достатньо зважених Януша Качмарчика [3]. У цьому є своя закономірність, по-скільки історіографічні дослідження переконливо показали, що історична наука розвивається не в ізоляції, а знаходиться в тісному зв'язку із суспільним життям і всіма детермінуючими його чинниками.

Демократизація польського суспільства після 1989 року, покращення відносин між польською більшістю та українською меншиною в Республіці Польща, дружні українсько-польські відносини на міждержавному рівні – все це у комплексі, обумовило зміну тональності в оцінках польськими істориками постаті Богдана Хмельницького.

Характерно, що в перші роки після прийняття Республікою Польщею курсу на кардинальні перетворення суспільно-політичного устрою з метою стати повноправним членом Європейського Союзу, польські історики дещо втратили інтерес до проблематики пов'язаної із визвольною війною українського народу 1648-1657 років. Очевидно причиною цьому був вихід у 1988 році монографії Януша Качмарчика «Bohdan Chmielnicki» [4], яка згодом була видана й українською мовою [3]. Автор у монографії намагався дати відповідь на маловідомі чи заплутані факти біографії українського гетьмана. Зокрема, він запропонував свою версію вірогідної дати та місця народження Богдана Хмельницького. Заслуговують на увагу й аргументи щодо можливого місця навчання майбутнього гетьмана. Піддано сумніву версію стосовно шляхетського походження українського полководця. Незважаючи на критичний підхід польського історика до подій далекої минувшини, він підійшов до їх висвітлення достатньо зважено. Його праця вигідно відрізняється від малопрофесійних розвідок Людвіга Кубалі [5] на початку XX століття і навіть часів другої Речі Посполитої [6], а також політизованих опусів істориків часів ПНР [7].

Монографія Я. Качмарчика дала відповідь на багато запитань стосовно особистості Б. Хмельницького, але й викликала низку нових дискусій. Тому автор у 1991 році опублікував статтю під достатньо контроверсійною назвою «Bohdan Chmielnicki – szatan czy Mesjasz?» [8]. Дослідник здійснив спробу дати відповідь на найбільш дражливі для загалу поляків питання стосовно особистості гетьмана.

Певне затишшя по тому, порушили польські філологи та історики. Щоправда, філологів особистість Б. Хмельницького більше цікавила не в історичному контексті, а в якості літературного персонажа [9]. В узагальнюючій праці «Stosunki kulturowo-literackie polsko-wschodniosłowiańskie» П. Жбіговський [10] звернувся до піднятої ще в середині 1930-х років Ольгердом Гуркою [11] проблеми дегероїзації персонажів Генрика Сенкевича в романі «Ogniem i mieczem». Синтези О. Гурки викликали шквал емоцій його сучасників. Публікація сучасного польського науковця відзначається більшою зваженістю, тому хоч і не залишилася поза увагою дослідників, але не стала подією, що привернула загальну увагу. Увагу М. Барловської привернули спогади про українського гетьмана часів визвольної війни українського народу, що відклалися в польській мемуарній літературі [12]. В свою чергу Є. Цезар дав оцінку постаті Б. Хмельницького під кутом зору відображення українсько-польських відносин в середині XVI століття в синтезах представників краківської історичної школи [13].

У збірнику, виданому на пошану професора М. Качмарчика, дослідник з Ополе Л. Людоровський здійснив спробу проаналізувати три ключові варіанти оцінок постаті Б. Хмельницького, які зазвичай пропонують читачу дослідники його біографії [14]. Цьому ж автору належить опублікована раніше стаття, в якій він розглянув проблему відображення постаті гетьмана в художніх творах, зокрема повістях [15]. Задався метою дати відповідь чи було «*товстання*» Б. Хмельницького «*товстанням українського народу*», чи «*козацьким бунтом*» Г. Шимановський [16]. Аналіз виявлених в архівах документів та новітні підходи в сучасній польській історіографії дали можливість по-

новому подивитися на керовані гетьманом військові операції і, зокрема, осаду Львова та причини її зняття [17]. Загалом, маємо відзначити, що дослідників із Польщі цікавлять здібності Б. Хмельницького – полководця, а також вміння козаків здійснювати облогу добре укріплених міст і фортець.

Суттєву допомогу в осмисленні сюжетів часів визвольної війни українського народу могла надати опрацьована д.і.н., професором Варшавського університету Мірославом Нагельським збірка документів, що містила військові рапорти періоду 1648-1651 років [18]. Характерно, що ті події польський історик називає «повстанням». Використання даного терміну не є випадковістю, а швидше повсякденною практикою фахівців, що займаються вивченням проблематики середини XVI століття. Проблематика пов'язана з особистістю гетьмана і визвольною війною українського народу в науковому доробку М. Нагельського не є випадковою. Вчений достатньо плідно розробляє її впродовж багатьох років. Ретельно опрацював польський історик особливості облоги військом Б. Хмельницького Кам'янець-Подільського [19-20]. На переконання варшавського історика боротьба проти козаків змусила внести суттєві зміни у військовий вишкіл армії коронної [21]. Вслід за філологами, не оминув увагою історик й історичну ситуацію доби Хмельницького та її відображення у творі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» [22].

Знаний історіограф А. Стенпяк здійснив спробу проаналізувати бачення Хмельниччини істориками та літераторами на переломі XIX і XX століть [23]. Польські історики, що займаються дослідженням військових дій вже достатньо тривалий час об'єднані членством у відповідному товаристві, яке входить до аналогічної європейської асоціації. Окрім того, значна частина фахівців із цієї проблематики працювали в Інституті військової історії у Варшаві. Вони ініціювали проведення низки наукових конференцій, а також друк документів, монографій і узагальнюючих праць із військової тематики. Цікавим реалізованим ними проектом виявився збірник у якому автори намагалися в історичній ретроспективі прослідкувати становище з військовою справою в поляків та українців

починаючи від XVI і до першої чверті XX століття [24].

Не збавляли своєї дослідницької активності й філологи. Їх і надалі продовжувала цікавити епоха «Вогнем і мечем» в літературній інтерпретації. З цією метою провадилися спеціальні семінари наслідком яких був друк узагальнюючих праць. Характерно, що опираючись на досвід істориків у вивченні козацької доби, філологи здійснили достатньо вагомий аналіз досліджуваної епохи [25]. Не залишилася поза полем зору науковців і публіцистична проблематика [26], а також старопольська мемуаристика [27], які з глибини віків донесли тогочасне сприйняття особистості українського гетьмана. Не традиційно вирішив поглянути на визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького ще один філолог – А. Рахуба. Його зацікавила роль у цих історичних подіях Великого князівства Литовського у тих подіях [28]. В такому ж ключі виконане дослідження В. Бернацького, що вийшло друком дещо пізніше [29].

Знайшли своє місце сюжети про Б. Хмельницького й в узагальнюючих працях, присвячених першій Речі Посполитій [30]. Правові особливості Універсалів гетьмана Богдана Хмельницького дослідив В. Пенкса [31]. Не забули сучасні польські історики про творчість українофоба Францішка Равіти-Гавронського. Хоча, необхідно відмітити, що це зацікавлення було у більшій мірі продиктоване «круглою» датою щодо підписання Переяславської угоди та обговоренням в українській та польській історіографії її наслідків [32]. Участь королівських драгунів в битвах із козаками і татарами в часи визвольної війни під проводом Б. Хмельницького розглянув Я. Грачик [33].

Підводячи підсумок аналізу сучасної польської історіографії присвяченої постаті Богдана Хмельницького, маємо зазначити, що якщо не зважати на згадки про гетьмана в узагальнюючих працях, то вона не така вже й розлога у порівнянні з дослідженнями часів поневолення і у роки другої Речі Посполитої. Сучасні польські науковці визначилися з термінологічним інструментарієм стосовно періоду визвольної війни, яку вони називають «повстанням». Характерною ознакою істо-

ріографії сусідньої країни є те, що достатньо активно постаттю українського гетьмана зацікавилися філологи, як через призму творчості Г. Сенкевича намагалися сформулювати власне бачення цього непересічного полководця і лідера народу. Вершиною польської історіографії в дослідженні постаті Б. Хмельницького можна вважати монографію

авторства Я. Качмарчика. Надрукована польською і українською мовами праця краківського історика стала помітною подією для історичної науки наших країн. Нашу увагу привернув той факт, що рефлексії стосовно цієї праці спонукали українських дослідників опублікувати власні розвідки у польських виданнях [34-35].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / M. Bobrzyński. – Warszawa : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1879. – 495 s
2. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906-1909. – Т. 1-2.
3. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Наук. ред.: С. Степень. – Перемишль-Львів : Друк. Василян, 1996. – 327 с.
4. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław : Zakł. Naukowy, 1988. – 271 s.
5. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909.
6. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. – Wydanie nowe. – Kraków : Druk W.L. Anczyca i spółki, 1925.
7. Sieradzki J. Ruchy społeczne i ludzkości. – Warszawa : Wyd. Ludowe, 1949. – 195 s. Wielhorski W. Rewolucja kozacka – Bohdan Chmielnicki. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej // Zarys dziejow. – Londyn, 1959.
8. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki – szatan czy Mesjasz? // Studia Historyczne. – 1991. – R. 34. – Z. 3. – S. 369-385.
9. Sprawka A. Henryka Sienkiewicza i Natana Rybaka powieści o powstaniu Kozackim. Bohdan Chmielnicki i książę Jarema // Polska powieść XIX i XX wieku. Interpretacje, analizy, konteksty. – Т. 1 / Pod red. L. Ludorowskiego. – Lublin Wyd. UMCS, 1993. – 264 s.
10. Żbikowski P. Powstanie Chmielnickiego w „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza // Stosunki kulturowo-literskie polsko-wschodniosłowiańskie / Pod red. K. Prusa. – Rzeszów : Wyd. WSP, 1995. – S. 325-356.
11. Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna / O. Górka. – Warszawa, 1934. – 213 s.
12. Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648-1657 // Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie / Pod red. R. Ociecek i M. Piechoty. – Katowice : Wyd. Uśl., 1994. – 193 s.
13. Cesarz E. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach historycznych szkoły krakowskiej // Stosunki kulturowo-literskie polsko-wschodniosłowiańskie / Pod red. K. Prusa. – Rzeszów : Wyd. WSP, 1995. – S. 53-61.
14. Ludorowski L. Trzy portrety Bohdana Chmielnickiego // Duktem czasów. Księga pamiątkowa ku czci profesora M. Kaczmarka (1934-1994) / Red. M. Bratuń. – Opole UO, 1996. – S. 155-178.
15. Ludorowski L. Wizerunki powieściowe Bohdana Chmielnickiego // Annales Uniw. M. Curie-Skłodowska. – 1989. – Nr. 7. – S. 1-28.
16. Szymanowski G. Powstanie Chmielnickiego – powstanie narodowe ludności Ukrainy czy bunt kozacki? // Patriotyzm, nacjonalizm, stereotypy narodowe w edukacji historycznej / Materiały z seminarium polskich i austriackich nauczycieli historii w Krakowie 19-21 października 1994 r. / Pod red. K. Zaufal. – Kraków : WOM, 1995. – S. 64-67.
17. Miśkiewicz B. Oblężenie Lwowa w 1648 roku przez Bohdana Chmielnickiego // Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza do współczesności / Red. Z. Karpus, T. Michaluk. – Toruń : UMK, 1996. – S. 259-267.
18. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648-1651) / Opr. M. Nagielski. – Warszawa : Viking, 1999. – 430 s.
19. Nagielski M. Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły Kozacko-tatarskie w maju 1654 roku / M. Nagielski // Barok. – 2001. – R. 8. – Nr. 1. – S. 185-191.
20. Nagielski M. Diariusz(z) jako Chmielnicki szturmował do Kamieńca Podolskiego 1651 r. / M. Nagielski // Barok. – 2001. – R. 8. – Nr. 1. – S. 191-197.
21. Nagielski M. Preobrażenia w armii koronnej w dobie wałk z powstaniem B. Chmielnickiego (1648-1654) // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej / Pod red. J. Staszewskiego. – Toruń : Wyd. A. Marszałek, 2002. – S. 308-335.
22. Nagielski M. Epoka „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza a rzeczywistość historyczna doby powstania Bohdana Chmielnickiego / M. Nagielski // Ostródzki Przegl. Hist. – 2005. – Т. 1. – S. 87-104.
23. Stępnia A. Historia a literatura. Kontrowersje wokół powstania Chmielnickiego na przełomie XIX i XX w. // Historia. Poznanie i przekaz / Pod red. B. Jakubowskiej. – Rzeszów : Wyd. WSP, 2000. – S. 151-167.
24. Majewski W. Powstanie Chmielnickiego (1648-1653) // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku / Red. J. Wojtasik. – Warszawa : Wojskowy Inst. Hist., 2000. – S. 56-68.

25. Borowiak A. Kozacyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648) // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Tow. Miłośn. Historii, 2000. – S. 25-44.
26. Ochmann-Staniszevska S. Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimiera Wazy // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Tow. Miłośn. Historii, 2000. – S. 45-52.
27. Borek P. Obraz wojen Kozackich za czasów Chmielnickiego w staropolskim pamiętnikarstwie // Literatura wobec wojen. Materiały z konferencji. – Warszawa, 2001. – S. 201-218.
28. Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w powieści „Ogniem i mieczem” a jego rzeczywista rola w walce z powstaniem Chmielnickiego // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Tow. Miłośn. Historii, 2000. – S. 147-154.
29. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649. – Zabrze : Wyd. Infortedititions, 2006. – 307 s.
30. Chynczewska-Hennel T. Powstanie Chmielnickiego / Red. M. Derwich // Rzeczpospolita szlachecka. 1586-1795. – Warszawa-Wrocław : Wyd. Dolno-śląskie, 2003. – S. 68-73.
31. Pęksa W. Prawo w uniwersałach hetmanów kozackich – uniwersały Bohdana Chmielnickiego w latach 1648-1654 // Krakowskie studia z historii państwa i prawa / Pod red. W. Uruszczaka i D. Malec. – Kraków : UJ, 2004. – S. 79-87.
32. Koko E. Kozacyzna w latach 1657-1676 w piśmiennictwie Franciszka Rawity-Gawrońskiego (1846-1930). Od śmierci Chmielnickiego do ustąpienia Doroszenki // Przegl. Wschodni. – T. 9. – 2004. – S. 453-466.
33. Graczyk J. Udział dragunii koronnej w walkach z Kozakami i Tatarami w czasie powstania Chmielnickiego 1648-1651 / J. Graczyk // Prace Uczestników Studium Doktorackiego. – T. 9. – Historia. – 2007. – S. 25-39.
34. Brekhunenko V. Szwecja w politycznych koncepcjach Bohdana Chmielnickiego / Pod red. M. Nagielskiego // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. – Warszawa : Inst. Hist. UW, 2007. – S. 303-309.
35. Krawczenko W. Czy Bohdan Chmielnicki był dobrym Ukraińcem? Sienkiewicz a tożsamość narodowa – z kim i przeciw komu? Warszawa-Luck-Zbaraż-Bresteczko / Red. T. Bujnicki, J. Axer. – Warszawa : UW, 2007. – S. 331-333.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Ткачук А. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.09.2014 р.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 60-х роках ХХ ст. (історіографія проблеми)

Розкрито стан вивчення проблеми соціально-економічного стану Півдня України у 60-х роках ХХ ст. Охарактеризовано наукові розвідки минулих років та сучасності. Подано огляд наукової літератури з досліджуваної теми відповідно до проблемно-хронологічного принципу історіографії. Відповідно до авторських концепцій розуміння соціально-економічних реформ зазначеного періоду, розкрито найважливіші досягнення та прорахунки здійснених перетворень. Дана оцінка ступеню висвітлення поданої теми.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, зарубіжна історіографія, хронологічний принцип, тематичний принцип.

Раскрыто состояние проблемы социально-экономического положения Юга Украины в 60-х годах ХХ в. Охарактеризовано научные исследования прошлых лет и современности. Дан обзор научной литературы по исследуемой тематике в соответствии с проблемно-хронологическим принципом историографии. Согласно авторским концепциям понимания социально-экономических реформ указанного периода, раскрыто важнейшие достижения и просчеты осуществленных преобразований. Дана оценка степени освещения данной темы.

Ключевые слова: отечественная историография, зарубежная историография, хронологический принцип, тематический принцип.

The scientific reconstruction of the history of the Ukrainian people is an important prerequisite for its full national-spiritual life. An objective analysis of historical experience contributes to the solution of modern problems, determination of the dominant social orientation further development.

The past of the southern region of Ukraine is behind a particular scientific interest. The historical development of the South during the Soviet period is not adequately covered in the literature, which poses a problem its comprehensive analysis to national historical science. The proposed work is an attempt to analyze and systematize the works of scientists regarding to socio-economic situation of the Southern Ukraine in the 60`s of the twentieth century, during the so-called "The Khrushchev thaw" and reforms in the middle of the 60`s.

The modern socio-economic situation in Ukraine adds the relevance to the subject especially in the context of economic reforms, which will have to start work in the nearest future. The analysis of historical experience of social and economic construction, namely a period of rapid rise of productive forces and improvement of social area enables an opportunity to the most pragmatically and reasonably carrying out the socio-economic reforms in modern Ukraine. Therefore the history of socio-economic changes in the 60`s of the twentieth century this is the two waves of reforms are important for making modern concepts of development. Because the global economic crisis poses a real challenges before Ukrainian people and the ability to compete in a global world. As a result of this, in the opinion of the author, appeal to own historical experience can help overcome the crisis in modern Ukraine.

The review of scientific literature of the investigated subject realized according to problem-chronological concept of historiography.

Based on comprehension of national and foreign historiography investigated the socio-economic state of the south of Ukraine during the period of reforms in the 60`s of the twentieth century. They were an attempt of improving the Soviet totalitarian system. The article highlights the specificity of region`s development during the indicated period. It based on the analysis of little known and previously not used archival documents and published sources.

Keywords: national historiography, foreign historiography, chronological principle thematic principle memoirs.

Наукове відтворення історії українського народу є важливою передумовою його повноцінного національно-духовного життя. Об'єктивний аналіз історичного досвіду сприяє вирішенню сучасних проблем, визначенню домінуючих суспільних орієнтирів подальшого розвитку держави.

Особливий науковий інтерес викликає минуле південноукраїнського регіону. Історичний розвиток Півдня у радянський період недостатньо висвітлений в літературі, що ставить перед вітчизняною історичною наукою завдання його комплексного дослідження. Пропонована стаття є спробою аналізу та систематизації робіт науковців, що стосується соціально-економічного стану названого регіону в 60-ті рр. ХХ ст. під час так званої «Хрущовської відлиги» та реформ зазначеного періоду.

Актуальність теми пояснюється сучасним соціально-економічним станом в Україні особливо в контексті економічних реформ, які мають реалізуватися в найближчому майбутньому. Аналіз історичного досвіду соціально-економічного будівництва, а саме період швидкого піднесення продуктивних сил і покращення соціальної сфери, дає можливість найбільш прагматично і виважено провести реформи в сучасній Україні. Тому історія соціально-економічних перетворень в 60-ті рр. ХХ ст., а це дві хвилі реформ, є важливою для вироблення сучасних концепцій розвитку. Адже світова економічна криза ставить перед українським народом реальні виклики та здатність конкурувати в глобальному світі і в зв'язку з цим, на переконання автора, звернення до історичного досвіду може допомогти подолати кризові явища в сучасній Україні.

Огляд наукової літератури з досліджуваної теми здійснено відповідно до проблемно-хронологічного принципу історіографії. На основі критичного осмислення вітчизняної та зарубіжної історіографії досліджено соціально-економічний стан в південноукраїнському регіоні періоду реформ 60-х років, які стали спробою удосконалення радянської тоталітарної системи.

Розвиток Радянського Союзу в 60-ті рр. ХХ ст. привертає увагу багатьох вчених, що зумовлюється неоднозначністю окресленого періоду, коли з одного боку проявилася

глибока криза радянської тоталітарної системи, з іншого – з метою корегувати збанкрутілий політичний курс здійснено перші спроби її реформування.

Історіографію робіт, що тематично дотичні до означеної проблематики можна умовно поділити на групи:

– За хронологічними принципами – на радянську (60-і початок 90-х рр.); сучасну (початок 1990-х – 2014 рр.). Окрему групу складає закордонна історіографія.

– За тематичними принципами:

1) узагальнюючі праці з історії народного господарства, промисловості, сільського господарства, соціального розвитку України;

2) проблемно-тематичні, – що присвячені розвитку окремих галузей, напрямів підготовки та етапам реформування економіки;

3) регіонально – тематичні, – захід, схід, південь, – певних міст та селищ;

4) тематично-спрямована науково-популярна література за розвитком окремих галузей та підприємств (історія заводів і установ).

Протягом кількох десятиліть створена певна наукова база дослідження економічних та соціальних процесів в УРСР в 60-х рр. ХХ ст., проте, південна Україна не стала предметом окремого дослідження.

Зважаючи на те, що в СРСР панувала тоталітарна система управління, коли всі сфери життя суспільства перебували під постійним державним контролем, історіографія цього періоду не позбавлена ідеологічної заангажованості та тенденційності. Розвиток Півдня розглядався виключно в контексті історії радянської України. В цей час виходить ряд комплексних досліджень, як з історії України в цілому, так і стосовно соціально-економічних питань та духовних змін 1960-х рр. В цьому переліку слід відзначити «Історію народного господарства УРСР» [33], «Історію селянства УРСР» [34], «Історію робітничого класу» [35], багатотомне видання «Історія Української РСР» [36], в яких тогочасні процеси реформування розглядаються як необхідний етап змін системи управління, як важливий фактор її удосконалення. Названі роботи написані у відповідності до марксистського підходу, однак не зважаючи на заідеологізованість, вони ґрунтуються на значній фактичній основі.

Радянська історіографія приділяла багато уваги реформуванню народного господарства, як в кінці 1950 на початку 1960-х рр., так і економічним реформам другої половини 1960-х рр. У роботах А. І. Алексєєва [2], В. Беззуба [7], Л. Ю. Беренштейна [9 с. 65-71], І. Н. Буздalова [12; 13], П. С. Костика [44], М. Д. Руденка [67], приділено увагу питанням соціально-економічного розвитку українського села. Автори намагаючись об'єктивно розкрити сутність аграрних реформ, змушені були всі соціально-економічні зміни на селі характеризувати виключно позитивно. Проте навіть за таких умов підкреслювалось хронічне відставання рівня життя селян від міського.

О. О. Малько [52] досліджував стан промисловості та шляхи допомоги робітників селу. П. П. Панченко [63], В. С. Петренко [65] проаналізували зміни в житті українського села. Низка праць М. В. Берегеди [8 с. 53-59], Ю. П. Орловського [59], присвячена реформам промисловості, управлінням та змінам суспільно-політичного життя.

Друга група – це історики компартії України П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, Л. М. Гордієнко, І. П. Кожукала [14; 38]. Вони розцінювали події кінця 50-60-х рр. ХХ ст., у Радянському Союзі, як неправомірну ревізію основних засад соціалізму, засуджуючи їх ініціатора М. Хрущова. На загальносоюзному тлі не відрізнялась оригінальністю й українська радянська історіографія. Вона також характеризувалася особливою догматичністю і консерватизмом. Основні зусилля українських істориків спрямовувались на апологетику політики партійно-державного керівництва Радянського Союзу щодо України. Важливі моменти розвитку краю знаходили відображення тільки на сторінках місцевих видань та багатотомній «Історії міст та сіл Української РСР» (насамперед, Миколаївська, Одеська та Херсонська області) [27-29].

Важливими для теми є праці О. Г. Захарченка [23; 24], які стосувались різних галузей сільського господарства саме Миколаївщини та південного регіону УРСР. Вийшли історії заводів «Дормашини», «Чорноморського суднобудівного заводу», «Екватор», окремих господарств області [21; 63].

Зміна на початку 1990-х рр. історичної парадигми призвела до розриву із старою методологією. Поступово відбувається звільнення суспільних наук від ідеологічної заангажованості. Розпочався якісно новий етап у дослідженні суспільно-політичних та економічних процесів 60-х рр. ХХ ст., як в Україні в цілому, так і в окремих регіонах. Доступ до архівних матеріалів дозволив науковцям більш об'єктивно розкрити суперечливий і драматичний характер подій, непослідовність і обмеженість політики кремлівського керівництва, щодо УРСР. Важливим досягненням сучасної української історіографії є відхід від марксистської концепції історичного розвитку. Наукові студії вітчизняних вчених збагатилися новітніми концепціями західної історіографії: теоріями модернізації, тоталітаризму, повсякденності. Сьогодні дослідники при застосуванні методологічних підходів і концепцій, враховують плюралізм поглядів та думок. Змістовними роботами, написаними на нових методологічних позиціях стали, насамперед, узагальнюючі праці з історії України [10; 30-32].

Значний інтерес у контексті висвітлення багатьох аспектів історії України 1960-х рр. викликають праці В. Барана, в яких на широкій джерельній основі аналізуються процеси суспільно-політичного розвитку УРСР у зазначений період [3-5]. Автор детально висвітлює процеси реформування державних відносин, національне та культурно духовне життя республіки. С. В. Кульчицький [46], В. М. Литвин [51] звертають увагу на позитивні та негативні наслідки процесу реформування 60-х рр. в ХХ ст. Стан економіки подають Т. І. Дерев'янкін [19, с. 3-14], Б. Д. Лановик [47], В. М. Ковальчук [39]. На їх думку лейтмотивом розвитку країни в означений період стало перманентне реформування основних засад економіки в напрямі досягнення гармонії між директивними та економічними методами управління. Т. І. Дерев'янкін звертає увагу на те, що в цілому своєчасно проголошувалися основні напрямки реформування економіки: відмова від надмірної централізації планування і управління, розширення господарської самостійності підприємств, більш широке використання ціни, прибутку, кредиту та інших економічних важелів у господарчій

практиці [19 с. 3-14]. Економічні реформи 60-х рр. ХХ ст. привертають увагу різних дослідників (М. В. Лазарович, Т. М. Леоненко, Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко, М. І. Сарай, П. І. Юхименко), які зробили певний внесок у вивчення та аналіз окремих аспектів проблеми [47].

У центрі уваги В. В. Іваненко [26], П. В. Киридоно [37 с. 214-231], Л. В. Ковпака [40] – суспільне життя, В. М. Даниленко [18 с. 411-476], О. В. Лісовської [49], С. С. Падалки [62] – життя українського села в умовах реформи 60-х рр. ХХ ст. В 2004 р. вийшла узагальнююча праця О. М. Завальнюка «Аграрна історія» [20].

Окремо слід виділити групу праць, які стосуються регіональної історії. Наприклад, узагальнюючі праці з історії Миколаївщини, як колективні [54; 55], так і окремих авторів: О. В. Білюка, О. М. Гаркуші, І. С. Павлика, М. П. Тригуба, В. П. Шкварця, М. М. Шитюка [58; 61]. У виданнях матеріалів конференцій [54; 55]. М. М. Шитюк, П. І. Соболев, Н. Д. Колосовська представили дослідження історії політичних партій Миколаївщини, Н. Д. Колосовська, В. Я. Рагулін, М. М. Шитюк підготували документальні наукові праці з історії України [41; 42].

Певний внесок у розробку проблем з історії України 60-х рр. ХХ ст., зробили зарубіжні вчені, як з української діаспори так і представники західноєвропейської та американської наукових шкіл. Оцінюючи загалом позитивно реформи з лібералізації системи, автори вказували на їх непослідовність. Насамперед, найбільш аргументовано така позиція представлена в дослідженнях українських діаспорних вчених Л. Лисенка, І. Лисняка-Рудницького [50], М. Руденка [67].

Західна історіографія проблеми також досить багатопланова та змістовна. Праці

відомих закордонних науковців характеризуються ґрунтовністю та аргументованістю викладу, зверненням уваги до історії повсякденності та аналізом мікроісторії, усної історії, морально-психологічної атмосфери суспільства. В цьому контексті потрібно згадати праці А. Алексеєва [2], Д. Боффа [11], О. Вербицької [15], М. Геллера [17], О. Зубкової [25], М. Маля [53], Д. Хоскінга [69]. Дослідники розглядають перетворення в різних галузях економіки, звертають увагу на труднощі реформування і сходяться на думці, що реформи в кінцевому підсумку не могли вийти і не вийшли за рамки догматичного соціалізму.

Отже, огляд літератури дає підстави стверджувати, що вітчизняними і зарубіжними науковцями створено цілу низку праць, як з загальних, так і з окремих вузлових питань історії України 60-х рр. ХХ ст. В той же час, спеціального дослідження соціально-економічного стану півдня України, не має. Проте, без глибокого аналізу тогочасних подій в південному регіону не можливо відтворити загальної картини суспільного та економічного життя України в окреслений період.

Таким чином, історіографія соціально-економічних перетворень 60-х рр. ХХ ст. досить багатопланова. Згадані автором представленої статті наукові праці не вичерпують перелік публікацій, які стосуються різних аспектів проблеми. Отже, вивчення історіографічних досліджень із проблем соціально-економічного розвитку Півдня України 60-х рр. ХХ ст., свідчить про відсутність комплексних робіт за визначеною тематикою. Переважна більшість праць висвітлює окремі аспекти. Вони поповнюють історіографію новими підходами та концепціями, але не дозволяють комплексно відтворити проблему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

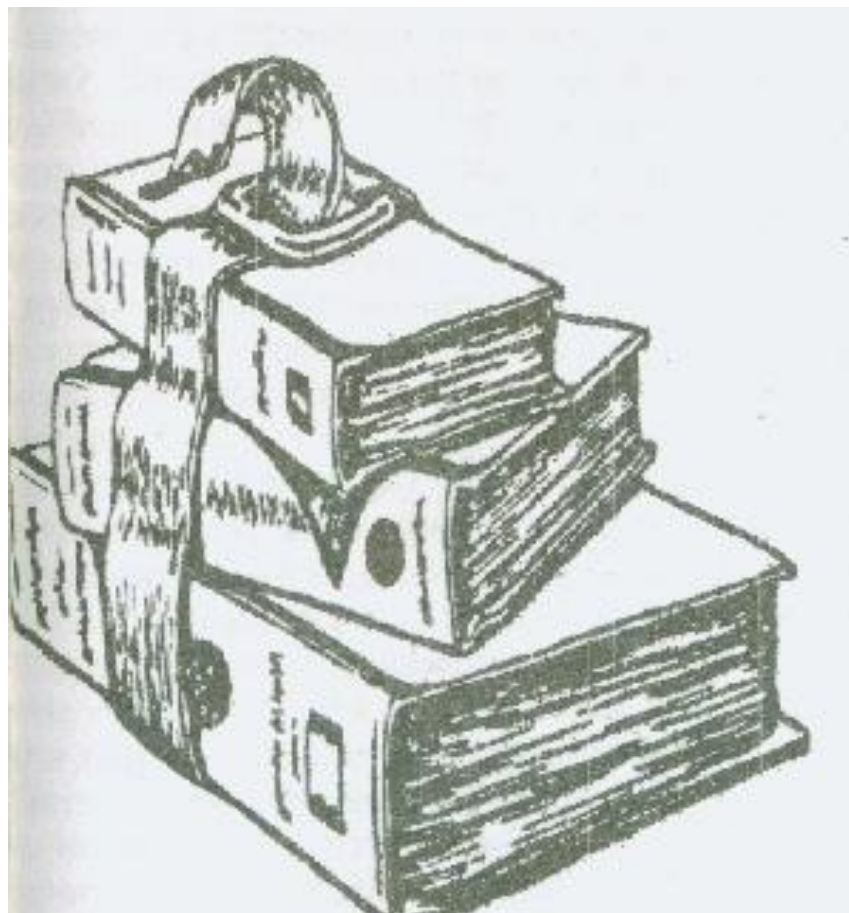
1. Аксютин Ю. В. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 488 с.
2. Алексеев А. И. Многоликая деревня: населения и территория / А. И. Алексеев. – М. : Мысль, 1990. – 266 с.
3. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985. – Львів, 1992. – 124 с.
4. Баран В. Україна 1950-1960-х років: еволюція тоталітарної системи / В. Баран – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 448 с.
5. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко – К. : альтернативи, 1999. – 365 с.

6. Баран В. Україна в новітня історія (1945-1991 рр.) / В. Баран – Львів, 2003.
7. Беззуб В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства УРСР на сучасному етапі / В. Беззуб, В. Зимовець. – К. : Політвидав, 1974. – 112 с.
8. Берегеда М. В. Становлення населення нижньодунайського регіону до процесу десталінізації (1953-1964) / М. В. Берегеда. // Наукові праці . Серія «Історичні науки». – Вип.127. Т. 140. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – 164 с.
9. Беренштейн Л. Ю. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953-1963 рр.) / Л. Ю. Беренштейн, І. Шульга // Український Історичний Журнал. – К. : Наукова думка, 1963. – № 5. – С. 65-71.
10. Бойко О. Д. Історія України у ХХ столітті (20-90-ті роки): Навч. посібник для студентів. / О. Д. Бойко – Ніжин, 1994. – 256 с.
11. Боффа Дж. Історія Советського Союзу. В 2-х т. – Т. 2. От отечественно войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 / Дж. Боффа. – М. : Международные отношения, 1994. – 632 с.
12. Буздалов И. Н. Материальное стимулирование и подъем колхозного производства / И. Н. Буздалов, И. Я. Карлюк, В. А. Морозов. – М. : Колос, 1965. – 248 с.
13. Буздалов И. Н. Экономическая эффективность интенсификации сельскохозяйственного производства / И. Н. Буздалов. – М. : Колос, 1966. – 390 с.
14. Варгатюк П. Л. Сторінки історії компартії України / П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, Л. М. Гордієнко. – К. : Либідь, 1990. – 488 с.
15. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву (середина 40-х – начало 60-х гг.) / О. М. Вербицкая, отв. ред. И. Е. Зеленін; Российская академия наук. Институт истории России. – Науч. изд. – М. : Наука, 1992. – 224 с.
16. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: Правда и выпелы, записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты / В. К. Врублевский. – К., 1993. – 254 с.
17. Геллер М. Я. Утопия у власти / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – М. : Изд-во «МИК», 2000. – 856 с.
18. Даниленко В. М. Українське село в добу реформ М. Хрущова / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Історія Українського селянства у 2-х т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 411-476.
19. Дерев'янкін Т. І. Відродження і спроби перебудови радянської економіки у післявоєнний період (1946-1991 рр.) / Т. Дерев'янкін // Актуальні проблеми економіки: науковий економічний журнал. – 2009. – № 7. – С. 3-14.
20. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України: Навч. посібник / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка – НОВА, 2004. – 288 с.
21. Завод Экватор страницы истории / Под ред. В. Х. Ромашкан, Б. И. Медведев, С. А. Кантор, А. А. Гайдуков, К. Ю. Аржаткин, И. А. Назаренко, Е. П. Мазец, Б. А. Бугаенко, А. Ф. Галь. – Николаев : Аттол. – 2003. – 219 с.
22. Захарченко А. Г. Животных откармливают механизаторы / А. Г. Захарченко, М. В. Гетьманцев, Э. С. Орлов, Г. С. Тихонов. – Одесса : Маяк 1966. – 78 с.
23. Захарченко А. Г. Совершенствование форм организации труда в колхозах и совхозах Николаевской области / Тезисы доклада Всесоюзного семинара. – М.: Агропромиздат, 1979. – С. 21-29.
24. Захарченко А. Г. Коллективный подряд в сельском хозяйстве. – К. : Урожай, 1985. – 190 с.
25. Зубкова Е. Общество и реформы 1945-1964 / Е. Зубкова – М. : Издательство центр «Россия молодая», 1993. – 198 с.
26. Іваненко В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод. – К. : Генеза, 1997. – 300 с.
27. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область – К. : УРЕ АН УРСР, 1981. – 710 с.
28. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область – К. : УРЕ АН УРСР, 1968. – 623 с.
29. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область – К.: УРЕ АН УРСР, 1972. – 688 с.
30. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Авт. кол.: О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр, О. П. Моця, О. В. Русина, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, Ф. І. Стеблій, В. С. Степанков, Т. В. Чухліб; Під ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – Т. 1. – К. : Вид-во “Україна”, 1995. – 350 с.
31. Історія України: нове бачення. У 2 т. / Під ред. В. А. Смолія. – Т. 2. – К. : Україна, 1995. – 350 с.
32. Історія України / Кер. авт. кол. Ю Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – 488 с.
33. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., у 4 кн. Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті рр.): Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.) / ред. І. І. Лукінов. – К. : Наукова думка, 1985. – 465 с.
34. Історія селянства Української РСР: У 2 т. Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів / Ред. кол. тома: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько; Академія Наук Української РСР, інститут історії. – К. : Наукова думка, 1967. – 534 с.
35. Історія робітничого класу РСР / Ред. Д. Є. Лось. – К. : Наукова думка, 1967. – 567 с.
36. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-ті рр.). Кн. 2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті рр.) / АН УРСР. Ін-т історії; Голова редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – 698 с.
37. Киридон П. В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження / П. В. Киридон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 214-231.

38. Кожукала І. П. Компартия України в добу «відлиги» / І. П. Кожукала // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 39-51.
39. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки: Навч. посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – 647 с.
40. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000) / Л. В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
41. Колосовська Н. Д. Політичні партії України на Миколаївщині ХХ ст. / Н. Д. Колосовська, П. І. Соболь, М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1996. – 157 с.
42. Колосовська Н. Д. Цікава історія України / Н. Д. Колосовська, В. Я. Рагулін, М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1997. – 140 с.
43. Конюх В. В. Стимулювання отримання освіти без відриву від виробництва в 50-60-х рр. ХХ ст. (правовий аспект) / В. В. Конюх // Наукові праці: Серія «Історичні науки». – Вип. 127. Т. 140. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 164 с.
44. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: (Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства південних областей УРСР, 1939-1975 рр.) / П. С. Костик. – Львів : Вища школа, 1980. – 168 с.
45. Крючков Ю. С. Нариси історії / Ю. С. Крючков. – Миколаєва : Хрестоматія. – Миколаїв, 2002. – 126 с.
46. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 102-114.
47. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Г. М. Матейко. – К. : Вікар, 2005. – 486 с.
48. Левицький Б. Політика і суспільство в Радянській Україні 1953-1980 / Б. Левицький. – Едмонтон, 1984. – 243 с.
49. Лісовська О. В. Українське село у 60-ті першої половині 80-х рр. ХХ ст. (стан матеріально-технічної бази) / О. В. Лісовська. – Умань : Видавець «Сочинський», 2010. – 216 с.
50. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Відп. ред. Я. Грицак. – Львів : Меморіал, 1991. – 101 с.
51. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.
52. Малько О. О. Робітничий клас – трудівникам села / О. О. Малько. – К. : Наукова думка, 1978. – 135 с.
53. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (1917-1991) / Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, Клещенко, В. П. Павленка / М. Маля. – К. : Мегатайп, 2000. – 608 с.
54. Матеріали ІІ Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. Історія. Етнологія. Культура. Нові дослідження. – Т. ІІ. Історія і культура. – Миколаїв, 1997. – 157 с.
55. Матеріали І-ї Всеукраїнської студентської наукової конференції «Архасівські читання». – Миколаїв, 1993-1994. – 256 с.
56. Мерль Ш. Реформа ошибочная по своей концепции: заметки к истории аграрной политики при Хрущеве и Брежневев / Ш. Мерль; пер. с нем. Т. Н. Таценко // Проблемы всемирной истории. – СПб., 2000. – С. 262-271.
57. Миколаївщина: Літопис історичних подій / До 65-річчя утворення Миколаївської області – Херсон : Олді, 2002. – 708 с.
58. Миколаївщина в новітній історії. Миколаївщина в середині 1950-х-1990-х роках / Шкварець В. П., О. М. Гаркуша, М. М. Шитюк. – Миколаїв : ВД ПП Шатрай, 2007. – С. 162-188.
59. Орловський Ю. П. Труд молодежи в СССР. Правовое исследование / Ю. П. Орловский. – М., 1974. – 256 с.
60. Освіта на Миколаївщині у ХІХ – ХХ ст.: Історичний нарис. – Миколаїв. 1997. – 192 с.
61. Павлик І. С. Історія Миколаївщини / І. С. Павлик, М. П. Тригуб, О. В. Білюк. – Миколаїв, 1996. – 188 с.
62. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка. – К. : Український Центр духовної культури, 2002. – 160 с.
63. Панченко П. П. Становище українського села (60-80-і рр.) / П. П. Панченко // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 3-14.
64. Партийное руководство, организация и стимулирование сельскохозяйственного труда // Сборник ст. о передовом опыте в Украинской ССР. – К. : Урожай, 1974. – 250 с.
65. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1959-1969рр.) / В. С. Петренко. – К. : Наукова думка, 1970. – 348 с.
66. Плясков Л. А. Наш черноморский 1897-1987 / Л. А. Плясков, Л. М. Кучеренко. – М. : Мысль, 2003. – 385 с.
67. Руденко М. Д. Економічні монолози: (нариси катастрофічної помилки) / М. Д. Руденко; передм. П. Григоренка. – Б.м.: Сучасність, 1978. – 200 с.
68. Сторінки історії України: ХХ століття / за ред. С. В. Кульчицького. – К., – 1992. – 336 с.
69. Хоскинг Д. История Советского Союза (1917-1991) / Д. Хоскинг. – М. : Ваграус. – 1995. – 510 с.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

*Документи та
матеріали*

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В МЕМУАРАХ СУЧАСНИКІВ: СПОГАДИ МИХАЙЛА СЕЛЕШКА В ФОНДАХ АРХІВУ ОУН В КИЄВІ

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, військові, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь.

Українці в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни були об'єднані у допомогові, професійні, студентські, наукові, громадсько-політичні та інші організації та товариства.

Важливим джерелом для вивчення історії життя та діяльності українців у Німеччині є мемуарна література – спогади українців, які проживали в Німеччині в міжвоєнний період, в роки Другої світової війни та в повоєнні часи. Серед них такі як: Зиновій Книш «На порозі невідомого (спогади з 1945 року)» (Париж, 1955), Володимир Кубійович «Мені 70» (Париж; Мюнхен, 1970), Володимир Кубійович «Українці в Генеральній Гебернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету» (Чикаго, 1975), Володимир Кубійович «Мої друзі, співробітники, колеги» (Мюнхен, 1984), Володимир Кубійович «Мені 85» (Париж; Мюнхен, 1985), Лев Ребет «Світла і тіні ОУН» (Мюнхен, 1964), Олена Отт-Скоропадська «Остання з роду Скоропадських» (Львів, 2013), Наталія Полонська-Василенко «Спогади» (Київ, 2011), Улас Самчук «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979), Михайло Селешко «У кігтях гестапо» (Київ, 1996), Юрій Шевельов. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах (Харків; Нью-Йорк, 2001), «Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данціґу. 1921–1945» (упорядник Володимир Шиприкевич) (Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979), «Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада» (упорядники В. Яріш, М. Суліма та ін.; ред. В. Верига) (Торонто, 1996) та інші.

В Архіві Організації українських націоналістів в місті Києві, у особовому фонді одного з провідних діячів ОУН Михайла Селешка зберігається частина його праці з історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни. Її фрагмент подано у додатках до публікації.

Ключові слова: українська еміграція в Німеччині, Архів Організації українських націоналістів у Києві, мемуари, Михайло Селешко, Олена Отт-Скоропадська, Юрій Шевельов, Володимир Шиприкевич, Василь Яріш, Михайло Суліма, Василь Верига, Володимир Кубійович, Улас Самчук, Наталія Полонська-Василенко, Лев Ребет, Зиновій Книш.

Германия была одной из тех стран, где в межвоенный период сконцентрировались не только украинские политические, военные, но и мощные интеллектуальные силы – украинская интеллигенция, ученые, деятели культуры и студенчество.

Украинцы в Германии межвоенных лет и периода Второй мировой войны были объединены в профессиональные, научные, студенческие, общественно-политические и другие организации и общества.

Важным источником для изучения истории жизни и деятельности украинцев в Германии есть мемуарная литература – воспоминания украинцев, которые проживали в Германии в межвоенный период, в годы Второй мировой войны и в послевоенное время. Среди них такие как: Зиновій Книш «На порозі невідомого (спогади з 1945 року)» (Париж, 1955), Володимир Кубійович «Мені 70» (Париж; Мюнхен, 1970), Володимир Кубійович «Українці в Генеральній Гебернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету» (Чикаго, 1975), Володимир Кубійович «Мої друзі, співробітники, колеги» (Мюнхен, 1984), Володимир Кубійович «Мені 85» (Париж; Мюнхен, 1985), Лев Ребет «Світла і тіні ОУН» (Мюнхен, 1964), Олена Отт-Скоропадська «Остання з роду Скоропадських» (Львів, 2013),

Наталія Полонська-Василенко «Спогади» (Київ, 2011), Улас Самчук «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979), Михайло Селешко «У кігтях гестапо» (Київ, 1996), Юрій Шевельов. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах (Харьков; Нью-Йорк, 2001), «Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921–1945» (Володимир Шиприкевич) (Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979), «Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада» (В. Яриш, М. Сулима; ред. В. Верига) (Торонто, 1996) і другие.

В Архиве Організації українських націоналістів в городі Києві, в фонде одного із ведущих діячів ОУН Михаїла Селешко зберігається частина його роботи по історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду і часів Другої світової війни, котра публікується в статті.

Ключевые слова: українська еміграція в Німеччині, Архив Організації українських націоналістів в Києві, мемуари, Михаїл Селешко, Олена Отт-Скоропадська, Юрій Шевельов, Володимир Шиприкевич, Васи́лий Яриш, Васи́лий Верига, Володимир Кубийович, Улас Самчук, Наталія Полонська-Василенко, Лев Ребет, Зиновий Кныш.

Germany of the interwar period was one of the countries where Ukrainian forces have been concentrated not only as political and military representatives – but also as powerful intellectuals, scientists, artists and the student youth.

In Germany of the interwar period and the World War II, Ukrainians were united in the supporting, professional, student, academic, social and political and other types of organizations and communities.

An important source for the history of life and activity of Ukrainians in Germany is the memoir literature – memories of Ukrainians living in Germany of the interwar period, during the World War II and in post-war years. Among them are: Zynoviy Knysh “On the Threshold of the Unknown (Memories of 1945)” (Paris, 1955), Volodymyr Kubiyovych “Ukrainians in the General Government. 1939–1941. The History of the Ukrainian Central Committee” (Chicago, 1975), Volodymyr Kubiyovych “My Friends, Fellow Workers, Colleagues” (Munich, 1984), Volodymyr Kubiyovych “I am 85” (Paris, Munich, 1985), Leo Rebet “Lights and Shadows of the OUN” (Munich, 1964), Olena Ott-Skoropadska “The Last of the Skoropadsky Family” (Lviv, 2013), Natalia Polonska-Vasylenko “Memories” (Kyiv, 2011), Ulas Samchuk “Planet DP”, (Winnipeg, 1979), Mykhaylo Seleshko “In the Claws of the Gestapo” (Kyiv, 1996), Yuriy Shevelov “I, Me, Myself ... (and Around)” Memories. In two volumes (Kharkiv, New York, 2001), “The Commemorative Book of Danziger. Historical Essays and Memories of Former Students of the Polytechnic of the Free City of Danzig. 1921–1945” (compiled by Volodymyr Shyprykevych) (Philadelphia, Toronto, New York, 1979), “Ukrainians in Berlin 1918–1945. A Commemorative Collection of Reports and Memories of the Life and Activities of Ukrainians in Berlin on the Occasion of the Congress on September 5, 1981 at the Sheraton Hotel in Toronto, Canada” (compiled by V. Yarish, M. Sulyma et al., edited by V. Veryha) (Toronto, 1996) and others.

The part of the work on the history of Ukrainian immigration in Germany of the interwar and the World War II periods by one of the OUN leaders Mychaylo Seleshko is being kept in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv, in his personal fund. The fragment of this work is presented in the annexes to the publication.

Keywords: Ukrainian immigration in Germany, Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv, memoirs, Mykhaylo Seleshko, Olena Ott-Skoropadska, Yuriy Shevelov, Volodymyr Shyprykevych, Vasyl Yarish, Mykhaylo Sulyma, Vasyl Veryha, Volodymyr Kubiyovych, Ulas Samchuk, Natalia Polonska-Vasylenko, Leo Rebet, Zynoviy Knysh.

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, військові, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь. Після Першої світової війни на території Німеччини в таборах військовополонених (Раштат, Вецляр, Зальцведель) перебувало – за різними оцінками – близько

100.000 українців, переважна більшість з яких повернулася на Україну [51-53; 55-56; 73; 77-81]. У 1920-1930-ті роки після поразки Українських визвольних змагань 1917-1921 років, за підрахунками сучасних українських дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15.000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України) [51-53; 55-56; 73; 77-81].

Про стан українських емігрантів в Німеччині повідомляв о. д-р Петро Вергун в аналітичному документі «Приблизні статистичні дані про стан українців у Німеччині», який був ним пересланий до Риму у 1930-х роках та зберігається у Василіанському архіві в Римі. Він подає таку інформацію стосовно кількості українців: «*всіх українців у Німеччині тоді було 20.000 душ, але за урядовими джерелами годі цю цифру докладно устійнити, бо в тих емігрантів, що мали польські паспорти, не було зазначено їх віровизнання. Тому то можна сміло сказати, що всіх українців в Німеччині було біля 30.000 душ. ... Більшими групами вони жили по містах, але найбільш були розпорошені по економіях: по одному або по двох. В самому Берліні буде понад 1.000 душ, не вчисляючи так зв. малоросів. Берлінські українці в більшості на поліції не оголошені; вони живуть на підроблених документах...*» [68, с. 22-23].

Пізніше, наприкінці 1930-х років, чисельність української еміграції суттєво збільшилась внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України та викликані нею нової хвилі емігрантів-українців до Третього рейху [2; 3; 18; 42-50; 51-53; 55-56; 59-61; 73; 77-81; 85; 91-94; 98]. З вибухом Другої світової війни в 1939 році почалась масова еміграція українців на Захід, спершу до окупованої німцями Польщі, а з Польщі – до Німеччини [2-3; 18; 42-50; 51-53; 55-56; 59-61; 73; 77-81; 85; 91-94; 98]. Українська еміграція до Німеччини знову посилилася по окупації німцями Франції та Бельгії, де у міжвоєнний період жили та працювали емігранти з України. Найбільший вплив українців до Німеччини почався у 1941-1942 роках, після того, як німецька армія окупувала українські землі, що знаходились у складі СРСР. За статистикою Української Установи Довіри в Берліні, в 1943-му році було лише із Західної України 800.000 молодих людей на праці в Німеччині. Ця статистика не охоплює великої маси робітників, привезених зі східноукраїнських земель [81, с. 212].

О. доктор Петро Вергун, голова греко-католицької церкви в Німеччині періоду Другої світової війни, у своєму «Життєписі», написаному 1956 року, писав, що було «разом усіх один і пів (1,5) мільйона лишень українців-католиків в Німеччині» [81, с. 208-225].

Голова Української Установи Довіри доктор Микола Сушко писав: «*Лишень у границях Німеччини, включно з Австрією та Чехословаччиною, за виключенням Польщі, принаймні 2 мільйони українців жили в 1944 році*» [81, с. 212].

У своїй публікації «Робітництво» український історик Богдан Кентржинський писав про стан українців в Німеччині в часи Другої світової війни таке: «*В Німеччині є коло 3 мільйони українських робітників. До робітників зараховуємо всю українську еміграцію, бо серед неї лише дуже мало самотійних людей. Українці працюють в заводах, при будовах, в сільському господарстві, при залізниці, по дорогах, в організації Тодта, в транспортних колонах, при будові заводів, при земельних роботах, при будові укралень і т. д. В число 3 мільйони входять коло 2 мільйони українських робітників з східноукраїнських земель, що вважаються цивільними полоненими і носять нашивку ОСТ. Між ними є коло 750 000 чоловіків і 1 250 000 жінок, дівчат та дітей. ... З українських земель Генерал-Губернаторства є коло 0,5 мільйони робітників, жінок і дітей, з чого 250 000 чоловіків і 250 000 жінок та дітей. ... Сюди враховуються також ті українці, що їх звільнено свого часу з полону, куди вони попали з польської армії і що ще й нині працюють в Німеччині. Решту коло 0,5 мільйона творять полонені з советської армії, стара еміграція та всі ті українці, що поприїздили до Німеччини на працю з інших європейських держав. Щодо скількості воєннополонених, то урядово подають, що їх є разом в Німеччині з Генерал-Губернаторством коло 150 000. Багато таборів є, що в них зовсім не переведено розподілу по національностям. Ті мільйонові цифри полонених, що подавались німцями в 1941 році, складались в більшості з українців. Треба припускати, що їх є отже значно більше, як подають урядово. Не виключено, що велика їх кількість вигинула і дійсно остало тільки 150 000» [2, с. 1-9; 85, с. 597-623].*

Українці в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни були об'єднані у допомогіві, професійні, студентські, наукові, громадсько-політичні, релігійні та інші організації та товариства; діяли українські греко-

католицькі та православні громади [2-3; 6-22; 25-32; 35; 54-56; 62-68; 72; 74-79; 86; 89-97].

Важливим джерелом для вивчення історії життя та діяльності українців у Німеччині є мемуарна література – спогади українців, які проживали в Німеччині в міжвоєнний період, в роки Другої світової війни та в повоєнні часи. Серед них такі як: Зиновій Книш «На порозі невідомого (спогади з 1945 року)» (Париж, 1955), Володимир Кубійович «Мені 70» (Париж; Мюнхен, 1970), Володимир Кубійович «Українці в Генеральній Гебернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету» (Чикаго, 1975), Володимир Кубійович «Мої друзі, співробітники, колеги» (Мюнхен, 1984), Володимир Кубійович «Мені 85» (Париж; Мюнхен, 1985), Лев Ребет «Світла і тіні ОУН» (Мюнхен, 1964), Олена Отт-Скоропадська «Остання з роду Скоропадських» (Львів, 2013), Наталія Полонська-Василенко «Спогади» (Київ, 2011), Улас Самчук «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979), Михайло Селешко «У кігтях гестапо» (Київ, 1996), Юрій Шевельов. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах (Харків; Нью-Йорк, 2001), «Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921-1945» (упорядник Володимир Шиприкевич) (Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979), «Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада» (упорядники В. Яріш, М. Сулима та ін.; ред. В. Верига) (Торонто, 1996) та інші [1-3; 43; 46; 50; 54; 59-61; 63-64; 67-68; 70-71; 74-76; 81-82; 87-90].

В Архіві Організації українських націоналістів в місті Києві, у особовому фонді одного з провідних діячів ОУН Михайла Селешка зберігається частина його неопублікованої праці – спогади про українців в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни [3; 83-84].

Архів ОУН у Києві являє собою одну з найбільших в Україні недержавних установ, де зібрано документи з історії українського націоналізму та українського національно-визвольного руху в ХХ столітті. В архіві зберігається декілька десятків тисяч документів Організації українських націона-

лістів та інших українських політичних партій і організацій. Хронологічно документи охоплюють період від початку 20-х рр. ХХ століття і до сьогодення [37-41; 83-85].

Документи ОУН, що знаходяться в архіві становлять дві великі групи: перша – це документи єдиної організації (до початку Другої світової війни); друга – це переважно документи ОУН під проводом Андрія Мельника (після розколу ОУН в 1940 р.) та ідейно близьких їй організацій. Переважну більшість складають документи про діяльність ОУН на еміграції і менша частина документів походить з українських земель. Документи з України відносяться головним чином до 1941-1942 рр., а також до періоду української незалежності, коли ОУН почала легально діяти в Україні (з 1992 р.) [37-41; 83-85].

Основу Архіву ОУН складають документи й матеріали з архіву Голови Проводу українських націоналістів. Решта документів до архіву ОУН потрапили, в своїй більшості, з приватних архівів провідних діячів організації. У фондах Архіву ОУН зберігаються організаційні документи, а також документи й матеріали особового походження: листування Голів Проводу українських націоналістів полковників Євгена Коновальця і Андрія Мельника, Олега Штуля, Дениса Квітковського і Миколи Плав'юка [37-41; 83-85].

На сьогоднішній день Організацією українських націоналістів, Фондацією імені О. Ольжича спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України здійснюється публікація документів Архіву ОУН у Києві у серійному виданні «Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів» [37-41].

В Архіві Організації українських націоналістів у Києві знаходиться особовий фонд одного з провідних діячів ОУН, секретаря Євгена Коновальця, а згодом керівника канцелярії Голови Проводу українських націоналістів Михайла Селешка (1901-1981).

Михайло Селешко – активний учасник Українських визвольних змагань 1917-1921 рр.; воював в лавах Української Галицької Армії. Член Української військової організації, з 1929 р. – Організації українських націоналістів. Емігрував до Чехословаччини, де закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах. Пізніше – на еміграції в Німеччині, в Берліні. З 1931 р. особистий

секретар Голови Проводу українських націоналістів Євгена Коновальця, а після його вбивства – особистий секретар Андрія Мельника. З 1940 р. секретар Головної управи Українського національного об'єднання в Німеччині; активний співробітник Української пресової служби в Німеччині, в Берліні. У січні 1944 р. був заарештований гестапо; перебував у в'язниці в Потсдамі. Після Другої світової війни Михайло Селешко переїжджає до Канади (Торонто), активно працює в українських емігрантських організаціях: секретар Української стрілецької громади, член Крайової езекутиви Українського національного об'єднання Канади, секретар Крайового комітету Українського визвольного фонду Канади тощо [84].

М. Селешко є автором спогадів: «Вінниця» (Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991),

в книзі йдеться про німецькі розкопки періоду Другої світової війни місць захоронень жертв сталінських репресій у місті Вінниця, в цих розкопках Михайло Селешко брав участь у якості перекладача, а також «В кігтях гестапо» (Київ, 1996), де автор розповідає про своє перебування у в'язниці гестапо в Потсдамі протягом 1944 р. [70; 71; 84].

Михайло Селешко працював також над більшою книгою спогадів про українців у Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни. Повного тексту цієї книги, на жаль, не збереглося. В Архіві ОУН в Києві, в особовому фонді М. Селешка зберігається машинопис частини цих спогадів, який подано у додатках до публікації. Фрагмент спогадів подано за оригіналом, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Тогочасний правопис збережено [3].

ДОКУМЕНТ

Після визвольних змагань 1917-1921 років якась частина української військово-політичної еміграції поселилися теж і в Німеччині. По більших німецьких містах зібралися різні своїм числом українські групи, однак, за винятком Берліну і Мюнхену, ані своєю кількістю, ані політичними впливами ніколи не дійшли до більшого значення. В Берліні, наприклад, число українців довгий час не перевищало двох сотень. Правда, немало українців з походження можна було знайти по всяких московських і козацьких організаціях як малоросів.

Характеристичною рисою української еміграції в Німеччині було, що вона мала певну кількість товариств і організацій. Деякі з них мали ділові підстави до існування, але більшість з них, це були хвилеві твори, що поставали або під впливом хвилевої спонуки чи завдяки одній чи і більше рухливих амбітних одиниць, здебільше студентів. Тон всім задавала громадська організація «Українська Громада» і студентська «Спілка студентів українців в Німеччині».

В найважливішому, берлінському, осередкові переважали західні українці, не тільки числом, але й активністю. Це були головно люди з оточення колишнього Президента Західної України д-ра Євгена Петрушевича, які потім згуртувалися довкола Начальної Команди УВО.

Берлінський осередок оформився початково в організації «Українська Громада». Постала вона десь у 1921 році. Головою її ввесь час аж до 2-ої світової війни був проф. Зенон Кузеля, якого всі уважали сеньйором української еміграції в Німеччині. В розумінні українців і німців вона була загальним репрезентативним центром українського життя в Німеччині, влаштовувала різні національні українські культурні і політичні імпрези і свята. Якийсь час переважними впливами в ній втішались гетьманці. Гетьманич Данило Скоропадський їздив у середині 1930-х років до Великої Британії, Америки і Канади. З того приводу на всі лади ведено широку пресову кампанію, мовляв, уся українська еміграція в Канаді й Америці стоїть за Скоропадським, бо треба було чимсь підмурувати центр українського монархізму гетьмана Скоропадського. Сам Гетьман Павло Скоропадський зберіг з давніших часів добрі зв'язки з політично впливовими особами Середньої Європи, м. і. з маршалом і пізніше президентом Німеччини Гінденбургом, генералом Людендорфом, з адміралом Канарісом, керівником німецької військової розвідки, з президентом міста Данцигу Ферстером і т. д. Мав він знайомства і поза Німеччиною, напр., маршал, а далі і президент Фінляндії Маннергайм був його товаришем з російської військової академії. Ходила без перевірки і

підтвердження вістка, що гетьманич Данило має женитися з якоюсь англійською княжною. Це мало на меті збільшити гетьманські політичні впливи в Берліні надіями на підпертя Скоропадського англійськими аристократично-консервативними колами.

Метушилися гетьманці і в Лондоні, вислали туди своїх людей, м. і., князя Володимира-де-Коростовця, що виїхав до Англії, як кореспондент великого правого німецького часопису «Берлінер Льокаль-Анцайгер». Цей часопис належав до найбільшого в Німеччині пресового концерну, де були заангажовані капітали німецьких правих кіл на чолі з Гугенбергом. Щоправда, Коростовець швидко скомпрометував і себе, і Скоропадського, замотавшись в грошово політичну аферу, що скінчилася судовим скандалом. Та це не перешкодило гетьманцям далі твердити, що єдиним реальним, поважним і відповідальним українським політичним чинником – це гетьманський рух. Ця пропаганда не лишалася без впливу.

Десь коло 1923 року в Кенігсбергу в Східних Прусах зареєструвався «Комітет Допомоги Втікачам з Західної України». Його завданням було опікуватися українцями з Польщі, дезертирами з польського війська, що в той час масово втікали до Німеччини з приграничних польських гарнізонів. Скоро число їх зросло було до десь 5.000. В 1926 році цей Комітет перенесено до Берліна на адресу Шльос Бельвю, а пізніше Мекленбургіше Штрассе 73. Головою того Комітету в Берліні був проф. др. З. Кузеля. Заложено його заходами Української Військової Організації, що тоді ще стояла у зв'язку з д-ром Євгеном Петрушевичем, доки цей останній не схилився в бік советофільства. Постійним у ньому секретарем від 1927 року був інж. Михайло Селешко, аж до розв'язання Комітету гестапом десь на переломі 1934-1935 років.

Серед українського робітництва в Німеччині (мало по містах, більше по селах в сільському господарстві) грала найповажнішу роллю «Німецька Робітничя Централь» – Дойтше Арбайтер-Централе в Берліні, яка приділювала нашим людям працю по селах. Там працювала довгі роки студентка пані Анна Наконечна, яка була тоді може найнещасливішою людиною, бо хотіла допомогти своїм людям в праці, але не могла багато вдіяти, бо на перешкоді стояли строгі німецькі приписи. Комітет співпрацював з нею.

В тому самому часі існував такий же комітет для втікачів зо Східньої України під назвою «Україніше Фертрауенштелле» (Українська Установа Довір'я), при Вілянд Штрассе 37. Не мішати з установою тієї самої назви, створеною пізніше, вже за панування Гітлера в 1937 році. Покликали її до життя німці з наміром заступити всі українські комітети й організації в рамках акції «Гляйхшальтунг». Це вдалося тільки частинно, бо дві найбільші організації, «Українська Громада» та «Українське Національне Об'єднання» залишилися при житті. Українська Громада як вияв групи Скоропадського, а УНО як вияв для Націоналістів. Головною ціллю «Української Установи Довір'я» була реєстрація й евіденція всіх українців у Німеччині та видача їм особистих виказок, що стверджували українську національну приналежність. Головою «Української Установи Довір'я» був німецький громадянин українського походження, д-р Микола Сушко. Хоч народжений і вихований у Відні, добре говорив українською мовою і почувався більш українцем як австріяком згл. німцем. Своїми впливами і зв'язками до партійних кіл зробив багато добра для українців у Німеччині.

Це був свого роду залишок колишнього українського посольства в Берліні, яке перебрала була Москва десь в 1923 році. Головою тієї установи був Федір Королів, радник української амбасаді. З німецького боку опікувався цією установою легаційний радник Міністерства Закордонних Справ В. Маєр-Гайденгаген. Варто підкреслити, що німці не давали згоди на те, щоб обидва Комітети злилися в один, помимо постійних намагань до того з українського боку. Так оба Комітети проіснували аж до своєї ліквідації десь на переломі 1934/35 років. Архів Установи Довір'я перебрало берлінське УНО, а архів другого Комітету залишився в українському архіві, і пізніше його зліквідувало Гестапо. Окрему поважну роллю відігравав в Німеччині «Союз Українських Старшин» («Ферайн дер Українішен Офіціре»). Під тою назвою, між іншим, маскувалася Начальна Команда УВО. Головою тої організації, від часу переїзду до Німеччини аж до своєї смерті, був полковник Євген Коновалець, а його заступником – полковник Гнат Зеленівський, бувший ад'ютант гетьмана П. Скоропадського.

«Союз Українських Старшин» приміщувався спершу в Шльос Бельвю в Берліні, а потім в українським домі при Мекленбургіше Штрассе, ч. 73. Дійсними його членами могли бути тільки військові старшини, іншим військовикам уможливлено туди вступ як допоміжним членам. Союз тримав добрий зв'язок з німецькими ветеранськими організаціями, а раз на рік улаштував великий традиційний бал. Це була відома в Берліні карнавалова подія, на ті бали приходило багато старших і молодих німецьких старшин, з яких пізніше не один став штабовим офіцером чи генералом або зайняв високі пости в німецькій військовій ієрархії. Тим можна собі пояснити, що УВО, а пізніше ОУН, завжди мали непогані контакти з німецькими військовими колами.

Творилися дрібні українські товариства теж в інших містах Німеччини. З них важніші були українські групи в Мюнхені і в Гамбургу. Майже зовсім невідомий факт, що напр., сотник нім. армії Рим (Roehm), пізніший творець і начальник гітлерівських партійних СА, скорочення з назви (Штурм Абтайлунген), був великий прихильник незалежницьких змагань України, ще заки приступив до націонал-соціалістичної партії, та й лишився ним до смерті. Згинув у масакрі, що її влаштував Гітлер 30 червня 1934 року для більшості провідників СА. Ішов він аж так далеко, що в 1922-1923 роках виносив у наплічникові з військових магазинів вибухові матеріали, ручні гранати і всякі потрібні для УВО бойові матеріали і передавав це зв'язковим «Української Військової Організації», студентам і іншим у Мюнхені (поручник М. Дорожинський) для дальшого транспорту туди, де їх треба було. Той самий поручник Дорожинський стояв у добрих взаєминах з генералом Ріттер фон Епп-ом у Мюнхені. Це він здавив комуністичний переворот в Баварії.

У Гамбургу діяв український клуб «Україна». Мав він малу й вигідну домівку, давалися в ній різні доповіді про Україну й українські справи, а позатим до його завдань належав перевіз українців через Гамбург до різних країн світу. Від 1921 року головував у ньому П. Бучинський, а секретарював М. Богатюк, працівник корабельної лінії «Гамбург – Америка Лінія». Коли гітлерівці прийшли до влади – закрили клуб десь в 1935 році.

В місцевині Дельменгорст в провінції Ольденбург, недалеко портового міста Бремен, для опіки над емігрантами українці користувалися католицькою опікунчою установою ім. св. Рафаїла, при якій діяв український відділ. Доступ туди йшов через клуб «Україна» в Гамбургу і через українського пароха в Берліні о. (пізніше прелата) Петра Вергуна (колись хорунжого української армії).

Діяли теж у Німеччині українські групи, що стояли під комуністичними впливами чи навіть були в формі окремих боївок в комуністичній бойовій організації. В 1927 році німецька компартія, під покровом д-ра Євгена Петрушевича, що тоді загравав з більшовиками, заложила «Українське Культурне Товариство Воля», як прибудівку при німецькій комуністичній партії. Притягали туди людей, які мріяли про Україну і вбачали в українізації будову української держави. – Афера Шумського поробила була великого шуму. Йшли змагання між комуністами українцями і комуністами-москвофілами, або як казалося, інтернаціоналістами. Дальше тягнули українців в саботажні групи. Для них видавався часопис «Українська Газета», що виходила початково поруч, а потім на місці «Українського Прапору», давнього органу уряду д-ра Петрушевича. Від 1928 року фінансувала її московська амбасада в Берліні. І досі неясну закулісну ролю в цій тій історії відіграв жид Бардах з Золочова, що був в тих часах членом Центрального Комітету Комуністичної Партії Західної України в Берліні. Він утік з Польщі до Берліну, а потім десь в 1933 році з Берліну до Парижа і там за ним загубився слід. Він, між іншим, працював у Берліні над складанням Українсько-німецького словника для ВУАН в Києві.

Для протидії «Українській Газеті» УВО від 1927 року видавали під фірмою «Комітету Допомоги Втікачам з Західної України» бюлетень «Український Інформатор». Кольпортувався він усього в одній тисячі примірників і не міг багато вдіяти, все ж таки мав свій вплив. До тої міри, що Українська Газета писала про нього як про «Український Провокатор». Редактором бюлетеню був М. Селешко, фірмував його перед урядами

проф. др. З. Кузеля. Все те – комуністичну акцію – та українську протидію – зліквідували гітлерівці, коли прийшли до влади в 1933 році.

В тому році в літі в часі ще революційної суматохи підпільна комуністична боївка з частини Берлін Веддінг дістала було доручення зліквідувати Українське Бюро при Мекленбургіше Штрассе 73 і в ньому Р. Ярого, С. Чучмана і М. Селешка. Завдяки своєму чоловікові в тій групі боїварі замість до Українського Бюра попали за ґрати і по них слід пропав.

В часах десь від 1922 до 1930 року на Берлінській Техніці студіювало коло 200 студентів з Сов. України на державних стипендіях з Харкова. Вони мали свою окрему організацію і їм було заборонено стикатись з студентами емігрантами. Мимо тої заборони таємні зв'язки існували з обох боків і сов. група мала своїх людей в національних студентських організаціях і гуртках, а і навпаки. То використовувала і УВО, а потім ОУН, бо по повероті в Україну вже інженерами були там зачіпні пункти для національної роботи. Одного з таких, п. С. прилапали москалі скоро після повероту, вчинили над ним здається в Полтаві таємний суд і розстріляли. Довгий час діяв письмений зв'язок кодами. Це мабуть і було причиною (справа недоказана повністю), що вийшла була заборона в Советів для державних противників вести переписку з закордоном десь коло 1931 року.

Десь в тих роках розстріляли москалі і багатьох людей з Західної України, що з еміграції виїхали були в Україну в добу «зміновіховщини», «поворотництва», як, напр., Т. Кулик, В. Дреньколо, Р. Волощак, Г. Янцур і інші.

В цій мозаїці по цілій Німеччині свідомими націоналістами себе почували тільки одиниці. Але їх більшало з кожним днем. Найперше сформувалося сильне ядро з-поміж тих, що мали відношення до «Української Військової Організації». Коли ж пізніше постала ОУН, – на її ідеологічно-політичній базі почали відшукувати себе націоналісти і туди почали горнутися політичні втікачі з краю та студенти, що виїжджали до Німеччини на студії. Хоч рух цей початково числом був малий, але належали туди люди молоді й рухливі, яким ще треба було політично виробитися і мали за собою весь розгін Організації Українських Націоналістів. Питома вага ОУН зростала щораз більше не тільки в ідейній площині і тоді показала потреба подбати про суспільно-організаційну базу для націоналістичного руху в Німеччині.

Приблизно в 1937 році ОУН у Берліні звернула увагу на одну з дрібних організацій, що називалася «Українське Національне Об'єднання», в скороченні УНО. Початки тої організації сягають 1930 року, коли то група українців, на чолі з полковником Гнатом Зеленівським, інженером Василем Кригою та легаційним радником Федором Королівом, виступила з опанованої гетьманцями «Української Громади». Полковник Гнат Зеленівський був колись ад'ютантом гетьмана Павла Скоропадського, пізніше почалися між ними непорозуміння і він зірвав з гетьманською організацією. Першим Головою УНО обрано Федора Короліва (по духу соціал-демократа), а членство його складалося в початках з кількох людей з Східної України, що схилились до соціал-демократичних переконань. Діяльності УНО не проявляло воно майже ніякої. Зактивізувалося щойно з приходом до влади націонал-соціалістів. Заходила тоді небезпека, що УНО стане іграшкою в руках націонал-соціалістичної партії. Ця остання шукала собі якогось суспільного інструменту до своїх планів на сході. Уряд для заграничних справ у НСДАП, де начальником був Альфред Розенберг, а референтом українських справ – Ляйбрандт, хотів знайти зачіпку до східноукраїнських справ і задумав покористуватися для того УНО-м. В цей же час хотів він мати в УНО і противагу гетьманській «Українській Громаді». До того не прийшло. В УНО все лишилося по-старому, нічого не робилося, от існувала собі організація, більше на папері, як дійсно

Положення змінилося, коли за УНО станула ОУН. Взяла вона УНО в свої руки і почала його розбудовувати. Притягнуто туди більше людей – Управа товариства опинилася в руках націоналістів. На Голову обрано підполковника Тимоша Омельченка, родом з східних земель України, що якийсь час був борцем середньої ваги і виступав у змаганнях у римському дужанні, а потім оженився і поселився в місті Кіль. У тому часі його симпатії схилилися до

ОУН, а що був він людина чесна й український патріот – дістав підтримку націоналістів і співпрацював з ними добре аж до кінця Другої Світової війни.

Від тепер почався скорий ріст організації УНО, що висунулося на чоло українського життя в Німеччині, далеко лишивши за собою «Українську Громаду». «Українська Громада» лишилася другим товариством, побіч УНО, як організація під впливом гетьманців. Від початків війни першу роллю в ній грав інженер Микола Мурашко, колишній полковник українського війська, що приїхав до Берліна як емігрант з Карпатської України, і став ад'ютантом для спеціальних доручень при гетьманові Павлові Скоропадському.

Були поголоски, (хоч не можна того доказати), що Микола Мурашко був таємним агентом НКВД. Мало це виявитися в 1945 році, коли большевики заняли Берлін. Мурашко десь в кінці 1945 р. перенісся до Праги. Одне можна певно сказати, що завжди віяло від нього холодним духом, ще з тих часів, коли студював він у Подебрадах. Підозріння щодо його особи загострилися в Карпатській Україні, ОУН робила над ним нагляд – але не можна було нічого викрити. Занімався тим Леонід Мосендз, що був переконаний про його вину і ніколи не називав його інакше, як «Мурашкін».

УНО загорнуло під свої впливи весь український робітничий елемент у Німеччині і стало найбільшою чисельно українською організацією на еміграції в Європі. Його ряди поповнювалися новими емігрантами з Карпатської України і пізніше з Польщі і так на початку 1940 року УНО стало єдиним керівним і репрезентативним і повністю рішальним в українських справах чинником української еміграції в Німеччині. Десь в кінці 1941 року число його членів переступило 40. 000. Організацію побудовано так – творилася Філія УНО з Управою в повному складі; де число членів вагалось між сто і двісті – були тільки гуртки УНО з неповною Управою; а там, де кількість членів і сим патиків не доходила до сотні – зв'язкові пункти. В той спосіб охоплено організаційно понад три тисячі місцевостей, в Німеччині, де жили українці, що стояли в постійному контакті з централею УНО в Берліні, в якій працювало пересічно 40 людей. Щоб улекшити Централі роботу, зорганізовано було ще коло 9 окружних управ УНО, які керували культурною працею і в тому ділі відтяжували Централю. Крім листовного зв'язку, організаційних поїздок членів і організаторів Управи УНО і принагідних приїздів до Берліна членів УНО з різних місцевин, для інформації та для скріплення організаційного зв'язку видавався часопис «Український Вісник», що виходив на правах рукопису. Друкувалися в ньому політичні статті, наскільки можна їх було у війні «перепхати» через цензуру в Берліні.

Націоналісти розгорнули в Німеччині широку інформативно-пропагандивну акцію. Спочатку не мали до того власних установ і мусили користуватися німецькими. Десь від 1921–1922 років існувало в Берліні видавництво «Остевропейше Корреспонденц» (скорочено ОЕК). Був це місячник для справ Східньої Європи. Редакція містилась в Кайзерівському замку «Шльос Бельвю». Як видавець його фігурував д-р Г. Льон, а властивим редактором був проф. д-р З. Кузеля. На фахового співробітника польських справ запрошено сотника д-ра Сидора Чучмана. На видавання того журналу Міністерство Заграничних Справ давало субвенцію 500 марок місячно, десь коло 1931 року редакцію і архів перенесено було до Українського Бюро при Мекленбургіше Штрассе 73. Там він виходив десь до 1934 року, коли між Берліном і Варшавою започатковано дружні взаємини.

Українська Військова Організація використовувала місячник «Остевропейше Корреспонденц» для своїх цілей: служив він з одного боку засобом збирання інформацій для власних її потреб і з другого боку для передавання того, що треба було для української політики у німецьку пресу. Здобув він собі добре ім'я в німецькому пресовому світі, чого доказом були часті передруки вісток з нього в поважних німецьких столичних і провінційних часописах.

Для власних потреб інформативно-пропагандивної акції Організація Українських Націоналістів відкрила 1931 року в Берліні власне бюро, що скривалося під фірмою Українського Бюро – Музею. Воно так і називалося «Українішес Бюро – Музеум». Заложено його заходами сотника Р. Ярого, він теж був і його керівником від першої хвилі аж до повної

ліквідації в 1943 році. Містилося воно в домі під числом 73 Мекленбургіше Штрассе, власником того дому був Дмитро Левицький, тодішній голова партії «Українське Національно-Демократичне Об'єднання» (скорочено УНДО) у Львові, а Ярій його управителем.

Бюро було подумано, як неофіційний український консулат для зв'язку з німецькими урядовими, суспільними, пресовими й іншими впливовими чинниками. В Архівному відділі Бюра зберігався комплект телеграм (вхідні і вихідні) української амбасаді в Берліні від 1919 року до часу її ліквідації в 1923 році, повний комплект вирізок з німецької преси про Україну від 1922 року та інші історичні документи. А щоб підкреслити музейний характер бюра, розміщено там деякі мистецькі експонати. Зібрано теж велику збірку старих карт Східної Європи, яких найбільше знайдено і закуплено в амстердамських антикварів. За ініціативою графа Тишкевича і Українського Бюра видано спеціальний атлас старих географічних карт України.

Десь від 1930 року почала в Берліні діяти українська пресова агенція під назвою «Українська Пресова Служба», в німецькій мові: «Українішер Пресседінст» (в пресі знак УП). Ідея не була нова, ані теж назва. Ще при українській амбасаді в Берліні існувала давнішня пресово-телеграфічна агенція під тою самою назвою. Керівником її в тому часі був д-р Дмитро Донців. Десь від 1930 року заходами сотника Ярого робилися виписки з української преси в німецькій мові для інформації німецької публіки і урядових кругів про Україну, які йшли під знаком UP. Редакція містилась в Українському Бюрі. УП розсилала свої інформаційні комунікати в німецькій мові до німецької преси, а в українській мові до преси. Десь у 1936–1937 роках запротестувала проти значка УП американська агенція «Юнайтед Пресс», що теж користувалася ініціалами УП. Тоді взято для підписів інформаційних комунікатів і вісток ініціали УПС.

До 1936 року обидва бюлетені – німецько й українськомовний – вів інженер Михайло Мелешко, після нього перебрав це Володимир Стахів.

Десь коло 1938 року назву Української Пресової Служби змінено на Націоналістичну Пресову Службу (НПС). В її редакційному складі працювали тоді Володимир Стахів, Орест Оршан-Чемеринський, Богдан Кордюк і інші. В Римі створено її відділ з розрахунком, що на випадок війни вона переміниться на головну редакцію Націоналістичної Пресової Служби. Думалось, що Італія не приступить до війни відразу і на якийсь час збереже нейтральність. В 1939 році НПС в Берліні перестала діяти і праця велась в Римі аж до 1943 року. Провадив її в Римі проф. Євген Онацький.

Українська Пресова Служба охопила своїми зв'язками цілу земну кулю. Ніколи перед тим ані потім не мали українці так знаменито зорганізованої і справної інформаційної служби в цілому світі. Вона мала свої сталі станиці в Голландії, Швейцарії, Італії, Австрії і навіть у Харбіні для справ Далекого Сходу. Крім того, її кореспонденти діяли в Царгороді, Тегерані, Іспанії, Болгарії, Югославії, Мадящині, Румунії, Норвегії й Фінляндії. Для Франції і тих країн, що їх потрібно було обслуговувати в французькій мові, а дальше для Британії, існувало окреме бюро в Женеві, організаційно зовсім незалежне і нічим не пов'язане з Берліном. Французи і британці дуже чутливі на всякі хоч би найменші і найбільш невинні зв'язки з Німеччиною, тому ОУН мусила це брати до уваги і цілу французьку та британську сферу впливів виділити в окрему одиницю. В Женеві виходив в французькій мові і в англійській мові Український Бюлетень. Редактором його був В. Кушнір-Богуш, а мовним редактором відома в Британії жіночка діячка Мері Шіпшінс.

Були думки, що зміна назви Української Пресової Служби на Націоналістичну Пресову Службу принесла більше шкоди, як користі. Деяка частина української преси відмовилася користати з націоналістичних інформацій і через те звузило коло впливів УП. А до того часу українська частина УПС обслуговувала коло сімдесят українських пресових органів по всьому світі. Вістки подавалися там в об'єктивній формі, але з націоналістичним світлінням і вони були сприйнятливими для всіх, хоч всім було відомо, що за тим криється ОУН. Навіть такий орган, як соціалістично-радикальний «Громадський Голос» у Львові увесь час

користав з УП, а потім з УПС, хоч, щоправда, не завжди лояльно подавав джерело інформації. Проти НПС він виступив з явною боротьбою. Трудно сказати в цій справі останнє слово, невідомо, як вийшла б вона на довшу мету. Можливо, що закрита форма націоналістичної пресової служби була більше сприйнята для загалу і зокрема для протинаціоналістично наставлених кіл української громадськості. (Деякі з тактичних міркувань, щоб мати менше мороки з польською та румунською цензурою). Закиди йшли в сторону «молодих і гарячих голов», що тільки що приїхали з Західної України і не мали досвіду в пресово-пропагандивній роботі, хотіли брати фортеці лобовим наступом, там, де треба було маневру, а через те змарнували такий могутній інструмент формування української публічної думки, як Українська Пресова Служба.

Після вибуху війни діяльність НПС з більшим чи меншим успіхом велася даліше з Риму, але обмежувалася головню до американського та південноамериканського теренів. Припинено її аж тоді, коли виявилось в 1942 році, що англійська цензура на Бермудах затримує посилки НПС. Бюлетені НПС перележали там увесь час війни, аж у 1946 році пошта доставила їх адресатам до ЗДА.

Бюлетені УПС розсилалися до всієї німецької преси, до впливових політичних осіб та організацій і навіть до урядів тих держав, куди можна було звертатися в німецькій мові і вкінці дипломатичною поштою до німецьких амбасад і конзулятів у світі. Тим шляхом діставалися вони до ССРСР.

Крім того, видавалися там книжки і брошури на німецькій мові про українську справу. Українське Бюро стало осередком пропагандивної праці серед чуженецьких студентів, що їх тоді в Берліні було дуже багато. Там теж зачинала ставити свої перші кроки редакція органу УНО «Український Вістник».

ОЕК, Українське Бюро віддали неоцінені прислуги для українського націоналістичного руху. Поминаючи факт, що стали вони осередком заграничної української пропаганди, при їх допомозі вдалося нав'язати різні зв'язки з німецьким Міністерством Заграничних Справ та з численними дипломатами в цілому світі. Дипломатичною поштою різних країн розходилися інформації про наші справи по цілому світі, а кур'єрський дипломатичний зв'язок з ССРСР діяв чудово до останніх можливих днів. Величезна праця й заслуги Українського Бюра чекають ще на свого історика.

В кімнатах Українського Бюра сходилися українські студенти в Берліні, (а деякі там і жили постійно). З уваги на те, що першу скрипку грав там Р. Ярій, багато з них орієнтувалися на його особу і перейшли пізніше до диверсії. Відбувалися там різні конференції ОУН, як напр., т. зв. «зелена конференція» в 1933 році, де складала організаційну присягу більша група присяжних заграничних і крайових членів ОУН.

На домі поставлено було на горі на фасадному щиті український бойовий тризуб.

Після розколу ОУН 1940 року домівка Українського Бюра при Мекленбургіше Штрассе ч. 73 перемінилася на звичайне мешкання і квартиру для диверсантів. Десь у тому часі перевезли вони до своєї головної централі в Кракові щоважніші акти й документи, невідомо, що з ними сталося, мабуть, там і пропали в війсьній завірюсі. Решту пізніше забрало гестапо і спалило. З кінцем 1943 року мешкання доценту розбили англійські бомби і так щез останній слід по великій колісній і діяльній установі.

Само собою, для тої роботи потрібно було людей і грошей. І одне й друге ОУН уміла в тому часі роздобути. Гроші надходили на організаційні конта в голландських та швейцарських банках, а люди для праці спеціально підбиралися. На студії в Німеччину стягалось молодих студентів та при допомозі Українського Бюра вони діставали доступ до різних пресових органів, а бували випадки, що великі пресові концерни ангажували їх на своїх постійних кореспондентів для східно-європейських справ.

Не диво, що на ті позиції націоналістичного руху в Німеччині йшов сильний наступ диверсії. Патрунував у тому Р. Ярій, що почувався господарем у Німеччині і фактично та формально був ним аж до остаточного розриву з ПУН. Зокрема завзята боротьба розгорілася за оволодіння Українським Національним Об'єднанням, яке з приходом нової еміграції

росло в силу і в початках диверсії нараховувало коло 10 000 членів, а пізніше зросло до 45 000. Той зріст не був до смаку Гестапові і воно заборонило приймати у члени українців зі східних земель України. Все ж таки УНО як могло, так старалося принаймні реєструвати їх і втримувати з ними позаорганізаційний зв'язок. В реєстрах УНО було около 250.000 українських людей в Німеччині, що за новими приписами не могли стати його членами. Не вільно було теж належати до УНО українцям, що прийняли німецьке громадянство. Для них створено в Відні окрему організацію, якийсь час Головою в ній був о. прелат Леонтій Куницький, а далі генерал Віктор Курманович.

З охоплених Українським Національним Об'єднанням коло трьох тисяч осередків найважливіші філії з них на сході були: Берлін, Бреслав, Ліцманштадт (польське місто Лодзь), Катовиці, Познань, Готенгафен (польська Гдиня), Данціг, Бромберг (польське Бидгош), Сувалкі, Кенігсберг, Прага Брно, Пільзно, Відень, Зальцбург і Грац і інші, а на заході Бравншвайг, Ляйпціг, Дрезден, Гамбург, Бремен, Ольденбург, Магдебург, Інсбрук, Дюссельдорф, Франкфурт, Ессен, Ватенштедт, Ганновер, Мюнхен, Люксембург і т. д. Було їх багато, всіх годі з пам'яті перелічити. Кількість членів у різних осередках мінялася, бо часто їх перекидали до праці в інших місцевостях.

Орган УНО, Український Вістник, друкувався в накладі 10.000. Але потрібно було принаймні чверть мільйона. Щоб якимось тому зарадити, УНО організувало групове читання і так один примірник газети обслуговував часами і сотню людей. Допоміжним органом був тижневик «Наступ», що виходив у Празі. На «Краківські Вісті» попит був слабкий. Редагував Український Вістник дуже добре Володимир Маруняк, умів він ладнати справи з цензурою в Берліні і в тому була тайна успіху Українського Вістника та його переваги над Краківськими Вістями, сильніше спутаними цензурою.

Ще виходив вже урядовий тижневик «Голос» за редакцією Богдана Кравцева. Призначений для полонених, він мусів строго притримуватися урядової лінії і хоч тираж його був великий, однак не мав він популярності. Про нього говорили, що він ліпший для махорки, як для читання. Коли ж редактори «Голосу» підписали відомий маніфест генерала Власова в 1944 році, – українці зовсім відвернулися від нього.

Потім ще виходила газета Доброволець для воєнно-полонених з советської армії, далі окрема газета для сільськогосподарських робітників і т. п. Це були експериментальні спроби німців, щоб паралізувати впливи УНО, але невдачні.

Ще заки розкол в ОУН став доконаним фактом, на 3'їзді УНО перейшли в Управу УНО в Берліні тодішні прихильники диверсії, Богдан Кравців і Володимир Янів і кілька бюрових урядовців. Коштувало багато труду, щоб вони зрезигнували зо своїх постів і щоб УНО втримати при Організації Українських Націоналістів. Пробували теж диверсанти перебирати Філії УНО нанизу організації. Не вдалося це їм вповні ні в одному випадкові, не треба було більших інтервенцій з централі, самі люди на місцях не допускали до того. Обмежилися тоді вони до дрібної підривної агітки, що в деяких околицях, напр., у Мюнхені і Вотенштаді, давалася відчувати доволі дошкульно. Кінець-кінців цей бій скінчився тим, що всіх провідних диверсантів відсунено з провідних місць, частинно виключено їх з організації, а частинно вони самі повиступали. Самі члени були зрівноважені і спокійні. Дуже помічним у тому був Голова УНО, підполковник Тиміш Омельченко, що в тому часі беззастережно стояв за ПУН і громив диверсію, як і де міг. Може не так з переконання, як більше тому, що як старшина не любив бунтів, а тільки правопорядок.

До кінця війни УНО залишилося певно в наших руках. Організація важна для нас була не тільки кількістю її членів, але й територіальним їх походженням. Єднала вона в своїх рядах українців з усіх земель: наддніпрянців, волинців, галичан, буковинців і закарпатців, – що в примірному співжитті і в співпраці практично здійснювали соборність українського націоналістичного руху.

Особливо активним із високою національною свідомістю був волинський елемент, що його багато тоді прибиравалося, головню в Берліні, м. і. тому, що мало хто з Волині в дорозі на захід спинявся в Генерал-Губернаторстві, де обробляли людей диверсійні агітпропи, більшість мандрувала далі...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Марко Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922-1945) // Український історик. – 1974. – 1-3 (41-43). – С. 136-154; 4 (44). – С. 18-46.
2. Архів Організації українських націоналістів в Києві. – Фонд Богдана Кентржинського. Стаття «Робітництво».
3. Архів Організації українських націоналістів в Києві. – Фонд Михайла Селешка. Спогади «Українці в Німеччині».
4. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія]. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. – (М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв).
5. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109-114.
6. Бурім Д. В. Висвітлення діяльності Української установи довіри в Німецькій імперії (1938-1945) на сторінках періодичних видань української еміграції // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Том. 20. – С. 371-396.
7. Бурім Д. В. Два «німецькі» періоди життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Збірник наукових праць / Упорядник В. М. Піскун. Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 285-320.
8. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ–Б) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474-490.
9. Бурім Д. В. Джерела з історії діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Вип. 8. – С. 125-136.
10. Бурім Д. В. Джерела з історії релігійного життя української еміграції в Німеччині: документи до біографії о. Петра Вергуна в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження / Редколегія: П. С. Сохань (голова), Б. С. Адамович, Д. В. Бурім та ін. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013 – С. 263-285.
11. Бурім Д. В. Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – С. 143-157.
12. Бурім Д. В. Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін) // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 142-164.
13. Бурім Д. В. Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині. За матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін (Берлін, Німеччина) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI-XVII. – С. 112-132.
14. Бурім Д. В. До історії діяльності Апостольської Візитатури для українців греко-католиків у міжвоєнній Німеччині. Документи Галузевого архіву Служби безпеки України // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 26. – К., 2013. – С. 523-569.
15. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268-279.
16. Бурім Д. В. До історії Українського козацького руху в еміграції: листи Івана Полтавця-Острияниці до Адольфа Гітлера // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 10. – С. 188-206.
17. Бурім Д. В. До історії українського студентського руху в міжвоєнній Німеччині: Гурток Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі «Основа» // Університет. – 2013. – № 1. Січень-березень. – С. 50-73.

18. Бурім Д. В., Черченко Ю. А. Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том. 24. – С. 597-623.
19. Бурім Д. В. Документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина) // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 170-185.
20. Бурім Д. В. З історії діяльності Союзу українських студентів «Основа» при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII-XIX. – С. 25-43.
21. Бурім Д. В. З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні» // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том 25. – С. 474-506.
22. Бурім Д. В. Еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його участь в українському гетьманському русі // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XIV-XV. – С. 95-113.
23. Бурім Д. В. Епістолярні джерела до історії міжвоєнної української еміграції у Німеччині: листування Дмитра Дорошенка з Андрієм Жуком (1926-1930) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 26. – К., 2013. – С. 382-448.
24. Бурім Д. В. Епістолярні джерела української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925-1928 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 438-530.
25. Бурім Д. В. Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: до історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у 20-х роках ХХ століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 547-575.
26. Бурім Д. В. Микола Сушко та Організація українських націоналістів: до питання про партійно-політичну приналежність голови Української установи довіри в німецькій імперії (1938-1945) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Том 21. – С. 412-450.
27. Бурім Д. В. Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухина // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 98-113.
28. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491-511.
29. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія” Вип. 7-8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185-195.
30. Бурім Д. В. Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931) За матеріалами Берлінської державної бібліотеки Пруської культурної спадщини // Пам'ятки: археографічний щорічник / Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2011. – Том 12. – С. 158-172.
31. Бурім Д. В. Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: історія створення й діяльності та джерела // Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: 3б. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: В. А. Брехуненко, І. Б. Гирич, О. О. Кураєв, О. О. Маврін, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. М. Піскун, Я. О. Федорук. – К. : Український письменник, 2014. – С. 23-30.
32. Бурім Д. В. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938-1945) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 15. – К., 2010 – С. 591-618.
33. Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141-147.
34. Бурім Д. В. Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Том. 22. – С. 312-327.
35. Бурім Д. В. Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Чорноморський літопис: Науковий

- журнал. – Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 6. – С. 104-123.
36. Бурім Д., Черченко Ю. Неопублікований лист Мілени Рудницької до Беніто Муссоліні // Історичний журнал. – К., 2004. – № 12. – С. 76-80.
37. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. 1927-1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.
38. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2010. – Т. 2. Ч. 1. 1931-1934 / Упоряд. Ю. Черченко. – 464 с.
39. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2007. – Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським / Упоряд. Ю. Черченко. – 480 с.
40. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – Т. 7. Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко. – 208 с.
41. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – Т. 10. Ч. 2. Газета «Українське Слово» 1941 року / Упоряд. О. Кучерук. – 304 с., іл.
42. Євген Коновалець та його доба / А. Мельник, З. Книш, Л. Ребет, Ю. Бойко та ін. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – 1020 с.
43. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с.
44. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851-882.
45. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – 234 с.
46. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939 – 1941 роках. – Торонто, 1958. – I частина. – 188 с.; II частина. – 192 с.
47. Коваленко Ю. Українське національне об'єднання (УНО) // Організація українських націоналістів. 1929-1954. – На чужині, 1955. – С. 377-391.
48. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.
49. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.
50. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.
51. Кураєв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913–1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141-149.
52. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.
53. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918) / О. О. Кураєв. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. – 247 с.
54. Лисяк-Рудницький І. Берлін як студійний осередок / І. Лисяк-Рудницький, В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45-51.
55. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
56. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлева (керівник) та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)
57. Нетреба Ю. Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921-1922). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с.
58. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К. : Темпора, 2008. – 688 с.
59. Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – 160 с.
60. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944-1948). – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 288 с.
61. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.
62. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939-1987. В двох томах. – Том I. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2012. – 656 с.; Том II. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2012. – 480 с.
63. Отець доктор Петро Романишин Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і

- діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор В. Верига. Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді. – Торонто, 1996. – С. 208-225.
64. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галини Сварник. – Львів : Літопис, 2013. – 556 + XX с.
65. Песчаній О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124-132.
66. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К.: «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.
67. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
68. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший апостольський візитатор і адміністратор / Українська Вільна Академія Наук. Збірник заходознавства. Том XV (13). – Вінніпег, 1988. – 214 с.
69. Себта Т. Українка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – № 1-3. – С. 215-249.
70. Селешко М. Вінниця. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991. – 211 с.
71. Селешко М. У кігтях гестапо. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 224 с.
72. Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцігу у середині 1920-х років: Зб. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: В. А. Брехуненко, І. Б. Гирич, О. О. Кураєв, О. О. Маврін, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. М. Піскун, Я. О. Федорук. – К.: Український письменник, 2014. – 328 с.
73. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
74. Стахів Р. 20 літ Союзу Українських Студентів «Основа» в Данцігу // Краківські Вісті. – Краків. – 1943. – 24 серпня. – Ч. 185; 25 серпня. – Ч. 186; 26 серпня. – Ч. 187.
75. Сулима М. Український науковий інститут // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. Василь Верига. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 81-86.
76. Сулима М., Яріш В. Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136-143.
77. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
78. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.
79. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл.
80. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.
81. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
82. Цимбалістий Б. Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор Василь Верига. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 150-167.
83. Черченко Ю. Архів ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 25-31.
84. Черченко Ю. Листування Леоніда Мосендза з Михайлом Селешком (1938-1939 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2009. – Т. 9. – С. 3-23.
85. Черченко Ю. А., Бурім Д. В. Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том. 24. – С. 597-623.
86. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 316-334.

87. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги). Том 1. В Україні. – Харків; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль». Видавництво М. П. Коць, 2001. – 432 с.
88. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги). Том 2. В Європі. – Харків; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль». Видавництво М. П. Коць, 2001. – 304 с.
89. Шиприкевич В. Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921-1945. Спроба історичного огляду // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – С. 21–114.
90. Шумелда Я. Нарис життя українського студентства в середній Європі за останніх 20 літ // Двадцять літ Української Академічної Громади. – Прага : Видання Української Академічної Громади, 1941. – С. 36-46.
91. Burim, Dmytro Die ukrainische Frage aus zwei Perspektiven: Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918-1939) // Schriften zur Hochschul-Sozialpolitik. Magazin des Internationalen Studiumszentrums Berlin. – Berlin, 2002. – S. 38-40.
92. Burim, Dmytro Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918-1939) // Jahrbuch der Studienstiftung des Abgeordnetenhaus von Berlin. 2000/2001. – Berlin, 2002. – S. 27-32.
93. Golczewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 s.
94. Kotowski, Albert S. „Ukrainisches Piemont“? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – H. 1. – S. 67-95.
95. Kulnitsch, Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64-72.
96. Kumke, Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218-253.
97. Voigt, Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118-156.
98. Zlepko, Dmytro Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitsbewältigung oder Großmachtspolitik in Ostmitteleuropa. – München, 1980. – 207 s.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Бурім Д. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 14.06.2014 р.

ДВА ДОКУМЕНТИ ПРО ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДУ ТУМАНСЬКИХ у середині XIX ст.

Виявлені у Державному архіві Чернігівської області та Державному архіві Тверської області документи, що вперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлюють невідомі епізоди господарської діяльності поміщиків Туманських у середині XIX ст.

Ключові слова: Туманські, Чернігівська губернія, документи, поміщицьке господарство, земельні володіння.

Выявленные в Государственном архиве Черниговской области и Государственном архиве Тверской области документы, которые впервые вводятся в научный оборот, освещают неизвестные эпизоды хозяйственной деятельности помещиков Туманских в середине XIX в.

Ключевые слова: Туманские, Черниговская губерния, документы, помещичье хозяйство, земельные владения.

The documents, which were discovered in the State Archives of Chernihiv Oblast and the State Archives of Tver Oblast and are put into scholarly circulation for the first time, describe some unknown episodes in economic activities of the Tumansky landowning family in the middle of the nineteenth century.

Keywords: the Tumanskys, Chernigov Province, documents, landlord farming, landholdings.

Дослідження історії українських дворянських родів належить до однієї з найбільш пріоритетних, хоча й недостатньо вивчених галузей вітчизняної історичної науки. Ця проблема довгий час не користувалася популярністю у дослідників внаслідок тривалого періоду бездержавності України. Поодинокі ж студії висвітлювали здебільшого питання правової інтеграції козацької старшини до складу дворянської верстви Російської імперії та його нобілітаційні змагання у першій третині XIX ст. У той час, на думку Т. Ф. Литвинової, місце та значення соціальної еліти в суспільстві, господарському житті, специфіка стосунків, у тому числі по земельних, з представниками інших станів, ставлення до залежного населення, функціонування корпоративних органів потребують подальшого поглибленого вивчення [1, с. 68].

Козацько-старшинський рід Туманських являє собою яскравий приклад пересічних поміщиків-землевласників Чернігівської губернії. Його історія знайшла лише фрагментарне відображення у працях істориків та краєзнавців (Д. Д. Язиков, [2], Г. О. Мило-

радович [3], С. М. Брайловський [4], В. Л. Модзалевський [5], В. Ф. Горленко [6], Л. О. Гісцова [7], О. П. Оглоблин [8], М. Ч. Ларінова [9], Т. Ф. Литвинова [10], О. І. Журба [11], Ю. С. Шемшученко [12], О. Б. Коваленко [13] та О. О. Тригуб [14]). Втім, основна увага в них зосереджувалась переважно на різних аспектах громадської та культурної діяльності окремих представників роду.

Рід Туманських вів своє походження від «полського шляхтича» Тимофія Гнатовича Туманського, який близько 1678 р. переселився на Лівобережну Україну й осів у Борисполі, де одружився на представниці роду Дарицьких. Близько 1710 р. (у деяких джерелах – 1701 р.) «в бывшую моровую язву» Т. Г. Туманський разом з дружиною і синами Федором та Петром [15, арк. 1] занедужав і помер, «оставя по себе малолетнего сына Григория Тимофеевича Туманского» [16, л. 3]. Дата 1710 р. усе ж таки видається більш вірогідною, адже в списку бунчукових товаришів, які 6 листопада 1708 р. разом з гетьманом І. І. Скоропадським присяг-

нули на вірність Петру I, наведено прізвище Федора Туманського – вочевидь, сина Т. Г. Туманського [17, с. 182].

Г. Т. Туманський був одружений з Анною Костянтинівною Журовською. В. В. Кривошея припускає, що її дідом був О. С. Журовський – священник церкви Пресвятої Богородиці, а згодом протопіп Бориспільський [18, с. 107]. Подружжя мало п'ятеро синів – Василя (нар. бл. 1720 р.), Андрія (нар. бл. 1727-1728 рр.), Йосипа нар. бл. 1729 р.) *, Федора (нар. бл. 1731 р.) та Івана (нар. бл. 1740 р.), а також чотирьох дочок – Параскеву **, Олену, Тетяну та Анастасію.

Набуті представниками перших поколінь роду наприкінці XVIII ст. земельні володіння створили міцне підґрунтя його економічного благополуччя у наступні роки. Напередодні скасування кріпацтва, у деяких повітах Туманські належали до числа найбільших землевласників, чиї володіння перевищували 3 тис. десятин. Зокрема, у Глухівському повіті Туманським належало від 5 до 7 тис. десятин [19, с. 345], а в Гадяцькому – вони мали від 4 до 6 тис. десятин [19, с. 429]. Певними статками на території Чернігівської і Полтавської губерній Туманські володіли й у Козелецькому, Городнянському, Стародубському, Сосницькому, Мглинському, Остерському та Лубенському повітах. Поява у першій половині XIX ст. в їхніх маєтках промислових підприємств свідчила про руйнування натуральних підвалин кріпосницького господарства та поступове втягування їх в ринкові відносини. Широкий внутрішній ринок і захисне мито були для Туманських-поміщиків надійною гарантією своєчасного збуту виробленої у власних господарствах продукції. Проте, в середині XIX ст. їхні господарства, як і переважної більшості поміщиків, почали занепадати.

Виявлені в Державному архіві Чернігівської області та Державному архіві

Тверської області документи містять цінні відомості про господарську діяльність представників роду Туманських у середині XIX ст. Зокрема, доволі цікавим є опис маєтку дружини поміщика Тверської губернії Лева Леонтійовича Туманського – Параскеви Олександрівни. На жаль, ступінь його родинних зв'язків з нащадками Г. Т. Туманського на сьогодні достеменно не відомий. Архівні джерела дозволяють лише частково простежити біографію його предків. Дід Л. Л. Туманського – Яків мав двох синів, з яких старший – Єремія (нар. бл. 1748 р.) був протоієреєм у м. Градизьку (1788 р.). Молодший – військовий товариш, згодом губернський секретар – Леонтій (нар. бл. 1760 р.) володів певними маєтками у м. Градизьку та Кременчуцькому повіті [20, арк. 1]. У 1782 р. Л. Я. Туманський був внесений у список дворян Хорольського повіту [21, арк. 188зв.]. Серед документів, поданих у Герольдію, він представив свідоцтво від 10 жовтня 1784 р. «от родственников его губернского прокурора Ивана и бунчукового товарища Федора (Григоровичев. – О. Т.) Туманских, что он одной с ним фамилии и племянник их, сверх того, владеет дворянским именем» [22, арк. 2-7]. Зважаючи на вказаний ступінь спорідненості, можемо припустити, що його батько – Яків Туманський, міг бути сином померлого в 1710 р. бунчукового товариша Ф. Т. Туманського. Відтак, його сини Єремій і Леонтій доводилися племінниками І. Г. і Ф. Г. Туманським. 10 жовтня 1784 р. рішенням Київського дворянського депутатського зібрання Л. Я. Туманського було внесено до 4-ї частини Дворянської родовідної книги. Втім, 12 січня 1823 р. Герольдія відмовила його сину – портупей-прапорщику Олександрівського піхотного полку Кіндрату (нар. бл. 1801 р.) в отриманні дворянства [22, арк. 8-8зв.].

Згадки про нащадків Л. Я. Туманського, які мешкали в Кременчуцькому повіті Полтавської губернії, зустрічаються у першій половині XIX ст. Зокрема, докладні відомості про його сина Лева Леонтійовича Туманського (нар. бл. 1796 р.) містить атестат, поданий ним у Герольдію. Державну службу Л. Л. Туманський розпочав 26 березня 1808 р. губернським регістратором у Полтавській казенній палаті й

* Дата 1732 р., яку наводять у своїх працях О. П. Оглоблин і В. Л. Модзалевський скоріше за все хибна, адже за списком студентів Києво-Могилянської академії Й. Г. Туманському в 1745 р. було 16 років [ІР НБУВ, ф. 160, спр. 172, арк. 216].

** Відомості про Параскеву Григорівну Туманську відсутні в усіх відомих на сьогодні родописах, єдина згадка про неї міститься у сповідній відомості 1747 р. [ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 118, арк. 1]. Вочевидь, вона померла в юному віці.

продовжував її у різних державних відомствах, вийшовши у відставку 4 вересня 1844 р. в чині колезького асесора [23, арк. 4-4зв.]. За свою сумлінну службу він неодноразово отримував грошові заохочення.

І. Г. Туманський мав трьох дочок: Варвару (нар. 10 березня 1828 р. в с. Котиці Осташківського повіту) [23, арк. 6], Лідію (нар. 12 лютого 1829 р. в с. Котиці Осташківського повіту) [23, арк. 8], і Юлію (нар. 9 жовтня 1831 р. в Москві) [23, арк. 7]. Рішенням дворянського зібрання Тверської губернії від 12 листопада 1848 р. він разом з дочками був стверджений у дворянстві та внесений у 3-тю частину дворянської родовідної книги Тверської губернії [23, арк. 1]. У 1849 р. його дружина П. О. Туманська звернулася у Санкт-Петербурзьку опікунську раду для отримання кредиту [24, арк. 4-4зв.]. До клопотання вона додала опис свого маєтку, текст якого наведено наприкінці статті.

Інший документ містить опис гуральні поміщика Іллі Григоровича Туманського (нар. 21 липня 1817 р.) [5, с. 73], розташованої в с. Гута Остерського повіту [25]. В юності він, як і більшість однолітків, збирався вступити на військову службу й 31 січня 1827 р. записався до 1-го Кадетського корпусу [26, арк. 11]. Втім, внаслідок хвороби, 19 січня 1835 р. І. Г. Туманський змушений подати рапорт про звільнення. А 21 листопада 1841 р.

він звернувся з проханням «*продолжать службу по Министерству государственных имуществ в Черниговской губернии в каком-нибудь уезде помощником окружного начальника*» [27, арк. 1]. Однак, 16 травня 1842 р. отримав відповідь, про відсутність вільних вакансій по губернії [27, арк. 4]. Станом на 10 травня 1845 р. І. Г. Туманський служив діловодом у канцелярії Остерського повітового предводителя дворянства [28, арк. 1249; 29, с. 213], а 1 червня 1851 р. перейшов на службу до Козелецького повітового суду [28, арк. 1249]. 10 травня 1849 р. він отримав чин губернського, а 6 квітня 1854 р. – колезького секретаря [28, арк. 1249]. Разом з братами І. Г. Туманський володів маєтками в Козелецькому і Остерському повітах. Не залишивши спадкоємців, І. Г. Туманський помер 21 жовтня 1894 р. у с. Олбин Остерського повіту, де і був похований [28, арк. 84].

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами зі збереженням усіх фонетичних, лексичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі чинних правил публікації документів ХІХ ст. Нерозібрані внаслідок пошкодження тексту слова та словосполучення позначено трьома крапками у квадратних дужках [...]. Скорочені слова доповнено, очевидні орфографічні помилки виправлено без застережень.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Опис маєтку поміщиці П. О. Туманської у с. Буковичі Осташківського повіту Тверської губернії

1849 р.

Описание имени заёмщицы Тверской губернии Осташковского уезда помещицы коллежской асессорши Параскевы Александровой Туманской, просящей в С. Петербургском Опекунском совете надбавочной ссуды по 10 рублей серебром на душу вместо копии со свидетельства Гражданской Палаты для представления в залог по дозволенным порядкам.

Тверской губернии Осташковского уезда в деревни Буковичах двадцать ревизских мужеска пола душ.

Земли при этой деревне в единственном владении состоит:

Пахотной – 70 дес.

Сенокосу – 42 десят.

Лесу строевого и дровяного – 305 десят.

Под [...] – 5 десят 2040 саж.

А всего одной удобной четьреста двадцать две десятины, две тысячи сорок аршин.

Тягон на хлебопашестве двенадцати на оброк нет.

С каждого тягна крестьянами ежегодно высеивается.

Ржи на две четверти

Ярового на четыре четверти

Промышленность крестьян состоит в хлебопашестве и плотничестве и других работах.

Сбыт хлеба ржаного и ярового и других произведений производится в городе Осташкове, находящемся от деревни Буковичи в двенадцати верстах, изделия же крестьяне производят, где находят для себя удобным и выгодным.

Судоходства и рыбной ловли нет.

Господских строений, фабрик и заводов не имеется.

Ежегодного дохода с остаточного имения за всеми расходами получается триста сорок три рубля серебром.

На имении сем казенной недоимки не состоит.

Державний архів Тверської області, ф. 59, оп. 1, спр. 2658, арк. 4-4зв. Оригінал.

№ 2

Опис гуральні поміщика І. Г. Туманського, розташованої у с. Гута Остерського повіту Чернігівської губернії

1869 р.

Описание винокуренного завода, находящегося Черниговской губернии, Остерского уезда при деревне Гуте, в расстоянии 15 верст от ближайшего города Остра и в 15 верстах от ближайшей на реке Десне пристани

- 1) Завод принадлежит землевладельцу Илье Григорьевичу Туманскому
- 2) Здание завода деревянное.
- 3) Винный подвал деревянный, находится в недалнем расстоянии от завода.
- 4) Завод паровой.
- 5) Водоварный чан помещается в верхнем этаже вне завода и наполняется водою, проводимою в него из водокидной машины, посредством насоса.
- 6) Заторный чан помещается в верхнем этаже и в нем затирание производится руками рабочих и ручными лопатами.
- 7) Часть для охлаждения затора помещается вне завода.
- 8) В заторном отделении находятся три дрожжевые чана, и при них кадки и холодильник для охлаждения дрожжей.
- 9) Квасильное отделение, состоящее из шести чанов, помещается в нижнем этаже.
- 10) Перегонный снаряд помещается в нижнем этаже и состоит из двух деревянных кубов, деревянного же прикубка с тремя медными тарелками и холодильного чана с змеевиком, этот последний помещен вне завода.
- 11) В нижнем этаже находится в особом отделении спиртоприемный чан и при нем мерник.
- 12) Над спиртоприемным чаном в особой комнате устроена конторка в которую проведена спиртовая труба для стока спирта в приемный чан, в смежности с этой комнатою находится ларь для хранения припасов к затору.
- 13) Паровик в нижнем этаже.
- 14) Два водокипные [?] насоса с конным приводом, устроены вне завода с двух сторон его в связи с ним.
- 15) Бардный колодец, помещается в расстоянии 10-ти саженой от завода и в него барда из бражных кубов проводится по скрытой рывне, тут же помещение для рабочих лошадей, [...] для свиней, а далее идут сараи для скота, откармливаемого бардой.

16) Квартира для надсмотрщика находится в 85 саженьях от завода, состоящая из одной комнаты деревянной, при ней сени и напротив другая комната, где помещается приказчик владельца завода.

17) В 6-ти саженьях от завода находится в одной связи два деревянных амбара для хлебных запасов, в смежности с этими амбарами состоит ледник деревянный.

18) В 100 саженьях от завода находится комната деревянная для винокура и в одной связи с нею помещение для сушки хлеба.

19) Две комнаты деревянные с сенями для жилья заводчика, расстоянием от завода до 105 саженьей.

20) Копная мельница плетневая о двух осадках в 106 саженьей от завода.

21) Изба для помещения бондаря и рабочих в 5 саженьях от завода.

Державний архів Чернігівської області, ф. 138, оп. 1, спр. 2, арк. 14-15. Оригінал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвинова Т. Ф. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України / Т. Ф. Литвинова // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 67-78.
2. Языков Д. Д. Фёдор Антонович Туманский : (его жизнь и поэзия) : ист.-лит. очерк : С приложением всех стихотворений Ф. А. Туманского и библиографии о нём / [соч.] Дмитрия Языкова (Д. Я.-Ш.). – М. : Универ. тип., 1903. – 29 с.
3. Милорадович Г. А. Хутор Вознесенск : [Описание хутора, принадлежащего Туманским и письма разных лиц В. Г. Туманскому] / Григорий Милорадович. – Чернигов, 1857. – 21 с.; Його ж. Василий Григорьевич Туманский : биограф. очерк / [Г. А. Милорадович]. – Чернигов, 1858. – 48 с.; Його ж. Стихотворения Василия Ивановича Туманского (1817-1839) с присовокуплением статьи о семействе Туманских и библиографической статьи о стихотворениях В. И. Туманского / Г. А. Милорадович. – СПб. : Типография И. Габермана, 1881. – 176 с.; Його ж. Письма Василия Ивановича Туманского и неизданные его стихотворения / [Предисл.: Петр Ставицкий; Послесл.: гр. Милорадович]. – Чернигов : гр. Г. А. Милорадович, 1891. – [2], 152 с.; Його ж. Опыт истории Государственного Совета. Сочинение В. И. Туманского / Г. А. Милорадович // Русский архив. – 1903. – № 9. – С. 153–176.
4. Брайловский С. Н. Василий Иванович Туманский / Сергей Брайловский // Пантеон литературы. – 1890. – № 9-10. – С. 1-48; Його ж. Василий Иванович Туманский // Русская старина. – 1890. – № 8. – С. 378-386; Його ж. Новые материалы для биографии В. И. Туманского / С. Брайловский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Май. – Часть ССCLIX. – С. 101-123; Його ж. Василий Иванович Туманский. Стихотворения и письма : С портр. и факс. поэта и видами его дома и надмогил. памятника / В. И. Туманский; Ред., биограф. очерк и прим. С. Н. Брайловского. – СПб. : А. С. Суворин, 1912. – [2], 434 с., 4 л. ил.
5. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 2 / В. Л. Модзалевський ; [ред. кол.: С. В. Шурляков (відп. секретар) та ін. ; упорядкув.: В. В. Томазов]. – К. : [б. в.], 1998. – 96 с.
6. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К. : Наукова думка, 1964. – 248 с.
7. Гіськова Л. О. Перша анкета-програма для історико-етнографічного опису України / Л. О. Гіськова // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 63-71.
8. Оглоблин О. П. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 326 с. Його ж. Федір Туманський і його проект Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-х рр. / Олександр Оглоблин // Науковий збірник Української вільної академії наук у США. – Вип. 2. – Нью-Йорк, 1953. – С. 109-114.
9. Ларионова М. Ч. В. И. Туманский – поэт 20-30 гг. XIX века : автореф. дис. ... канд. филологических наук : [спец.] 10.01.01 “Русская литература” / Ларионова Марина Ченгаровна. – Ленинград, 1988. – 16 с.
10. Литвинова Т. Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф. Й. Туманського / Т. Ф. Литвинова // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 70-93.
11. Журба О. І. Ф. Й. Туманський / О. І. Журба // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 124-137; № 6. – С. 119-131; 2004. – № 1. – С. 111-119.
12. Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманський (К 200-летию со дня рождения) / Ю. С. Шемшученко. – К. : Издательский дом “Юридична книга”, 2000. – 654 с.
13. Коваленко О. Б. Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського / Олександр Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 144-150.
14. Тригуб О. О. Рід Туманських у контексті становлення «Нової сімейної історії» / Олександр Тригуб // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали VII Міжнародної студентської

- наукової конференції (Чернігів, 11-13 квітня 2008 р.). – Чернігів : Сіверянська думка, 2008. – С. 211-212; Його ж. З історії формування земельних володінь козацької старшини у XVIII ст. (на прикладі роду Туманських) / Олександр Тригуб // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : матеріали VIII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 10-12 квітня 2009 р.). – Чернігів : Сіверянська думка, 2009. – С. 209-210; Його ж. Нові відомості до біографії В. Г. Туманського / Олександр Тригуб // Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі : зб. матеріалів IV Міжнародної наукової конференції / Упорядник О. Г. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 203-206; Його ж. Невідомий Йосип Туманський / Тригуб О. О. // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць К. – Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 105-107; Його ж. Василь Туманський і муроване будівництво у Глухові у 1776-1779 рр. / О. О. Тригуб // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 183-185; Його ж. До питання про участь новгород-сіверського віце-губернатора В. Г. Туманського у відбудові Глухова після пожежі 1784 р. / Олександр Тригуб // Сіверянський архів. – Чернігів, 2010. – С. 5-9; Його ж. До біографії Володимира Туманського / О. О. Тригуб // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 253-256; Його ж. Нові відомості про господарську діяльність поміщиків Туманських у першій половині XIX ст. / О. О. Тригуб // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 247-250; Його ж. Сімейні зв'язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. / Олександр Тригуб // Український історичний збірник. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 27-38; Його ж. Василь Йосипович Туманський та його родина / О. О. Тригуб // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 333-335; Його ж. Невідомі документи про особисте життя Володимира Івановича Туманського / Олександр Тригуб // Український історичний збірник. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 423-428; Його ж. К вопросу о биографии К. Н. Туманского / Тригуб Александр Александрович // Научная дискуссия: вопросы социологии, философии, истории. – М., 2013. – С. 66-72; Його ж. Сторінки сімейної історії українського нобілітету: родина Федора Григоровича Туманського / Олександр Олександрович Тригуб // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 178-198; Його ж. Ф. Й. Туманський і цензура в Російській імперії наприкінці XVIII ст. / О. О. Тригуб // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 154-157.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. П, № 16632.
  16. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1343, оп. 30, д. 3351.
  17. Бантиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. – М. : Изд. Ун-та, 1859. – Ч. 2 : 1691-1722. – 340 с.
  18. Аброскін П. Київщина козацька: люди і долі / Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. – К. : “Стилос”, 2004. – 181 с.
  19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. / Под редакцией В. П. Семенова (репринтное издание 1903 г.). – Х., 2009. – 552 с.
  20. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1336, оп. 4, спр. 2345.
  21. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 133, оп. 2, спр. 1.
  22. РГИА, ф. 1343, оп. 30, д. 3360.
  23. РГИА, ф. 1343, оп. 30, д. 3355.
  24. Государственный архив Тверской области, ф. 59, оп. 1, д. 2658.
  25. Держархів Чернігівської області, ф. 138, оп. 1, спр. 2.
  26. ІР НБУВ, ф. П., № 16894.
  27. Держархів Чернігівської області, ф. 137, оп. 1, спр. 22.
  28. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 14, спр. 2462.
  29. Адрес-календарь, или Общий штат Российской империи на 1847 год. Часть 2. – СПб. : при Императорской Академии Наук, 1847. – 224 с.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Тригуб О. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 04.09.2014 р.

*Рецензії
та повідомлення*

РУСИНИ – НАЩАДКИ РУСИ-УКРАЇНИ*

Рецензія на колективну монографію: Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку (Київ, 2013).

Украинцы-русини: этнолингвистические и этнокультурные процессы в историческом развитии (Киев, 2013).

Ukrainian-Rusyns: ethno-linguistic and ethno-cultural processes in the historical development (Kyiv, 2013).

У 2013 р. вийшла в світ солідна праця «Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку» (більше 43-х умовно-друкованих аркушів) колективу дослідників за редакцією академіка, директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України, відомого українського етнолога – Ганни Аркадіївни Скрипник.

У виданні йдеться про утвердження загальноукраїнської етнімії та розвиток етноідентифікаційних процесів у середовищі українців-русинів Закарпаття і Східної Словаччини; висвітлюються питання історичних витоків та ідейних джерел закарпатського регіонального сепаратизму й сучасних виявів політичного русинства; аналізуються мовні, етнокультурні та етнодемографічні процеси на Закарпатті. У колективній монографії репрезентовано дослідження відомих вітчизняних і зарубіжних учених (Ю. Бача, Г. Кожолянка, О. Майбороди, В. Маркуся, О. Мишанича, М. Панчука, М. Сополіги, М. Тиводара та ін.) із проблем етногенезу та розвитку лінгвокультурних реалій Закарпаття в історичній ретроспективі.

Проблема русинів, висвітлена у виданні, є особливо актуальною для українського сьогодення, адже проблема сепаратизму для сучасної України носить далеко не теоретичний характер. Питання єдності українців є однією з найважливіших в контексті національної безпеки держави, що особливо важливо в контексті військових подій на Сході України та ситуації в окупованому Російською Федерацією Криму. Актуальність такого дослідження обумовлена тою ситуацією, яка склалася на Закарпатті протягом ХХ ст. і набула особливої гостроти на початку ХХІ ст. Питання «русини чи українці?» останнім часом з суто етнографічного перетворилося на політичне. Серед широкого загалу, і навіть серед частини науковців, досить поширений стереотип, що русинами завжди були лише західні українці. Сучасні ж діячі так званого політичного русинства на Закарпатті навіть оголошують існування там окремого русинського народу, відмінного від українців, на тій підставі, що закарпатці найдовше зберігали цю самоназву.

Проте річ у тому, що раніше всі українці звалися «русинами», а етнімію цей походить саме з Середнього Подніпров'я. Етнімію «русини» – перша самоназва українського народу, який пізніше, з певних причин, її змінив. Вперше етнімію у збірній формі множини «Русь» і в однині – «русин» фіксується в «Повісті минулих літ» у 911-912 рр. у договорах князя Олега з Візантією. (Такий тип етнімії зі збіркою формою множини взагалі характерний для давньоруської та староукраїнської мови, наприклад, «Литва» – «литвин»). Етнімію «русь»/«русин» вживався як самоназва всього українського народу впродовж ХІІІ – початку

* Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [Голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 750+XXX с.

XVIII ст., і це добре задокументовано джерелами як із Волині та Галичини, так і з Середнього Подніпров'я. Зокрема, форма «русь»/«русин» зустрічається в таких пізніх за часом створення творах зі Східно-Центральної України, як «Хроніка» Феодосія Софоновича (завершується 1672 р.), Літопис Григорія Граб'янки та вірші й приповісті Климентія Зіновієва (кінець XVII – початок XVIII ст.), Літопис Самовидця (закінчується 1702 р.), Літопис Самійла Величка (початок XVIII ст.), а також у гетьманських документах того періоду.

Починаючи з першої половини XIX ст., українська інтелігенція (М. Максимович, М. Костомаров, О. Бодянский, М. Драгоманов) починає використовувати назву «українці» як загальноукраїнський етнонім, на противагу витісненому на Наддніпрянщині і Лівобережжі дією російських офіційних властей етноніму «русини». Її зусиллями етнонім «українці» поступово поширюється по всій території України. Однією з вагомих причин прийняття українською інтелігенцією нового етноніма була монополізація Росією давньоруської спадщини і неможливість ефективно протистояти цьому в умовах відсутності в українців своєї державності. Тим часом етнонімічна назва «українці» була дуже вдалою, оскільки поєднувалася зі славним козацьким минулим і вже побутувала як один із регіональних етнонімів. Проте утвердження нового загальноукраїнського етноніма відбулося далеко не відразу. Зокрема Т. Шевченко терміна «українці» ще не вживає. У творах С. Руданського етноніми «українці» і «русини» фігурують паралельно. Леся Українка вже взяла новий етнонім собі за псевдонім, хоч інколи все ж використовувала і назву «русини». Серед широких народних мас етнонім «українці» приживався як самоназва ще повільніше. Остаточо утверджується самоназва «українці» у Східно-Центральній Україні після української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

На Галичині та Буковині етнонім «українці» починає поширюватися з кінця XIX ст., коли там відбувається піднесення українського національно-культурного руху. Особливо цьому сприяли своєю діяльністю І Франко, А. Шептицький, М. Грушевський, а пізніше – січові стрільці, УПА. Проте сприйняття назви «українці» як власної, русинами Галичини затягнулося до Другої світової війни. На Закарпатті етнонім «українці» поширюється найпізніше – фактично аж після його приєднання до України в 1944 р.

Таким чином, український народ у процесі своєї непростой етнічної історії, під впливом певних обставин, змінив самоназву від «русь/русини» на українці. І ця зміна мала свої особливості в різних етнографічних районах.

На жаль, в наш час серед русинів є діячі, які виношують ідею про перегляд кордонів України, можливу передачу всього чи бодай частини Закарпаття Угорщині, Румунії, Словаччині чи іншим державам. Є й такі особи, що наполягають на негайному проголошенні Підкарпатської Русі. Проте їх небагато і вони не відображають прагнення більшості населення Закарпаття, яке вважає себе українським.

У вказаному контексті значення рецензованої праці значно зростає. На основі історичних, етнологічних та лінгвістичних джерел авторами висвітлюються різні аспекти проблеми русинів, спростовуються новітні псевдонаукові концепції, щодо їх окремішності як нації. Словами фольклориста М. Левченка доводиться головна теза: *«... кожен безсторонній читач наочно бачить, що ніякі політичні кордони не розбили вікової єдності в мові нашої України по цей бік Збруча і по той бік: це нерозривно одна-єдина Україна»* (с. XXIX).

Коллективна монографія складається з двох частин, а також своєї передмови Г. Скрипник «Русини» – етнонім, що має українців єднати...» Перша частина присвячена етнолінгвістичним та етнокультурним процесам у середовищі українців-русинів сучасної Закарпатської області. Автори висвітлюють питання історичних витоків та ідейних джерел закарпатського регіонального сепаратизму та сучасних виявів політичного русинства (О. Мишанич), розглядають політичне русинство як відголосок геополітичних інтересів першої половини XX ст., подають огляд історичних назв Закарпатського краю (М. Тиводар),

розкривають політичний підтекст русинського питання і його антиукраїнська сутність (М. Панчук, В. Піпаш), аналізують мовні, етнокультурні та етнODEMOграфічні процеси, й особливості формування національної свідомості закарпатських українців (П. Чучка, Л. Белей, М. Штець, М. Зан), висвітлюють в історичному контексті специфіку етнокультури українців-русинів Галичини й Буковини (Г. Кожоляно, Я. Мокляк).

Друга частина показує проблеми розвитку мови і культури українців-русинів зарубіжжя, зокрема, досліджується питання етногенезу українських меншин Словаччини, Польщі, Румунії, Угорщини (М. Сополіга, М. Дуйчак, О. Курінний, Ю. Бача, А. Ковач, Б. Гальчак, М. Мозер, П. Леню). На основі аналізу ідентифікаційних практик українсько-руської людності США, розкривається еволюція ідентичності української діаспори в цій країні (Б. Ажнюк).

Видання вийшло в світ стараннями Міжнародної асоціації українців, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України і Музею української культури у Свиднику (Словаччина) (с. II-III).

Виклад матеріалу досліджень, наукових положень поданий доступно, професійною українською літературною мовою.

Особливо вдалим, на наш погляд, є передмова Г. Скрипник, а також дослідження О. Мишанича, М. Панчука і М. Тиводара, які надають новий історичний, етнологічний та лінгвістичний матеріал.

Однак, колективна монографія має і певні недоліки. Робота б значно виграла якби автори більше використали архівного матеріалу, який надав би дослідженню ґрунтовності. Також, незрозумілою є специфічна нумерація сторінок, де передмова Г. Скрипник пронумерована римськими цифрами, а попередні декілька сторінок та весь подальший матеріал – арабськими. Вставка в 30 сторінок з арабською нумерацією ускладнює сприйняття тексту.

Проте, вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від колективної монографії, яка є важливим внеском у дослідження історії України, етнології, етнографії, лінгвістики. Книга буде корисною для викладачів, студентів, науковців, а також широкого загалу громадськості, хто цікавиться українською етнічною історією і культурою. Не менш важливим є політичне значення публікації, про що справедливо зазначила її головний редактор Г. Скрипник: *«Сподіваємося, що опублікування такої праці сприятиме підвищенню етнокультурної поінформованості як політичних кіл, так і громадськості України, а відтак буде спонукати до протидії політиці регіональної поляризації українського народу, спробам політичного розколу держави»* (с. II).

*Задовго Ви томилися в тюрмі,
На волі з вільними шукайте згоди.
Та спершу об'єднайтеся самі,
Бо не позичить Вам ніхто свободи!*
Дмитро Павличко

РОЗДУМИ В СЛУХ

Дорогі друзі!

Повернувся з Польщі. Де був по завданню керівництва вузу, з метою узгодження питань подання проекту на грант ЄС. Заспокоюю деяких колег. Я поки не на передовій, так як не мобілізований за віком. Але, я сам себе мобілізував і регулярно працюю над зміцненням бойової готовності нашого війська. Сьогодні в п'ятий раз побував на лінії фронту в наших бійців під Армянськом. Бойовий дух і зведені укріплення все більше переконують в тому, що для ворога вірогідне вторгнення не буде простою прогулянкою, як по Криму.

Щиро дякую Вам, що відгукнулися на моє прохання про допомогу нашому війську, яке розгорнуто на лінії фронту в безпосередній близькості від населеного пункту Армянськ.

Минулий раз посильна допомога склала від 50 до 500 гривень. Загальна сума : **2650** гривень. На дані кошти я придбав (відповідно до діючих заявок військових): бінокль (310 грн.), черевики сім пар (1190 грн.), ліхтар тактичний (218.55 грн.), пила бензинова (542.23 грн.), олива до пили (49.37 грн.), мішок спальний дві штуки (193.80 грн.), намет двохмісний (128.80 грн.). Всього витрачено коштів: **2632.75** грн. Таким чином, залишок склав: 17 грн. 25 коп.

Зберігаючи коректність щиро дякую:

Нікілеву Олександрю – д.і.н., професору Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара; **Гаврилюку** Олександрю – к.і.н., доценту Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (Луцьк); **Співаковському** Олександрю – д.пед.н., професору, першому проректору Херсонського державного університету; **Рудишину** Сергію – д.біол.н., професору Глухівського національного педагогічного університету; **Гиричу** Ярославу – к.і.н., доценту, завідувачу кафедри історії України Глухівського національного педагогічного університету; **Котляру** Юрію – д.і.н., професору, завідувачу кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили (Миколаїв); **Страшнюку** Сергію – к.і.н., доценту, керівнику центру болгаристики Харківського національного університету ім. В. Каразіна; **Мавріну** Олександрю – к.і.н., с.н.с., заступнику директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; **Хмель** Анасасії – к.і.н., ст. викладачу кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили (Миколаїв); **Морозовій** Ользі – к.і.н., доценту, докторанту Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; **Тригубу** Олександрю – д.і.н., доценту, завідувачу кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили (Миколаїв).

Чергова сума зібрана впродовж тижня склала **1655** грн. 25 коп. (це із додаванням залишку). Посильна допомога склала від 100 до 300 грн. На дані кошти я для військових придбав: каву розчинну (29 грн. 99 коп.), акумулятор СТ60 (532 грн. 80 коп.), ліхтар тактичний (244 грн. 80 коп.), черевики чотири пари (680 грн.), печатки три пари (48 грн.), навушники (60 грн.). Таким чином витрачено: **1595** грн. 59 коп. Залишок складає: 59 грн. 66 коп.

Щиро дякую: Дмитру **Буріму** – к.і.н., старшому науковому співробітнику, вченому секретарю Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України; Костянтину **Новохатському** – співробітнику Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України; Ларисі **Лехан** – к.і.н., доценту Криворізького

національного університету; Варфоломію **Савчуку** – д.і.н., професору, завідувачу кафедри Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; Ірині **Ткаченко** – к.і.н., доценту Сумського національного університету банківської справи; Ользі **Морозовій** – к.і.н., доценту, докторанту Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України; Аллі **Кучеренко** – к.і.н., доценту Херсонського державного університету; Олександру **Тригубу** – д.і.н., доценту, завідувачу кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. П.Могили; Віктору **Погромському** – к.і.н., ст. викладачу кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. П.Могили; Ользі **Гайдай** – к.і.н., доценту, докторанту Чорноморського державного університету ім. П.Могили; **студентам** спеціальності міжнародні відносини : 591 група, 291 група, 491 група, 492 група. 12 квітня 2014 р. о 17.52 на мій рахунок Приватбанку отримано суму на допомогу нашому війську. Нажаль, я поки не знаю хто її перерахував. Тому, дякуючи Вам, прошу дайте знати від кого ця сума надійшла. Окрім того виділив кошти на підтримку нашого війська Ярослав **Мокляк** – доктор історичних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща).

Таким чином, зібрано 850 гривень, плюс залишок з минулого разу 59 грн. 66 коп.. **Всього: 909** грн. 66 коп. Витрачено мною: пальне для автомобіля – 257 грн. 53 коп., тактичний ліхтар – 150 грн., черевики три пари – 540 грн., кепки формені літні чотири – 128 грн. **Всього** витрачено: **1075** грн. 53 коп.

Хочу подякувати Вам за довіру. Я продовжую співпрацювати з нашими військовими, які самовіддано захищають мир і спокій. Сподіваюся, що відгукнуться й інші колеги та внесуть посильну лепту в допомогу розташованим під Армянськом підрозділам.

Чи має Україна «лягти» під Путлера¹²³?

Із важким серцем пишу ці рядки. Адже поставив перед собою запитання і, очевидно, здогадуюся яка буде відповідь. Не втішними і тривожними є повідомлення зі Сходу – чергова зрада ментів у Донецьку і захоплення при потуранні все тих же ментів адміністративних будівель у Костянтинівці сьогодні. Таке враження, що БЮТ злив Крим, а тепер зливає Схід. Південь наступний?

Пам'ятаю як тішилися у 1991 році, здобувши незалежність. Особливі сподівання сповнювало те, що вона дісталася без кривавого протистояння. Майже в єдиному пориві народ захотів «запанувати у своїй сторонці». Ніщо просто так не дається. Своєрідною платою за незалежність стали втрата заощаджень, золотовалютних резервів, власності за кордоном, вимушене сусідство з ЧФ (який, зрештою «по-братськи» поділили)... Як показав час, ті народи на пострадянському просторі, що провели люстрацію досягли значних здобутків у своєму поступі. Компартійна номенклатура, що вправно долучилася до самостійницьких процесів та її опоненти уникнули люстраційних процесів. Непрозорість влади, підклимні домовленості учасників політичного процесу, конфіскаційна приватизація, рекет і рейдерство неминуче вели до кланового принципу в побудові владних інститутів. У такій ситуації правила гри починають диктувати олігархи та кримінальні елементи, організовані в різноманітні угруповання, в тому числі за партійною ознакою (кримінал прийшов у всі владні інститути). Найбільш випукло проявилось протистояння «дніпропетровських» та «донецьких».

Народ України позбавлений через вибори вільно обирати на початку ХХІ ст. змушений був втягнутися у вуличне протистояння, стаючи суб'єктом маніпулювання з боку політичних сил. Процеси поступової внутрішньої дестабілізації співпали зі змінами на російському політичному Олімпі, який має в своїх руках «компромат» на багатьох ключових політичних гравців нашої держави. Приведення з другої спроби до влади підконтрольного В. Путіну очільника партії регіонів поклало початок згорання дрейфу України за невизначеним курсом. Приставлені з Москви «смотрящі» разом із активом компартії та партії регіонів

1 Путлер – В.В. Путін – ідеолог та провідник російського фашизму

цілеспрямовано провадили демонтаж державних інститутів (доведення до жалюгідного стану армії, зміцнення каральних підрозділів міліції та СБУ, нав'язування стереотипів мислення за допомогою попси, перелицювання підручників з історії, формування загонів гопників, підготовка в Росії на спеціальних базах типу «Вистріл» з числа місцевих диверсантів та заколотників, неприхований шпіонаж та збір компромату на корумпованих чиновників, підкуп тощо).

Виснажений протистоянням із Майданом, загнаний у безвихідь зовнішніми запозиченнями режим змушений поступитися частиною владних повноважень. Регіонали з комуністами отямившись після перших тижнів паніки продовжують свою антиукраїнську діяльність у Верховній Раді. Їх бойові загони оплачених тітушок разом із російськими диверсантами після анексії Криму тероризують населення Сходу. В цих умовах вчорашня опозиція проявляє нездатність захистити інтереси держави та мирних мешканців. Задекларована «антитерористична» операція нагадує «дивну війну», яку ми спостерігали в березні у Криму. Що робити в такій ситуації? «Лягти» під Путлера?

Вихід єдиний, в самоорганізації українців.

Є.Сінкевич 20/04/2014

Як ся маєш, Ринат?

Впродовж 2013-2014 рр. події в Україні змінюються як у калейдоскопі: підписуємо асоціацію, не підписуємо асоціацію, мирне стояння на Майдані, небесна сотня, анексія Криму, тривожні події на Сході країни. Пересічному українцю зачасти важко збагнути, що відбувається на Луганщині та Донбасі. Що то за самопроголошені «республіки», як довго триватиме «антитерористична операція»?

Якщо історична область Слобідська Україна (Харківська, Сумська та частково Луганська область, окраїни Білгородщини і Воронежчини) сформувалася впродовж XVII-XVIII століть, то формування Донбасу як економіко-територіальної одиниці тривало впродовж кінця XVIII – початку XX століття. Українські козацькі дозори з Харкова, Ізюму та інших містечок-укріплень активно проникали на терени сучасного Донбасу. До порівняно нечисленного місцевого населення з приєднаного до Росії (1783 р.) Криму цариця наказала переселити греків, ассирійців, вірменів. У першій половині XIX століття значна частина Слобожанщини і південно-східні терени від неї активно розвивали тонкорунне вівчарство. На шерстемийних мануфактурах розташованих на річках Харків, Уди, Сіверський Донець шерсть доводилася до кондиції і збувалася на оптових ярмарках міста Харкова (Троїцькій, Покровській). Залізничне будівництво (проведення у 1869 р. колії до Харкова) обумовило необхідність розвитку металургії та вуглевидобутку. Промисловість вимагала значних капіталовкладень. Поруч із вітчизняним свої інвестиції здійснював іноземний капітал. Поступово Юзівка вийшла на перші позиції в імперії. Промислове виробництво і наявність залізничного сполучення сприяли притоку робітничої сили із навколишніх сіл та інших регіонів. На початку XX століття етнічне тло Донбасу визначали українське село та численні інтернаціональні російськомовні містечка. В ході революційних подій та громадянської війни регіон пережив різні ситуації (Донецько-Криворізька республіка, австро-німецька окупація, більшовицьке вторгнення тощо). Металургійні підприємства і шахти зазнали руйнування. Міста були спустошені. Відбудова зруйнованого військовими діями регіону лягла на плечі українського селянства. Важливість для економіки країни Донбасу добре розуміла більшовицька влада. У 1921 р. більшовиками було здійснено спробу поставити на чолі українського радянського уряду В.К. Винниченка. В якості плати за цей «дружній» жест від нього вимагали передати Донбас Російській Федерації. Відомий письменник і революціонер зрозумівши ту незавидну роль, яку йому відводять в Кремлі хутко дременує до Відня. Далекоглядний план кремлівських ляльководів провалився.

Після завершення Другої світової війни спустошений Донбас потребував значних матеріальних і людських ресурсів. На Волині спеціальними військовими будівельними

загонами були вирубані величезні площі лісів (на сторопила для кріплення в шахтах). Попутно скорочувалося і поле для діяльності ОНУ-УПА. До поріділого місцевого населення долучили виселених із польських теренів лемків та бойків. Як правило, вони селилися в селах. Окрім того широкого поширення набула практика використання на відбудові хімічних та металургійних заводів, а також шахт так званих «хіміків» – засуджених за різні правопорушення з правом проживання в колонії-поселення. Їх звозили з різних регіонів Радянського Союзу. Після відбуття термінів покарання вони, як правило, осідали на постійне проживання на Донеччині.

Порівняно добре оплачувана, але важка і небезпечна праця обумовили формування певного психотипу населення шахтарського краю. Розвал Радянського Союзу співпав із занепадом десятиліттями налагоджених корпоративних зв'язків, втратою престижу шахтарської праці. Ціла низка шахт і підприємств закрилися, а разом із ними прийшли в занепад численні міста і містечка. В 1990-х рр. в Донбасі розгорнулася війна за перерозподіл вцілілого багатства. В регіоні, де міст та містечок мало не більше чим сіл при масовому безробітті основним заняттям для молоді став рекет і розбій. Центральна влада повинна була рахуватися з доведеними до розпачу шахтарями (шахтарські страйки змусили піти достроково з посади Л. Кравчука). «Шахтарський спецназ» доставлений поїздами до Києва, вистукував пластиковими шоломами біля кабінету і адміністрації Президента чергові відкупні. Інша справа, що більша частина субвенцій і регресних виплат із центрального бюджету так і не доходила до шахтарів, а осідала в кишенях лідерів місцевих кланів.

Невдовзі, донецькі вже були готові потягатися за «престол» з дніпропетровськими. У 1997 р. вони формують Партію регіонального відродження України (Партію регіонів) і починають «розкрутку» однієї з ключових її фігур «свого хлопця», рецидивіста В.Ф. Януковича. Чому один із головних «спонсорів» партії Ринат Ахметов зробив ставку на людину з травмованою тюремним вишколом психікою? Чому з такою наполегливістю (не забудемо й ще про одного «спонсора» В. Путіна) просував його на найвищу посаду в державі? Найбагатша людина в державі (статки Р. Ахметова становили близько 10% валового національного продукту держави) окрім ставки на «свого хлопця» потребував мати в Києві людину залежну, керовану.

Поразка при поході В. Януковича на Київ у 2004 р. вдарила по самолюбству В. Путіна та створила певні проблеми для Р. Ахметова (тимчасовий виїзд за кордон «на лікування»). Український народ (ті клятві бандерівці) поламав їх схеми (неприхована агітація російських ЗМІ, тітушки тільки вчилися махати палицями, каруселі, бруталні вкидання бюлетенів тощо).

Нездатність помаранчевої команди провадити злагоджену політику, більш тонкі маніпуляції ПР в процесі виборів Президента дозволили добитися бажаного результату з другої спроби. Донецькі із завзяттям взялися до праці – розставили своїх людей на всі ключові посади від Сходу до Заходу, «відтиснули» ласі шматки бізнесу від попередніх власників. Не даром набув поширення анекдот: «На Донбасі люди бояться виходити на вулицю. Чому? Всіх хто виходить на вулицю, відловлюють і відправляють в інші регіону на керівні посади». Кору́пція і казнокрадство набули безмежних масштабів.

Якщо стосунки між В. Януковичем і Р. Ахметовим (принаймні зовні) були достатньо гармонійними, то з В. Путіним не склалося. Російський «альфа-самець» не випускав жодної нагоди щоб не продемонструвати своє домінування (комплекс Наполеона?). Тут в нагоді був газовий чинник. Очільник із сусідньої держави на стільки оволодів ситуацією в Україні (контррозвідка, СБУ, міліція – під контролем, військо і флот – в напівпритомному стані), що міг вже не церемонитися з поставленим «смотрящим» за Україною Віктором Федоровичем і в наглу, нехтуючи дипломатичним протоколом та етикетом запізнюватися (на пару годин) на зустріч. Адже по дорозі трапилися російські байкери (така приємна несподіванка), що відмовити собі покататися на моцику не вистарчило сили волі.

Очевидно, В. Янукович свого роду контраргументом у цих відносинах вбачав «шантаж» російського колеги стосовно вірогідності підписання асоціації з ЄС. Зрозуміло, що

корумпований мешканець Межигір'я провадити реформи не збирався, а відповідно й асоціація була лише примарою. Ця тема дійсно тривожила господаря Кремля і була козирем в переговорах українських «вождів» із російськими патронами. Але, знову втрутився несподіваний чинник – Майдан.

Не бажання В. Януковича піти хоч на якісь поступки Майдану та не бачена жорстокість каральних органів, безчинства і звірства завезених із південно-східних регіонів тітушок завершилися втечею «професора» до покровителів у Росію. Виявилось, що Р. Ахметову поїхати «на лікування» особливо нікуди. Помешкання в Лондоні постійно пікетується. Окрім того, є небезпека розділити долю Д. Фірташа. Поїхати до Росії – остаточно ідентифікувати себе з одіозним В. Януковичем та його прихвоснями Пшонкою, Табачником, Захарченком та іншими. «Щурі» побігли з ПР, решта шукає як вберегтися і зберегти систему (поперлися в Президенти і з якогось переляку закликають до миру та єдності). Частина регіоналів відшукала «нірку» в окупованому росіянами Криму. Луганщина та Донбас – вотчина регіоналів, стараннями кримінальників та диверсантів – запалали. Підконтрольні міліція, СБУ, прокуратура і навіть окремі підрозділи прикордонної служби зрадили присязі.

Кому, окрім вище зазначених, вигідна така ситуація? Відповідь лежить на поверхні – Росії! Чи тільки їй? Р. Ахметову теж. Надто затяжна пауза взята олігархом тому є свідченням. Одкровення одного із лідерів сепаратистів підтверджує, що головний акціонер компанії СКМ усвідомлено протиставив себе центральній владі. Не випадковим видається його запізнення на нараду за головуванням А. Яценюка у Донецьку.

Однак, як мінімум бездіяльність найбагатшої людини України (Коломойському вдалося зняти проблеми на Дніпропетровщині) принесла певні загрози для його бізнесу. Події в Маріуполі заставили олігарха втрутитися. Сепаратисти хутенько розібрали барикади. Правда, вийшли з під контролю бандюки і наркомани – погрожують обкласти податками бізнес олігарха, блокують доступ до робочих місць шахтарів тощо. Як кажуть в народі: «Що посієш, те й пожнеш».

Як ся маєш Ринат?

16/05/2014

Доброго дня, шановні колеги!

Зробив певну паузу в поїздках на лінію фронту і своїх дописах. Трохи для себе відпустив ситуацію. День починаю з чашки кави і телефонного дзвінка 565. Ввесь день провів у роздумах, сумних роздумах. Вчора на місцевому телебаченні брав участь у ток-шоу. Велася дискусія щодо результатів Майдану і виборів та реформ. Болить серце від того, що відбувається. Хоча все прогнозовано. Після революцій неминуче приходять контрреволюції. Місцеві еліти (вчора в дискусії брав участь в.о. голови міста) тішать себе передчуттям отримання розширення повноважень. Наївні забувають, що тепер рейки не переведеш на Київ. Прийдеться мати справу з розлюченим народом. Так легко красти не вдасться. Боюся, що народ знову поведеться на гречку і пустопорожні обіцянки. Ті кого обирають і ті хто обирає не є досконалыми. Як би знову завищенні сподівання не привели до чергового розчарування.

Зрештою, не це змусило таки всістися біля компа. А, вчорашня трагедія, загибель 18 наших вояків поблизу Водолаги. Тупість наших керівників «антитерористичної» операції вражає. Зрадництво, відсутність координації, головоляпство тощо. Дивує, що комбат (Царство йому Небесне) – пацан якому 27 років. Коли я служив у війську – в такому віці у нас був командир взводу (навіть не ротний). Із переглянутих кадрів відео напередодні трагедії і після видно, що підрозділ був приречений. Поясню чому так вважаю.

Бронетехніка і транспорт скупчені по один бік дороги і в безпосередній близькості один від одного, що полегшувало бандитам справу виведення їх із ладу. Техніка не була окопана, або хоч обкладена мішками з піском чи землею. Вояки замість того щоб окопуватися,

грілися на сонечку. Не було влаштовано жодного індивідуального і колективного укриття. Звичайно, вояки повинні контактувати з місцевим населенням, але ці контакти мають бути організовані за периметром розташування підрозділу (тут молодці командири, що організували такого роду роботу під Армянськом). Під Водолагою (можливо диверсант чи агент ворога) спокійно знімав на камеру в розташуванні підрозділу. Це недопустимо. Судячи з побаченого, не було виставлено дозорних по різних напрямках від розташування підрозділу, що полегшило нападникам можливість зробити свою чорну справу. Відсутність сигнальних розтяжок. Порушення процедури супроводження та догляду транспорту, що рухався по трасі.

Відсутність спеціального радіозв'язку з керівництвом та іншими підрозділами (а не через мобілку). Не відпрацьована взаємодія з групами прикриття (вертолітними загонами). Великою помилкою вищого керівництва є формування підрозділів за принципом земляцтва, а не за змішаним принципом. Як у цьому випадку маємо загиблих і травмованих з одного регіону, що таїть небезпеку соціального вибуху (перекриття дороги Київ-Варшава).

В Генштабі має бути спеціальна група аналітиків, що документували б та вивчали всі факти бойових зіткнень (особливо ті, де є втрати). Мета такої групи давати методичні рекомендації підрозділам як уникнути помилок. Найбільше проблем виникає при нападах на колони, що пересуваються в інші пункти призначення (вдень) і на блокпости (ближче до ранку). Вкрай погано працює розвідка та розвід-дозори. Де наші фахівці по керуванню колективною психологією? В Донбасі маємо справу з різними угрупованнями (бандюки, російські диверсанти, сепаратисти). Чи є способи вбити між ними клин. Цим треба скористатися (Путін використав клановість чеченського народу натравивши їх один на одного). Прогавимо Донбас – наступними будуть південні області.

Сподіваюся новий лідер розуміє які виклики стоять перед нами.

PS

Звертаю увагу ще на одну обставину. Українцям небезпечно їздити в Крим. Російські фашисти беруть в заложники українських патріотів. ФСБ шие справи про тероризм. Полонені їм потрібні щоб згодом обміняти на захоплених їх диверсантів і терористів. Тому, якщо Ви десь (на мітингах, в соцмеражах тощо) проявили свою патріотичну позицію – Крим Вам протипоказаний (не забувайте поруч кишить від російсько-фашистських агентів і це не маячня).

23/05/2014 Є.С.

«Чудернацькі» переговори?

Планував поділитися з Вами колеги власними спостереженнями і прогнозами напередодні івнагурації Президента, адже віддав за нього всій голос на виборах. Усвідомлюю різницю між виборчими обіцянками і реальними здобутками. Тому, не став «гнати хвилю» передчасно. До запланованих здобутків очільника країни, очевидно, маємо віднести підписання політичної угоди про асоціацію з ЄС. На внутрішньому «фронті» все без особливих перемін: судді нахабніють, прокуратура ніяк не подолає «курячу сліпоту», чиновники – завзято крадуть...

Що ж на «Східному фронті»? Перепрошую, що ж з АТО? АТО, ніщо – тобто, далі гинуть наші герої. Президент, судячи не без допомоги (може нашіптувань?) наших і західних «спеців», ошелешив мирним планом! Ось вже більше тижня триває отой мирний план (назвемо його точніше – одностороннє намагання припинення вогню). Полягло за цей час декілька десятків наших воїнів. Попутно, в Донецьку провадилися «чудернацькі» переговори. Спостерігаючи за вторгненням «колорадів» і анексією Криму (зважаючи на поведінку нашого війська, продиктовану з Києва) я назвав ті події – «дивною війною». А тут, ці «чудернацькі» переговори.

Переговори, мирні переговори – цілком нормальний компонент у царині міжнародних відносин. Правда, ведуться вони безпосередньо чи через посередників, якщо можливо так висловитися «легітимними учасниками» конфлікту. Росія провадячи стосовно України в

Криму і на Донбасі військове вторгнення (агресію), не спішить легітимізувати свою присутність. Пригадаймо «зелених чоловічків» без розпізнавальних знаків, яких В. Путін визнав за своїх тільки тоді, як Крим повністю перейшов під контроль Росії. На Донбасі В. Путін і Р. Ахметов (не ведуть мову про дрібних депутатів-регіоналів) – зробили ставку на місцеві маргінальні елементи (нероби, п'яниці з наркоманам, попередньо вишколені на російських спец полігонах українофоби), професійних ГРушників і ФСБешників та козачків з чеченцями. У кожного з цих круп'є своя гра. Чи контролюють дані ляльководи озброєні угруповання?

Р. Ахметову – просто нікуди подітися з Донбасу. Ключовий вітчизняний спонсор кривавої партії регіонів вже не має такої преференції, яка була у нього в 2004 році – поїхати підлікувати нерви у Європі. Є реальна загроза піти по протоптаному шляху за Фірташем. Тому й стоїть пустою надзвичайно дорога ахметівська нерухомість в Лондоні. Можна було податися стежками й манівцями вслід за Віктором Федоровичем – до Росії. Але, це засвідчило б, що між кримінальним злочинцем В. Януковичем і олігархом різниці немає. І, чи була би можливість повернутися на підконтрольні раніше терени Донбасу. Р. Ахметов дещо прорахувався. Кримінальні елементи вийшли з під контролю. В істерії «господар?» Донбасу закликав водіїв посигналізувати на знак протесту проти безчинств озброєних бандюків. Попутно порекомендував Києву – розпочати переговори. Не зрозуміло тільки з ким.

Ще один, ключовий підпалювач війни, ідеолог і практик російського фашизму – В. Путін теж рядиться в тогу миротворця, не забуваючи при цьому направляти через кордон чергову партію диверсантів. Танки, БТри, військова техніка для пересування особового складу, новітні артилерійські та переносні зенітні комплекси найманці, очевидно, прихопили у прикордонному сільмазі? Час від часу, в небі над Херсонщиною та Луганщиною з Донеччиною шмигають російські безпілотники. Не перестає брязкати зброєю сусід під час численних військових навчань поблизу українського кордону.

Що змусило Президента призупинити активну фазу протистояння на Сході? Чи є сенс вести консультативні зустрічі в Донецьку? Що за дивне збіговисько представлене під час тих «консультацій»? Чи потрібно дослухатися до рекомендацій західних політиків? В чому полягає «мирний план» Президента? Наскільки довго триватиме війна? Чим прийдесться пожертвувати за мир? Що далі?

Зрозуміло, що окрім збройного протистояння, розв'язаної сусідами інформаційної війни, ведеться й далекосяжна дипломатична гра. Очевидно, призупинення активних дій є частиною певних домовленостей міжнародних гравців. Загальноприйнятий принцип – не провадити на офіційному рівні перемовин з терористами робить безперспективними перемовини в Донецьку. Бойовики використовують затишшя для передислокації та укріплення позицій, підсилення новими озброєннями, зухвалих нападів на сили АТО. Видається, що кожна із сторін не вірить у можливість до чогось домовитися. Відповідно й відбуваються ритуальні заходи – де сторони не ставлять за мету до чогось домовитися. До речі, про самі сторони: російський посланник (очевидно, контролює щоб «опозиціонери» чогось би зайвого не бовкнули); витріпаний від нафталіну (після касетного скандалу) колишній гарант; кум Путлера Медведчук; вічний борець з лісовими пожежами Нестор і решта дрібніших. Кого представляють ці «мужні Легені»? Про протилежну сторону й мовити не приходиться. Чудернацькі переговори, тай годі.

Невідворотно насувається поглиблення військового протистояння. Не відомо як себе поведе Росія у випадку введення третього рівня санкцій з боку Заходу? І чи будуть введені ці довго обіцяні та очікувані санкції?

Офіційна влада свою нерішучість мотивує бажанням вберегти майно і життя мешканців Сходу. Відомо, що значна частина мешканців невеличких містечок виїхала до Росії, Криму та центральних і західних теренів України (в залежності від симпатій, матеріальних можливостей, утилітарних потреб, наявності родичів тощо). На моє переконання життя і здоров'я українських патріотів вартують більше зруйнованої хрущоби на місці якої можна

буде збудувати нове добротне житло (влада зобов'язалася сплачувати родинам патріотів по 600 тис. грн., але сина, брата, батька близьким не вернеш). Необхідно пам'ятати й про специфіку формування регіону в котрому точиться війна, де комуністичні й регіональні «бабушки» й «дедушки» та «тітушки» чхати хотіли на українську соборність. Тому не є дивними замовчувані або подані неправдиво («...після довготривалого бою, використавши всі набойі доблесна нацгвардія покинула територію частини...в Луганську, в Донецьку...» – Є.С. покидали зброю і розбіглися по підворотнях додому) нашими засобами інформації новини з фронту. Пануюче всі роки незалежності бандформування, що оформилося в партію регіонів, зробило заложниками всіх жителів Донеччини. Призначені з Києва очільники силових структур (СБУ, міліція, прокуратура) швидко бралися під контроль місцевою мафією. Корупція та російська пропаганда стали живильним середовищем для формування сепаратистських настроїв у регіоні. Всіх хто не йшов «нога у ногу» цькували, били, калічили, вбивали.

Коли наступить мир, що буде з регіоном? Президент декларує розширення повноважень місцевих органів влади, більшу їх фінансову самостійність тощо. В умовах збереження корупційних і мафіозних структур, важелів впливу місцевих олігархів-українофобів – це означає й подальше закабалення мешканців Донбасу. У такій ситуації реальну небезпеку таїть створення муніципальної міліції. Тоді буде збережено ситуацію, яку спостерігаємо тепер, коли майже всі правоохоронці виявилися зрадниками, посібниками бандитів. Не даремно до рук журналістів потрапили відомості про відкати, які сплачував «правоохоронцям» збіглий президент. Система відпрацьована.

Честь маю.

Євген Сінкевич 28/06/2014

Шановні, колеги!

Добігає кінця літо. Закінчується пора відпусток. Зрозуміло, що гаманці схудли. Тим приємніше, що нам з Вами вдалося зібрати кругленьку суму **4542** грн. Щиро дякую мешканці США Наталії **Мерфі**; д.і.н. з Мукачево Ларисі **Капітан**; д.і.н., ректору Поморської академії (Польща) Роману **Дрозду**; д.і.н. з Миколаєва Надії **Рижевій**; працівникам Державного **архіву** Миколаївської області; д.і.н. Юрію **Котляру**; к.і.н. Анастасії **Хмель**; з Херсона к.і.н. Анні **Ткачук**; к.і.н. Вікторії **Добровольській**; к.і.н. з Києва Дмитру **Буріму**; пенсіонеру Богдану Івановичу **Пришляку**.

За 1775 грн. придбано 5 тактичних балістичних окулярів виробництва Італія За 1940 грн. придбано 4 тактичних балістичних маски (з прозорим, димчатим і жовтим склом) Послуги Нової пошти (пересилка і страхівка) – 274 грн. + коробка 20 грн. З 310 грн. придбано два подвійних підсумки для гранат Ф1 і РГД5. Цього разу я заклав витрати на пальне (20л.) – 324 грн. Всього витрачено: **4543** грн.

Мене тішить, що наші підшефні завдячуючи нашій же небайдужості взуті, а їх руки оберігають тактичні рукавички, виявляти і знищувати ворога допомагають тактичні ліхтарі, коліматорні й оптичні приціли. Завтра я маю домовленість з контактним офіцером з військової комендатури м. Миколаєва (вул. Нікольська) про передачу вантажу, який через довірених офіцерів разом з іншими вантажами потрапить на наступному тижні в АТО до командира підрозділу яким ми опікуємося. При отриманні фото звіту надішлю всім фанатам нашого війська і тим, хто потенційно бажає приєднатися до цієї благородної справи.

20.08.2014 р.

З повагою і вдячністю, Євген Сінкевич

Шановні, колеги!

Як Ви розумієте, війна не завершиться ні у жовтні, ні у лютому і так далі. Переконаний, що через декілька років наші мужні воїни повернуть вкрадений Крим, а на вцілілій стіні мавзолею напишуть: «Руїнами Кремля – задоволені!» Але, для цього нам необхідно всім консолідуватися. Професор ЧДУ ім. П.Могили Валерій Васильович Горлачук у розмові зі

мною запропонував організувати Всеукраїнський професорський рух на збір коштів для закупівлі професорського БТР, який буде громити російських фашистів і наближати світлий день перемоги. Я свідомий, що після відпустки гаманці пусті. Тому, є трохи часу обговорити і поширити в масах цю пропозицію.

28.08.2014 р.

З повагою, Є.Сінкевич

Вітаю, шановні колеги.

Від наших підшефних воїнів, поки-що немає відомостей. Не виключаю, що вони перебувають в оточенні. Я отримав низку схвальних відгуків щодо більш серйозної акції (поруч із збиранням коштів на медичні потреби бійців) – збору коштів на БТР. На наступному тижні виясню всі формальні сторони – відкриття рахунку, замовлення на одному з бронетанкових заводів, вартість.

Хвилює мене й відсутність зимової амуніції – тут літньою не могли забезпечити. Війна буде тривалою, можливо з використанням тактичної ядерної зброї (удари гарматними ядерними набоями по скупченням військ і окремим населеним пунктам – випробування наприкінці минулого століття в Семіпалатинську були спрямовані саме на доведення до кондиції цієї зброї). Необхідно пам'ятати, що в особливій небезпеці ті, хто живе біля водоканалів (там великі запаси хлору, у випадку потрапляння бомби – хлор витравить всіх – захист, щільно закриті вікна, змочена простина на вікнах, мокрі марлеві пов'язки на обличчі). Розраховувати на ЄС і США не приходиться – зіллють Україну в надії, що їх не зачепить. Путлера в першу чергу цікавить той пояс "Новоросії", яку він собі придумав (із Слобожанщиною). Ми туди потрапляємо. Що робити? Не панікувати! Разом із тим: а) зібрати документи і кошти в одну течку, б) зробити елементарний (в межах розумного) запас харчів, води і медикаментів, в) бажано дітям (дорослим теж не завадить) вшити в одяг візитівку про особистість – група крові – резус, г) вияснити де найближче бомбосховище чи комерційний об'єкт в ньому – це в центрі міста, у спальних районах важко щось порадити, д) домовитися сім'єю про місце збору у випадку колотнечі і втрати зв'язку (в місті, за містом, в іншому регіоні), ж) придбати запас пального (тим у кого є автомобіль), з) подбати про джерела освітлення (генератор, ліхтарик, свічки).

У нас ще є трохи часу, щоб краще підготуватися давати відсіч. Не розумію, чому в Донецьку не використовують досвід Майдану – коктейлі Молотова (пляшка, крихти пінопласту, відпрацьоване моторне мастило, бензин, ганчірка). Путлера цікавить в першу чергу (на цьому етапі) Донеччина – не ризикують поки йти в лоб на Маріуполь, тому атакують із моря. Коли знищать прикордонні катери (їх трохи більше 10), тоді штурмануть з двох (може трьох) боків. На Херсонщині їх цікавить в першу чергу Нова Каховка. Не переконаний чи надійно прикритий вхід у Дніпро-Бузький лиман? Це ворота до Херсона і Миколаєва (чи розставлена артилерія, чи завезені плавучі міни, чи є на Березані ракетний підрозділ а в Очакові вертолітний загін?).

Чим більшу допомогу ми надамо війську, чим хоробріше і завзятіше будуть боронити Україну наші хлопці, тим більше шансів вистояти і перемогти.

31.08.2014 р. Є.С.

Мабуть таки, урвався терпець!

Із квітня намагався, по можливості, не викладати в рядках думки про поточну ситуацію та робити прогнози. Керувався острахом, що надто багато із всього викладеного реалізується в житті. Але, мабуть таки, урвався терпець! Надто багато загроз попереду щоб мовчати.

Наші європейські перспективи

Кажуть Мойсей блукав пустелею разом із своїм народом 40 років. Наші «мойсейчики» водили нас чагарниками понад 20. Шарпалися туди-сюди. В. Литвин із Бандюковичем виспівували про переваги «нейтрального статусу» тощо. Чи потрібна нам Європа, коли їй на

нас чхати хочеться? У своїй праці 1916 року «Про лозунг Об'єднаних Штатів Європи» членів висміював мрію людей жити в мирі, натомість пропонуючи вести громадянську війну. Європейці врешті-решт після двох світових воєн дійшли до злагоди: відсутність територіальних претензій, спільний захист, реальна боротьба з корупцією, допомога економікам слабкіших країн. Я не знаю в Польщі жодного вищого навчального закладу (в тому числі приватні), який би не отримав суттєвої матеріальної допомоги ЄС на свій розвиток (нові навчальні корпуси, бібліотеки, спорткомплекси, гуртожитки). Колишні радянські сателіти і республіки Радянського Союзу пішли далеко вперед. Росії з її запасами газу, нафти, діамантів, золота, лісу такий поступ і не снився. Що вже казати про Україну. П'яний убивця за кермом позашляховика з ксивою прокурора, судді, міліціонера, депутата мало не жертва пішохода, який своєю смертю на переході влаштував їм стрес. У Польщі п'яний за кермом, що не вчинив ДТП вже злочинець і переслідується кримінальним законодавством. Хай і на перший раз отримає 2 роки умовно, але відповідно до чинного законодавства попрощається з теплим кріслом держслужбовця, викладацькою кафедрою у вузі, шкільним класом, лікарською практикою. Хабарник викладач, заплатить чималий штраф на користь держави, а його дипломи і атестати рішенням суду втратять легітимність. У нас прогнила вся державна машина і продовжує гнити. Тож чи потрібна нам Європа?

Богу Боже, а Кесарю Кесаре?

Пішов із життя Святіший Володимир. Із сюжетів деяких телеканалів ми дізналися, що він всі роки незалежності тільки те й робив, що прагнув до об'єднання ПЦМП з ПЦКП. Щось мабуть я недобачав, коли вдивлявся в масні пики отців з його оточення, що розсікали на ренджроверах, бенклі та мерседесах. Тай дрібніші «попики», кажуть ще ті маланці – не бажають відспівувати наших героїв, що загинули за Батьківщину. А, деякі на Сході в рясі зі зброєю дефілюють серед сепаратистів. Чи потрібна нам ця шайка-лейка на пряму пов'язана з Москвою? Чи не пора перерізати попам пуповину? Кажуть прихожани почали прозрівати, пелена спала з очей, переходять під іншу юрисдикцію. А, що Почаїв?

Попса в картатих сімейних трусах!

Так вже трапляється, що серйозних бардів, пристойних рокових музикантів маємо можливість почути лише під час революцій. Решту часу з телеекранів мізки пресує попса: насті, потапи, анні, тасі та інші запроданці із «своїх» і прибульці – кобзони, баскови, валерії, газманови та інші. Мабуть, коли на догоду російській публіці з потапа його подружка знімала штани, реготала і вся Європа. Якби зняла й труси – реготав би й весь світ з тих недоумкуватих «хохлів». Хоча ні, тут є конкурент – лідер гурту Ленінград. Дивно як одна із наших колекціонерок самоварів ніяк не допре чому її концерти недоречні в Одесі та інших містах. Дивною мені видавалася позиція обласканих різноманітними телевізійними каналами, задіяних в телешоу маститих співаків, які на цей раз не помітили Майдану. Мовляв на майдані не місце для концертів, але чомусь і на віче не світилися, про події пов'язані з намаганням розігнати майдан – годі й мовити, ними там не пахло. Очевидно не вистарчило духу і здоров'я як у Руслани чи Славка Вакарчука. Що вже мовити про недолюгого «заслуженого» остапа (кажуть на дітях природа відпочиває), ладного то до хвойди в почт затесатися (на пару з бомбардиром), то москалям підсобити в їх антиукраїнських пасквілях. Згадую нашого земляка Ланового, який не спокусився грішми і відмовився від запропонованої ролі Мазепи, мотивуючи це тим, що проживаючи в РФ має зважати на почуття росіян. Нашим запроданцям за ламаний гріш начхати на почуття українців.

Опозиція

А чи була у нас всі ці роки опозиція? Я не про поодиноких сміливців, яких давили КАМАЗами, а про опозицію як явище. Якщо був час поспостерігати за трансляціями засідань парламенту, то видавалося, що була. От тільки надто вже схожа якась вона на провладні коаліції. Особливо, якщо придивитися як вони азартно обнімалися після засідань десь там на пікніку чи в ресторані, як один поперед одного вихвалялися придбаним лімузином, конюшнею, шахтою чи фабрикою; проведеною за народні кошти відпусткою на Канарах. До-

речі, хто в курсі, чи впустили на лікування (це вже після мало не односпайного голосування в парламенті) у Феофанії хоч одного пораненого учасника АТО? Щось не бачив репортажів звідти.

Влада

Кажуть, хочеш краще пізнати людину – дай їй владу. В Україні сформувалася влада клептократії. Правління Бандюковича і його сподвижників у всіх міністерствах і парламенті (Рінат окрема тема) стало апофеозом цієї системи. Відчути кожного не вийшло. Проте дістав усіх! Чого очікувати від теперішніх? Портрети нового «лідера нації» вже почепили на гвіздки у відведених їм місцях в кабінетах чиновників. Це щоб пам'ятали кому служать? Дослужилися!!!

Пригадую радянські часи. Якось зайшов до кабінету ректора педінституту. Анатолій Іванович, любив радитися з підлеглими перед тим як зробити доленосний вибір. За багато років картина «Ленін зустрічається з ходоками у Смольному», що висіла за спиною ректора втратила презентабельний вигляд. У роки перебудови портрети всіх дряхлих померлих вождів у кабінетах чиновників замінив відретушований (без родимої плями на чолі) портрет Михайла Горбачова. От і ректор перейнявся проблемою планетарного масштабу – кого «вішати» – Леніна чи Горбачова. Я йому порадив – корівок на луку. Наступного дня – в кабінеті ректора, красувався портрет генсека... Довелося мені потрапити до ректора в часи ГКЧП. Анатолій Іванович, знову був стривожений. Його хвилювання було пов'язане з тією обставиною, що в обкомі партії, перший секретар Кушнарєнко наказав зняти з гвіздка портрет Горбачова. «Як я маю вчинити?» – змолвився Анатолій Іванович? Я йому пригадав, про корівок на луку – тоді б не було питання, що робити. Так може все таки – **корівки на луку!?**

Ідоли і їх носії

Не сотвори собі кумира! Істина стара як світ. Разом із тим, значна частина наших громадян так вихована, що перебуває в постійному пошуку кумира (ідола). В тих регіонах, населених пунктах де громадяни ще не готові самі скинути ідола чЛеніна з постаменту, нема сенсу в найближчій перспективі розраховувати на підтримку широким загалом євроінтеграційних устремлінь України. Люди заблукали в минулому. Крапка.

PS

Напередодні Дня знань в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили пам'ятник ідолу комунізму таки демонтували.

Правоохоронні (правопохоронні?) органи

Кажуть з 20 тисяч донецьких ментів 3.5 тисячі вже відраховані. Сумнівна цифра, зважаючи на подвиги цих «вояк правопорядку». Але, чи все так гладко в більш спокійних регіонах? Чи не потрібно і цих люструвати? Чому вони і далі б'ють без розбору людей, кришують бізнес? Накладають в штани при першій небезпеці?

Слава славній прокуратурі, яка не побачила в діях Допа (дивися далі – і Гепи теж) складу злочину. Всі бачили, що творили і творилося в Харкові під орудою цих славних «мальчуганів». А, складу злочину нема. Може ордена їм виписати, я к свого часу Ющенко нагородив Сергія «Підрахуя» (Ківалова) грамотою за вдало проведену виборчу компанію 2004 року.

Суди і судді в них – це окрема пісня. Цим, кажуть, нова влада з липня навіть платню підняла з 12 тисяч до 18 тисяч, щоб не дай Боже не виздыхали з голоду!

Росіяни

Згадуючи про них, завжди приходиться на думку притча про мешканців Барйтон Біч. «Мы здесь уже двадцать лет живем, а эти тупые американцы никак русский язык не выучат». Свого часу вони виступили п'ятою колоною при вторгненні червоної армії в Прибалтійські держави. В Україні ситуація дещо інша – зачасти росіян (і російськомовних), без їх на то згоди, використовує Путлер у війні розв'язаній проти України. Разом із тим, не слід тішити себе сподіваннями, що миттєво прозріє «великий» російський народ і зрозуміє, що Путлер

його обманював. У своїй більшості, цей народ ментально шовіністичний (я веду мову про його популяцію на теренах РФ) і сам радий обманюватися (ненавидіти «хохлов» за «самостійницькі» устремління – явно «бандерівці»; поляків за те, що вони «пшеки» і прагнуть свободи; американців за те, що американці й таке інше). Будучи правонаступником частини загарбаних і анексованих приналежних земель (Виборг і Петрозаводськ з околицями, Східна Пруссія, острови Курильської гряди тощо) – народ РФ не може бути іншим. Погоджуюсь із тим, що телебачення РФ займається зомбуванням, але не забуваймо про Інтернет, мобільний зв'язок, поїздки в гості, телефонну розмову з родичем в Україні тощо. Горджуся нашими земляками росіянами (російськомовними), які поряд з українцями та представниками інших націй боронять Україну. Звичайно, РФ, це Макаревич, Шевчук, Ахіджакова, Немцов, Каспаров та інші притомні громадяни РФ. Щодо 85 відсотків, які в РФ підтримали анексію Криму, очевидно, необхідно збільшити потік загарбників на Схід у вигляді вантажу 200 і 300. Може тоді прозріють?

Формування нації і громадянського суспільства в Україні

Події на Майдані, анексія Криму, війна (поки-що) на Сході пробудили в значній частині нашого населення патріотичні почуття. Ще не всі готові жертвувати кошти, не всі готові йти добровольцями на фронт, не всі готові йти служити за призовом (шукають варіанти як відкосити), але все частіше відчуваємо поруч лікоть один одного. Виявилось, що не така вже й Україна мачуха для суцільних тут народів, що не хочемо ми жити під Путлером – де «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує».

Війна

Із часів нищення Русі Батиєм, Батурина князем Меншиковим, безчинств будьонівців, голодоморів, німецької окупації ми маємо найнебезпечнішого ворога. Його небезпека полягає в двох вимірах: по-перше, задля реалізації своїх планів по знищенню Грозного, йому не шкода було москвичів, яких в їх помешканнях підірвало ФСБ; не шкода було дітей Беслану, не шкода було глядачів «Норд-осту»; по-друге, у цього маніяка є атомна, хімічна і бактеріологічна зброя, яку він готовий застосувати заради досягнення своєї мети. Забув, у нього є ще народ, який готовий це підтримати, народ по своїй суті фашистський – масових протестів в РФ нема і годі їх чекати. Є інша обставина – гаранті нашої безпеки, нас злили (щось зовсім не чути голосу США і Великої Британії). Про антипутлерівську коаліцію годі й мріяти. Ті смішні санкції ЄС та США, то укус комара слону, навіть не почешеться. Повертаюся до того, про що писав на початку березня – йде Третя світова війна (ми в ролі Польщі у 1939 р., щось на зразок того, як їх тоді Франція і Великобританія злили). Йдуть бої на Сході, але Путлер настійливо веде мову про «Юго-Восток». Йому потрібно все Приазов'я і Причорномор'я. В поняття Новоросія він включає: Луганську, Донецьку, Харківську, Запорізьку, Дніпропетровську, Херсонську, Миколаївські і Одеську області. Попутно ковтне Молдову і навіть не поперхнеться. Шойгу, очевидно з притаманною солдафону відвертістю під час візиту до Словаччини пояснив нашим деяким сусідам що до чого. Тому так дружно Угорщина, Словаччина і Чехія заговорили про «вето» стосовно нових санкцій. Склади в Тирасполі спеціально формувалися для ведення війни в Європі (на рік воювати того добра вистарчить). Повторюю, Україна стоїть у нього на шляху для реалізації більш масштабних планів – маршу на Балкани (він хоче об'єднати другий і третій Рим, попутно взяти під контроль протоки). Така конфігурація дасть йому можливість викурити з Середземного моря американський флот, взяти під контроль південь Європи і Близький Схід, Суецький канал (потоки нафти в газу). З решти України він не проти зробити щось на кшталт Вішистської Франції (Париж, себто Київ – мати городів русских теж має бути його).

Які дії України? Чи так-же переможливо, під звуки литавр здати вищевказані території, вслід за Кримом? Чи боронитися? Відваги не бракує, хоч зрадників теж вистарчає. Війна завжди перевіряє хто чого вартий. Події під Іловайськом показали, що не зовсім вміємо і можемо воювати на рівних (сотні полонених, очевидно стільки ж пораних і вбитих)? Заради справедливості зазначу, що шкільний автобус не найкращий аргумент проти танка. Пора перестати себе морочити дивними аббревіатурами на кшталт АТО. Йде війна, необхідна

мобілізація всіх ресурсів і зусиль. Тоді не будуть п'яні компанії розстрілювати сотні доларів з феєрверками в небо, тоді не будуть російські найманці (прибувши на автобусах із Запоріжжя) на криваві рубли намагатися в Херсоні влаштувати пікет проти підвищення комунальної платні. В поки-що мирних містах півдня населення так і не поінформоване про розташування бомбосховищ (чи проведена їх інвентаризація, укомплектування всім необхідним – це теж питання). Необхідно встановити серйозні перепони (бетонні блоки, мінні поля, ракетні дозори і танкові секрети) в напрямках найбільш вірогідних проривів ворога (наприклад, на Нову Каховку). У кожного мешканця Ізраїлю вдома є укомплектована аптечка (джгут, селох, протишокові й знеболюючі уколи тощо) і протигаз (чи є це у нас)? Чи підготовлені інженерно місця вірогідного бойового розгортання військових частин? Наскільки врахований чинник 18-ти тисячної 14 армії (Придністров'я). В дніпровських плавнях мають бути розміщені мобільні десантні підрозділи на надувних човнах (бажано з місцевих, які добре орієнтуються в ериках). Для Миколаєва важливу роль мають відіграти Березань (необхідно провести капремонт напівзруйнованої турецької фортеці) і Очаків. На цивільних аеродромах мати техніку і бетонні блоки, щоб швидко встановити їх на злітно-посадкові смуги. Необхідно пам'ятати, що тактичною атомною зброєю Путлер буде в першу чергу бити по скупченнях літаків (вертольотів), бронетехніки, стаціонарних підрозділах ракетних військ, не виключено по окремим населеним пунктам, що мають стратегічне значення. Снаряд начинений атомною вибухівкою не ракета, важче засікти і знешкодити. На бойовий дух фашистської Німеччини деморалізуючий вплив справляло бомбування союзниками міст агресора (Дрездена, наприклад). Що там на Південмаші? Необхідно вивезти на склади за межі міст з водоканалів запаси хлору (це бомба уповільненої дії). У випадку, якщо ці «барани» його не вивезуть, при враженні контейнерів; щільно закривати вікна і двері, вікна завішувати мокрими простирадлами, використовувати тактичні окуляри і мокрі ватно-марлеві пов'язки. На півдні активізуються диверсанти, завезені ще у січні поточного року. Не розумію, чому управління СБУ не мають короткого номера (як інші служби) щоб можна було безкоштовно додзвонитися з любого телефону? Чому в них немає електронної адреси для контактів з громадянами? Чи формуються тайники зі зброєю і вибухівкою для партизанської боротьби з російськими фашистами (свого часу підготовлений на спеціальних курсах у Харкові «простий» голова колгоспу С.Ковпак саме на такій базі організував загін)?

Можливо, після прочитаного, у когось виникли панічні настрої. Пам'ятайте, Путлер зі своїм військом припхався до нас не троянди дарувати. Уважніше слухайте, про що говорить Жиріновський. Він говорить в слух те, що ще не наважується говорити Путлер. В їх планах облаштування «русского мира» ми не значимося. Нас не буде. Якщо, звичайно, не дамо відсіч.

01.09.2014 Є.С.

Не можу змовчати...

Хотів би поділитися думками щодо ефективності перебування багатьох чиновників і деяких високопоставлених військових на своїх посадах. Справа в тому, що за всі роки незалежності, особливо останні роки посади обіймалися не за успіхи, інтелектуальний ріст, наполегливу роботу. Нагороди і посади зачасти можна було прикупити як яблука в супермаркеті. Ціна тільки інша. На все існували не офіційні розцінки. Тому й старалися в поті чола майбутні генерали вивести з ладу і розпродати на брухт техніку, аби на хатину в Пущі Водиці вистарчило і на лампаси. Я не можу сказати, що теперішні пузаті командарми набагато гірші від тих (тепер вже глибоких пенсіонерів), що нам дісталися у спадок від Союзу. Служив я у 1977-1978 рр. в розвід-баті (згодом в розвід-роті) при штабі дивізії. Бачив як на командно-штабних навчаннях по секретних тоді картах, де окремий клозет на місцині зображений, «вожді» не здатні були провести в мирних умовах розгортання полку в бойовий порядок. Афганістан, очевидно трохи навчив чомусь цих тупуватих і злодійкуватих вояк. Нажаль, бійці платять життям і здоров'ям за некомпетентність командування.

Однак, я не про це. Дивує, що за пів року від російського вторгнення Генштаб не спромігся замовити, чи поставити питання перед Кабміном, про виготовлення індивідуальних номерних жетонів для бійців (сталеві, мідні тощо). Мені не віриться, що приналежність останків наших Героїв якими переповнені морги прифронтових міст хтось дійсно визначає через генетичну експертизу в Києві. Адже, одна така експертиза коштує тисячі гривень. А, якщо я помиляюся, то вважаю це злочинною халатністю з метою дати комусь заробити. Загально відомо, що радянські бійці в роки Другої світової мали медальйони (на її початку), які через десятки років дали можливість ідентифікувати останнє місце спочинку воїнів.

Про зрадників

Зрадники – здатні виховати зрадників. Я про визволений Слов'янськ, де директора шкіл та вчителі істерично агітували на зборищах за ДНР продовжують вдавати, що нічого серйозного не відбулося. Не зрозуміла тут і позиція Міносвіти. Боятися наших самих справедливих судів? Діма Собачник з громадянином Бандюковичем не церемонилися, закриваючи україномовні школи в Донецьку, під виглядом укрупнення тощо.

Тут не останню роль мають відіграти громадськість і засоби масової інформації. А, то «крокодилячі сльози» лилися, коли дивився як прощалися в Криму солдати і матроси, що не зрадили із тими зрадниками, що залишилися (а таких дві третини). Я не здивуюся, якщо виясниться, що не тільки техніка залишена в Криму вбиває і калічить наших військових на Донбасі, але і їх вчорашні «побратими». Гроші ж не пахнуть? Мабуть, рублі таки пахнуть кров'ю підірваних ФСБ жителів Москви, вбитих російським спецназом дітей Беслану, розбомблених жителів міст і сіл Грузії та Сходу України.

Держава не спішить реально карати зрадників (більше формально), тому будуть плодитися нові Іуди.

Мені видається зрадою, що в мережі АТБ продаються кримські вина весняно-літнього розливу, підмосковної розфасовки кава і какао, пиво «Балтика», шоколад тощо, і жодного попередження, що це товар який принесе кошти ворогу щоб вбивати нас.

Ахматова – себто Ахметов

Цей жалюгідний слимак заліз у свій броньований панцир і носа не висовує. Ні для кого не секрет, що мільярди донецьких накопичилися не завдячуючи наполегливій праці чи інноваціям на виробництві. Найбільш густонаселений край держави, індустріальний «кулак» в умовах тотального хаосу за часів Горбачова (бартеризація економіки) і розтягування всього, що «погано лежить» у 1990-х рр. – все легко дісталось організованому криміналу з числа вчорашніх зеків і рекетирської шпани. В результаті кривавих перестрілок «пацани» розібралися хто чим опікується. Голодним роботягам вбили в голову, що вони буцімто годують львівських «бендеровцев», а також, привчили до політичного туризму – поїздок до Києва за платнею. Постукаєш день-другий пластиковою каскою об бруківку перед Кабміном і бюджетні гривні переведені власникам шахт. Якись копійки із того траншу діставалися і цим «забійникам». Прихопивши в нехитрий спосіб державну власність, нові господарі краю не забували й про принцип «хліба і видовищ». Футбол і хокей – вийшли на перший план. Такі капіталовкладення дали позитивний результат для рейтингу найбагатшої людини країни. Проштовхнуті Ахметовим і Путіним в парламент депутати (регіонали і їх сателіти комуністи), із другого разу в Президенти Янукович, дали не поганий політичний і економічний навар. Революція гідності обвалила всі плани «великих мрійників». Відгодована чиновницька челядь, продажне місцеве СБУ та підрозділи МВС стали аргументом Р. Ахметова в розмові з новою київською владою. Раз втікати нікуди, то потрібно нав'язати свої умови та правила, а попутно щось там бляяти про «мир». Ставка на відморозків із середовища наркоманів, пияків та зеків, при потуранні бездіяльних силовиків та втручання Росії зробили процеси мало контрольованими. Завжди мовчазний Ахметов заговорив, щось там про те, що давайте злякаємо ДНРівців бібиканням автомобільних клаксонів. Після кількох розтрощених бандюганами авто цей «креативний» захід зійшов нанівець.

Я вірю в перемогу нашого народу. Але, чомусь мені наснився сон, що під шум переможних салютів, вийде указ про нагородження доблесних Гепи і Допи орденами «Богдана Хмельницького», а за проявлений небувалий героїзм планетарного масштабу і «миролюбство» буде присвоєне звання «Героя України» цинічному донецькому олігарху Р.А. Повірте, так буває .... іноді?

Воєнком Кока

Це не жарт, Херсонський обласний воєнком носить таке горде прізвище. Вчора бачив по місцевому телебаченню в черговий раз цього «мужнього велетня». Агітував вступати добровольцями в батальйон територіальної оборони Херсон-2. Особливо воєнком приспівував, що батальйон буде боронити виключно Херсонщину. Свіже повір'я та віриться з трудом. Ці ж пісеньки воєнком співав і майбутнім бійцям батальйону Херсон-1. Не привчені наші воєнкоми говорити правду, головне план по набору виконати і відрепортувати на верх.

Я повертаюся до долі мого аспіранта-заочника Максима Зелінського. Максим далі свого носа не бачить. При «мінус 8», який із нього стрілок-піхотинець. Кока «прококав» наверх про виконання набору, а далі хоч Сонце не сходить. По цьому можна й стривоженій матері казати, що доля призовника не має турбувати воєнкома і, взагалі, чого ви його не відкупили? Може дійсно нагадати Прем'єру про його ж ідею – всі Коки з воєнкоматів на фронт, а на їх місце поставити травмованих в зоні АТО офіцерів, які краще знають хто потрібен на фронті, дивилися смерті в обличчя і зберегли від зачерствіння душу?

05.09.2014

*Відомості
про авторів*

НАШІ АВТОРИ

Баликін Іван Ігорович (Донецьк) – здобувач кафедри історії України Донецького національного університету.

Бурім Дмитро Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Верховцева Ірина Геннадіївна (Ізмаїл, Одеська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Водотика Сергій Григорович (Херсон) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Гетте Генрієтта Львівна (Кельн, Німеччина) – магістр (*М.А.*), дослідник історії розвитку виноградарства та виноробства на півдні Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Господаренко Оксана Валеріївна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Грибеник Марина Вікторівна (Миколаїв) – викладач Миколаївського коледжу бізнесу і права Полтавського університету економіки і торгівлі.

Дзюбан Оксана Володимирівна (Миколаїв) – старший викладач кафедри фізичного виховання і спорту Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Майстер спорту України з академічного веслування.

Калакура Олег Ярославович (Київ) – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Калініченко Катерина Степанівна (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Коваль Михайло Володимирович (Київ) – кандидат історичних наук, Перший заступник Голови Ради національної безпеки і оборони України.

Компанієнко Олег Вікторович (Черкаси) – старший викладач Східно-Європейського університету.

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України.

Кучеренко Алла Алимівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Малишев Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського (ХАІ).

Мізгальський Єжи (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор (prof.), професор Інституту політичних наук Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

Мізгальська Магдалена (Варшава, Польща) – аспірант Інституту історії імені Тадеуша Матейфля Польської академії наук.

Молотков Георгій Сергійович (Краснодар, Росія) – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри будівельного виробництва Кубанського державного аграрного університету.

Ніколаєва Тетяна Миколаївна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Павельчик-Дура Каміла (Лодзь, Польща) – кандидат наук (dr), спеціаліст Державного архіву у Лодзі.

Савенок Людмила Андріївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Сінкевич Євген Григорович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, директор НДІ Полоністики ЧДУ ім. Петра Могили, почесний професор Академії ім. Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Семененко Микола Григорович (Черкаси) – аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету.

Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор (prof.), завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

Стройновський Анджей (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор (prof.), професор Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

Ткачук Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри агробізнесу та права Херсонського державного аграрного університету.

Тригуб Олександр Олександрович (Чернігів) – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

Шарін Олександр В'ячеславович (Миколаїв) – аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ “ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ”

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовами. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

1) **роздрукований текст статті** (1 примірник із підписом автора):

- формат А-4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
- не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
- список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”, вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
- посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;

2) **електронну копію статті** (на CD):

- у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів)**, одну **рецензію** від фахівця з науковим ступенем;

4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):

1. Прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
2. Ім'я та прізвище автора, назва статті російською і англійською мовами.

Структура статті:

1. УДК; ініціали та прізвище автора;
2. Назва статті;
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення);
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. Постановка наукової проблеми та її значення;
6. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми;
7. Формулювання завдання дослідження;
8. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
9. Висновки і перспективи подальших досліджень;
10. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу;
11. Переклад російською та англійською мовами анотації та ключових слів.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються, прізвища рецензентів зазначаються у вихідних відомостях видання.

Автор (співавтор) отримує одне число журналу, в якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@gmail.com

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Наукові студії

Випуск 13, 2014

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Матвієнко*.
Друк *О. Мішалкіна*. Фальцювальньо-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 05.11.2014 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 20,49.
Тираж 300 пр. Зам. № 4511.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.